

Головне управління культури і мистецтва
Київської міської держадміністрації

Музей історії міста Києва

КИЇВ І КИЯНИ

Матеріали щорічної
науково-практичної конференції

Випуск 12

**ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ**

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

КИЇВ І КИЯНИ

**МАТЕРІАЛИ ЩОРІЧНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ**

**Київ
Видавництво «КИЙ» 2012**

ББК 63.6
К38

Збірник тез і доповідей учасників науково-практичної конференції, що відбулася в Музеї історії міста Києва

© Музей історії міста Києва, 2012 р.

Анатолій ЗБАНАЦЬКИЙ,

пастунник генерального директора

Музею історії міста Києва з наукової роботи

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА ТА ЙОГО ФІЛІЇ У 2012 РОЦІ

У 2012 році нарешті відбулася подія, на яку чекали з травня 2004 року, — після тривалої восьмирічної перерви Музей історії міста Києва 23 серпня відновив свою експозиційну роботу у новому приміщенні на вулиці Богдана Хмельницького, 7. Того ж дня на вулиці Олеся Гончара, 33 вперше відкрила свої двері для відвідувачів його нова філія — Музей шістдесятництва. Це стало результатом напруженої роботи колективу Музею упродовж тривалого часу. Задля своєчасного і успішного виконання завдання багатьом співробітникам Музею було скасовано літні відпустки, а дехто з них, в останній місяць перед відкриттям музейних експозицій, працював без вихідних і практично з ранку до вечора.

Упродовж року, як завжди, злагоджено працювали усі філії Музею. Згідно з графіком, складеним на рік наперед, постійно проводилися екскурсії у державній резиденції по вул. Банковій, 10, (Будинок архітектора Городецького) та в усіх інших філіях Музею історії міста Києва.

Всього станом на 1 грудня 2012 року проведено 3407 екскурсій. За цей час Музей та його вісім філій відвідало 128872 екскурсанти.

Упродовж року тривала також робота з комплектування музейних фондів. Зібрано, описано і здано до фондів Музею 1173 експонати основного фонду та 100 науково-допоміжного. Відділом фондів забезпечено проведення реставрації 159 експонатів.

Дуже цінні матеріали надійшли до Музею у першій половині 2012 року і були використані у побудові експозиції Музейно-виставкового центру на вул. Богдана Хмельницького. З-поміж них особливо вирізняються експонати, що розповідають про життя і діяльність двічі Героя Радянського Союзу генерал-полковника Василя Петрова, Героя Соціалістичної Праці авіаконструктора Олега Антонова, Героїв України — генерал-лейтенанта Кузьми Дерев'янка (від імені СРСР на борту лінкора «Міссурі» він прий-

мав капітуляцію Японії), футбольного тренера Валерія Лобановського та актора Богдана Ступки. Найвагомим здобутком Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у 2012 р. стали нові надходження до його збірки — 278 оригінальних музейних предметів. Серед раритетних меморіальних побутових речей родини Грушевських з будинку на Паньківської, 9 слід відзначити підставки під столові прибори Києво-Межигірської фабрики 1851 р. та дерев'яну різьблену форму для сирної паски кінця ХІХ ст.

У 2012 році Літературно-меморіальний музей Михайла Булгакова отримав унікальну автентичну колекцію автографів, листів, книг, рукописів, фотографій (близько 1000 одиниць), що вдвічі перевищують вже наявний нині у музеї фонд булгаковських меморій, пов'язаних з різними періодами життя і творчості видатного письменника.

Традиційно у 2012 році Музеєм проводилася активна виставкова діяльність. Відбулася низка цікавих художніх виставок за різноманітною тематикою: Олександра Кари «На новій землі під новим небом», Юлії Гриневич «Космос України», художника Сергія Михайличенка. Значну увагу відвідувачів привернули інші виставки: рушників, кераміки, живопису «І оживе добра слава, слава України», «Відродження — Золотий вік. Світська мода 1820–1930 рр.» з приватної колекції Марини Іванової, фотографій відомої журналістки і письменниці Лади Лузіної «Київ, що минає», живопису Марії Приймаченко та скульптур Олега Пінчука «Добрий лев». Музеєм шістдесятництва спільно з Міжнародним благодійним фондом В. Чорновола створено фотодокументальну виставку «Той, хто виборював незалежність України» (до 75-річчя В. Чорновола). Музеєм партизанської слави експоновані виставки «Нескорені» до Дня Перемоги та «Фронт без тилу» до Дня партизанської слави. Серед експозиційних проектів Історико-меморіального музею М. Грушевського особливою популярністю користувалися змістовні тематичні виставки: «Грушевські в огні й бурі Української революції» до 95-річчя створення Української Центральної Ради та «Брат по крові та духу» до 135-ліття з дня народження історика, літературознавця та педагога Олександра Грушевського. До щорічного дипломатичного прийому у Київській міській державній адміністрації, у грудні

2012 року, Музей подарунків КМДА було поповнено новими подарунками, що надійшли упродовж року. Спільно з Музеєм книги і друкарства України створено тематичну виставку «Киянин славою увінчаний» до 175-ліття з дня народження С. В. Кульженка, з Музеєм мистецтв Богдана та Варвари Ханенків – виставку «Єднання сакури з каштаном». Упродовж року продовжувала діяти також виставка «Військова слава України XVIII – початку XX ст.» з приватної колекції родини Шереметьєвих. Старший науковий співробітник Музею історії міста Києва Д. Малаков надав експонати до «Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», де проведено презентацію виставки «Родинна пам'ять про війну: Малакови», він також підготував анотації та розширені коментарі для фотовиставки «Польські акценти Києва», що відбулася наприкінці року у Музеї Т. Г. Шевченка. Напередодні Нового 2013 року кияни та гості міста мали можливість познайомитися з надзвичайно цікавою виставкою «Спогади київської ялинки», на якій експонувалися різноманітні новорічні прикраси та була показана ретроспектива зустрічі Нового року у Києві за останні понад 100 років.

Як приклад пошуку нових форм роботи з відвідувачем, у музеї Булгакова розроблено проекти, що не пов'язані безпосередньо з ім'ям видатного письменника. Співробітники використовують експозицію музею як творчу лабораторію та своєрідний експериментальний майданчик. Під час «Булгаковських «зборищ»» відбуваються зустрічі дітей з дитячими письменниками. Там відбувається живе спілкування дорослих з дітьми, ігри зі словом, текстом, спільні читання та чаювання, які мають на меті збудити у дітей інтерес до літератури й історії рідного міста. Інший захід дістав назву «Проект однієї роботи». Його присвячено Великому киянину К. Малевичу, в житті якого Київ займав так само велике місце, як і у Булгакова. Щомісяця в експозиції виставки «Майстер і Маргарита» виставляється певна картина, на презентацію якої запрошується хтось із сучасних митців (музикант, письменник, поет), який відчуває творчу спорідненість з цією художньою роботою. Уже відбулися вечори за участі художника С. Момота та композитора В. Польової, художника І. Яновича та саксофоніста Ю. Яремчука й інших. До 200-ліття Бородинської битви проведено літературні вечори «Пушкін та сім'я Раєвських».

Як завжди, упродовж року не припинялася й видавнича діяльність Музею. У київському видавництві «Смолоскип» побачила світ книга М. Плахотнюка «Коловорот. Статі, спогади, документи», а у видавництві «КИЙ» — книга Д. Малакова «Архітектор Осьмак. Нездолана шляхетність». У цьому ж видавництві підготовлено до друку ще три видання, авторами яких є Д. Малаков: «Архітектор Безсмертний. Доцільність і естетика», «Архітектор Городецький. Архівні розвідки» (Друге видання) та «На Львівській площі Києва». Також Д. Малаковим підготовлено і здано до інших видавництв рукописи та ілюстрації книги спогадів «Повоєння» (у Києві), путівника «Від Дніпра до Остра». Науковими співробітниками Музею підготовлено рецензію на книгу А. Третьякова, А. Плахотнюка «Бессарабська площа» до 100-ліття Бессарабського ринку (О. Друг) та виконано наукове і літературне редагування альбому — путівника по Києву, який готується до друку у видавництві «Символ-Т». (М. Біляшівський).

Працівники Музею взяли участь у багатьох радіо- і телепередачах на телеканалах КДРРК, ТРК «Київ», «Україна», 1+1, ICTV, «Культура», «Тоніс», на «Українському радіо», радіостанціях «Промінь», «Голос Києва», «Свобода», «Ера» FM. (Д. Малаков, А. Збанацький, О. Друг, К. Романова, М. Плахотнюк, О. Мажара).

З метою популяризації історії Києва співробітниками Музею опубліковано десятки наукових статей у засобах масової інформації.

Одним із засобів популяризації молодого, але вже добре знаного Музею Михайла Грушевського, стало створення його сайту з оригінальним змістом.

Музеєм історії міста Києва і його філіями в цілому завершено роботу з перекладу етикеток та анотаційних коментарів англійською мовою для розміщення в експозиціях його філій.

Анатолій ЗБАНАЦЬКИЙ,

заступник генерального директора
Музею історії міста Києва з наукової роботи

**ВІДКРИТТЯ ЕКСПОЗИЦІЇ
НОВОГО МУЗЕЙНО-ВИСТАВКОВОГО ЦЕНТРУ
МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА
НА ВУЛИЦІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, 7**

23 серпня 2012 року відбулася подія, на яку упродовж восьми довгих років з хвилюванням чекали кияни й усе музейне співтовариство Києва: у новій будівлі, у самому центрі Києва — на вулиці Богдана Хмельницького, 7 гостинно розчинив свої двері Музейно-виставковий центр Музею історії міста Києва. Отже закінчилася тривала, вимушена перерва, що вельми згубно позначилася на діяльності Музею. Відкриття експозиції нового Музейно-виставкового центру Музею історії міста Києва збіглося у часі з 30-річним ювілеєм цього культурно-просвітницького закладу.

Музей історії міста Києва було урочисто відкрито саме тоді, коли весь колишній Радянський Союз і світова громадськість відзначали 1500-літній ювілей одного з найдавніших східнослов'янських міст — Києва. Цій знаковій події передували роки напруженої і копіткої праці багатьох відомих і не надто відомих широкому загалові дослідників. І хоча, як зазначала у своїй статті, присвяченій Музею історії Києва, Л. Федорова, історія його створення була тривалою, складаною, і часом драматичною, 1982 року держава виділила чималі кошти для створення Музею, гідного предковичного Києва. Розмістився Музей в одному з двох старовинних палаців XVIII ст., що збереглися в тодішній столиці України, — Кловському. Це було виважене і абсолютно правильне рішення, оскільки практика і тенденція музеєфікації

таких старовинних споруд, які являють собою пам'ятки історії і культури, а тому є найкращим місцем для зберігання культурного надбання минулого, існує в усьому світі. Адже поєднання історико-архітектурних споруд з музейними експозиціями певною мірою посилює враження від таких об'єктів.

Тож наш Музей оселився у приміщенні Кловського палацу, де незадовго до того містився Український державний музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., який на той час уже переїхав до новоспорудженого музейного комплексу на Дніпровських схилах.

Облаштування музею, створення його експозиційної концепції стали результатом наполегливої праці не лише фахівців: істориків, музейників (значною мірою ентузіастів своєї справи), а й пересічних киян – знавців та шанувальників історії нашого міста. До створення інтер'єру Музею історії міста Києва долучилися також художники-оформлювачі з колишнього Ленінграда, вони майстерно впоралися зі своїм завданням. Відтоді Музей успішно діяв упродовж 22 років, постійно поповнюючи й удосконалюючи свою експозицію. Його музейна колекція збагачувалася з року в рік, зростав і науково-професійний рівень його працівників. З часом Музей історії міста Києва став справжньою візитівкою столиці України. Щороку його відвідувачами ставали сотні тисяч киян і гостей міста, а також представники багатьох офіційних делегацій зарубіжних країн із різних куточків світу. Неабиякою популярністю користувався Музей серед киян. Вони були завсідниками усіх незлічених заходів, що відбувалися в Музеї: виставки, презентації, конференції, зустрічі з творчими особистостями, діяльність історико-культурологічних клубів і громадських об'єднань тощо.

Проте так тривало лише до 2003 року, доки Кабінет міністрів України, порушивши «Закон про музейну справу», не прийняв «мудрого» рішення про передачу Кловського палацу Верховному Суду України, що знаходився поруч з музеєм, і тривалий час домагався розширення займаної ним території, зазіхаючи на «чуже добро». Таким чином, висока і авторитетна державна інституція, головне завдання якої стояти на варті закону, сама ж його і порушила... задля власних інтересів.

Як наслідок – величезну колекцію музею, що налічувала на той час близько 250 тисяч одиниць музейних предметів, було

спаковано у понад 2 тисячі великогабаритних фанерних ящиків і «тимчасово» перевезено до Українського дому — приміщення, яке тодішній мер Києва, нібито, обіцяв передати Музею. Однак цього не сталося, та й статися не могло...

Зрештою керівництво міста й держави виділили для Музею півтора поверхи зазначеної будівлі і на тому заспокоїлися, залишивши столичний Музей сам на сам зі всіма невирішеними питаннями і новостворюваними життєвими проблемами, у невизначеності, особливо не переймаючись інтересами й тих, для кого власне і створюються та існують подібні культурно-просвітницькі заклади (що вже розуміли ті Ханенки або Третякови!).

У такий спосіб втративши головну свою експозицію (на той час іще залишалися чотири філії), Музей припинив експозиційну та екскурсійну діяльність, зосередившись винятково на роботі з комплектування фондів та науково-дослідницьких пошуках в архівах і бібліотеках. Варто зазначити, що за цей час музейна фондова збірка значно зросла, побачили світ численні монографії, наукові статті, публікації про історію Києва, відбулося чимало теле- і радіопередач, пов'язаних з історією древнього міста на Дніпрі та його жителів.

Проте, дедалі гостріше відчувалося, що без експозиції Музей повноцінно функціонувати не може. Не можна сказати, що взагалі нічого не робилося для вирішення цієї проблеми. Час від часу надходили різні пропозиції, щоправда іноді просто сміхотворні. Приміром, пропонувалося розмістити Музей історії міста Києва в колишньому кінотеатрі ім. Ю. Гагаріна на Сирці, або в одній із башт Київської фортеці, що на вулиці Старонаводницькій, а минулого року йшлося навіть про старовинну, з неймовірно високими стелями, але надто малу і вельми специфічну будівлю колишнього міського ломбарду, що містився на Хрещатику, неподалік Європейської площі.

Кілька років тому міською владою було зроблено спробу створити умови для діяльності Музею. Ділянку землі по вулиці Інститутській, 3 спеціально передали приватній фірмі, яка начебто мала намір звести там багатоповерховий готельно-розважальний центр, надавши для потреб Музею історії міста Києва два перших поверхи у цьому новобуді. Однак нинішнє життя надто швидкоплинне, і через тривалу судову тяганину справа в чергове

завершилася нічим. Зрештою, коли, здавалося б, було втрачено вже останню надію на краще, і співробітники Музею, стомившись від марних сподівань, збайдужіли до подібних пропозицій, раптом з'явилася реальна можливість відновити Музей, бодай у стислому вигляді.

Цьому посприяло кілька чинників скандального характеру. Попри всі протести громадськості Києва, викликані спочатку брутальним знесенням історичної архітектурної пам'ятки, а згодом рішенням про зведення на її місці — на розі вулиць Богдана Хмельницького і Пушкінської — новобудови просто над підземним вестибюлем станції метро «Театральна» і, всупереч існуючим нормам забудови, майже впритул до житлового будинку, було зведено кількоповерховий новобуд. Через численні протести громадськості міста цю споруду навіть мали намір знести. Але за ініціативи діючого голови Київської міської державної адміністрації О. П. Попова їй знайшлося інше застосування — вирішили розмістити тут Музей історії міста Києва.

Безперечно, споруда ця, що планувалася для зовсім інших потреб, не могла відповідати концепції музейного закладу, тим паче, що його завжди порівнюватимуть з чудовим Кловським палацом, який і за розмірами був дещо більшим, і музейний простір у ньому являв анфіладу з 18 експозиційних залів.

Однак нова будівля має і свої незаперечні переваги. Однією з таких переваг є те, що, розташована практично у самому центрі Києва, вона має зручне транспортне сполучення практично з усіма районами міста. Загальна площа чотириповерхової споруди сягає близько 3000 кв. метрів, що не так уже й мало. До того ж, це поки що єдиний серед музеїв України, обладнаний усіма необхідними технічними засобами не лише для підтримання комфортного мікроклімату у його приміщеннях, а й забезпечення надійної охорони щодо збереження експонатів.

Про те, що у цьому приміщенні має розміститися Музей історії міста Києва, наукові співробітники довідалися практично в середині осені 2011 року, і сприйняли цю ідею досить скептично. Часом навіть негативно. Дехто дотримувався думки, що нове музейне приміщення має бути, як мінімум, не менше за Кловський палац, що в наш час видається мало реальним. Музейна справа не належить, на жаль, до пріоритетних у нашої державі. Були і

протилежні, досить вагомі аргументи,— час «грає» проти Музею, вісім років надто тривалий термін, щоб і далі очікувати невідомо чого. Адже всі ці роки повноцінно працювати без експозиції та екскурсійної роботи колектив не міг, а відтак поступово втрачав свої багатолітні напрацювання. І це не могла компенсувати навіть активна науково-дослідницька робота та діяльність філій Музею, кількість яких за останні роки зростає до восьми.

Починаючи з 2007 року колективом Музею історії міста Києва створено Музей подарунків Київської міської державної адміністрації, Музей партизанської слави, Музей Шолом-Алейхема. У серпні 2012 року до них додався Музей шістдесятництва.

Незважаючи на успішне функціонування філій, в умовах, що склалися, з Музею історії міста Києва почали звільнятися співробітники, які присвятили його діяльності понад 20 років, і яких охоче запрошували на роботу до провідних музейних установ Києва. Нині вони успішно працюють в Національному історичному музеї України, «Мистецькому Арсеналі».

Унікальна колекція Музею складається переважно з дарунків киян. Упродовж цього непростого для Музею періоду вони, знаючи, що Музей фактично перетворився на склад, майже припинили передавати до нього свої родинні реліквії, аби вони не потрапили там шилом.

З втратою досвідчених фахівців, ставало зрозумілим, що якщо експозицію не буде відновлено найближчим часом, то зробити це через кілька років буде вже просто нікому. Тож, одержавши почесне і водночас надто відповідальне завдання від управління культури Київської міськдержадміністрації: відкрити Музей історії міста Києва до святкування Дня міста у 2012 році, колектив наукових співробітників Музею розпочав необхідну підготовчу роботу. Вже у лютому 2012 року Гуманітарна рада Києва досить прихильно поставилася до затвердження наукової концепції і тематичної структури майбутньої експозиції Музею історії міста Києва, в основу яких було покладено вже існуючі тематико-експозиційні плани Музею, доопрацьовані з урахуванням останніх досягнень вітчизняної історичної науки. Позитивні рецензії на ці документи отримані від провідних профільних наукових установ Києва, зокрема Інституту історії НАН та Національного історичного музею України. Було здійснено ретельне дослідження му-

зейних фондів з метою відбору для побудови експозиції найкращих експонатів.

З огляду на стислі терміни робота велася одночасно на кількох напрямках — будівельники у дві зміни працювали над облаштуванням споруди, яка ще у вересні являла собою голу бетонну коробку; працівники Музею розробляли технічні параметри музейного обладнання та концептуальні засади майбутньої експозиції. Вона мала бути лаконічною і водночас насиченою автентичними матеріалами, які б давали уявлення відвідувачам про історію Києва. Первісним задумом передбачалося розкриття тем, які мали висвітлювати архітектурний розвиток міста, діяльність міської влади, духовне життя та побут киян.

Однак, як це нерідко буває, життя у наші плани внесло свої корективи. Отримане музейне обладнання виявилось частково непридатним для використання через свою надмірну вагу та невідповідні габарити. Незважаючи на те, що будівельники працювали дуже напружено, здати будівлю вчасно вони не змогли. Лише 18 травня 2012 року з врученням тодішньому директору Музею символічного ключа від новозведеного об'єкта відбулася урочиста передача будівлі в експлуатацію Музею історії міста Києва. Тож часу на створення повноцінної музейної експозиції саме до Дня Києва практично вже не лишилося. Керівництво міста поставило перед колективом Музею доволі складне завдання: про відкриття у серпні того ж року — до Дня незалежності України — одночасно вже двох музеїв — Музею історії міста Києва та Музею шістдесятництва.

У ситуації, що склалася, було прийнято оптимальне рішення: показати історію Києва через долі конкретних киян, відомих, маловідомих і зовсім невідомих, які упродовж століть творили це прекрасне місто і зробили його саме таким, яким ми звикли бачити його і яким його знає і поцінує увесь світ.

Хоча працювати довелося понаднормово і практично без вихідних упродовж місяця, з поставленим завданням наші співробітники впоралися вчасно. Напередодні відкриття Музею історії міста Києва його відвідало керівництво міста на чолі з Олександром Поповим, який позитивно оцінив виконані колективом роботи. Музей почав діяти і вже за перший місяць роботи його відвідало понад 10 тисяч киян і гостей міста.

Це не може не втішати. Проте відкриття закладу, який отримав назву Музейно-виставковий центр Музею історії міста Києва, на жаль, остаточно не вирішує проблему самого Музею, оскільки у новій будівлі через брак площ не можна розмістити фондосховище, науковий і технічний персонал. Видається, що ідеальним вирішенням цієї проблеми могло б стати зведення архітектурного комплексу Вільяма Гесте на Контрактівій площі, який був реалізований лише частково (контрактовий будинок). Комплекс цей спроектовано у 1815 році, й у разі його втілення, він, з одного боку, став би окрасою старовинного Подолу, з іншого — цілком би міг стати гідним місцем розташування такого авторитетного культурно-просвітницького закладу, як Музей історії міста Києва. Хотілося б сподіватися, що так колись, зрештою, і станеться, і на поневіряннях Музею історії міста Києва буде поставлена остаточно крапка.

Олена ЛОДЗИНСЬКА,
провідний науковий співробітник
Музею шістдесятництва

ПРО ЩО РОЗПОВІДАЮТЬ ЕКСПОНАТИ МУЗЕЮ ШІСТДЕСЯТНИЦТВА

22 серпня 2012 року в культурному житті Києва сталася подія, яку важко переоцінити — відкрито Музей шістдесятництва — восьму філію Музею історії міста Києва. Урочисту церемонію відкриття розпочав заступник Голови київської міської державної адміністрації Леонід Новохатько, після нього з промовами до присутніх звернулися Іван Драч, Лесь Танюк, Тарас Чорновіл, Микола Плахотнюк.

Ідея заснування Музею належить Надії Світличній. Тож у 1994 році розпочала свою діяльність ініціативна група на чолі з Галиною Возною-Кушнір. Тоді ж було створено громадську організацію «Музей шістдесятництва». Її очолив шістдесятник та багаторічний політв'язень Микола Плахотнюк, нині — завідувач філії Музею історії міста Києва «Музей шістдесятництва». За цей час музейними працівниками та членами громадської організації було зібрано близько двадцяти тисяч різноманітних експонатів, серед яких: унікальні фотографії і документи, особисті речі шістдесятників, зразки самвидаву, рукописи і друковані видання літературних творів, мистецькі твори талановитих і самобутніх художників тощо.

Отже, Музей шістдесятництва відкрито і з його матеріалами може познайомитися кожен, хто бажає поглибити свої знання з нашої відносно недалекої української історії, до якої, зокрема, належить шістдесятництво.

Видатних особистостей шістдесятницького руху опору було багато — Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк — літературні критики; Ліна Костенко, Василь Симоненко, Микола Вінграновський, Василь Стус, Борис Мамайсур, Борис Нечерда, Ігор Калинець, Галина Гордасевич, Ірина Жиленко — поети; Володимир Дрозд, Євген Гуцало, Валерій Шевчук, Григорій Тютюнник — прозаїки; Михайлина Коцюбинська, Віктор Іванисенко, Володимир П'янов — літературознавці; Стефанія Шабатура,

Людмила Семикіна, Галина Зубченко, Галина Севрук, Алла Горська, Віктор Зарецький, Анатолій Зубок, Лариса Іванова, Любов Панченко, Василь Перевальський, Володимир Федько, Опанас Заливаха, Софія Караффа-Корбут, Володимир Луцак, Борис Довгань — художники; Леопольд Ященко, Леонід Грабовський, Володимир Губа, Мирослав Скорик — музиканти; Тетяна Цимбал, Петро Бойко, Іван Миколайчук, Юрій Ілленко, Леонід Осика, Сергій Параджанов — актори і режисери театру і кіно; Ярослав Геврич, Олена Уманець, Микола Плахотнюк, Ераст Біняшевський — лікарі; В'ячеслав Чорновіл, Маргарита Довгань — журналісти та багато інших — усіх годі й назвати.

Тож автори музейної експозиції розгортають історичне явище руху шістдесятників від 1956 року, коли на XX з'їзді КПРС М. С. Хрущовим було розвінчано культ особи Сталіна і, нібито, проголошено курс на демократизацію радянського суспільства, і до дня здобуття Україною незалежності у 1991 році.

Наголос робиться не на персоналіях, а на суспільних тенденціях, хоч розкриваються вони через долі окремих людей. Бо саме через індивідуальну творчість колишні комсомольці виривалися з лабет заскорузлого методу соцреалізму, стаючи авторами оригінальних літературних творів, творячи кращі зразки образотворчого мистецтва, українську музику і кіно, видаючи монографії з історії України, працюючи в інших галузях науки — біології, медицині, хімії, фізиці, кібернетиці, економіці. Творча молодь різними засобами вираження шукала історичний сенс існування свого народу.

В одному з віршів молодий Іван Драч писав, що він намагається віднайти «свій босий слід у модних черевиках». А в «Калиновій баладі» поет стверджує:

«...мене колисала калина
В краю калиновім тонкими руками,
І кров калинова, як пісня єдина,
Горить мені в серці гіркими зірками».

Взагалі поетична постать Івана Драча помітно присутня в експозиційних залах. Відвідувачі іноді запитують: «Як? Драч? Так він же «дихав Леніним»!». Але хто не «дихав Леніним» у часи репресій і застою? Багатьом знайомий цей «паровозний»

вірш, але мало хто знає написаного ним ще у 1963 році і публічно продекларованого вірша:

«Куди йдемо? Яка нас віра
Жене на кам'яні вітри?
Якого вигвалтуєм звіра,
Щоб з ним сконати до пори?
Атомні цвяхи, мудрі бляхи
Та філософські манівці,
І сита морда костюмахи
З кривавим прапором в руці!»

Огляд музейної експозиції починається з вітрини, у якій експонується газета «Літературна Україна за 1956 р., де вміщено доповідь Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС. У ній він засудив культ особи Сталіна, визнав злочинність сталінського авторитаризму і подав надію на початок демократичних змін у радянському суспільстві. Цей період у народі дістав назву «хрущовської відлиги». Старше покоління поставилося до перемін здебільшого з недовірою, але літературно-мистецька молодь, яку згодом стали називати шістдесятниками, швидко скористалася новими можливостями. З'явилася нова парость і в літературі, і в образотворчому мистецтві, і в науці. «Ми поросли з худеньких матерів в саду порубанім...»,— писав у одній зі своїх поезій Микола Вінграновський.

Творча молодь стала відроджувати порубаний сад, бо ж сказано у Святому письмі, що «єсть древу надія,— як і порубане буде, його літорость відросте». Молоді письменники і художники творили сміливо, патріотично і розкуто, не зважаючи на затхлі канони соціалістичного реалізму. У цій же вітрині поряд з доповіддю М. С. Хрущова вміщено фотографію студентки медінституту Лідії Півень (Гук), яка палить портрети Сталіна. Вона вірить, що зі смертю Тирана помер тоталітаризм. А в цей час у поетичній збірці Дмитра Павличка «Правда кличе» було надруковано необачно пропущений радянською цензурою вірш «Коли помер кривавий Торквемада», в якому поет стверджує, що «здох тиран, але стоїть тюрма» (Д. Павличко пише про іспанського диктатора, але читачам зрозуміло, що йдеться про тирана Сталіна). Цей вірш «ходив» у самвидавівських списках, а тому його

винесено окремо у вітрину поруч з доповіддю Хрущова як доказ сумніву у спроможності проголошеної демократизації. Справді, незабаром після XX з'їзду партії у Львові відбувся суд над українськими юристами, які посміли скласти програму відокремлення України від Радянського Союзу. Вони уявляли її такою ж радянською соціалістичною республікою, але у статусі самостійної держави. І хоча засуджені діяли в межах радянського правового поля,— посилаючись на Конституцію СРСР, фігуранти справи дістали найтяжчі терміни ув'язнення, а Левку Лук'яненку було винесено смертний вирок, який згодом було замінено п'ятнадцятьма роками тюрми. Йшов 1960 рік, минуло всього 4 роки після XX з'їзду, який буцімто проклав курс держави на демократизацію!

У першій музейній залі розміщено ще один твір, який свідчить про фальшивість «хрущовської відлиги»,— це картина Галини Севрук «Пролісок», на якій бачимо засніжений морозний ліс, а в ньому блукає босоніж дівчина в літній сукні з пучечком пролісків у руці. Очі її здивовані, бо вона, прийшовши в ліс за теплої пори, вочевидь не чекала раптового повернення холодів. В рисах дівчини легко читається образ Надії Світличної, яка, в даному випадку, уособлює все українське шістдесятництво.

Але молодь швидко набула розкнутості у творчості, намагаючись змінити суспільство на краще. Для тіснішого спілкування молоді митці почали утворювати клуби або цехові об'єднання. Так у 1960 році у Києві виник Клуб творчої молоді «Сучасник», президентом якого став студент театрального інституту Лесь Танюк. У Львові у 1962 році постав Клуб творчої молоді «Пролісок», який очолив Михайло Косів, його заступником став мистецтвознавець Богдан Горинь, а секретарем — молодий літератор Володимир Квітневий. В Одесі і Дніпропетровську діяли молодіжні літературні об'єднання при обласних відділеннях Спілки письменників. У Житомирі своєрідним клубом стала хата молодого письменника Євгена Концевича. Діяльність названих клубів та об'єднань висвітлено у фотографіях і документах, представлених у експозиції. На одному зі стендів розміщено світлину, на якій зображено велику групу молоді в гаю під березами. Це — члени Клубу творчої молоді «Сучасник», які вертаючись із подорожі Україною, сфотографувалися на пам'ять. На фото бачимо

мистецтвознавця Григорія Логвина, який не раз супроводжував молодь у подорожах, Івана Драча, Веніаміна Кушніра, Людмилу Семикіну, Галину Севрук, Аллу Горську, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Ганну Ігнатенко та інших. Сузір'я молодих талантів!

Членами Клубу творчої молоді проводилися літературні вечори, лекції з української і світової культури тощо. Одними з перших вечорів Клубу творчої молоді були вечори, присвячені репресованим діячам українського театру — Лесю Курбасу та Миколі Кулішу. Їх було проведено у Жовтневому палаці на початку 1960-х років. Незважаючи на офіційну реабілітацію, творчість цих митців лишалася забороненою для широкого загалу, проте молодий режисер Лесь Танюк на підготовлених ним вечорах публічно ознайомив слухачів з їхнім творчим доробком і трагічною долею. Надзвичайно цікавими вийшли вечори поезії за участю Василя Симоненка, що відбулися 23 березня 1963 року в київському медінституті та 24 березня — у Жовтневому палаці. Незабутніми для шістдесятників лишаються також вечір, присвячений Тарасу Шевченку — 11 березня 1964 року та вечір Володимира Маяковського, проведений у Київській консерваторії того ж року. 5 липня 1963 року КТМ «Сучасник» провів літературний вечір Івана Франка, який став яскравою сторінкою в історії київського шістдесятництва. Захід відбувався під девізом «Я син народу, що вгору йде, хоч був запертий в льох» (І. Франко) в актовій залі Інституту харчової промисловості. Виступали поети, зокрема Микола Вінграновський, а також актриса Діана Петриненко, та інші. Після закінчення вечора, коли надворі вже сутеніло, його учасники (а це була переважно студентська молодь) вийшли на вулицю і запалили заготовлені заздалегідь смолоскипи, з якими довгою колоною промарширували вулицями Києва до пам'ятника Іванові Франкові. Перехожі кияни були вражені і здивовані — іде розкута молодь зі смолоскипами в руках, співає і розмовляє українською мовою! Коло пам'ятника у сяєві факелів артисти знову читали поезії Франка. Цього разу прекрасно читала Наталя Мілютенко. А поет Станіслав Тельнюк уперше публічно прочитав вірша, присвяченого Ліні Костенко, — «Пісеньку останнього гурона». У час тоталітарного режиму слова «Ай-яй-яй весело, всі ми під пресом — так воно

гребя задля прогресу!» звучали дуже актуально. Тельнюк голосно і сміливо карбував кожне слово, а навкруги палахкотіли смолоскипи, створюючи атмосферу громадянської непокори. Присвята Ліні Костенко була зумовлена тим, що вона роком раніше написала вірш «Іма Сумак» — про співачку, в піснях якої тужили звуки племені, якого вже нема. Обидва поети у такий спосіб засуджували політику русифікації поневолених народів, виступали проти провадження ідеї злиття націй в єдину радянську спільноту «задля прогресу».

31 липня 1963 року на естраді Першотравневого парку мав відбутися підготований Клубом творчої молоді, зокрема молодим мистецтвознавцем Романом Корогодським, літературний вечір, присвячений 50-річчю з дня смерті Лесі Українки. В афіші значилося: виступатимуть Ліна Костенко, Ірина Жиленко, Іван Драч, вечір вестиме Іван Дзюба. Коли 31 липня на вечір почали сходитися люди, то вони побачили невеличке за форматом оголошення: «Ремонт. Вечер не состоится». Тоді Іван Дзюба запропонував присутнім перейти на Петрівську алею і там провести захід. Так і зробили — зсунули паркові лавочки, сконструювавши таким чином сцену, на яку один за одним виходили поети і читали свої вірші. Сутеніло. Студенти почали палити складені в трубочки газети, які горіли як смолоскипи. Під це палахкотіння на імпровізовану сцену вийшла артистка Тетяна Цимбал — читала поезії Лесі Українки, розставляючи у віршах потрібні смислові акценти:

«Ми навіть власної не маєм хати,
Все віддали тюремним ключарям.
Не нам, не нам, невольникам, казати
Речення гордее «Мій дім — мій храм...»

Тепер на музейних стендах демонструються збережені учасниками тих подій запрошення, програми і афіші заходів Клубу творчої молоді.

Взірцем для шістдесятників була постать Тараса Шевченка, апостола і пророка українського народу. Творча молодь влаштуувала шевченківські вечори, на яких звучали його поезії, які змушували замислюватися, «хто ми є, яких дідів, яких батьків діти, ким, за що закуті». Ці слова для шістдесятників були доро-

говказом і настановою. Молодь шукала своїх джерел і в літературі, і в образотворчому мистецтві, і в історії, і в інших галузях науки.

На одній з музейних вітрин експонуються перші книжки шістдесятників, серед них і перша поетична збірка Івана Драча «Соняшник» з поемою «Смерть Шевченка», у якій читаємо, як за труною поета і пророка «ішли хохли, русини, малороси, щоб стати українцями віднині». А у вестибюлі музею розміщена в натуральну величину копія вітражу, авторами якого були Алла Горська, Опанас Заливаха, Галина Зубченко, Людмила Семикіна і Галина Севрук. «Возвеличу малих отих рабів німих, я на сторожі коло них поставлю слово...» Ці слова і постать Т. Шевченка, якій обіймає жінку, що уособлює Україну, опинилися ніби за ґратами. За це тодішній ректор університету Швець наказав знищити, розбігти вітраж. Художній твір проіснував лише один день. Вандалізм було вчинено 9 березня 1964 року, коли весь світ відзначав 150-ліття з дня народження поета і художника Тараса Шевченка. Опанас Заливаха як відповідь вчиненому вандалізмові в цей час творить кольорову графіку — постать гнівного Шевченка зі зди́йнятими вгору кулаками. Створене на основі цієї роботи Опанасом Заливахою мозаїчне панно супроводжувалося словами з поезії: «Чи буде суд, чи буде кара, чи буде правда на землі? Повинна бути, бо сонце встане і оскверненну землю спалить. А буде син, і буде мати, і будуть люди на землі!». За це та за інші твори художника Опанаса Заливахи в 1965 році було засуджено до п'ятирічного ув'язнення, під час якого за неофіційним розпорядженням табірної адміністрації йому, в кращих традиціях царської охоранки, було заборонено малювати. Разом з художником у тому ж мордовському таборі відбував покарання і Богдан Горинь. У 1967 році він та інші політичні в'язні табору вирішили відзначити день народження Тараса Шевченка. Захід провели нелегально. Опанас Заливаха намалював до нього невеличкий плакат із силуетним зображенням Тараса Шевченка і калиною. Згодом цей плакат було розрізано навпіл і по частинах вивезено з табору в'язнями, що вже відбули свій строк. Тепер цей плакат можна побачити в експозиції Музею шістдесятництва. Загалом, мистецькі роботи Опанаса Заливахи — «Табірне», «Автопортрет», «Зона», «За що нас Бог карає», «Портрет Івана Світлично-го» домінують у першій експозиційній залі.

Душею творчого середовища шістдесятників був літературний критик Іван Світличний — «батько українського шістдесятництва» за визначенням кагебістів і «вусате сонечко» для друзів. Про його трагічну долю нагадують листи друзів і бланки поштових повідомлень до маленького селища Усть-Кан на Гірському Алтаї, куди Івана Олексійовича було заслано після ув'язнення у таборі. Там і спіткала його смертельна хвороба. А ось запрошення із шаржованим графічним зображенням Івана Світличного та Алли Горської. Малювала запрошення Алла Горська. На розвороті сповіщалося про 70-річний ювілей її та Івана Світличного — обом у 1964 році виповнювалося по 35 років, а разом — 70, тож і святкували 70-річний ювілей. Для проведення і координації свята було створено жартівливий ЦЮК (Центральний Ювілейний Комітет) на чолі з молодим журналістом В'ячеславом Чорноволом — вже мабуть тоді друзі розгледіли в ньому лідера, який поведе за собою багатьох! Відбувалася забава в просторій майстерні Людмили Семикіної. Першою у програмі значилася урочиста частина: на підвищенні «царствував» Голова ЦЮКу, груди якого були обвішані безліччю значків і бляшанок, що правили за ордени. До нього підходили з низьким поклоном «вдячні громадяни» і обіцяли прожити п'ятирічку свого життя за 2,5 роки, а «якщо треба, то й зовсім не жити», виконували співомовки, в яких славили ЦЮК і його Голову. Насамкінець відбулася безпрограшна лотерея. Гроші з лотереї були використані на допомогу потребуючим студентам.

У глибині першої зали Музею на чільному місці розміщено графічний портрет Василя Симоненка, що був написаний Аллою Горською до дев'ятих з дня смерті поета. Василь Симоненко звертається до України: «Я проллюся крапелькою крові на твоє священне знамено». На графічному портреті з грудей поета скрапують калинові краплі крові, а знизу до його постаті націлені червоні ж багнети.

Поряд змонтовано фрагменти інтер'єрів майстерні художника і помешкання літератора. Експозицію імпровізованої майстерні створено на основі експонатів, переданих родиною художника-шістдесятника Веніаміна Кушніра — його автопортрет і етюдник, збережений дружиною Галиною Возною (Кушнір) колядницький мішок з художньою аплікацією, виготовлений Аллою Горсь-

кою, у куточку демонструється колядницька Зірка та традиційний український народний зимовий одяг — свитка і сердак, що належали Надії Світличній, серед них і виготовлена художницею-модельєром Людмилою Семикіною стилізована чоловіча суконна свита, подарована нею Павлові Стокотельному. Участь у колядуваннях для шістдесятників була не лише відродженням українських традицій, а й мала практичне значення — міхоношам щедрі господарі, крім цукерок, пряників та горіхів, кидали гроші, які потім використовували на допомогу потребуючим студентам та родинам політв'язнів.

У «помешканні літератора» експонується столик з квартири Івана Світличного, на ньому друкарська машинка його сестри Надії, поруч з якою лежать зразки машинописного самвидаву. Неподалік розміщено етажерку з книжками і магнітофонними бобінами, на яких записано голоси Миколи Вінграновського, Василя Симоненка, Івана Драча, Ліни Костенко, Бориса Мамайсура, Василя Голобородька,— записував їх у своєму помешканні на вул. Уманській, 35 у Києві Іван Світличний на свій портативний магнітофон «Весна», що демонструється біля столу. Поруч стоїть транзисторний радіоприймач, що належав В'ячеславу Чорноволу,— за допомогою таких радянські громадяни слухали закордонні передачі радіо «Свобода», «Голос Америки», «Бі-бі-сі» та інші.

На одному зі стендів подано зразки самвидаву, який у технічному виконанні був досить різноманітним. Його поширювали рукописно, у машинописі, у фотографіях та друком, що здійснювався за кордоном. Матеріали нелегально надходили за кордон, там їх друкували і вже друківану продукцію пересилали знову ж таки нелегально в Україну. Такі книжки в Україні називали «тамвидавом». Виник самвидав як відповідь на заборону радянської цензури друкувати ті чи інші твори. Виготовлення і поширення самвидаву влада кваліфікувала як виготовлення і поширення матеріалів антирадянського змісту, що підпадало під статті Кримінального кодексу УРСР, за які передбачалось покарання ув'язненням і засланням. В окремих випадках суд за подібні «злочини» міг без усяких посилань на Кримінальний кодекс присудити заходи примусового лікування, тобто людей запроторювали до психіатричної лікарні спеціального типу (через такі садистські

форми катування пройшли генерал Петро Григоренко, київський математик Леонід Плющ, поет Василь Рубан, журналіст Борис Ковгар, Анатолій Лупиніс та багато інших).

У фондах Музею шістдесятництва зібрано понад 6 тисяч книг, тому другий зал музею заплановано не лише для продовження експозиції, а й як діючу бібліотеку, що вимагає спеціального обладнання — книжкових стелажів, на які поки що, на час відкриття, не вистачило коштів.

У цьому залі на виставкових стендах продовжується висвітлення діяльності київського Клубу творчої молоді, зокрема його секцій. При КТМ існували очолюваний молодим режисером Лесем Танюком Молодіжний експериментальний театр, робітнича літературна студія «Брама» під орудою поета Віктора Могильного, а також, дещо осібно, робітнича літературна студія на Київській ГЕС у Вишгороді, яку очолював молодий поет Володимир Комашков. Над стендом демонструються ескізи декорацій до вистав Молодіжного експериментального театру, виконані художницею Оленою Кириченко. У цьому ж залі відвідувач може ознайомитися з матеріалами, що висвітлюють діяльність студентського міжвузівського мандрівного хору «Жайворонок», старостою і засновником якого був член Клубу творчої молоді Борис Рябокляч.

У вітрині з меморіальними речами Миколи Вінграновського, нещодавно переданими до музею його родиною, демонструється машинописний аркуш самвидаву 1960-х років з віршем поета «Українська мова», актуальним, на жаль, і в наш час. На стінах бібліотеки висять портрети Івана Котляревського (художник Галина Зубченко), Миколи Гоголя (художник Любов Міненко), Івана Миколайчука (художник Феодосій Гуменюк), Івана Світличного (художник Алла Горська), керамічна робота Галини Северук — присвята Іванові Світличному, фотопортрет фундатора музею Надії Світличної.

Завершує експозицію тема здобуття незалежності Українською державою. Під карбуванням на латуні, виконаним художником Володимиром Прядкою — потужні фігури, що звільняються від кайданів — розміщено фотографії сотисячних мітингів 1988–1989 років у Львові та Києві. Переважна більшість учасників шістдесятницького руху опору взяли активну участь у виборю-

ванні української незалежності: були діячами Української Гельсинської Спілки, надавали підтримку Українському культурологічному клубу, брали участь у мітингах, «живому ланцюзі» 1990 року – акції єднання (Злуки) Східної і Західної України, стали членами, а часто і лідерами політичних партій і громадських організацій. Про це дуже стисло розповідають матеріали останнього експозиційного стенду. Тут також розміщено макет мозаїчного панно Алли Горської, Віктора Зарецького, Галини Зубченко та Григорія Пришедька «Боревітер» – розкрилений птах, що стрімко лине у просторі – символ майбутньої, омріяної ще в 1960-х роках вільної України.

У музеї є зал для змінних експозицій – тематичних виставок, на яких демонструватимуться твори образотворчого мистецтва, документи, фотографії, меморіальні речі шістдесятників, що не ввійшли до постійно діючої експозиції, а також матеріали з численних приватних колекцій шістдесятників.

Марія КАДОМСЬКА,

головний мистецтвознавець інституту

«НДІпроектреконтрукція»

НАЙДАВНІШИЙ КИЇВСЬКИЙ МОНУМЕНТ. АРХІВНІ НОТАТКИ

Вивчаючи історію забудови Києва упродовж кількох десятиліть, я дедалі більше переконуюсь, як мало ми знаємо навіть про відомі (і навіть дуже відомі) його споруди. Однією з таких, на мій погляд, є пам'ятник Магдебурзькому праву. Доречно нагадати, цього року виповнилося 210 років з часу зведення цього найстарішого серед усіх, що існують сьогодні, київських пам'ятників.

Споруджений на початку ХІХ ст. у глибокій балці, що здавна зветься Хрещатиком або Хрещатицьким ярмом, цей монумент, як візитівка міста у ХІХ, ХХ і ХХІ століттях, має значну іконографію. Його зображення ми знаходимо на численних малюнках, гравюрах, листівках і фотографіях, у популярних і спеціальних виданнях з історії міста, в альбомах з видами Києва з музейних і приватних колекцій.

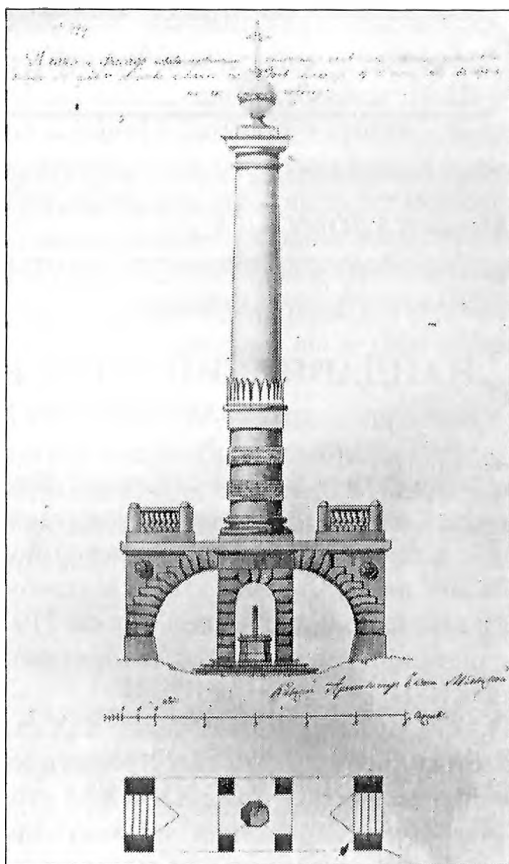
Однак, незважаючи на особливе значення цього пам'ятника в історії Києва та його силуету у дніпровських панорамах, спеціального, науково обґрунтованого дослідження про пам'ятник досі не підготовлено. Інформація про нього, хоча й значна за кількістю джерел, доволі однотипна і носить здебільшого загальноісторичний характер, причому з часів М. Закревського кількість таких відомостей зросла ненабагато. Не підтверджується документально і загальноприйняте за усталеною традицією авторство А. І. Меленського, який з 1799 року займав посаду міського архітектора Києва.

Готуючи у 1980 році історичну довідку, що передувала роботі проектної документації для реставрації колони, мені по-

щастило у Центральному державному історичному архіві СРСР у Ленінграді (зараз Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі) виявити оригінал фасаду і плану пам'ятника, підписаний архітектором А. І. Меленським¹. На недатованому кресленнику з колекції графіки Головного управління шляхів сполучення і публічних споруд Росії є заголовний напис (цитати тут і далі подаються мовою оригіналу): «План и фасад нововыстроенному каменному памятнику св. князю Владимиру из суммы общества киевских граждан, состоящий в 3-й части города в овраге на Крещатике».

Отож, то був не проектний, а фіксаційний кресленник, і підпис А. Меленського на ньому ще не свідчить про саме його авторство.

Варто згадати, що Ф. Ернст свого часу висловив припущення, що автором проекту колони міг бути Олексій Ельдезін². До слова, цей сумлінний дослідник іще 1923 року вперше припустив, що О. Ельдезін міг бути автором проекту першого Контрактового будинку на Подолі (вул. Покровська, 4)³. Сміливий здо-

Кресленник початку XIX століття, підписаний А. Меленським

¹ РДІА, ф. 1488, оп. 2, спр. 101, арк. 1.

² Ернст Ф. Контракти і контрактовий будинок у Києвію. – К, 1923. – С. 28; Київ. Провідник. За ред. Ф. Ернста. – К, 1930. – С. 557.

³ Ернст Ф. Контракти і контрактовий будинок у Києві. – К., 1923. – С. 14.

Малюнок-заставка до плану Києва 1803 р.

гад було підтверджено лише по кількох десятиліттях завдяки знахідці в архіві Київської області⁴.

Що ж до пам'ятника на дніпровському крутосхилі, то допоки у науковому обігу відсутні проектні матеріали або інші достовірні первісні документи, ми можемо лише окреслювати варіанти авторства. О. Ельдезін — відставний військовий інженер, з 1788 року — київський губернський механік, а з 1798 року (замінивши на цій посаді Тихона Курбатова) — київський губернський архітектор. Перебуваючи на цій посаді, він плідно працював у Києві⁵ до прикрого нещасного випадку восени 1804 року, коли його було звинувачено у ненавмисному вбивстві, після чого О. Ельдезіна було вислано до Східного Сибіру, у м. Нерчинськ⁶. Мистецький доробок і життєвий шлях О. Ельдезіна ще чекають на своїх дослідників, а відтак його можна розглядати як можливого автора проекту знакового пам'ятника, зведеного 1802 року,

⁴ ДАКО, ф. 2, он. 3, спр. 428, арк. 58; Виноградова З.Т., Виноградова М.В. Старий Коштрактовий будинок у Києві та його автор // Мистецтво і сучасність. Збірник наукових праць.— К, 1980.— С. 215–217.

⁵ Маємо чимало проектів приватних і громадських споруд, підписаних О. Ельдезіним, з архівів Києва, Москви та Санкт-Петербурга.

⁶ ЦДІАК України, ф. 533, он. 1, спр. 783, арк. 126; Кальницький М. Витвір пессамовитого архітектора // Янус.— 2000.— № 4.— С. 16–17; Тищенко А. Киевские зодчие классицизма, связанные с петербургской архитектурной школой // Киевский альбом.— Вып. 3.— 2004.— С. 109.

тобто, коли архітектор іще жив у Києві. Зазначимо, принагідно, що 1803 року О. Ельдезін отримав ділянку під забудову на парному боці тільки-но запроектованої вулиці — Хрещатику⁷.

На заставці до посадибного плану Верхнього міста і Подолу 1803 року, складеного в керованій А. Меленським губернській креслярні, фасад колони розміщений поряд із зображенням Андріївської церкви — як двох найвизначніших і знакових місць тогочасного Києва. В експлікації його позначено як *«пам'ятник святого Володимира»*.

Аналіз наявних графічних зображень і фотографій, вивчення бібліографії і виявлення раніше неопублікованих архівних документів дозволяє відтворити первісний вигляд ампірної споруди, простежити її історію та основні перебудови⁸.

Глибока балка у міжгір'ї, густо порослому деревами та чагарником, нині здається невідповідним місцем для встановлення монументу, який проглядається лише з боку Дніпра. Однак місце це обрано не випадково, воно є надзвичайно значущим для православ'я: багато хто з дослідників дотримується думки, що саме звідси пішло християнство по Русі. Тобто, вважається, що саме у цій місцині, де у давнину протікало Хрещатицьке джерело, яке впадало в річку Почайну, відбувався 988 року урочистий обряд хрещення дванадцятьох синів князя Володимира й усіх киян. Існує також припущення, що на місці нинішньої колони стояла Турова божниця⁹, можливо, — перша церква, споруджена у Києві князем Володимиром Святославичем. Отож, історія цієї місцини являє неабиякий інтерес для окремого дослідження в цілому.

Фактом є те, що Хрещатицький яр, де зараз височіє колона, з найдавніших часів називався *«святим місцем»* і традиційно ця назва збереглася згодом. 1684 року до джерела було прокладено міст і встановлено над криницею невеличку дерев'яну каплицю, зображену на плані Києва 1695 року.

⁷ Ернст Ф. Контракти і контрактовий будинок у Києві. — К., 1923. — С. 89.

⁸ Кадомская М. А. Колонна Магдебургского права. Историческая записка. — К., 1980. — Науково-технічний архів інституту УкрНДІреставрація; Кадомська М. Сходи до пам'ятника Магдебурзького права // Реконструкція житла. — 2009. — Вип. 11. — С. 79–95.

⁹ Максимович М. Обзорение старого Києва. — К., 1840. — С. 93; Фуцдуклей И. Обзорение Києва в отношении к древностям. — К., 1847. — С. 6; Д.Т. Обзор Києва и план его с описанием. — К., 1860. — С. 5.

Над колодязем, на місці колишньої каплиці і було споруджено 1802 року пам'ятник з потрійним меморіальним значенням: на честь святого Володимира і Водохрещення, а також на честь Магдебурзького права, яке було даровано київським городянам ще за часів Великого князівства Литовського. Запровадження магдебурзького самоуправління у Києві дослідники відносять до початку XV ст., а найдавніша грамота, що засвідчує це право, яка дійшла до наших часів, датується 1494 роком¹⁰. Існують різні думки щодо оцінки ролі магдебурзького права у розвитку Києва, однак беззаперечним є те, що укорінення привілеїв та цехового устрою в українських землях були невіддільними для системи загальноєвропейських соціально-економічних і культурних процесів, які не поширювалися далі на схід — на територію Московської держави¹¹.

20 жовтня 1775 року Катерина II видала указ «О присоединении Киева к Малороссии», що позбавляв Київ автономного самоврядування і віддавав місто під руку малоросійського генерал-губернатора. Попередній устрій Києву було формально повернуто указами Павла I від 30 листопада 1796 і 16 вересня 1797 року¹². То є останні документи щодо самоврядування Києва, які дійшли до наших часів.

Жалувана грамота Олександра I про підтвердження Києву Магдебурзького права, що її кияни сприйняли з великим ентузіазмом, не значиться у Зводі законів Російської імперії. Історик В. Щербина у своїй ґрунтовній розвідці «Боротьба Києва за автономію» висловив думку, що Микола I, за наказом якого складалося «Полное собрание законов Российской империи», вважав недоцільним внесення до цього зводу документального підтвердження прав, які саме він і скасував¹³. З усіх реліквій самовря-

¹⁰ Акты Западной России.— Т.1, № 120; Каманин И. Новые данные для истории Киевского городского самоуправления в 17 в. // Сб. статей по истории права.— К., 1904.—С.178; Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування. // Київ та його околиці в історії та пам'ятках.— К., 1926.— С. 219.

¹¹ Білоус Н. Магдебурзькі старожитності на Київщині у 15 — першій половині 17 ст. // Старожитності.—1993.— № 2.— С. 22.

¹² Полное собрание законов Российской империи, т. 24 №№ 17594, 17634.

¹³ Щербина В. Боротьба Києва за автономію // Київ та його околиці в історії та пам'ятках.— К., 1926.— С. 212.

дування, наведених у переліку Д. Щербаківським¹⁴, пам'ятник Магдебурзькому праву — єдиний, що зберігся донині.

У літературі існують свідчення про освячення джерела під колоною 15 вересня 1802 року.

Відомо також, що імператор Олександр, не знаючи про спорудження пам'ятника, довідавшись про це через два місяці після його освячення, висловив своє невдоволення тодішньому Київському генерал-губернатору А. С. Феншу і видав спеціальний указ, що забороняв будувати пам'ятники без затвердження державними установами і особисто — імператором: *«Сколько приятно мне было видеть знак усердия, изъявленного киевскими гражданами в сооружении памятника Святому и Равноапостольному Великому князю Владимиру, особенно по уважению моему к главной и благочестивой мысли сего памятника, столько крайне был я удивлен, что о предположении сем от Вас предуведомлен я не был. Здания сего рода настолько сами по себе важны, что не могут быть начинаемы с единого ведома местного начальства; и долг того, весьма по мнению моему ясный, есть о них доносить высшему правительству»*¹⁵.

Указ цей було опубліковано 7 листопада 1802 року і невдовзі А. С. Фенша звільнили з посади Київського військового генерал-губернатора і замінили генералом О. П. Тормасовим.

Мабуть, суто ідеологічними чинниками пояснюється той факт, що у дореволюційній краєзнавчій літературі назва «пам'ятник Магдебурзькому праву» майже не зустрічається, хоча взагалі іменується по-різному: Святе Місце, Хрещатик, пам'ятник Хрещення, пам'ятник Хрещення Русі, пам'ятник св. Князю Володимиру, а після зведення у 1853 р. на верхній терасі Володимирської гірки нового монументу — Нижній пам'ятник св. Володимиру.

На численних зображеннях — кресленнях¹⁶, малюнках і гравюрах першої половини позаминулого століття видно, що па-

¹⁴ Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиці в історії та пам'ятках. — К. 1926. — С. 217–264.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи. — Т. 27. — 1802. — № 20. — С. 99.

¹⁶ І. Фундуклей наводить фасад з фонтаном і план пам'ятника у своїй книзі «Обозрение Киева в отношении к древностям», виданій 1847 року. Напис під кресленням «Памятник св. Владимиру на Крещатике, сооруженный 15 сентября 1802 года».

м'ятник спочатку являв собою колону тосканського ордера з позолоченим завершенням у вигляді «держави» з хрестом («державне яблуко» — символ монархічної влади, в російській християнській традиції символізує Царство Небесне). У основі колона перехоплена трьома квадратними рустами, вище — укріплений декоративний пояс з зубцями на зразок царської корони. В середині склепінчастого постаменту колони знаходився восьмигранний басейн із фонтаном, що живився водою, яка надходила по дерев'яних трубах із резервуара-водозбірника, розташованого вище у горі.

Для подачі води в басейн було використано досить складне гідротехнічне спорудження, виявлене у 1940 році при грабарських роботах для пробного горизонтального буріння. У публікації про знахідку докладно описано, у який спосіб за допомогою дерев'яних висвердлених труб збиралася вода з джерел водоносного горизонту у рубаний резервуар, з якого вона так само дерев'яними трубами подавалася в басейн, влаштований у павільйоні під колоною¹⁷. Очевидно, система дерев'яних труб і резервуара виконувала ще і функції дренажу.

Святе джерело біля пам'ятника відвідав новопризначений митрополит Серапіон і залишив у своєму щоденнику такий запис: *«Сходили с горы к колодецу пешком сделанным деревянным помостом, из 14 уступов состоящим. Вода в нем не чиста, а мутновата, или желтовата, кажется, от всегдашнего биешия фонтана, и вкусом не очень приятна»*¹⁸.

1804 року митрополитом Серапіоном було запроваджено хресний хід до пам'ятника і церемонія водоосвячення джерела. В описі Києва 1820 року історик Максим Берлінський висловлює сумнів щодо якості води в криниці Хрещатицького джерела під колоною: *«Неизвестно, такая ли вода протекала тут и прежде, но теперь течет в малом количестве охренного вкуса и почти неспособна к употреблению»*¹⁹. Однак, джерело вважалось цілющим — таким, що виліковує очні хвороби. Щорічно літньої пори

¹⁷ Самойловський І. Давні гідротехнічні спорудження // Архітектура Радянської України.—1940.— № 10.— С. 43.

¹⁸ Хроника Киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804–1824) // Киевская старина.— 1884.— Т. IX.— С. 435.

¹⁹ Берлинский М. Описание Киева.—К., 1820.— С. 59.

біля колони збиралися прочани, що, за словами сучасників, *«молились тут об исцеления от глазных болезней, возжигали свечи у источника, бросали в него деньги, испивали воду и обмывали глаза, и многие, очень многие получали исцеление»*²⁰. Територія належала місту, а згодом — подільській церкві Різдва²¹.

Великі зміни в розбудові місцевості відбулись у 40-х роках ХІХ ст.: у зв'язку з підготовкою до будівництва першого стаціонарного капітального мосту постало питання про впорядкування під'їзних шляхів уздовж Дніпра, спланування Михайлівської гори і Олександрівського (нині Володимирського) узвозу.

Земляні і шляхові роботи, якими керував інженер С. Бобрищев-Пушкін, провадилися з 1843 р. впродовж п'яти років. На цей час хресний хід на Хрещатицьке джерело було припинено, ікони узяті на зберігання до подільської церкви Різдва, джерело замулилося, пам'ятник, залишений без догляду, почав швидко занепадати. Після відкриття Набережного шосе ніяких відбудовних робіт не проводилося ще упродовж 12 років. Змінилася вся місцевість колись мальовничої ущелини. У своїй фундаментальній праці з історії Києва, виданій 1868 року, М. Закревський писав: *«Обделка горы в 1849 году окончена, открыто Набережное шоссе, а место, священное для всей России, оставалось в запустении. Деревья, росшие вокруг памятника и по склонам горных возвышенностей, составлявшие красоту этого привлекательного места, срублены; небольшие, летившиеся по отлогостям возвышенностей, хижины, в коих некоторое время жительствовавал церковный причт Рождественской церкви, наблюдавший за чистотой и порядком вокруг памятника, также уничтожены. Оставалась только одинокая оборванная колонна в память уже не существующих прав»*²².

На романтизованих пейзажах малюнків і гравюр середини ХІХ ст. бачимо за пам'ятником пагорби колишньої Михайлівсь-

²⁰ Галерея Киевских достопримечательных вилов и древностей.— К., 1857.— С.12.

²¹ ДАК, ф. 1, оп. 2, спр. 1529.

²² Закревский Н. Описание Киева. М.— 1868.— Т. 1.— С. 421—425. Найавторитетніший киевознавець цим висловом нагадував, що Магдебурзьке право на самоврядування Микола І остаточно скасував ще 1834 року, а управління Києвом було переведено на основу загального Міського положення, яке існувало тоді в Російській імперії.

Світлина 1850-х років

кої гори, ще не засаджені деревами, з ясно виділеними терасами. На щастя для дослідників, зовнішній вигляд пам'ятника 50-х років позаминулого століття було відображено і одними з перших київських фотографів. Менш відомі дві світлини, однією з них ілюструємо статтю.

Після тривалої перерви, на 15 липня 1861 року було призначено хресний хід для освячення води на Хрещатицькому джерелі. До цієї події було виконано першочергові роботи з очищення колодязя і шляхів, що до нього вели²³. Тоді природні тераси набули чітких форм, а згодом окультурили і зелені насадження, спланувавши стародавні київські крутосхили.

Докладний опис хресного ходу, що відбувся після сімнадцятирічної перерви 15 липня 1861 року, вміщено у «Киевских епархиальных ведомостях»²⁴. По закінченні чину водоосвячення було оголошено збір коштів на спорудження церкви на місці водохрещення синів святого Володимира. Однак згодом збори по підписці

²³ ДАКО, ф. 2, он. 176, сир. 305, арк. 1.

²⁴ Киевские епархиальные ведомости.—1861.— С. 359.

було вирішено використати на поновлення вже існуючого пам'ятника. Тож 1862 року на гроші киян проведено ремонт колони і впорядкування довколишньої території.

Реконструкція пам'ятника значно змінила його зовнішній вигляд, не було відновлено зубців у вигляді корони, змінено форму завершення, наскрізний простір центральної арки п'єдесталу перетворено на закритий об'єм, замість декоративних балясин огороження стілобату, зроблено ґрати чавунного лиття: *«Крест, водружённый наверху колонны и яблоко под ним вызолочены, под крестом... устроен род купола в форме закрытой крестильницы, обитой белым листовым железом; колонна вся оштукатурена и выбелена. Пьедестал, на котором утверждена колонна (состоящий из 8-ми столбов, из которых 4 средние сведены арками и представляют как бы балдахины над источником, а 4 остальные соединены также аркою, переброшенною чрез первые), отделан под серый мрамор. Восемь небольших колонок, украшающих собою террасу пьедестала, соединены решётками и окрашены зелёною краскою, за исключением верхушек белого цвета. Здесь во время освящения воды 15 июля поставлены были знамёна, хранящиеся в киевских ремесленных цехах... Промежутки между 4-мя средними столбами заделаны с 4-х сторон до половины досками, а отсюда до верху стёклами, в середине которых вставлены кресты из разноцветных стёкол. От Крещатика устроена растворчатая дверь»²⁵.*

Каплицю, облаштовану під колоною у п'єдесталі пам'ятника, було передано 1863 року у відання Києво-Печерській Лаврі. Розгорнутий опис каплиці, її внутрішнього оздоблення та облаштування знаходимо в Головних різничних описах 1860–1870-х років²⁶.

У документах архівного фонду Києво-Печерської Лаври знайдено лист видатного громадського діяча, мандрівника і письменника А. Муравйова: вийшовши у відставку, він оселився у Києві, поблизу Андріївського собору, і на той час розпоряджався міськими сумами та опікувався відновленням пам'ятника. У листі від 23 листопада 1866 року він повідомляв адміністрацію Лаври: *«Художник Гуцлав, занимающийся цементными работами по*

²⁵ Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – С. 497–526.

²⁶ ЦДІАК України, ф.128, оп. 1заг., спр. 302; спр. 2400, арк. 20–25, 32–39.

Владимирскому собору и Андреевской церкви, представлял рисунок весьма изящной чаши из цемента для воды внутри часовни Владимирской... Это необходимое украшение самой часовни, куда стекается такое множество народа со всех концов России»²⁷.

Опис декоративної чаші з фонтаном, що виконав у каплиці 1867 року майстер К. Биков за малюнком художника Гуцлава, знаходимо у церковному документі разом з відомостями про самий пам'ятник: *«...В пьедестале, открытом с четырёх сторон арками, со сводом устроена часовня. Посредине её установлена, сделанная из цемента осьмигранная ваза, украшенная рельефными листьями. На гранях чаши изображены четыре обыкновенных креста, а четыре Владимирских. Среди чаши возвышается обделанный цементом же фонтан, образующий корень, с пальмовыми листьями, увенчанный медным позолоченным крестом. Из которого водомёта струится в отверстия вода, наполняющая чашу, она протекает через подземную трубу из колодца, находящегося с южной стороны на пятисаженном возвышении»²⁸.*

Тоді ж, у 1860-ті роки всередині каплиці і ззовні, з боку Дніпра, було облаштовано різнобарвну підлогу з цементу, постелено нову підлогу з новими балками по всій галереї, що оточує каплицю, зроблено ґратчасті двері в отвори під галерею, придбано чавунну фігурну піч для обігрівання каплиці у зимовий час, зроблено огорожу, і з лицьового боку влаштовано палісадник навколо всієї місцевості при каплиці.

Надалі пам'ятник підтримувався періодичними ремонтами, і саме його відновлений образ, після реконструкції 1860-х років, бачимо на численних зображеннях ХІХ–ХХ століть. Суттєво вигляд колони з плином часу не змінювався упродовж майже 100 років, до реставрації 1980 року.

Попри багаторічне існування пам'ятника, сходи до нього від Володимирського узвозу вперше було облаштовано лише на початку 1880-х років. Вони були дерев'яні дубові з цегляними площадками. Для відпочинку на площадках було зроблено лави, для захисту від негоди — павільйони.

У 1881 році Лавра відмовилася від завідування каплицею, утримання якої виявилася для неї збитковим. Відповідно до ука-

²⁷ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 2400, арк. 9–10.

²⁸ Там само, спр. 302, арк. 5.

Світлина Д. Біркіна. 1872 р.

зу Київської духовної консисторії від 16 грудня 1882 року було вирішено: *«Так как памятник над источником-крещальнею святого благоверного князя Владимира, в которой находится часовня, устроен городом на его земле и принадлежит городу, то заведывающие означенным памятником в хозяйственном отношении передать городской управе, а наблюдение за сей часовней в церковном отношении поручить причту ближайшей приходской Христорождественской церкви, как и было до временной отдачи той часовни в ведение Киево-Печерской Лавры»*²⁹.

Таке роздільне володіння не сприяло збереженню пам'ятника, регулярні ремонти не проводилися. І 1906 року його було передано у підпорядкування Братському монастиреві, правління якого вже через 10 років просить про звільнення від завідування каплицею-пам'ятником, що, на їхню думку, ніякої користі не при-

²⁹ Там само, спр. 2400, арк. 135.

носить, а є тільки тягарем. Прохання не було задоволено, позаяк на запит консисторії підвідомчим монастирям про можливість прийняття каплиці у своє підпорядкування всі відповіли відмовою, у тому числі й Києво-Печерська Лавра³⁰.

Цегляний пам'ятник встояв, а от дерев'яні сходи, що вели до нього, постраждали найбільше, тож на початку минулого століття виникла нагальна потреба замінити їх на капітальні³¹. У січні 1908 року міською думою серед київських архітекторів було оголошено конкурс на проект нових сходів. Матеріал було задано: місцева цегла або залізобетон, для східців — граніт. Умови для конкурсу із заохочувальними призами було розроблено досить ретельно, фіксований термін подання конкурсних проектів — не пізніше 12 годин дня 15 квітня 1908 р.³².

Рішенням конкурсного журі від 30 липня 1908 року першу премію здобув проект під девізом «Три концентричних кола», який представило Київське будівельне бюро архітекторів і інженерів під керівництвом архітектора-художника В. В. Ейснера. Ще два проекти під девізами «Пам'ятник Хрещення Русі» і «988 рік» отримали другу і третю премії. Проте, одразу після завершення конкурсу розпочалася судова тяганина щодо одержання грошової винагороди за проект, оскільки виділені на перебудову сходів кошти міське управління направило на інші потреби, тож перебудову сходів на той час здійснено не було.

У газеті «Киевлянин» від 20 вересня 1908 року з'явилася замітка: *«Ввиду появившихся в местных и иногородних газетах сообщений о крайне неоправданном содержании находящегося в Киеве памятника Крещения Руси и ведущей к нему лестницы с окружающей местностью, Начальником Края поручено было чиновнику особых поручений князю Жевахову произвести осмотр прилегающей к памятнику местности. Произведенным осмотром выяснено, что самый памятник не ремонтируется уже несколько лет, лестница, ведущая к нему от Александровской улицы [йдеться про сучасний Володимирській узвіз — авт.] и прилегающая местность содержатся безобразно, загрязнены нечистотами,*

³⁰ Там само, ф. 127, оп. 1058, спр.150, арк. 28.

³¹ ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5973, арк. 3; спр. 6051, арк.13; спр. 6134, арк. 4–5.

³² ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 6166, арк. 3.

мусором и вонючими стоками, заражающими воду в колодце памятника, а самый фасад памятника загорожен складами дров и купальнями»³³.

Минуло ще чотири роки, однак, судячи з акту огляду пам'ятника і навколишньої місцевості, складеного навесні 1912 року, стан місцевості навколо «Святого місця» не змінився на краще: *«Теперешнее состояние памятника и окружающей местности не терпимо не только как профанация памятника великого события, но и как санитарное зло, несовместимое с культурными задачами Киева... Так как памятник и лестница за последние годы настолько разрушились, что отремонтировать их дальше невозможно, то будет предложено выполнить утвержденный думой проект переустройства как самого памятника, так верхней и нижней площадок и всей лестницы»³⁴.*

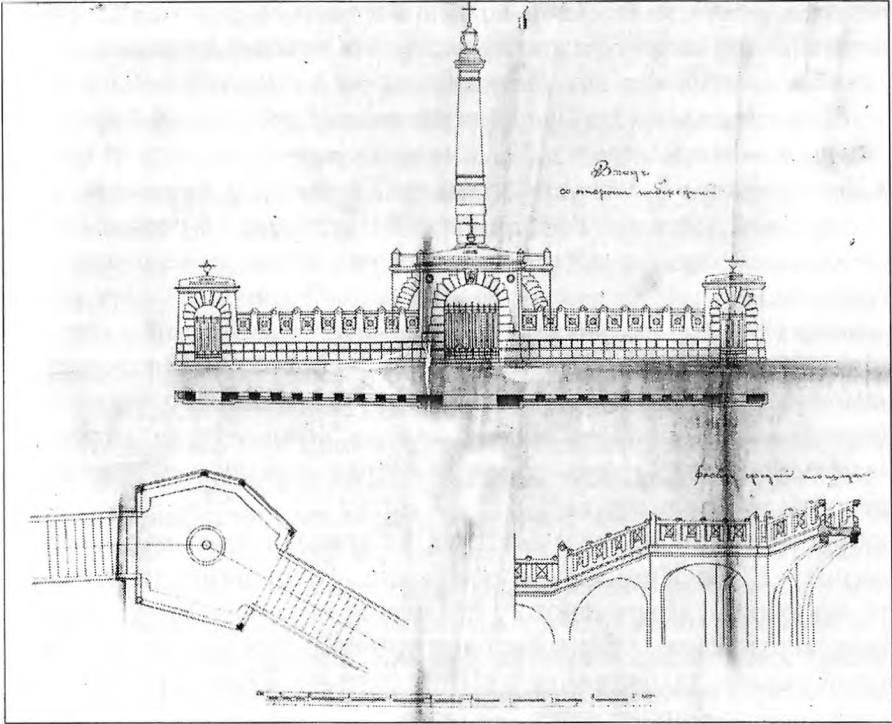
Справді, міська влада знову повернулася до невирішеної проблеми, і врешті-решт у 1913 році архітектор М. Бобрусов розробив проект сходів і двох аркових входів — з боку Володимирського узвозу і Набережної. Три аркуші цього проекту у вигляді синьок збереглися в колекції карт архіву Київської області³⁵. З огляду на досить високу вартість проекту (близько 25 тисяч руб.), було вирішено розділити будівництво на дві черги і наступного будівельного сезону розпочати зведення тільки верхньої частини сходів, з боку Володимирського узвозу. Торги на будівельні роботи були проведені міською управою 10 грудня 1913 року, за ними замовлення на спорудження сходів отримав київський підрядчик Борисов.

Належна увага з боку київської громадськості підтримувалася регулярними публікаціями в тогочасній пресі. Цитуємо допис від 3 грудня 1913 року: *«Строительное отделение Киевской городской управы в настоящее время закончило проект устройства капитального спуска к нижнему памятнику Крещения Руси и упорядочения площадки вокруг памятника. Существующая деревянная неудобная, полуразвалившаяся лестница будет заменена ка-*

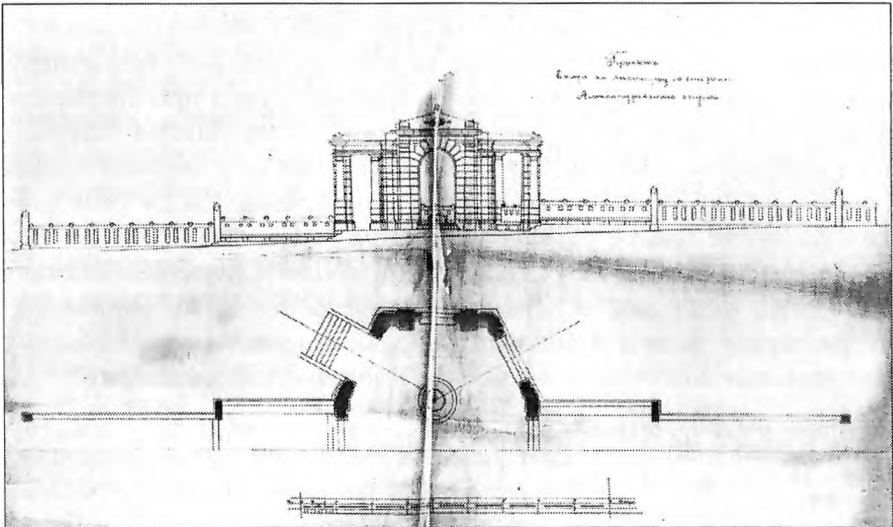
³³ К упорядочению памятника Крещения Руси // Кисвялиця. – 1908. – № 261. – С. 3.

³⁴ К приведению в благоустроенный вид памятника Крещения Руси // Киевлянин. – 1912. – № 197. – С. 3.

³⁵ ДАКО, ф. 1542, оп. 1, слр. 383.

Проект сходів. 1913 р. Архітектор М. Бобрусов

питальною залізобетонною, с незначительними укладами и удобными ступенями. Наверху лестница будет украшена изящной аркой с 4-мя пилонами. Все это будет помещено на просторной площадке; такие же площадки будут устроены на середине лестницы и в конце ея — у памятника. Помимо этих площадок, между пролетами лестницы будут устроены еще 9 небольших площадок. Число ступеней лестницы достигает 260. По сторонам спуска будут устроены также из железобетона ограждения, а на площадках будут помещены скамейки для отдыха. Лестница на всем своем протяжении будет иметь всего лишь один изгиб. Вокруг памятника Крещения Руси будет устроена обширная бетонированная площадка. С весны будущего года будет приступлено к постройке верхней ея части (половина). В связи с устройством лестницы разрабатывается вопрос об упорядочении откосов местности, по которой пройдет спуск»³⁶.

З березня 1914 року прохід до Набережної через колону було закрито і дерев'яні сходи розібрано. Відповідно до проекту М. Бобрусова, витриманого у стилістиці неокласицизму, споруджено верхній вхід з боку Володимирського узвозу у вигляді цегляної аркади та бетонно-гранітні сходи до колони, підняті над яром на бетонних стояках.

Навесні 1915 року міська влада висловлювала припущення щодо можливості будівництва християнського храму на місці пам'ятника над Хрещатицьким джерелом. Однак Раді київського Товариства охорони пам'ятників старовини і мистецтва вдалося довести доцільність збереження колони як цікавого пам'ятника мистецтва початку ХІХ ст. Про це йдеться у звіті про діяльність київського відділення Товариства охорони пам'ятників старовини і мистецтва: «Весной 1915 года высказывались предположения относительно низшего памятника над Хрещатицким источником, на месте коего в память 900-летия кончины св. князя Владимира, предложена якобы постройка храма и странноприимницы. Совет Общества обратился в Киевское городское управление с представлением о принятии мер для сохранения колонны как интересного памятника искусства Александровской эпохи»³⁷.

³⁶ К упорядочению местности у памятника Крещения Руси // Киевлянин. — 1913. — № 333. — С. 3–4.

³⁷ ЦДІАКУ країни, ф. 725, оп. 1, спр. 44, арк. 2 .

Подальші події у світі і в імперській Росії не сприяли будівельній активності, тож будівництво другої черги, передбаченої проектом М. Бобрусова — капітальні сходи нижче колони і вхід з боку набережної Дніпра, — здійснено не було. В архівному фонді Києво-Печерської Лаври останні відомості про церемонію проведення хресного ходу від Володимирського собору до пам'ятника Хрещення Русі датуються 1927 роком³⁸.

Після перенесення столиці України з Харкова до Києва значні кошти було виділено на будівництво набережної підпірної стіни, озеленення і укріплення схилів правого берега Дніпра, створення сучасного Набережного шосе. У статті одного з авторів проекту, опублікованій у журналі «Соціалістичний Київ» за 1936 рік, обґрунтовується необхідність реконструкції сходів до колони Магдебурзького права водночас з організацією гранітної Набережної: *«...Перші сходи, які йдуть по схилах, — це наявні сходи коло «пам'ятника повернення Києву Магдебурзького права». Залізобетонні у своїй верхній частині, ці сходи реконструюються і продовжуються до самого пам'ятника, навколо якого розбивається колонада, що оформлює і організує майдан навколо нього. Розташований по осі сходів пам'ятник-монумент завершує перспективу з боку схилів»*³⁹.

У цьому ж номері журналу «Соціалістичний Київ» було вміщено фото грандіозного макету — проект генеральної реконструкції пам'ятника і сходів до нього, архітектор Р. Крамер (архітектурно-планувальна група Гідрошляхтресту).

До експертно-технічного бюро Київської міськради було направлено у січні 1939 року проект реконструкції нижньої частини сходів від пам'ятника Магдебурзькому праву. У фонді міського архіву збереглися два кресленика — перспектива і фасад з боку набережної⁴⁰. Архітектор І. Довгалюк, розглянувши цей ескізний проект, надав свої висновки на засідання техніко-експертної і архітектурної ради від 7 лютого 1939 р. У постанові засідан-

³⁸ Там само, ф.128, оп. 2 заг., спр. 613.

³⁹ Безпалій В. Архітектура київської набережної // Соціалістичний Київ. — 1936. — № 2. — С. 20–23. Цікавий момент для теми «Київ і кияни»: у проєктуванні київської набережної брала участь архітектор Ніна Олександрівна Геккер — опунка А.-Ф.К.Геккера, головного архітектор Києва в 1877–1892 роках.

⁴⁰ ДАК, ф. Р-330, оп. 1, спр. 896, арк. 6–7.

ня зазначено: *«Эскизный проект реконструкции нижней части лестницы у памятника Магдебургского права в ортогональной проекции рекомендовать как общее архитектурное решение»*⁴¹.

Втім, проект на той час залишився не здійсненим. Гранітні сходи від колони до набережної облаштовано лише у 1950–1953 роках, коли велись підготовчі роботи для будівництва 400-метрового пішохідного Паркового мосту.

Серед документів архіву міста Києва є цінні свідчення інженерно-геологічних досліджень схилів долини Дніпра, проекти реконструкції Володимирського узвозу 1970-х років, інформація щодо дренажних систем в районі пам'ятника Магдебурзькому праву та сходів, що ведуть до нього⁴².

Під час підготовки до ювілейних урочистостей з нагоди тисячоліття християнізації Русі-України було розроблено комплексні заходи, спрямовані на реконструкцію Набережної і благоустрій дніпровських схилів. У 1980 році підготовлено проектну документацію для реставрації колони (автор проекту — архітектор-реставратор В. Отченашко). Проект складено з урахуванням беззаперечної архітектурно-художньої цінності первісного образу пам'ятника, однієї з небагатьох збережених у Києві ампірних споруд. В основу ретельно розробленого проекту лягли не лише іконографічні джерела та їх пропорційний аналіз, а й натурні дослідження. Повернуто заповнення між круглими стовпчиками постаменту, первинне завершення і декоративний пояс на астрагалі, що оперізує колону в середній частині, символізуючи корону. Ще під час ремонтно-реставраційних робіт 1974 року було віднайдено залізні анкери, за допомогою яких кріпилися зубці корони до перебудови 1862 року (по 2 анкери на кожен зубець). Кількість анкерів дозволила визначити точну кількість зубців. Виявлений також аутентичний спосіб кріплення первісного хреста до металевої стійки, що збереглася.

У 1985 році виконано архітектурний обмір сходів до пам'ятника Магдебурзькому праву і розроблено проект їхньої реконструкції та відновлення (автор проекту — архітектор-реставратор

⁴¹ Там само, арк. бзв.

⁴² ДАК, ф. Р-6, оп. 3, спр. 1956; 11870, 12129, 12138, 12129, арк.; спр. 12138, арк. 4.

І. Малакова). Проектом передбачалося: брукування площадок сходів гранітними плитками, заміна пошкоджених балясин, поруччя і фігурних стовпчиків, відновлення системи електроосвітлення і електрообладнання, декорування торшерів тощо. Було підготовлено також проектні розробки щодо верхньої аркади-входу: реставрація, відновлення тинькування і первісного пофарбування, організація виходу з правої арки на алею. За результатами обстеження і лабораторних досліджень підготовлено висновки щодо технології фарбування аркади і огороження сходів.

У переддень святкування тисячоліття Хрещення Русі (1988 р.) сходи було капітально відремонтовано і всю навколишню місцевість впорядковано. Тоді ж від колони до Дніпра збудували перехід під Набережним шосе. Однак значна кількість ідей, закладених в проекті реставрації сходів, залишилася не реалізованою (обміри сходів і проект реставрації знаходяться у науково-технічному архіві інституту «УкрНДІреставрація»).

Внаслідок зсуву основи конструкції вночі 21 грудня 2003 року сталося руйнування маршу сходів. На замовлення корпорації «Київавтодор» комплексне обстеження сходів ще в грудні того ж року здійснив АТЗТ «Київсоюзшляхпроект», зроблено відповідні висновки і рекомендації щодо подальшої експлуатації та вжиття необхідних ремонтних заходів. Дослідження пам'ятки виконані також 2004 року інститутом НДІпроекреконструкція. Проте сучасний стан сходів потребує проведення негайних протиаварійних і відновлювальних робіт. І це при тому, що верхній вхід і сходи мають охоронний статус пам'ятки цивільної архітектури і є складовою комплексу найдавнішого київського монументу — пам'ятки архітектури і історії національного значення, — а весь ансамбль включено до Державного Реєстру нерухомих пам'яток України. До того ж, уся прилегла територія, що входить до давнього Старокиївського плато, розчленованого балками та ярами, — перебуває в зоні природного ландшафту, що охороняється, та у межах пам'ятки «Схили Дніпра», нещодавно включеної до Державного Реєстру нерухомих пам'яток України.

Олександр КУЧЕРУК,

Музей Української Революції 1917–1921 років

**ПАМ'ЯТНИК П.СТОЛИПІНОВІ:
«Київ був не ошчасливлений пам'ятником,
а покараний ним»***

Ставлення суспільства і децю вужче — киян, а серед того української громадськості, до пам'ятника російському прем'єр-міністрові П. Столипіну в Києві відкрито проявилось у перші дні після падіння Російської імперії Романових. Газета «Киевская мысль» сформулювала це так: *«Київ був не ошчасливлений пам'ятником, а покараний тим»*¹. Сформульована таким чином думка стала визначальною у долі самого пам'ятника.

Поява пам'ятника П. Столипіну у Києві — історичній столиці і духовному центрі України, з одного боку, була абсолютною випадковістю, а з іншого боку, — ілюстрацією російської політики по нівеляції національної окремішності українського народу, який за задумом мав би злитися в загальноруському, тобто втопитися у російському морі.

Децю про «героя». П. Столипін народився у Дрездені, у маєтку родичів матері, дитинство його минуло у Литві та Швейцарії. Його дружиною стала представниця німецького зросійщеного лютеранського роду Нейдгард.

Революційні події 1905–1907 років виявили справжнє обличчя П. Столипіна, він уславився наведенням «порядку» за допомогою поліції і військ. Саме на хвилі наведення «порядку» Микола II призначив П. Столипіна міністром внутрішніх справ. Після розпуску того ж 1906 року першої Державної думи П. Столипін призначений головою уряду, зберігаючи також портфель міністра внутрішніх справ.

П. Столипін спровокував розпуск II Державної думи Росії і фактично був «батьком» перевороту 3 липня 1907 року, внаслідок якого було ліквідовано досягнення революції 1905–1907 років, парламент позбувся і до того обмежених прав. Дума

* Стаття публікується у авторській редакції.

¹ Ирский. Вокруг памятника // Киевская мысль.— 18 марта.— 1917.

втрапила своє державно-політичне значення, а прем'єр зміцнив свою позицію в державі, як говорили тогочасні дотепники — «прийняв генераліну».

На репресії і криваве наведення «порядку» відгукнувся Л. Толстой статтею «Не можу мовчати», яку заборонили публікувати, а тих видавців, що містили уривки, карали. Легально і в повному обсязі статтю опублікували лише 1917 року. Ось, що писав Л. Толстой: *«Спочатку я думав про Петра Столипіна [...], що він тільки обмежений і заплутаний своїм становищем, думав і про Миколу Романова, що він своїм народженням, вихованням, середовищем доведений до тієї тупості, яку він виявляв і виявляє в своїх вчинках, але чим довше триває теперішнє становище, тим більше я переконуюся, що ці дві людини, винуватці злочинів, які відбуваються і розбещення народу, свідомо роблять те, що роблять, і що саме їм, що знаходяться в тому середовищі, де вони, внаслідок своєї можливості задовольняти бажанням оточення, живуть в постійній атмосфері лестощів і брехні, що ці дві людини більше інших потребують викриття та нагадування»*^{2*}.

До речі, захисники «порядку» накинулися на Л. Толстого з критикою, так Іоанн Кронштадтський³ (в майбутньому проголошений російською церквою святим) опублікував «молитву» з проханням до Бога забрати з землі «злого і перозкаяного» письменника.

Напруження давалося взнаки: серце, інсульт. Реформи, задумані попереднім головою уряду С. Вітте, не вдавалися, бо П. Столипін намагався впроваджувати їх за правилами і методами, практикованими до того деспотичною монархією Романових,

² Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений. Том 37. Произведения 1906–1910. – Москва, 1956. – С. 84.

* Тут і далі цитати подано в авторському перекладі.

³ Іоанн Кронштадтський (Сергієв; 1829–1908) — священник Російської православної церкви, закінчив Петербурзьку духовну академію, служив у Кронштадті, його проповіді вирізнялися особливою екзальтацією, належав до «Союзу русско-го народа», обирався членом Священного синоду Російської православної церкви, був паближем до імператорської родини Романових. Критикував Л. Толстого і, як член синоду брав участь у апафемуванні письменника. За життя його послідовники — іоаніти, створили групу, яку церква визнала сектою, згодом були прийняті в лоно церкви. Канонізований Російською православною церквою 1990 року.

не знаходячи підтримки в суспільстві ні вгорі, ні знизу. Плани проведення реформ «згори», особливо аграрної реформи гарно виглядали лише на папері. Діяльність П. Столипіна в уряді не лише зазнавала критики, на його життя було здійснено одинадцять замахів, слід зазначити, що усі (крім, зрозуміло, вересня 1911 року) були не вдалим.

П. Столипін запровадив військово-польові суди, рішенням яких без слідства було розстріляно багатьох невинних. Варто навести відомі цифри. Коли за період з 1821 року по 1905 рік в Росії було винесено 612 вироків зі смертною карою, то з 1906 по 1909 р., за діяльності П. Столипіна на посаді міністра внутрішніх справ, число засуджених до смертної кари досягло 3770.

Хотів чи не хотів того сам П. Столипін, але в народній пам'яті він залишився у двох стійких словосполученнях: «*століпінська краватка*» (рос.— столыпинский галстук) і «*століпінський вагон*».

«*Століпінські краватки*», тобто шибениці, термін чи вислів «народився» 17 листопада 1907 року в перебігу засідання Державної думи під час розгляду питання про національні «окраїни», у якому брав участь П. Столипін. Депутат Ф. Родічев⁴ в полеміці сказав: «*В той час, коли російська влада перебувала в боротьбі з ексцесами революції, бачили тільки один засіб, один палладіум⁵ в тому, що п. Пуришкевич⁶ називає муравйовським коміром і що його нащадки назвуть, можливо, століпінською краваткою*»⁷. Річ у тім, що вислів «муравйовські коміриці», виник в

⁴ Родічев Федір (1854–1933) — російський політичний діяч. Член усіх 4-х скликань Державної думи. Вважався одним з кращих думських ораторів. За тимчасового уряду призначався комісаром у справах Фінляндії. Арентовувався більшовицькою владою, емігрував і прожив решту життя у Франції.

⁵ Палладіум — (дав.-гр. παλλάδιου) — священна скульптура-оберіг міста, тут — оберіг, талісман.

⁶ Пуришкевич Володимир (1870–1920) — російський політичний діяч, монархіст. Один з лідерів «Союза русского народа», а після розколу «Союзу», утворив нову чорюсотенську організацію. Член Державної думи, відомий своїми провокативними виступами. Брав участь у вбивстві священика Григорія Распутіна. Після Лютневої революції 1917 року виступив проти Тимчасового уряду Росії, згодом арентований більшовиками, але за вказівкою голови ВЧК Ф. Дзержинського, звільнений. Пізніше перебував на територіях контрольованих військами білого руху.

⁷ Столыпін П. А. Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете 1906–1911: Нам нужна Великая Россия...— Москва, 1991.— С.110.

час жорстокого придушення польського повстання 1863 року М. Муравйовим⁸, командуючим військами Віленського краю.

«Столипінські вагони». 1910 року для перевезення селян на поселення в Сибір запущено виробництво вагонів спеціальної конструкції, від звичайних вони відрізнялися тим, що були переділені стінкою на всю ширину вагона, яка призначалася для селянської худоби та інвентарю. Стандартна місткість вагону 20 осіб і 4 коня. Пізніше, за радянської влади «столипінські» вагони використовувалися для перевезення ув'язнених.

П. Столипін незмінно залишався виразником монархічних, царосійських поглядів. Він підтримував (включно з фінансуванням) діяльність «Союза русского народа», а також відповідну пресу тощо. Недаремно згодом російські ультраправі вважали П. Столипіна своїм духовним батьком, один з ідеологів російського фашизму Ф. Горячкин 1928 року опублікував книгу «Первый русский фашист Петр Аркадиевич Столыпин».

Розвиток неросійських народів, на думку П. Столипіна, становив пряму загрозу цілісності російської імперії. П. Столипін заявив: *«став спостерігатися особливий рух до культурно-освітнього розвитку вузької національно-політичної самосвідомості та утворення з цією метою цілого ряду товариств, під найрізноманітнішими назвами, які мають на меті об'єднання іпородчеських елементів на ґрунті їх виключно національних інтересів»*, тому з огляду на те, що *«такі товариства, безсумнівно, ведуть до поглиблення національної відособленості й ворожнечі і тому повинні бути визнані загрозливими громадському спокою і безпеці [...] я визнаю заслування подібних товариств, на підставі п. 1 ст. 6 закону 4 березня 1906, неприпустимим»*⁹.

Щодо українського руху. П. Столипін вважав, що історичним завданням російської державності є боротьба з українським рухом, який, на його думку, прагне повернути Україні автономний статус, що, зрозуміло, аж ніяк не відповідало централізаторським тенденціям Росії. Він системно протистояв українсько-

⁸ Муравйов М. М. (1796–1866) — російський державний і військовий діяч, активний русифікатор, жорстко придушив повстання 1830–31 та 1860-х рр. на території Литви і Білоруси за що прозваний «вішателем».

⁹ Российский государственный исторический архив, ф. 1284, оп. 1871909, д. 260, л. 22–22 об.

му рухові, зокрема, заборонив відзначення 50-ліття смерті Т. Г. Шевченка та не дозволяв здійснювати підготовку та відзначення 100-ліття від дня народження поета.

Боровся П. Столипін і з євреями, перший тогочасний єврейський погром в Росії відбувся 1 липня 1906 року за участі поліції і солдатів, через два місяці після приходу П. Столипіна на посаду міністра внутрішніх справ. Розгорівся скандал, ця подія розглядалася на одному із засідань Державної думи.

Саме П. Столипін відновив 1907 року відсоткову норму для студентів-євреїв у вищих школах, саме за його часів на державному рівні відбувся перехід від релігійної до расової дискримінації євреїв.

Невдоволення політичним курсом прем'єра було фактом, тож мала настати якась розв'язка. Розв'язка не забарилася — 1 вересня 1911 року. Склалося так, що загинув П. Столипін саме від кулі сина заможних вихрестів Д. Богрова — представника іногородців, проти яких так боровся П. Столипін. Убивця був пов'язаний з лівим рухом (російськими есерами) та одночасно служив інформатором охоронного відділу поліції у Києві. Можна сказати, що вистрілила саме ця пекельна суміш.

Через кілька днів П. Столипін помер у лікарні і за особистим дозволом Миколи II його було поховано у Києво-Печерській лаврі, на місці вказаному імператором, під стіною трапезної церкви, поруч з подвійним похованням «вірних царю і отечеству» В. Кочубея та І. Іскри.

Вбивство П. Столипіна не на жарт налякало київську міську владу. Її представники чекали найгіршого, проте, як це не дивно, невдовзі виявилось, що практично нікого з них не було покарано.

Міська дума на засіданні 2 вересня 1911 року *«одноставно визнала повергнути до стін його імператорської величності вислови віринопідданських почуттів»*¹⁰ і на цьому ж засіданні обрали вмираючого прем'єра почесним громадянином міста. На наступному засіданні 6 вересня думою ухвалено перейменувати Мало-Володимирську вулицю на Столипінську (нині вулиця Олеса Гончара) і *«визнано бажаним спорудити в місті Києві пам'ятник П. А. Столипінові [...] для вказаного пам'ятника запропоновано*

¹⁰ Известия киевской городской думы. — № 9–10. — 1911 р. — С. 4.

місце в сквері біля Міського театру»¹¹ (нині будинок Національної опери ім. Т. Шевченка). Поспішне рішення про місце для пам'ятника біля оперного театру — місця, де стався теракт, за наполяганням родини покійного (фактично дружини О. Столипіної), довелося змінити — «згідно бажання родини убитого П. А. Столипіна [...] замість попередньої постанови, дати згоду на постановку пам'ятника статс-секретарю П. А. Столипіну на Хрещатику проти будинку міської думи»¹².

Для спорудження пам'ятника оголосили і провели конкурс на кращий проєкт, серед іншого, умови конкурсу забороняли брати у ньому участь скульпторам євреям. Виграв конкурс італійський скульптор Е. Ксіменес, мабуть на його користь спрацювала та обставина, що він був автором київського пам'ятника Олександрю II, під час урочистостей з нагоди відкриття якого загинув П. Столипін. На вибір комісії вплинуло і те, що скульптор наперед відмовився від авторського гонорару за пам'ятник П. Столипіну, а гонорар завжди складав значну частку загального кошторису.

Е. Ксіменес (1855–1926) на той час був уже автором пам'ятників Д. Гарібальді в Мілані, брав участь у роботі над пам'ятником королю Італії Віктору Еммануїлу II в Римі тощо. Характерно, що після 1911 року переважну більшість його скульптур було виконано на замовлення інших країн (США, Росія, Бразилія,

¹¹ Известия киевской городской думы.— № 9–10.— 1911 р.— С. 4.

¹² Известия киевской городской думы.— № 9–10.— 1911 р.— С. 69.

Аргентина). Е. Ксіменес працював у реалістичній манері з елементами романтизму, не цурався еkleктичних впливів, його скульптури завжди подобалися замовникам.

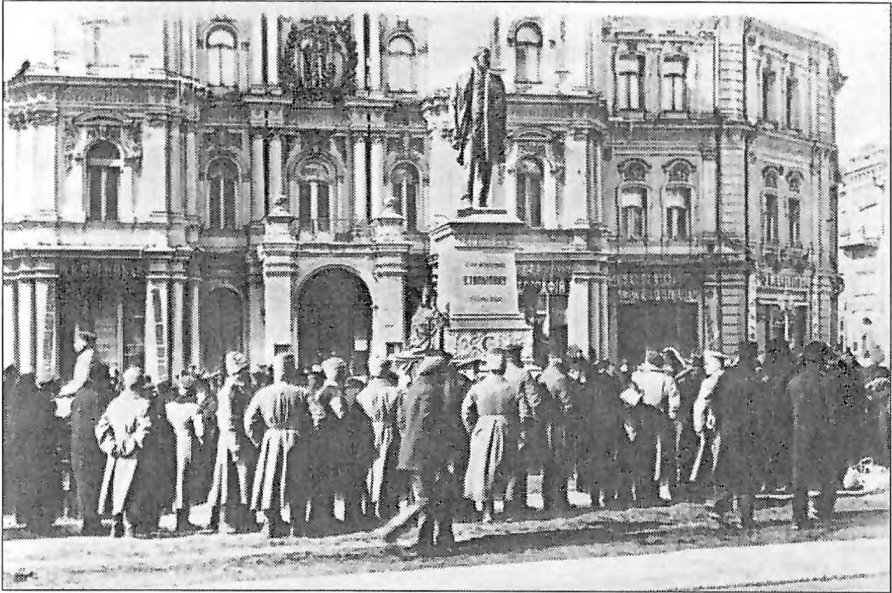
Італієць запроєктував стоячу постать П. Столипіна на постаменті, який з двох боків «підпирали» сидячі постаті так би мовити Росія-«він» і Росія-«вона». А на самому постаменті було кілька написів (російською мовою, зрозуміло), на чоловічому боці: *«Петру Аркадиевичу Столипину — русские люди»*, а на протилежному боці — *«Родился 2 ап[реля] 1868 г. в Москве. Жизнь посвятил служению родине. Пал от руки убийцы 1–5 сен[тября] 1911 г. в Киеве»*.

Привертають увагу «особливості» тексту. Так, насправді П. Столипін народився у німецькому Дрездені, але якось не «піднялася» рука у «патріотів» вказати німецьке місто місцем його народженням тому «патріотично» і замінили Дрезден на Москву. Також дивно виглядає дата смерті, яка, згідно напису на пам'ятнику тривала від 1 до 5 вересня, хоча зрозуміло, що сталося це 5 вересня.

Бокові написи, це цитата з промов П. Столипіна в Державній думі: *«Вам нужны великие потрясения, нам нужна Великая Россия»*. А напис *«Твёрдо верю, что затеплившийся на западе России свет русской национальной идеи не погаснет и вскоре озарит всю Россию»* взято з привітальної телеграми П. Столипіна Клубу російських націоналістів.

Для контролю за виготовленням пам'ятника було утворено спеціальний комітет, який очолив київський генерал-губернатор Ф. Трепов. Роботи над пам'ятником тривали два роки. Скульптор працював в Італії, де він виготовив бронзові скульптури і влітку 1913 року частинами доправив до Києва, де їх змонтували на постаменті (архітектор І. Ніколаєв) практично перед входом до міської думи. Урочисте відкриття провели 6 вересня за присутності, вдови покійного, прем'єр-міністра Росії В. Коковцева та голови Державної думи М. Родзянко та київського чиновництва.

Закінчувався лютий 1917 року, російська імперія опинилася на межі катастрофи, Лютнева революція призвела до того, що «помазаник» Микола II відрікся від влади над імперією і став

просто громадянином Російської республіки Миколою Олександровичем Романовим. Імперія перестала існувати, запроваджено республіканський устрій, а влада, до рішення установчих зборів, перейшла до Тимчасового уряду.

У Києві міська дума імперського зразка перестала функціонувати, натомість для керівництва містом 4 березня 1917 року було утворено новий орган місцевого самоврядування — Київську раду об'єднаних громадських організацій (КРОГО) (такі ж органи місцевої влади з'явилися і в інших містах), до якої увійшли представники губернської, міської та повітових управ, Земського союзу, Союзу міст, Военно-промислового комітету, Біржового комітету, кооперативних організацій тощо. Політичне забарвлення Київської Ради було переважно кадетське. До складу КРОГО, на перших порах, входило 12 осіб, серед яких формально українські організації (точніше Товариство українських поступовців (ТУП)) представляв А. Ніковський, до неофіційних представників «українців» зараховують Ф. Штейнгеля, С. Єфремова, М. Порша та М. Паламарчука, які були делеговані іншими громадськими установами і товариствами. Очолював КРОГО недавній заступник міського голови безпартійний М. Страдомсь-

кий. Спочатку влада у місті дійсно належала КРОГО, але досить швидко, за два-три місяці, основною політичною силою Києва, а ширше — і всієї України, стала Українська Центральна Рада.

КРОГО, залишаючи за собою розпорядчі та контрольні функції, утворив Виконавчий комітет, який фактично і керував життям міста.

Демонстрації, мітинги, віча одразу стали щоденним явищем. По всій Російській республіці визначено було провести свято Свободи, як свято ліквідації влади Романових і перехід до республіканського устрою. Урочистості проводилися у різні дні березня за різними сценаріями, але з одним настроєм. У святкуванні брали участь як цивільні, так і військові, різні партії, громадськість...

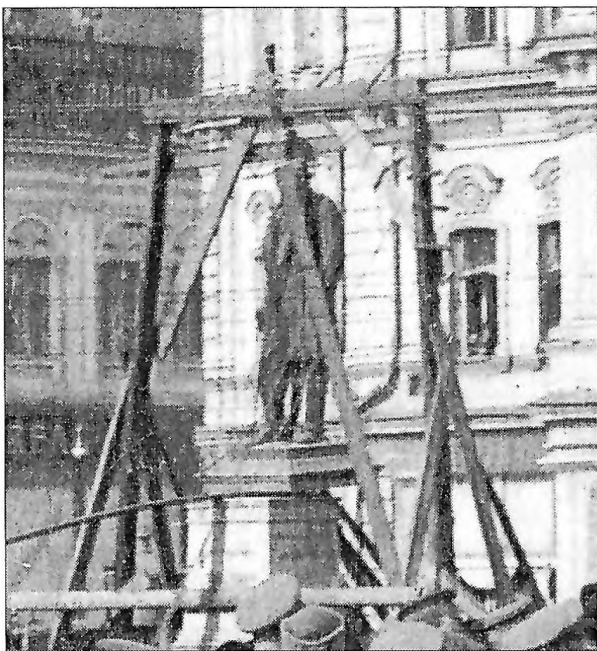
Нерідко під час цього свята ліквідовувалися символи царської влади (двоголові орли, царські ініціали тощо), у Києві на будинку міської думи замість російського триколора установили український синьо-жовтий прапор поруч з червоним прапором революції. Окремі заходи вирізнялися своєю оригінальністю. Так, у російському Липецьку під час мітингу влаштували спалення труни з написом «Вічне прокляття дому Романових».

Виконком КРОГО ухвалив рішення про проведення свята Свободи у Києві 16 березня, було обговорено і схвалено сценарій, а також місце проведення заходів. На тому ж засіданні розглянуто питання про пам'ятник П. Столипіну, позаяк кульмінація свята планувалася на Думській площі, і пам'ятник недоречно опинявся у центрі святкування. Вирішено скульптуру П. Столипіна зняти, а постамент залишити, що з ним робити далі, буде вирішено згодом. Слід зауважити, що українські організації вирішили взяти участь у загальному святкуванні 16 березня, але влаштувати 19 березня окрему українську маніфестацію і віче.

Ще у попередні дні у пресі висловлювалися різні думки щодо пам'ятника, усі вони передбачали його ліквідацію, так газета «Последние новости» писала, що сучасний гість республіканського Києва буде дуже здивований *«побачивши пам'ятник Столипіну, людині, яка сліпо вірила, що монархізм є єдиною основою російського життя»*¹³. Натомість пропонувалися різні варіанти

¹³ Гладков Л. О памятнике. // Последние известия.— 15 марта.— 1917 г.

щодо того, кого поставити на тому місці, зокрема, обговорювалося можливість установити пам'ятник Льву Толстому. Ця пропозиція, мабуть, була своєрідною реакцією на широку публікацію згадуваної і забороненої свого часу статті Л. Толстого «Не можу мовчати». Обговорювалася, невідомо наскільки поважно, пропозиція замінити П. Столипіна на «месника» Д. Богрова.

Навколо пам'ятника встановили риштування і змонтували конструкцію для демонтажу. В газеті «Киевская мысль» про це писали так: *«Підвели риштування, з блока спустили ланцюги і обхватили шию скульптури але далі залишили бо наступав ранок і почав стікатися народ на площу»*¹⁴, починалося свято. Робота виявилася загайнішою, так що «недодемонтований» пам'ятник у риштуванні залишався на своєму місці ще два дні.

Грандіозне свято Свободи відбулося 16 березня, маніфестанти збиралися у визначених місцях і рухалися визначеними маршрутами до центру, головні події відбувалися на Хрещатику і на Думській площі, *«цю урочистість не порушив і пам'ятник Столипіну, що мав мало естетичний вигляд»*¹⁵.

У невідомому матеріалі у газеті «Нова Рада» про свято Свободи, автор (С. Єфремов) вказує на символічність ситуації, мовляв *«на все те дивиться сканатований і ланцюгами звитий*

¹⁴ Киевская мысль. – 18 марта. – 1917 г.

¹⁵ Киевская мысль. – 18 марта. – 1917 г.

Столипін, нахилившись на своєму, здавалось, непохитиому пам'ятнику — найкращий символ померлого ладу»¹⁶.

Вже наступного дня після свята Свободи пам'ятник було демонтовано, скульптуру вивезли на завод Арсенал, де його недовзі переплавили. Постамент простояв ще якийсь час і дочекався, коли і його прибрали з Хрещатика.

На ліквідацію київського пам'ятника відгукнувся сатиричний петербурзький журнал «Новый сатирикон», який помістив малюнок О. Радакова зі сценою демонтажу. Сюжет такий: скульптуру піднімає кран на ланцюгах, а сам Столипін з-за хмари поглядаючи на це говорить *«Як вдало вийшло, що я свою «столипінську» краватку застосовував до інших ще при житті, а до мене її застосували лише кілька років після моєї смерті»¹⁷.*

Крім Києва пам'ятники П. Столипіну було встановлено у Гродно (демонтований росіянами при відступі 1915 року) і Сибірську. Сибірський пам'ятник було ліквідовано у березні 1917 року згідно з рішенням губернського селянського з'їзду (20–21 березня 1917 р.), погруддя просто зірвали з постаменту і вкинули у Волгу (за іншою версією — у глибокий яр).

Повернемося до Києва. Постамент від пам'ятника П. Столипіну з боковими скульптурами в Києві залишався стояти на своєму місці. В час Української Держави гетьмана П. Скоропадського, як занотував у своєму щоденнику Є. Чикаленко 10 жовтня 1918 року на нараді у гетьмана *«зайшла мова, що треба поставити пам'ятник борцям за визволення України. Гетьман гаряче прийняв цю думку і висловився, що треба виробити гарний проект і найкраще місце. На це Садовський сказав, що треба перед Думою, де стояв пам'ятник Столипіну, найбільш підходяще місце, бо там під час визволення збирались депутації маніфестацій»¹⁸.* Та до справи не дійшло, бо до протигетьманського повстання та повалення гетьмана залишався якийсь місяць.

¹⁶ Нова рада.— № 1.— 25 березня.— 1917 р.

¹⁷ Новый сатирикон.— № 14.— 1917 р — С. 4.

¹⁸ Чикаленко Є. Щоденник. Т.2. (1918–1919).— К., 2004.— С.137.

Уже коли у лютому 1919 року Києвом оволоділи більшовики, то готуючись до святкування 1 травня, як одного зі своїх «дванадцятих» свят, міська влада вирішила «прибрати» місто, демонтувавши деякі пам'ятники. Дійсно, до 1 травня постамент пам'ятника П. Столипіну було остаточно демонтовано, бокові скульптури вивезено у двір заводу Арсенал для переплавки.

На тому самому місці, де «стояв» російський прем'єр було терміново встановлено пам'ятник «основоположнику» К. Марксу. Погруддя для нього виготовив скульптор Й. Чайков, (один із засновників мистецької групи єврейських художників «Махмадим», які пропагували модерне мистецтво). Фотографій цього пам'ятника не збереглося, відомо, що виконаний він був у кубістичному стилі, матеріалом слугував гіпс, постамент виготовили з дощок і фанери, які, відповідно до задуму, задекорували і затонували.

Простояв витвір Й. Чайкова недовго, бо коли у серпні 1919 року місто захопили війська російської Добровольчеської армії А. Денікіна, то буквально на другий день пам'ятник потрощили. Свідок так про це розповідає: *«бачу ось таку картину: гурт людей, озброєних важкими ломачами, на гамуз розбивають*

погруддя московсько-комуністичних «царів» — Карла Маркса, Енгельса, Леніна та Троцького. Запримітивши мене, зупинилися були, а коли я рушив далі, знову загупали ломами»¹⁹.

Місце пам'ятника П. Столипіну довго порожнім не було. Закріпившись у Києві більшовики замовили тому ж Й. Чайковому новий пам'ятник К. Марксу. Цього разу постать було вирішено дещо традиційніше, але знову на кубістичному постаменті. Простояв цей варіант пам'ятника К. Марксу трохи довше, до 1933 року, зник він вночі, його просто нишком ліквідували і на тому місці влаштували клумбу з квітами.

Проте нового меморіального значення цьому місцю надано восени 1943 року. Коли місто звільняли від гітлерівської армії, то при вступі до міста перших підрозділів радянської армії на Брест-Литовському проспекті (нині проспект Перемоги) був смертельно поранений розвідник танкового взводу старшина Н. Шолуденко, який того ж дня помер у лікарні. Друзі поховали покійника поруч з поруйнованою спорудою колишньої міської думи. 1944 року, перед тим, як розібрати рештки будівлі, поховання старшини Н. Шолуденка перенесли на Європейську площу (тоді площа Сталіна) на пагорб перед входом до Першотравневого парку, нині це Міський парк. Та й тут могила була недовго, при влаштуванні парку Слави 1957 року прах Н. Шолуденка перенесли до створюваного парку.

На місці будинку міської думи влаштували сквер з фонтаном, про те, що десь тут стояв пам'ятник П. Столипіну нічого вже не нагадувало. А після кількох реконструкцій площі, нині це Майдан Незалежності, при влаштуванні підземного простору, не залишилося навіть землі на якій стояв цей пам'ятник.

¹⁹ Апатоль Гак (Мартин Задека). Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку. Спогади.— Новий Ульм, Філадельфія, 1973.— С. 106.

Олена МОКРОУСОВА,

історик, головний спеціаліст КНМЦ
по охороні, реставрації та використанню
пам'яток історії, культури і заповідних територій

КИЇВСЬКІ ДОМОВОЛОДІННЯ РОДИНИ ХУДОЖНИКА ЄВГЕНА ВРЖЕЩА

Як часто ми стикаємося з ситуацією, коли вузькі спеціалісти, досконально володіючи своєю темою, недостатньо обізнані з суміжними галузями знань. Це стосується й історичної науки. У краєзнавстві, здавалося б, такий підхід зустрічається рідше, тут людина, яка займається історією свого міста, краю, прагне якомога ширше її вивчати. Проте й у таких випадках один дослідник не може знати абсолютно все, як би він не прагнув універсальності.

На ці роздуми нас наштотувнула цікава, насичена фактами й іменами стаття О. Федорука¹ про київського художника польського походження Євгена Вжеша (Вржеша)*. На відміну від Михайла Врубеля або навіть Вільгельма Котарбінського, його ім'я мало відоме не лише пересічному киянинові, а й багатьом фахівцям, які не просто цікавляться історією міста, а вивчають її. Чесно кажучи, для мене — історика, киевознавця зі стажем, це ім'я, яке навіть вимовити складно**, також було невідомим. Однак постійно це полишало відчуття, що звідкись я його таки знаю. І от коли у згаданій статті я прочитала, що художник мешкав на Бессарабській площі, стало зрозуміло, чому прізвище здалося знайомим. Років десять тому мені довелося займатися історією сади-

¹ Олександр Федорук. Пейзажний живопис Євгена Вжеша //Хроніка-2000. Україна-Польща. Діалог упродовж тисячоліть.— К.2009.— С. 509–561.

* В усіх архівних документах, з якими вдалося працювати, прізвище пишеться кирилицею Вржеш.

** У щоденнику К. Чуковського зустрічаємо такий курйозний епізод. Якось майбутній імператор Микола II відвідав виставку картин у супроводі художника Литовченка. Побачивши картину з нерозбірливим підписом, Микола II запитав про ім'я автора. «Вржеш, Ваше Височество! — выпалил Литовченко. Тот даже вздрогнул, и впоследствии с каким-то Вел. Князем забавлялись: Вржеш, Ваше Височество!— кричали друг другу».

План садиби на розі Бессарабської площі та вулиці Круглоуніверситетської. 1872 р.

свого часу митця, чий творчий шлях докладно простежено О. Федоруком, і звичайного київського домовласника.

Сучасна адреса садиби, що належала Вржещам — вулиця Круглоуніверситетська, 1/9 або Бессарабська площа 9/1. З останньої третини ХІХ ст. і до 1940-х років вона мала № 9/10, оскільки вулиця Круглоуніверситетська починалася зверху — від вулиці Лютеранської — і сучасні перші непарні номери були відповідно парними останніми. Початковий етап розвитку домоволодіння до середини 1880-х років був спільним для садиб №№ 7 і 9 на Бессарабській площі та № 3 по вул. Круглоуніверситетській. Його історія простежується з 1830-х років, однак Вржещі фігурують у ній лише в останній третині ХІХ ст. Сама ж ділянка сформувалася одразу після прокладання Круглоуніверситетської у 1836–1837 рр. На плані 1854 року вже можна прочитати прізвище власника великої наріжної садиби — поміщик Ковален-

би на розі Бессарабської площі та вулиці Круглоуніверситетської. І у написаній історичній довідці про садибу було зафіксовано прізвище родини Вржещів, яка певний час володіла цим майном. Проте у матеріалі, де докладно простежено зміну домовласників, історію забудови ділянки тощо, немає інформації про те, що Євген Вржещ був досить відомим свого часу київським митцем. Що ж, неприємно визнавати власне неучтво. Тому і виникло бажання у цій невеличкій розвідці поєднати дві іпостасі людини, які не завжди перетинаються — талановитого та популярного

ков². 1857 року Коваленкови продали майно іноземному громадянину, турецькому підданому Отто Християновичу Петерсону³, який 1869 року подарував його синові Отто Петерсону⁴. Останній одразу розпочав у майже незабудованій садибі будівельні роботи. У 1870 році спорудив дерев'яний триповерховий будинок на території садиби № 3 по вул. Круглоуніверситетській. Проект у стилістиці пізнього класицизму виконав старший міський архітектор М. Самонов⁵. Одночасно домовласник без відповідних дозволів розмістив на розі площі та вулиці дерев'яну альтанку, яка «безобразила вид». Отже, Петерсону довелося виправити порушення і сплатити штраф⁶. 1879 року у верхній частині садиби було зведено ще один кам'яний триповерховий будинок* за проектом відомого київського архітектора В. Николаєва⁷. Попри таке активне будівництво більша частина садиби залишалася незабудованою. Тож 1884 року міщанин Франц Феє одержав дозвіл на розміщення на вільній ділянці дерев'яного балагана з пересувним звіринцем⁸. Такі видовища були популярними у ХІХ ст., хоча й часто не позбавлені жорстокості. Приміром, у тогочасній пресі було піддано критиці вчинок власниці звіринця на початку Бібіковського бульвару, яка задля розваги глядачів влаштувала годування тигра живим кроликом⁹.

У лютому 1885 року паріжну частину садиби О. Петерсона придбав колезький секретар Яків Павлович Моциньський — досить заможний київський домовласник¹⁰. Одразу після купівлі, у 1886 році він отримав дозвіл на будівництво. Відповідальну підписку на ведення будівельного нагляду видав В. Николаєв¹¹, якому вже довелося працювати у садибі за замовленням попереднього власника. Однак, не закінчивши будівництва, 23 травня

² ДАКО, ф. 41, оп. 3, спр. 290.

³ ЦДІАКУ, ф. 486, оп. 5, спр. 351.

⁴ ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 55018; ЦДІАК У Ф. 84, оп. 6, спр. 62, арк. 4.

⁵ ДАМК, ф. 163, оп. 58, спр. 26.

⁶ Там само.

* Будинки не збереглися.

⁷ ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 1760.

⁸ ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 2654.

⁹ Києвлляшии. — 1885. — 28 червня. — № 142.

¹⁰ ДАМК, ф. 100, оп. 1, спр. 1019, ф. 143, оп. 2, спр. 2777, арк. 2.

¹¹ ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 3022.

Фрагмент будинку Вржещів. Вигляд з боку вулиці
Круглоуніверситетської. Фото кінця XIX ст.

1886 року, Мошинський продає володіння дворянину Євгену Ксаверійовичу Вржещу. Разом з ним майном володіла Вржещ Олена Миколаївна, дружина художника. На її ім'я Євген Вржещ видав довіреність, якою дозволяв *«выдавать Киевскому Городскому Обществу Взаимного кредита векселя на себя, на сумму открытого ей Обществом кредита, или который впредь будет ей открыт, доколе она будет состоять членом Общества»*¹².

Вже у вересні 1886 року на замовлення нового власника складається опис майна, в якому згадується новий кам'яний двоповерховий флігель¹³. Отже, Вржещ закінчив розпочате Мошинським будівництво і подав майно на переоцінку. Ситуація, коли дозвіл на будівництво отримував один домовласник, а закінчував роботи новий, була звичною у київському домобудівництві, тому нас ця ситуація не повинна дивувати. На жаль, проектні креслення будівлі не збереглися, відсутній також план садиби з місцем її розташування. Тож ми не можемо сказати точно, про

¹² ДАМК, ф. 143, оп. 2, д. 411, арк. 6.

¹³ ДАМК, ф. 143, оп. 2, спр. 2777, арк. 2.

який саме будинок йдеться. Скоріш за все, про існуючий сьогодні об'єм на розі Бессарабської площі та вул. Круглоуніверситетської. На одній з тогочасних фотографій добре видно нижню частину його фасаду з боку вулиці з глухими вікнами і парапетом у вигляді балюстради.

Це сьогодні садиба, про яку ми розповідаємо, займає одне з найпрестижніших у Києві місць. Однак ще 100 років тому Бессарабська площа була місцем вкрай неприємним. На початку ХХ ст. путівники по місту називали Бессарабку (офіційна назва на той час — площа Богдана Хмельницького) *«грязной клоакой, портящей впечатление и от Хрещатика, и от чудного Бибиковского бульвара своими затасканными лавочками, вонью, грязью, отбросами мясных лавок»*¹⁴. Містилася тут і «біржа» парокінних візників другого розряду. У 1890 році домовласники Бессарабської площі, Крутого узвозу та Круглоуніверситетської вулиці скаржилися на те, що лівий бік площі від Хрещатика до Липок *«стоит из сплошного почти ряда кабаков, грязных и зловонных, служащих... притонами всякому... темному люду»*¹⁵. Серед імен киян, що підписали цю скаргу, зустрічаємо й Олену Вржещ, яка також вболівала за свою домівку. Не додавало ентузіазму домовласникам і сусідство з нічліжним притулком Терещенків, що був влаштований 1884 року на вулиці Басейній, 16. Тут збиралися особи *«почему либо лишившиеся крова»*, просто кажучи, безхатченки. Вони вешталися сусідніми вулицями, заходили у приватні двори, своїм виглядом нервували мешканців. Зрозуміло, це значно применшувало вартість нерухомого майна — оточуючих садиб. *«Мы начинаем ощущать крайний упадок доходности и ценности наших имуществ»*,—писали 1889 року домовласники, благаючи міську владу *«избавить от неминуемого разорения»*¹⁶. Чи не з таким сумнівним оточенням пов'язано бажання Вржещів позбутися майна? 1888 року О. М. Вржещ подала заяву про продаж садиби¹⁷, але, чомусь, цю операцію з нерухомістю здійснено не було. Лише після 1905 року це домоволодіння придбав Григо-

¹⁴ Иллюстрированный путеводитель по г. Киеву. Издание С. М. Богуславского.—К. 1903—С. 21.

¹⁵ ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 1209.

¹⁶ ДАМК, ф. 163, оп. 8, спр. 55, арк. 61.

¹⁷ ДАМК, ф. 143, оп. 2, спр. 411, арк. 5.

раш Микола Семенович, який залишався його власником до кінця 1910-х років.

Садибою на Бессарабці наше маленьке дослідження обмежити не вдалося. Річ у тім, що серед архівних виписок знайшлася інформація ще про дві садиби Вржешів — по вулиці Захаріївській, 20 та на розі Захаріївської і Петропавлівського провулка* (№ 4/3), що знаходилися на Куренівці, в урочищі Копилово. У спогадах про художника згадується його позаміська вілла на Куренівці (невеликий будиночок з вежею)¹⁸. Зрозуміло, ми не могли полишити цю інформацію без уточнення. Щоправда, існували певні сумніви щодо згаданих садиб на Куренівці, позаяк власником майна по Захаріївській, 20 зазначений у документах Вржеш В'ячеслав Кіндратович-Северинович. Другою ж ділянкою володіла Вржеш Марія Миколаївна. Виникло бажання встановити, ким ці особи доводилися Євгену Ксаверійовичу Вржешу. Спало на думку, що його дружина Олена Миколаївна могла бути сестрою Марії. Але ким доводився В'ячеслав Вржеш? І в якій із двох садиб проводив літні місяці сам художник?

В результаті пошуку вдалося дізнатися, що Марія Вржеш придбала своє велике домоволодіння — майже 2000 кв.саж. — 1894 року за двома купчими, тобто вона купила дві окремі садиби, об'єднавши їх. На її ділянці містилися лише кілька одноповерхових дерев'яних будиночків — житловий та господарчий флігелі. Уявлення про вигляд житлового будинку дає проект, складений 1871 року на замовлення тодішнього власника Михайла Побуковського¹⁹. Такою забудова залишалася й у 1910-х роках, коли частину маєтку домовласниця розпродала, виділивши з нього кілька невеликих садиб²⁰. Ділянка по вулиці Захаріївській, 20 була значно меншою, тут також стояли всього два дерев'яні будинки. В. К. Вржеш придбав її лише у 1906 році і вже 1912 року продав²¹. Вигляд житлового будинку на цій ділянці також зберегли для нас архівні документи. Маленький дерев'яний будиночок з різьбленим ганком побудувала домовласниця Марія Ключе у 1899 році.

* Сучасна вулиця Петропавловська.

¹⁸ Олександр Федорук. Згадана праця.— С. 543.

¹⁹ ДАМК, ф. 163, оп. 58, спр. 12, арк. 4.

²⁰ ДАМК, ф. 143, оп. 2, спр. 410.

²¹ ДАМК, ф. 143, оп. 2, спр. 409.

Згадані садиби містилися у досить жвавій частині Куренівки. Поблизу знаходився Кирилівський монастир і кладовище. На Троїцькій площі, від якої, власне, починався Петропавлівський провулок, з 1860 року 5 разів на рік відбувався Куренівський ярмарок²². Та після кожної торгівлі Троїцька площа ставала надто брудною, на що часто скаржилися мешканці²³. Уявлення про недостатньо впорядковану місцевість дають описи кінця ХІХ ст.: «улицы Куреневки, кроме одной, по которой проходил трамвай, немощенные, то грязные, то пыльные, большей частью кривые и узкие, иногда с глухими тупиками. На главных улицах стоят небольшие домики в 3–5 окон, но в переулках, иногда окнами на улицу, а часто в глубине огородов остались и глиняные с соломенными крышами хаты, ничем не отличающиеся от деревенских...»²⁴. В цілому, змальована забудова та оточення мало нагадували затишний позаміський маєток — віллу художника. Очевидно лише те, що природних принад навколо було вдосталь для творчого натхнення.

Видавкова знахідка — замітка в газеті «Киевлянин» за 1900 рік — свідчить про те, що художник в цей час мешкав на Куренівці саме по Петропавлівському провулку²⁵. Отже жити він

План садиби Марії Вржеш на розі вулиць Захаріївської та Петропавлівської. 1908 р.

²² Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева. Пржнее и нынешнее состояние их и средства содержания причтов.— К. 1865.— С. 108.

²³ ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 1484.

²⁴ Пантюхов И. И. Куреневка. Медико-антропологический очерк.— К. 1904.

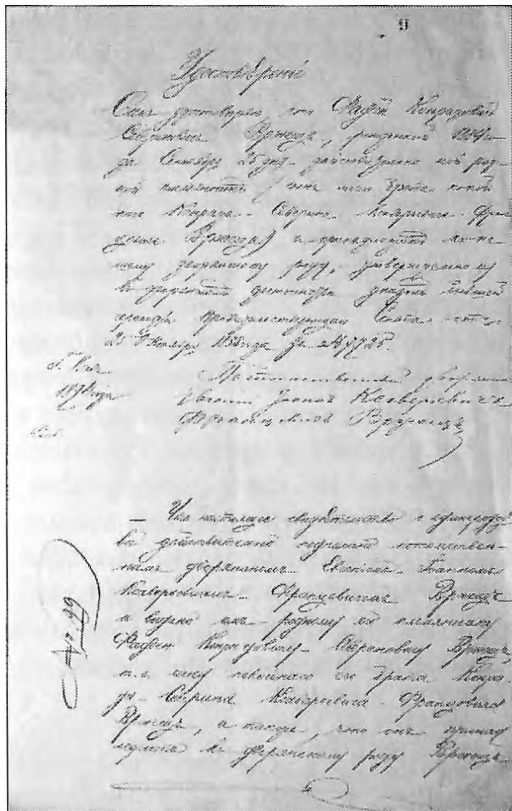
²⁵ Киевлянин.— 1900.— 8 червня.— № 157.— С. 3.

міг лише у згаданій садибі Марії Вржещ (хоча і зазначається, що він мешкав у власній оселі), оскільки другу ділянку придбали пізніше. Оригінальне газетне повідомлення дає унікальну можливість зазирнути в один з колоритних моментів життя майстра. Отже, дозволимо собі коротко переповісти цю історію. В червні 1900 року, повертаючись пароплавом з Катеринослава, художник начебто випадково познайомився з охайно вдягнутим юнаком, який у бесіді зі своїм приятелем часто згадував прізвище Вржеща. Звичайно, це було майстрові приємно і він зазнайомився з культурною людиною. Молодий чоловік, що назвав себе Коссецьким, навіть кілька днів гостював на Куренівці. За кілька днів потому він приїхав до Є. Вржеща і від імені пані Коссецької — дружини його дядька — виявив бажання придбати для благодійної лотереї кілька робіт художника. Наступного дня він вибрав 7 картин з пейзажами Італії і разом зі службовцем Вржеща повіз їх до тітки. Але на вулиці Прорізній молодик відпустив людину художника і наказав передати йому, що гроші надішле днями. Довірливий службовець, нічого не підозрюючи, повернувся до господаря. *«Г. Вржещ, хотя несколько и обезпокоился, но не придал еще большого значения этому обстоятельству и решился ждать»*. Наступного дня він отримав листа, в якому його знайомець повідомляв про хворобу пані Коссецької і просив Вржеща приїхати по гроші до неї додому — на вул. Гоголівську, 7. Вржещ приїхав за вказаною адресою і побачив, що квартири Коссецьких у будинку немає. Тоді здивований художник поїхав до місця служби реально існуючого пана Коссецького — помічника начальника служби ремонту Південно-Західної залізниці — і тоді все з'ясувалося. Виявилось, що Коссецький не знає нічого про лотерею, дружина його дійсно дуже хвора, але ніякого племінника він не має. *«Тогда только художник окончательно убедился, что он сделался жертвою мошенничества. Картины, взятые мошенником, оценены более чем в 500 рублей»*.

Як бачимо, вивчення історії садиб на Куренівці не дало відповіді на запитання — ким доводилися їхні власники Євгенові Вржещу. Розв'язати цю загадку допомогла архівна справа «О дворянстве Фаддея Вржеща»²⁶. Виявилось, що на початку

²⁶ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 2004.

1894 року спадковий дворянин Євген-Іоанн Ксаверійович-Францевич Вржеш подав на ім'я імператора Олександра III заяву про «зачислення» до дворянського роду Вржешів свого племінника Фаддея Конрадовича-Севериновича Вржеша. Він був сином померлого 1885 року брата Конрада-Северина Ксаверійовича (та його православної дружини Марії Миколаївни) і перебував під опікою дядька. Але вирішення справи затягнулося на цілих два роки, оскільки клопотання не задовольнили «...в виду того, что отец сопричисляемого, Северин-Конрад Ксавериевич-Францев, в метрическом свидетельстве о крещении Фаддея и свидетельстве губернатора о несудимости, показан одним именем Конрад с одним именем по отчеству — Ксавериев, вместо Ксавериев-Францов...»²⁷. У листопаді 1895 року Київському уїзному предводителю дворянства довелося засвідчити, що попри деяку розбіжність в іменах, «не подлежит никакому сомнению, что упомянутый Конрад-Северин Вржеш, от которого произошел сын Фаддей, в действительности именуется по отчеству «Францев-Ксаверьев»²⁸. Сам опікун Євген Вржеш видав письмове посвідчення, що Фадей Вржеш, 1884 року народження, є його

Свідоцтво, видане Євгеном Вржешем для «зачислення» Фаддея Вржеша до дворянського роду. 1894 р.

²⁷ Там само, арк. 2–2зв.

²⁸ Там само, арк. 6.

рідним племінником і належить до роду, що був затверджений у дворянстві у 1832 році. З'ясувалося, що, крім цього, художник Є. Вржещ мав ще двох братів — Фаддея-Антоні та Стефана-Августа. Усіх їх 1860 року було зараховано до дворянського роду, що походив від їхнього прадіда Казиміра. А справа Фадея Вржеща завершилася лише в серпні 1896 року законним визнанням його дворянства.

Отже, з'ясувавши ці складні сімейні обставини, ми зрозуміли, що власницею садиби на розі Захаріївської та Петропавлівської була невістка Євгена Ксаверійовича — дружина його брата. А В'ячеслав Кіндратович Вржещ доводився йому другим племінником. Безперечно, родичі перебували у добрих стосунках, тож художник влітку жив на Куренівці, як у себе вдома. Хоча не виключено, що він також володів тут і власною садибою, але архівні документи поки що цього не підтверджують.

Наш короткий нарис, звичайно, не претендує на вичерпну повноту. Однак, гадаємо, нам вдалося заповнити деякі білі плями у біографії україно-польського художника Євгена-Іоанна Ксаверійовича-Францевича Вржеща.

Ольга ДРУГ,

провідний науковий співробітник
Музею історії міста Києва

ДО ІСТОРІЇ САДИБИ НА КРУТОМУ УЗВОЗІ, 3

Коли піднімаєшся на Липки від Бессарабки, увагу привертає будинок з баштою на Крутому узвозі,3. Він має романтичний вигляд, вдало вписавшись в навколишнє середовище. Раніше цей будинок входив до великої садиби, що містилася на розі вулиць Круглоуніверситетської та Крутого узвозу. Територіально садиба належить до Печерського району Києва, зокрема найкращої його частини — Липок і має свою, особливу ауру. Недаремно про вулицю Круглоуніверситетську й настрій, створюваний Липками, писав у ранній юності польський письменник Ярослав Івашкевич, поетично називаючи Липки київським Сен-Жерменом. У поезії «Липки навесні», написаній 1914 року поет порівнював цей чарівний куточок Києва із паризьким бульваром Сен-Жермен, відомим своїми липовими і каштановими деревами, красу яких опоестизували митці.

*Київ. Задума. Тутешній Сен-Жермен.
Пелюстки-сльози сіє вишневий білий трен...
Мелодія-вигнанка з старих садів рида
Від міста лише гомін...
Життя врочистий вир. ¹*

У тому ж вірші йдеться про київську атмосферу ХІХ ст., нав'язану мелодією пісні, що лине з глибини міських садів; про архітектурний ампірний образ Липок того часу — будиночки стилю ампір; згадується Оноре де Бальзак з Евеліною Ганською, яким були близькі й київські Липки, і паризький Сен-Жермен:

*Тут під вікном порожнім тепер цвіте бузок,
Стоять останні вишні в сльозинках пелюсток —
По вулиці їх стелять роями абияк
Там, де колись проходив Оноре Бальзак.*

¹ Івашкевич Я. Липки навесні. Переклад Р. Радішевського.

Я. Івашкевич окремо описував і вулицю Круглоуніверситетську, де він не раз бував у юнацькі роки. Тут жив його однокласник по київській 4-й гімназії Володимир Андрійович Савицький. У колишньому особняку Савицьких певний час діяв польський театр «Студія».

Історія вулиці Круглоуніверситетської налічує понад сто років. Її було прокладено у 1836–1837 роках для зручності зв'язку між головним корпусом Київського університету, що тоді споруджувався, і орендованими з 1834 року університетськими приміщеннями у приватних будинках на Липках. Спочатку вулиця називалася Університетською, з 1869 року прибрала назву Університетської-Круглої, а згодом стала Круглоуніверситетською. Зміну назви зумовила сама форма вулиці, що на плані має вигляд напівсерпантину. Перепад висот між верхньою та нижньою відмітками становить понад 16 м. Попри складний рельєф вулиці, тут у 1905–1938 роках курсував трамвай.

У дореволюційний час нумерація вулиці йшла зверху вниз, тобто від вулиці Лютеранської до Бессарабської площі. А після війни нумерація змінилася, стала йти, навпаки, від Бессарабської площі до Лютеранської.

Н. Полонська-Василенко згадує, що на початку 1880-х років на Університетській-Круглій майже не було великих будинків: *«Величезна садиба, ч.7–7а (нині 12–12а), де виріс шестиповерховий хмарочос, поруч з яким у 1912 році Савицький збудував гарненький будинок в стилі московських особняків, на той час являла величезний сад-пустелю. Не було ще великих будинків там, де вулиця вже повертала наліво для сполучення з Лютеранською»².*

Іntenсивно забудовуватися вулиця почала з кінця 1870-х років будинками, порівняно невеликої поверховості.

У 1892 році на замовлення Андрія Владиславовича Савицького на Круглоуніверситетській, 10 було зведено особняк за проектом київського техника Андрія Краусса.

В ошатному особняку родина Савицьких мешкала до 1910 року, а потім перебралася до нового, престижнішого, поставленого поряд. А в будинку на Круглоуніверситетській, 10 мешкали вже інші власники. Саме в цьому особняку в 1916–

² Полонська-Василенко Н. Спогади.– К., 2011.– С. 90.

1918 рр. відбувалися вистави польського театру «Студія», яким керувала польська драматична актриса, режисер і педагог Станіслава Висоцька (1877–1941). Студент Київського університету, майбутній відомий польський письменник Ярослав Івашкевич (1894–1980) грав у цьому театрі, а також виконував у ньому обов'язки літературного керівника.

В Україну письменник приїхав уже після Другої світової війни, побував він і в Києві. У своїх спогадах «Прогулянка по Дніпру» він писав, що показував дружині місця своєї молодості в Києві: *«А я показав жене в Києве дом, где сочинял «Восьмистишия» и «Бегство в Багдад», дом, где Юрий Миклухо-Маклай рассказывал мне о своем дяде-путешественнике; показывал ей, где помещался театр «Студия» Станиславы Высоцкой – там ставили мы «Балладину», «Сида» и диккенсовского «Сверчка на печи»...»*. Ярослав Івашкевич присвятив вулиці вірш «Круглоуніверситетська»:

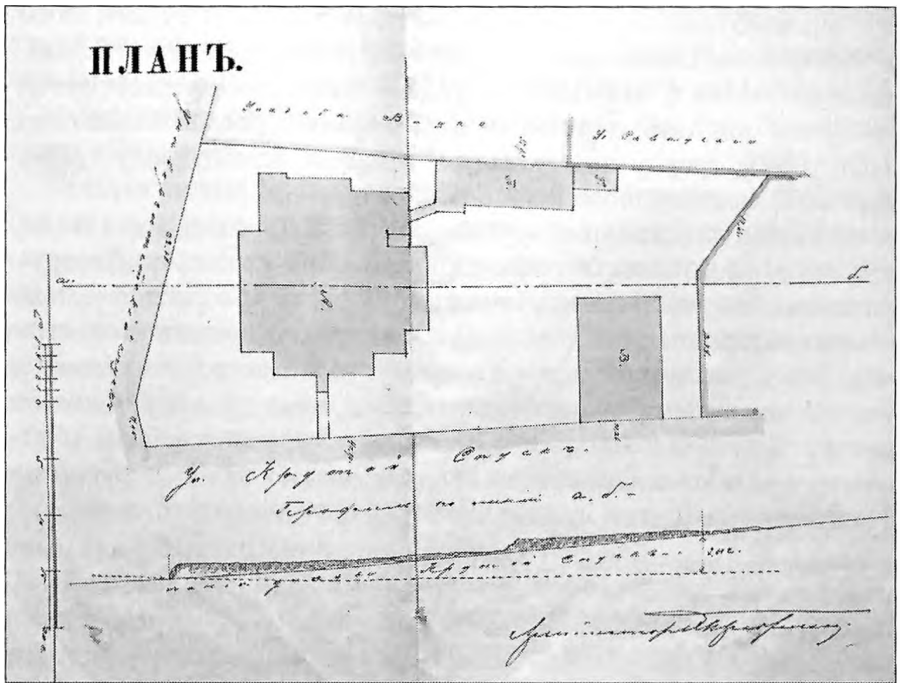
*Тут, стримана, короткозора,
Висоцька йшла повільно і гідно.
Було з-під куцою убору
Її стопу велику видно.
Як вмере, ніхто вже не відтворить
Ні посміху, ні слів, ні кроку
По вулиці, що суше вгору,
Спігами вкривана щороку.
Ніщо змінити тут не в силах, –
Я чую й досі, як тупоче,
Я бачу блиск зіниць стемнілих,
Блеск посміху, глибокі очі...³.*

Нині в будинку на вулиці Круглоуніверситетській, 10 міститься Представництво Комісії Європейського Союзу.

Родина Савицьких тісно пов'язана з історією садиби на Крутому узвозі, 3 (за сучасною нумерацією). Професор М. І. Стуковенков придбав садибу в Олександра Владиславовича Савицького.

Вулиця Крутий узвіз пролягає від Бессарабської площі до вулиці Круглоуніверситетської. Як вулиця Крутий узвіз виник у

³ Київ. Анатомія міста. ХІХ–ХХ–ХХІ... /Автор-упорядник А. П. Краснящих.– Харків, 2009.– С. 198.

План садиби на Крутому узвозі,
складений архітектором Е. Брадтманом. 1919 р.

першій половині XIX ст. і мав кілька назв: узвіз Паценка (від прізвища домовласника), Університетський узвіз, Крутий узвіз. Спершу Крутий узвіз пролягав до Лютеранської вулиці. У 1836–1837 роках частину Крутого узвозу приєднали до новопрокладеної вулиці Круглоуніверситетської. Сучасну назву вулиці затверджено у 1869 році. Нумерація починалася згори від Університетської Круглої, або ж Круглоуніверситетської. Частина Крутого узвозу від вулиці Дарвіна і до Круглоуніверситетської проходить сходами і не має проїжджої дороги. Сходи було облаштовано ще у 70-х роках XIX ст., і в наступні роки і століття змінювали лише матеріал та укріплення, з якого їх зроблено.

Історик Н. Д. Полонська-Василенко згадувала про Київ 1880-х років:

«Від Бессарабки, де ще не було Крутого ринку, там, де був Крутий узвіз, були колосальні сходи, широкі, дерев'яні, з кількома

площадками. Сходи ті були дуже круті, піднімалися по них було дуже тяжко»⁴.

Історія садиби на Крутому узвозі, 3 належить до тих часів, коли Лютеранська вулиця була ще Графською, позаяк лютеранської кірхи, від якої пішла сучасна назва, ще не існувало. На початку 1830-х років велику земельну ділянку на Графській отримала дружина колезького асесора Уляна Степанівна Сулима (уроджена Вишневська) (?–1859). Згодом ділянку збільшили, і вона простягалася від сучасної садиби на Лютеранській, 16 на південь, аж до Крутого узвозу. 1837 року через ці сулимівські землі проклали стрімку вулицю Університетську Круглу, що розділила садибу Сулим на дві частини. Південна займала весь сучасний парний бік вулиці Круглоуніверситетської (тоді, як уже зазначалося, він мав непарну нумерацію, 2–4, а непарний бік Крутого узвозу тоді був парним), 1–5 — площею 1 десятина 1680 кв. саж. (1,86 га).

Уляна Степанівна після смерті чоловіка, Якіма Якимовича Сулими (1780–1840), вийшла заміж удруге — за генерал-лейтенанта Миколу Петровича Ловцова. Прямих спадкоємців подружжя не мало, тож господиня заповіла садибу своїй племінниці Марії Миколаївні Савицькій, уродженій Кандиба (1830–1880), а садибу по Лютеранській, 16 віддала місту під притулок для бідних, що став зватися Сулимівкою. Отже по смерті У. Ловцової садиба перейшла у спадкове володіння дружини генерал-майора Савицького, М. Савицькій. На плані Двірцевої частини міста Києва, складеному землеміром Л. Шмигельським у 1854 році чітко визначено садибу Савицьких, що охоплює всю територію вулиці Круглоуніверситетської, 2–14 і Крутого узвозу, 1–5. Забудова незначна, основну територію зайнято садами⁵.

По смерті батьків у 1882 році увійшли у спільне володіння в рівних долях сини: корнет Андрій та неповнолітній Олександр. Роздільний акт між братами відбувся 10 лютого 1887 року за планом, складеним 1886 р.

Андрій та Олександр землеволодіння розділили таким чином: нинішні землеволодіння по Круглоуніверситетській, 6–14 відійшли Андрієві Владиславовичу Савицькому (з садом і забу-

⁴ Половська-Василенко Н. Спогади. — К., 2011. — С. 89.

⁵ ІР НБУВ, ф. XXVIII, № 861.

довою — 2643 кв. саж (1,2 га), а частина садиби по Університетській Круглій (від Крутого узвозу) з усією забудовою і садом площею 1805 кв. саж (0,82 га) — Олександрові Савицькому, який вступив у права власника 23 квітня 1887 р.

Олександр Савицький на момент розділу садиб був іще неповнолітнім (народився 22 січня 1869 р.), його опікуном спочатку став генерал-майор Володимир Єгорович Шавров (?–1896), а згодом, з 29 квітня 1887 р. його рідний брат Андрій Владиславович Савицький. Після операцій з нерухомістю Андрієві Савицькому залишилася садиба по Університетській Круглій, 7 та 9 (тепер, відповідно, 12 і 10). Олександр Савицький на момент поділу нерухомості в 1887 році був кадетом Миколаївського кадетського корпусу (С.-Петербург), престижного військового навчального закладу в колишній Російській імперії. Це був елітний заклад для дітей офіцерів потомствених дворян. Миколаївський корпус відомий тим, що там навчався Михайло Лермонтов. На відміну від інших військових училищ у Росії, у Миколаївському кадетському корпусі атмосфера була найменш казарменою, а плата — найвищою. Більшість кадетів, які закінчували корпус, йшли в кавалерію.

Олександр Савицький двічі віддавав нерухомість під заставу. Спочатку в Кредитному товаристві ним було взято кредит на суму 6 тисяч рублів, а 25 червня 1890 р. він позичив у М. І. Стуковенкова 12 тис. руб. сріблом на термін один рік під 10 відсотків річних. Стуковенков на той час орендував усю садибу О. Савицького і в 1891 році вона повністю відійшла до професора Київського університету св. Володимира М. І. Стуковенкова.

На час зміни власників на садибі стояв будинок за колишньою нумерацією — Круглоуніверситетська, (у 1890-і роки це був № 11, а на початку ХХ ст. нумерація змінилася) 15/4. Будинок не зберігся, на цьому місці у 1930-х роках було зведено будинок за проектом архітектора Савича для працівників міліції — нині Круглоуніверситетська, 2/1. Сьогодні Крутий узвіз має нумерацію від Бессарабської площі. Тож, беручи до уваги, що непарна нумерація там, де до революції був парний бік (нумерацію змінено після 1944 р.), сучасне домоволодіння — Крутий узвіз, 3 наприкінці ХІХ ст. входило складовою частиною до великого домоволодіння за старою нумерацією Круглоуніверситетська, 15/4.

1891 року за купчою кріпостою від 6 березня 1891 р., затвердженою Старшим Нотаріусом Київського Окружного Суду за реєстром виписів № 410, і за листом на право володіння, здійсненим 22 березня 1891 р., земельна ділянка площею 1445 кв. саж. перейшла у власність до дійсного статського радника М. І. Стуковенкова⁶.

Так сучасні домоволодіння на Крутому узвозі, 1, 3, 5 з 1891 року увійшли до складу великої садиби М. І. Стуковенкова. За його життя в садибі був лише будинок на розі з Круглоуніверситетською вулицею, зведений ще в середині ХІХ ст. Частина цього дерев'яного будинку мала один поверх, а друга була двоповерховою — з колонами і верандою, на кам'яному фундаменті. На першому поверсі було вісім великих кімнат і три маленьких. Усюди дубовий паркет, кімнати з французькими шпалерами, стелі з карнизами, частково розфарбовані фарбою. На вході — парадні двері з дерев'яними маленькими сходами і скляним під'їздом. Тут у 1891–1897 роках проживав професор М. Стуковенков з дружиною Ольгою Миколаївною та дочкою Єлизаветою.

Михайло Іванович Стуковенков послужив прообразом лікаря Гурковенка чи Гурковенкова в оповіданні Івана Нечуя-Левицького «Дивовижний похорон», написаному в 1906 р. У своєму творі письменник передав поетичну картину Крутого узвозу й Круглоуніверситетської вулиці на рубежі ХІХ–ХХ століть.

Образ професора-космополіта, який не пам'ятає своєї національності, не знає свого народу, письменник змалював досить переконливо. Ми знаємо, що художній образ — це образ узагальнений, і він не завжди відповідає дійсності, але описи місцевості, події відтворені письменником достовірно, зокрема невеличкий куточок Липок на Круглоуніверситетській вулиці. Письменник знайомить читача з доктором Іваном Мартиновичем Гурковенком, відомим не лише в Києві, а й за його межами. Він придбав *«чималий дім на кілці Хрещатика, вище від Бессарабки, від широкого плацу, на самісінькій середині Круглого спуску на просторій терасі»*⁷.

⁶ ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 2199, арк. 7, 39; ф. 100, оп. 1, спр. 1139, арк. 12.

⁷ Нечуй-Левицький І. С. Дивовижний похорон // Зібрання творів у десяти томах.— Т.9. Прозові й драматичні твори.— К., 1967.— С. 7.

Опис будинку професора, поданий письменником, цікавий не лише з художньої, а й з історичної точки зору. У деяких фактах він збігається з даними про будинок, складеними оцінниками кредитних товариств.

«Дім був мурований, просторий, стояв серед широкого двора на терасі, з широким старосвітським ганком чи верандою з колонками, і був схожий на дім на селі, в будівлі якого багатенького дідича; бо перед домом у дворі було навіть кружало, засаджене кущами та квітками, поза котрим під'їжджали під ганок до високих сходів екіпажі гостей, зовсім як на селах у дідичів.

Доктор любив одпочивать, п'ючи чаю на цій височенькій веранді, оповитій виноградом, любив дивитися на широкий простір, на вештання людей на широкому майдані. Поза його садибою йшов кругом вгору Круглий спуск, кудюю сунулись вагони трамвая вгору на Липки. За домом під крутою горою був овочий садок, квітишки й оранжерея, притулена до дому. Осторонь стояла опрічна оранжерея для пальм. За нею по дуже крутій горі ріс густий грабовий ліс до самого верху. Доктор любив дивиться, як вагони трамвая сунуться проз його терасу з майдана по вулиці, потім ховаються за повороткою в садках, а потім несподівано випикають аж вгорі над лісом, неначе якісь допотопні дивовижні мамонти висовуються з лісу й десь плазують високо на горі на зелених верховіттях грабів. А назустріч їм зсуюються наніз вагони з Липок і ніби пірнають в гущавину зеленого дерева й вискакують нанізу проти його тераси»⁸.

Зрозуміло, що письменник описував цей куточок Липок саме у 1906 році, оскільки згаданий трамвай було пущено по Круглоуніверситетській вулиці 1905 р. Головне — досить точно описано саму садибу на розі Крутого узвозу і Круглоуніверситетської вулиці. І. Нечуй-Левицький пише, що герой оповідання Гурковенко жив розкішно, «по-великопанськи». Описує зовнішність лікаря, що збігається із зовнішністю реального професора — М. Стуковенкова: *«Гурковенко був вже літній чоловік, трошечки сивуватий, але тілистий, кремезний, рум'яний, русявий красунь з карими ясними очима. Він кохався в квітках та садках і падкував коло їх, мов коло своїх дітей»⁹.*

⁸ Нечуй-Левицький І. С. Названий твір. — С. 8.

⁹ Там таки.

Письменник дає високу оцінку професійній діяльності свого героя — лікаря Гурковенкова, однак піддає критиці відсутність у нього соціальної, громадської позиції. Саме у цей період творчості І. Нечуя-Левицького письменник звертає увагу на роль української інтелігенції в житті суспільства. У розкритті образу лікаря Гурковенкова, І. Нечуй-Левицький підкреслює те, що його герой *«не запедбав... своєї науки, написав кілька невеликих, але вартих на зміст медичнських книжечок і брошурок. Але соціального, громадянського прямування не було в його діяксінького... Тільки одна любов до теплиць, до росли патякала про українську поетичність його вдачі, пригноблену служебними ділами та тяганиною з недужими людьми»*¹⁰.

Звичайно, реальні факти не завжди збігаються з художнім твором, це й зрозуміло. Письменник узагальнював образ лікаря. Конкретна діяльність реального професора М. І. Стуковенкова мала велике значення для розвитку вітчизняної медицини.

Михайло Іванович Стуковенков (5.09/17.09. 1842, Санкт-Петербург – 2.03./14.03.1897, Київ, Аскольдова могила) — російський і український дерматовенеролог, творець знаменитої київської школи дерматологів. Народився він у С.-Петербурзі у родині магістра фармації, після закінчення петербурзької 3-ї гімназії став студентом С.-Петербурзького університету, а в 1861 році перейшов до Медично-хірургічної академії, яку успішно закінчив у 1866 році зі званням лікаря. Певний час працював військовим лікарем, а в 1872 році його на чотири місяці направлено за кордон для удосконалення в науках. Брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., був польовим хірургом, після взяття Плевена завідував санітарною частиною цього міста, а також опікувався полоненою армією Османа-паші. Займався улаштуванням шпиталів для полонених турків у Плевені. За участь у російсько-турецькій війні одержав нагороди від обох сторін, зокрема — орден св. Володимира IV ступеня з мечами, а турки нагородили його орденом Сонця за організацію надання допомоги їхнім військовополоненим¹¹.

¹⁰ Там таки.

¹¹ Професор М. И. Стуковенков (некролог) // Киевлянин. — № 62, 3 марта 1897.

З 1883 року М. І. Стуковенков — доцент кафедри дерматовенерології, а з 1887-го — професор Університету св. Володимира у Києві. Він очолив комісію з боротьби з венеричними хворобами, дуже поширеними на той час. За свою активну діяльність удостоєний звання почесного громадянина Києва. Найбільше досягнення вченого М. І. Стуковенкова — створення знаменитої київської школи дерматовенерологів, яка прославилася Україною і Росією на весь світ. М. І. Стуковенков був засновником і першим головою Київського фізико-медичного товариства. За 14 років його енергійної діяльності викладання дерматології в університеті було піднесено на високий рівень, дерматологічна клініка стала однією з перших на теренах колишньої Російської імперії за багатством наукового матеріалу і науковою думкою, що засвідчили відомі російські дерматологи на з'їзді Товариства російських лікарів на честь пам'яті Пирогова в Києві. Слава знаменитого спеціаліста з дерматології та сифілісу в Росії вийшла за межі країни. Міжнародні конгреси Парижу, Відня і Лондона обирали Стуковенкова віце-головою своїх зібрань як відомого російського дерматолога.

Професор брав активну участь у громадському житті міста: був гласним Міської думи, брав дієву участь у сприянні справі приготування в місті протидифтеритної сироватки наприкінці 1895 р., що поклало початок створенню Товариства для боротьби із заразними хворобами. Михайло Іванович — один із засновників і організаторів цього Товариства. Завдяки клопотанням Стуковенкова, військове відомство відвело Товариству на пільгових умовах велику ділянку землі на Байковій горі, де звели споруду Бактеріологічного інституту. Упродовж останніх двох років свого життя М. І. Стуковенков активно працював у Товаристві боротьби із заразними хворобами як член Ради і заступник голови Товариства, організував фізико-медичне товариство в Університеті св. Володимира. Помер він раптово від серцевого нападу під час відкриття цього товариства. Серед учнів професора — відомі вчені: М. М. Волкович, Т. В. Никольський, С. П. Томашевський та інші. Бібліотеку вченого — понад дві тисячі томів — та цінну наукову колекцію муляжів, після його смерті було передано Університету св. Володимира.

У некролозі, опублікованому в газеті «Киевлянин» зазначалося: *«Внезапная смерть М. И. Стуковенкова составляет круп-*

ную утрату и для университета и для города Киева. Знаток своей специальности и опытный клиницист, сделавший крупные вклады в науку по многим темным вопросам дерматологии и сифилидологии, покойный Михаил Иванович создал в Киеве целую школу молодых дерматологов; он пользовался широкой известностью, и большие к нему съезжались со всех концов России»¹².

На момент смерті вченого його сім'я перебувала за кордоном, тому, очікуючи на приїзд дружини і дочки, померлого забальзамували і з 3 по 7 березня 1897 року в особняку професора на Круглоуніверситетській, 11 біля померлого відправляли панахиди. Поховали професора М. Стуковенкова на Аскольдовій могилі.

Родину Стуковенкових добре знали в Києві. Голова родини, Михайло Іванович, був людиною товариською, з гарним почуттям гумору. Його колеги згадували прийоми у його домі, веселі години дозвілля. Залишилися спогади про цю родину й у колишнього розвідника, генерал-майора Генерального штабу Російської імперії Олександра Олександровича Самойло (1869–1963) — російського і радянського воєначальника, учасника Першої світової війни. У 1902–1909 рр. він служив у штабі Київського військового округу, спочатку помічником Є. П. Карцева (чоловіка дочки Стуковенкова), а потім займався оперативною роботою — розвідкою та контррозвідкою. На початку свого проживання у Києві, мешкав з родиною в одному з трьох будинків Стуковенкових, а згодом — на Лютеранській, 6. За спогадами О. О. Самойло, Єлизавета Михайлівна Карцева була представницею київської аристократії, освіченою і вихованою жінкою¹³.

Єлизавета Михайлівна Стуковенкова народилася у С.-Петербурзі 1880 року. Вийшла заміж за підполковника генерального штабу Євгена Петровича Карцева (?–1917).

Її мати, вдова професора Стуковенкова — Ольга Миколаївна, за спогадами О. Самойло, італійка за походженням, була освіченою жінкою, володіла кількома європейськими мовами, підтримувала дружні стосунки з представниками київської міської влади та генералом М. Драгомировим.

Після смерті професора М. Стуковенкова, за визначенням Київського окружного суду від 6 жовтня 1897 р., землеволодін-

¹² Києвлянин. — № 62. — 3 марта. — 1897.

¹³ Самойло А. Две жизни. — Л., 1963. — С. 75.

ня, що знаходилися у Двірцевій частині Києва на розі Круглоуніверситетської, 15 і Крутого узвозу, 4 перейшло, за спадком, вдові дійсного статського радника Ользі Миколаївні Стуковенковій та її дочці, Єлизаветі Михайлівні¹⁴.

У травні 1901 року землевласниці — вдова професора О. М. Стуковенкова та її дочка Є. М. Карцева продали за 10 тисяч рублів незабудовану частину садиби площею 359,55 кв. сажнів (сучасний Крутий узвіз, 6/16) інженеру М. С. Соханському, який у 1901 р. зводить тут наріжний прибутковий будинок¹⁵.

Микола Степанович Соханський (1848–1904), народився у Києві, працював разом з відомим інженером А. Є. Струве. Микола Степанович брав участь у будівництві Кременчуцького залізничного мосту, Літейного мосту в С.-Петербурзі, будівництві понтонного мосту через Дунай під час російсько-турецької війни, а з 1879 р. став директором газового заводу в Києві. Він також брав участь у будівництві трамваю, водогону, облаштуванні газового освітлення в Києві, а з 1893 по 1902 рр. був управляючим міською залізницею, тобто трамвайним господарством¹⁶.

Будинок Соханських зберігся до наших днів, стоїть на розі вулиць Круглоуніверситетської, 16 та Крутого узвозу.

Будинок з вежечкою на Крутому узвозі, 3 побудували у 1901–1902 рр. домовласниці — вдова професора Стуковенкова Ольга Миколаївна і її дочка, дружина підполковника Генерального штабу Єлизавета Михайлівна Карцева. Архітектор вдало використав перепади місцевості. З боку Крутого узвозу будинок триповерховий з вежечкою, а з боку вулиці Круглоуніверситетської — чотириповерховий. В архівних документах, на жаль, відсутні дані про прізвище архітектора, а також проектна документація — проект фасаду будинку та по-етажні плани.

У 1902 році домовласниці, ставши членами Київського товариства взаємного кредиту, взяли кредит під заставу нерухомості. У квітні 1902 року було складено опис нерухомості, тож маємо

¹⁴ ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1139, арк. 16–17.

¹⁵ Там само, ф. 143, оп. 2, спр. 2024, арк. 12.

¹⁶ Матеріали М. Соханського зберігаються у фондах Музею історії міста Києва.

Крутий узвіз, 3. Фото 2011 р.

точний опис недавно зведеного будинку за сучасною нумерацією Крутий узвіз, 3.

«Будинок цегляний, тільки-но збудований на вулиці Крутий узвіз, він же Університетський, під номером 4 — триповерховий з баштою, із заднього боку чотириповерховий, вкритий залізом, має по вулиці довжину в 47 сажнів і 3 вершки, а в ширину у глибину садиби 10 сажнів і 2 аршина». Будинок було закінчено лише в основному, внутрішні роботи ще планувалися. Звідси в описі часто зустрічається сполучення — «новинно бути», наприклад: підлога має бути — дубовий паркет тощо. Опалення на той час було пічне — на кожному поверсі було до п'яти кахляних груб з ліпними прикрасами та деякі з межигірської цегли, обклеєні шшалерами, а також два каміни — на другому і третьому поверхах. Усього в будинку було 15 кахляних груб і два каміни, чотири груби з трубами і основами голландськими, а також одна вариста піч¹⁷.

¹⁷ ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 2199, арк. 8-зв.

Одразу після будівництва, другий поверх домовласники віддали в оренду консульству.

Кімнати другого поверху були розкішно обладнані: *«На другому поверсі міститься консульство, яке займає 7 кімнат, буфет, 2 передпокої, 2 коридори, ванна, клозет з водою. Стіни оббиті шпалерами, стелі поштукатурені. У п'яти кімнатах з літими карнизами і колами художньо розфарбовані із позолотою, у решті кімнат і коридорах — з тягнутими карнизами; є груби обігрівальні з них — 3 груби з глянцевиими кахлями з прикрасами, а решта — теракотові та одні камін з чавунними приборами. Підлога в шести кімнатах — дубовий паркет, в решті кімнат — соснова, пофарбована масляною фарбою»*.¹⁸

На другому поверсі 20 вікон, дверей соснового дерева, столярної роботи, пофарбованих білою масляною фарбою — 21. Вікна зі шпінгалетами, двері із замками з мідними приборами. На третьому поверсі розташування кімнат зі службами і оздобленням таке саме, як і на другому, як от: вікон, дверей і груб — однаково. З третього поверху до вежі вели металеві гвинтоподібні сходи. У вежі — передпокій і одна кімната на 4 вікна, балкончик. Підлога дерев'яна, з соснового дерева, пофарбована масляною фарбою. Одна обігрівальна теракотова груба з чавунним прибором. Дверей троє, одні з них — балконні. Усі двері столярної роботи, з соснового дерева, пофарбовані білою масляною фарбою з мідними приборами. З подвір'я будинок має три з половиною поверхи. Із третього поверху веде у верхній напівповерх. З чорного ходу — дерев'яні сходи. У напівповерсі — три кімнати з кухнею. На кухні плита з кахлів із двома духовками і котлом, коридор, клозет із водою. Підлога у кімнатах із соснового дерева, пофарбована масляною фарбою. Стіни частково оббиті шпалерами, а на кухні та коридорі — поштукатурені. Дверей — 6, напіввікон — 4. Груб обігрівальних — 2, із межигірської цегли з чавунними приборами, всіх балконів — 4 з залізними решітками. Є 3 цинкові ванни з мідними котлами. У будинок проведений водогін.

У садибі містилися: одна велика кам'яна оранжерея і дві менші, а також сад з 200 дерев і кущів. Взагалі для Липок характерно мати оранжереї в садибах. Залежно від розмірів землеволодіння,

¹⁸ Там таки.

це могла бути одна або кілька, як у Стуковенкових. Зимовий сад, оранжереї, де вирощувалися і зберігалися тропічні квіти, пальми. Незабудовані місця садиби було обнесено дощатим парканом, а з боку вулиці Крутий узвіз до садиби вели дерев'яні ворота.

На 1902 рік комісія з Кредитного товариства оцінила квартири у двох будинках. На той час фасадний дерев'яний будинок на 21 кімнату займали самі власники садиби. Річний прибуток від цього будинку становив 2800 рублів. У новому будинку на Крутому узвозі, 4 (за старою нумерацією), було 4 квартири (6-, 8-, 9- і трикімнатні). Найдорогшими були квартири № 2 і № 3 (на другому і третьому поверхах: № 2 — 1500 рублів на рік, а № 3 — 1800 руб.). Фруктовий сад приносив 200 руб. прибутку на рік. За страховим полісом 1902–1903 рр. кам'яний будинок на Крутому узвозі, 4 (за сучасною нумерацією — № 3), було застраховано на 26 тис. руб. Виплативши кредит Товариству взаємного кредиту, О. М. Стуковенкова і Є. М. Карцева стали членами Київського міського кредитного товариства, де вони двічі закладали свою нерухомість і брали під її заставу кредити — в 1903 р. — 44.900 рублів та в 1919 р. — 157.900 рублів.

У 1903 році план садиби та опис споруд зробив архітектор кредитного товариства Євген Толстой. Описуючи будинок на Крутому узвозі, 3, він зазначав, що будинок новий, міцний, добре збудований¹⁹.

У садибі в 1903 році вже було зведено новий, міцний двоповерховий цегляний флігель, а до нього прибудовано кам'яну, криту зводами, пральню. Флігель і пральня мали залізний дах.

У жовтні 1919 року власниці садиби звернулися до Київського міського кредитного товариства з проханням видати під заставу своєї нерухомості кредит на суму 300 тисяч рублів строком на 36 років. Єлизавета Михайлівна Карцева у заяві зазначила свою адресу на момент її подання (12 жовтня 1919 р.) — Крутий узвіз, 4, кв.2., тобто вона з родиною мешкала у цегляному будинку на Крутому узвозі (за сучасною нумерацією — № 3) на другому поверсі.

У жовтні було складено план, опис і матеріальну оцінку садиби. Всі роботи доручили виконувати архітектору Е. Браттма-

¹⁹ ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2371, арк. 17.

ну, а підходящу оцінку нерухомого майна виконували В. Д. Бублик і Р. Х. Штольп. План садиби було складено 22 жовтня 1919 р., площа — 1183,00 кв. саж. Дано характеристику всієї садиби: *«Усадьба гг.Карцевой и Стуковенковой мерою в 1183,0 кв. саж. расположена по улицам Университетский и Крутой спуск. Длина по Университетскому спуску 23,68 саж., а по Крутому — 40,91 саж. Обе улицы имеют крутой подъем, и усадьба истребуется в случае застройки ее, значительной невилировки. Форма усадьбы правильная, с прямыми границами»*²⁰.

На садибі в цей час містилися такі будови: кам'яний театр у гарному стані; в театрі зала для глядачів на два яруси. Зала оточена рестораном, кабінетами, коридорами, фойє і вестибюлем. Як записано в описі — *«Отделка всех помещений роскошная»*.

Поряд зі спорудою театру стояв цегляний двоповерховий флігель, облаштований під квартири. На 1919 рік в ньому на першому поверсі влаштували приміщення для інвалідів, де відкрили велику кухню, а на другому була одна шестикімнатна квартира.

Будинок на Крутому узвозі, 3, в описі за жовтень 1919 року подано як споруду в гарному стані. У підвальному приміщенні містилася шестикімнатна квартира, кухня для квартири першого поверху, двірницька і людська. На першому поверсі — семикімнатна квартира з буфетом, ванною. На другому поверсі, де мешкали власники садиби, — восьмикімнатна квартира, кухня і три людські. На жовтень 1919 року така квартира оцінювалася в 6.400 рублів. Оздоблення квартир добре, опалення пічне. Театр, і поряд з ним флігель орендувала одна особа.

Рішенням Правління міського кредитного товариства від 29 листопада 1919 року визнано матеріальну вартість майна: 1. Матеріальна вартість споруд, згідно з описом архітектора, становила 302406 рублів; 2. Садибну землю у кількості 1183 кв. саж по 150 руб. за сажень оцінили в 177450 руб. і, таким чином, визнали матеріальну вартість майна на суму 479856 рублів. Прибуток, одержуваний від усього майна, становить на рік 210600 руб. Правління вирішило видати кредит під заставу нерухомості із суми прибуткової оцінки, тобто з 210600 руб. При-

²⁰ Там само, спр.1139, арк. 5.

значивши 75 відсотків, а саме 157900 руб., кредит в такій сумі вирішили видати лише в разі відсутності будь-яких перешкод і заборон. Усі документи у власників виявилися готовими і вільними від боргів, тож рішення щодо видачі кредиту лишилося чинним. У документах не зазначено, чи встигли власники садиби на Крутому узвозі отримати цей кредит.

Пагадаємо, що за період оформлення кредиту — 12 жовтня 1919 р.— і рішенням Правління про його видачу — 29 листопада 1919 р.— у Києві двічі помінялася влада: 31 серпня — 13 жовтня 1919 р.— Добровольчеська армія, 13—14 жовтня 1919 р.— більшовики, а потім 14 жовтня — 15 грудня 1919 р.— знову Добровольчеська армія.

У будинку на Крутому узвозі, 3, в квартирі на другому поверсі проживали домовласниці до 1919 р. На цей час Єлизавета Михайлівна стала вдовою — її чоловік був убитий у Ризі весною 1917 р. Євген Петрович Карцев²¹ — генерал-майор, брав участь у Першій світовій війні, нагороджений орденом Св. Георгія за героїзм у битві під Молодечно в 1915 р. На початку 1917 року він — командуючий 4-ю сибірською стрілецькою бригадою, під час солдатських заворушень в Ризі був убитий. Тіло його доставлено в Київ. Його відспівали в Микільсько-Військовому соборі і поховали на Аскольдовій могилі 5 травня 1917 р. Газета «Киевлянин» помістила некролог «Памяти генерал-майора Е. П. Карцова», де розповіла про бойовий шлях генерала²².

Садиба на Крутому узвозі належала домовласникам до 1920 року, про що свідчать збережені в архівах страхові поліси. Після 1920 року домоволодіння було націоналізовано згідно з Декретом ЦВК України «Про відміну права власності на нерухомість у містах» від 29 червня 1919 р. Будинок на Крутому узвозі, 3 використовувався як житловий.

З цією садибою пов'язана й історія врятування мистецької збірки значної цінності, що належала князям Рєпніним з їхнього родинного палацу. Представник родини Рєпніних мешкав у Києві — Микола Васильович Рєпнін (1834–1918) — київський губернський предводитель дворянства. У 1912 році він мешкав на

²¹ Прізвище в різних джерелах подано як Карцев і як Карцев.

²² Киевлянин. — №111. — 5 мая. — 1917.

Крутому узвозі, 4 (за сучасною нумерацією — Крутий узвіз, 3). М. Репнін свого часу закінчив школу Гвардійських підпрапорщиків, він — обер-гофмейстер Двору Його Імператорської Величності, з 1895 року став предводителем дворянства Київської губернії. Брав участь у вирішенні багатьох важливих питань життя краю і міста. Певний час очолював Товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Від імені цього Товариства став членом Правління Київського політехнічного інституту. Навіть у похилому віці, за два роки до смерті, він продовжував виконувати обов'язки мирового судді. У 1918 році художню збірку з Яготина до Києва привезла гувернантка Репніних Кора Фальчионі. Ця евакуація художніх цінностей відбувалася вже за відсутності господарів Яготина. 1919 року Федір Ернст, як член ВУКОПМИСу записав у щоденнику, що у флігелі на Крутому узвозі, 4-а (за старою нумерацією) йому показали близько 50 картин, переважно французької та італійської шкіл²³. Згідно з описом, до музею Ханенка в червні 1919 року передано було 82 твори образотворчого мистецтва західноєвропейських і вітчизняних художників. У подальші роки колекція розійшлася по музеях України і Росії²⁴.

У садибі тривалий час стояв дерев'яний будинок на розі з Круглоуніверситетською вулицею. Власниці садиби після будівництва цегляного будинку на Крутому узвозі, 4 (сучасний номер — № 3) будинок на Круглоуніверситетській, 15 здавали в оренду. У 1910-х роках тут мешкав дворянин Броніслав Миколайович Богданович. Він вирішив відкрити у будинку кафе-шантан з театром і рестораном. У жовтні 1911 року подав у будівельний відділ міської управи заяву з проханням прийняти споруду для огляду з метою одержання дозволу на відкриття театру-кабаре «Олімп». Перед цим споруду оглядав поліцеймейстер, який і видав довідку, що він не має заперечень, щодо відкриття ресторану, а от щодо відкриття кафе-шантану сумніви є, оскільки поряд міститься домовою церква. Скоріш за все, він мав на увазі

²³ Щоденник Федора Ерста // Пам'ятки України. — К., 1993. — №1-6. — С. 130.

²⁴ Див. Корієнко Н. Репніни. До історії художнього зібрання в Яготині // Хапківські читання. — Випуск 6. Матеріали науково-практичної конференції. — К., 2003. — С. 5–21.

церкву при Сулимівському благодійному закладі на Лютеранській, 16. Будівельний відділ не поспішав оглядати споруду театру-кабаре і видавати згоду на початок діяльності. Тож Б. М. Богданович змушений був звернутися телеграмою на ім'я губернатора Києва 22 грудня 1911 р. з проханням пришвидчити огляд будови комісією, для надання якнайскорішого дозволу на відкриття театрального дійства. Богданович таку терміновість пояснював тим, що він уже з 10 грудня виплачує зарплату артистам, музикантам та іншим найманим працівникам понад 300 рублів на день. Нарешті наприкінці 1911 року театр-кабаре розпочав свою роботу, але в 1912 році власники театру змінилися, як і назва розважального закладу. Упродовж кількох років існування, до 1919 року, заклад змінював назви, але залишався розважальним закладом з рестораном. Серед назв театру — «Акваріум», «Олімп», «Вілла Жозеф», «Театр-Буфф», «Вілла Роде», театр «Гротеск» тощо²⁵.

1918 року в цьому розважальному закладі виступали різні колективи, відомі артисти; зокрема О. Вертинський.

Згадки про театр є у матеріалах міської управи, де розглядалися акти головного архітектора міста Е. Брадтмана, щодо пошкодження споруди під час бомбардування Києва більшовицькими військами Муравйова у 1918 р.²⁶ До наших днів споруда театру не збереглася.

1926 року за даними довідкової книги на 1926 р. будинок фасадний і флігельний орендувалися. Прізвище орендаря не зазначено. Нумерацію подано ще колишню — Крутий узвіз, 4 і 4-А²⁷. У 1933–1935 роках на розі вулиці Круглоуніверситетської, 2 і Крутого узвозу, 1 за проектом архітектора П. Савича будується чотириповерховий житловий будинок для співробітників обласної міліції. Зведений у формах конструктивізму він нині є пам'яткою архітектури.

²⁵ ДАКО, ф. 1, спр. 248, спр. 79; ф. 1, оп. 248, спр. 327.

²⁶ Там само, ф. 163, оп. 41, спр. 6451, арк. 4, 239.

²⁷ Весь Киев на 1926 г. — К., 1926. — С. 324.

Олександр КОВАЛЕНКО,
провідний науковий співробітник
Музею історії міста Києва

ДЕЯКІ АСПЕКТИ МІСЬКОГО ЖИТТЯ КИЄВА НА ПОЧАТКУ 1917 р. (за матеріалами тогочасної преси)

Пропонована робота має на меті висвітлення життя пересічних мешканців міста, діяльність міської адміністрації в останні два місяця існування Російської імперії і являє собою огляд газетних статей провідних київських видань того часу.

Отже, зима 1917 р. відзначалась значними холодами і заметілями. Київ жив турботами тилового міста, адже третій рік тривала кровопролитна світова війна. Майже півмільйонне населення за цей час істотно скоротилося, натомість додалися численні резервні військові частини, госпіталі, евакуйовані установи, біженці. Жителі потерпали від перебоїв з постачанням продовольства, палива, дорожнечі, черг та інших виснажливих супутників військового часу. Та ніщо не віщувало надто стрімких змін у житті стародавнього міста.

Міська влада, губернські та військові установи, виконуючи свої функції, намагалися тримати ситуацію під контролем, вдаючись і до адміністративних покарань.

«Наказание за самоуправство. Домовладелец III линии Батыевой горы П. Деметьев (д. №33), за самоуправные действия по отношению к одному из жильцов, с целью выселить последнего (Деметьев побил окна, залил их водой), по постановлению г. губернатора оштрафован в 100 руб. (с заменой арестом на 1 мес.)»¹.

«Штраф за неподдержание температуры. Постановлением г. губернатора домовладелец О.Андре (Львовская,40) за неподдержание в одной из квартир должной температуры, оштрафована на 25руб, (с заменой 7-дневным арестом)»².

«Штраф. Постановлением г. губернатора, арендатор гост. «Англия» на Подоле (Волошская, 36, III. Миркинд), за лишение

¹ Киевская мысль.— 1917.— 1 января.— № 1.— С. 3.

² Киевская мысль.— 1917.— 5 января.— № 5.— С. 2.

одного из жильцов права пользования электричеством, чтобы таким образом повысить плату за номер, оштрафован на 1000 руб. (с заменой при неуплате арестом на 1 мес.)»³.

«Оштрафование за неподдержание температуры. Главный начальник киевского военного округа приказал владельца дома №11 по Чеховскому переулку Я.И. Харичкова арестовать в тысячу руб. с заменой арестом на 1 месяц, за нарушение п.7 обязательного постановления от 14 ноября 1916г., согласно которому, в помещениях, сдаваемых с отоплением, наймодавцы обязаны поддерживать температуру не 13* по Реомюру»⁴.

«Объявление. Объявляется во всеобщее сведение, что в виду закона от 22 августа 1916г., воспреещающего повышать цены на жилые помещения, всякое повышение во время контрактов цен на сдаваемые комнаты в гостиницах и меблированных номерах в городе Киеве воспрещается...

Виновные в повышении цен будут привлекаться к ответственности на основании закона 27 августа 1916г., с закрытием, кроме того гостиниц и меблированных номеров на время войны.

Настоящее объявление должно быть вывешено в каждой гостинице у входа на видном месте.

31 января 1917 года, гор.Киев.

Подписал: главный начальник киевского военного округа, генерал-лейтенант Ходорович»⁵.

Штрафні санкції, наведені вище, пояснюються не лише особливістю воєнного часу, а й великими морозами тієї зими.

«Морозы. ...Вчера, утром, в городе было до 20 гр. по Р., днем термометр показывал 16 гр. Затянувшиеся морозы тем чувствительнее для обывателя, что в городе стоит полный хаос и сумбур в дровяной торговле. Дров, как утверждают, в Киеве достаточно, но получение их на городских складах сопряжено с массой затруднений, начиная с того, что отпуск пиленых и рубленых дров производится лишь по два пуда на покупателя, но для получения и такой дозы необходимо простоять несколько часов в очереди. При

³ Киевская мысль. – 1917. – 6 января. – № 6. – С. 3.

* 1° за Цельсьем дорівнює 1,25° за Реомюром. Таким чином, мінімальна температура в помешканні мала становити 16,25° С.

⁴ Киевская мысль. – 1917. – 11 января. – № 11. – С. 3.

⁵ Киевская мысль. – 1917. – 4 февраля. – № 35. – С. 1.

пынешних морозах и полном отсутствии в этом году в городе костров на улицах, которых не зажигают даже у дровяных складов, начинались уже случаи обморожения. Такие, между прочим, случаи были вчера на Сенном баз. Стоявшая с рассвета в мясной очереди девушка-прислуга до того обмерзла, что на извозчике была отправлена для оказания помощи...»⁶.

«...Гласный Е. И. Экстер подал гор. голове заявление, в котором указывает, что суровые морозы настоящей зимы являются бичём для неимущего населения и рабочего люда, которому для покупки продуктов первой необходимости приходится простаивать долгие часы на ветре и морозе в очереди. Печатью уже зарегистрированы несчастные случаи на этой почве и в случае неприятия мер число жертв может еще увеличиться. Во избежание этого гл. А. И. Экстер предлагает в морозные дни перенести продажу некоторых предметов первой необходимости в общественные заведения, незанятые днем, как напр. театры, кинематографы, городские чайные и т.п., дабы этим дать возможность бедным людям ожидать своей очереди в закрытом помещении, а не подвергаться риску простудиться на морозе». «Мои наблюдения, — пишет гл. Экстер, — показали, что дежурства в очереди, начинающиеся иногда с 5 часов утра и продолжающиеся до позднего вечера, в большинстве случаев выпадает на долю детей и подростков, а потому в интересах сохранения подрастающего поколения, исполнение моего предложения является особенно желательным»⁷.

Не менее суровыми административными наказаниями преследовались нарушения правил торговли та на міському транспорті.

«Оштрафование за необозначение цен. Главный начальник киевского военного округа подвергнул владельцев магазинов Ал. Альшванг (Крещатик, 29) и С. Вишневецкого (Крещатик, 25) штрафу по 100 руб., с заменой арестом на две недели, за необозначение цен на предметах, выставленных в витринах, как требуется обязательным постановлением от 13 ноября 1916г.»⁸

«Конфискация весов. Чинами городской полиции на коннопочтовой станции на Подоле конфискованы, как незаконные, де-

⁶ Киевская мысль.— 1917.— 7 февраля.— № 38.— С. 4.

⁷ Киевская мысль.— 1917.— 11 февраля.— № 42.— С.2.

⁸ Киевская мысль.— 1917.— 6 января.— № 6.— С. 3.

сятичные весы, и к ним незаклейменные гири, которыми пользовался арендатор станции для взвешивания грузов, отправляемых в Житомир»⁹.

«Владелец часового магазина в д. № 25 на Владимирской ул. В. Мостицкой подвергнут штрафу в размере 200 руб. за то, что не на всех предметах торговли, выставлены цены»¹⁰.

«Владелец посудного магазина на Фундуклеевской ул. подвергнут штрафу в размере 100 руб. за неуказание цены на предметах торговли в витринах его магазина»¹¹.

«... изв. Демченко за отказ везти пассажира и брань по адресу последнего оштрафован в 200 руб. (или 1 мес. ареста)..., шоффер В. Штейн за быструю (свыше 10 верст в час) езду на автомобиле по городу оштрафован в 25 руб. (или аресту на 2 нед.)»¹².

«На трамвае. Постановлением г. губернатора вагонновожатый № 505, за грубое обращение с пассажиром, оштрафован в 10 руб. (с заменой 3-х дневным арестом)»¹³.

«...Кондукторша городской железной дороги № 455 за грубое обращение с пассажирами подвергнута аресту на две недели, без замены его штрафом»¹⁴.

«Постановлениями г. губернатора подвергнуты взысканиям: изв. Зарудко за грубость с пассажиром аресту на 1 мес., изв. Паумов за превышение таксы штрафу в 50 руб. (или 2 нед. ареста), за то же 3 других извозчика штрафу по 25 руб.»¹⁵.

«По полиции вновь объявлено распоряжение киевского полицеймейстера «принять действительные меры к устранению ломового и легкового движения по линиям трамвая», как стесняющего трамвайное движение»¹⁶.

Цікаво виглядають заходи, які міська влада планувала щодо впорядкування цін за проїзд у міському транспорті.

«К введению новой извозничьей таксы. Начальник киевской поверочной палатки мер и весов в заявлении на имя гор. головы

⁹ Там само.

¹⁰ Кисвялиця.- 1917.- 24 февраля.- № 55.- С. 2.

¹¹ Там само.

¹² Киевская мысль.- 1917.- 8 января.- № 8.- С. 3

¹³ Киевская мысль.- 1917.- 9 января.- № 9.- С. 4

¹⁴ Кисвялиця.- 1917.- 2 марта.- № 61.- С. 3.

¹⁵ Киевская мысль.- 1917.- 5 февраля.- № 36.- С. 3.

¹⁶ Киевская мысль.- 1917.- 8 февраля.- № 39.- С. 2.

указывает, что в связи с предстоящим обсуждением проекта новой таксы для легковых извозчиков, он считал бы весьма желательным, в интересах населения и правильной расценки платы извозчиком, новую таксу приурочить либо ко времени, либо к расстоянию. По обстоятельствам военного времени приборы для учета расстояния, соответствующие данному случаю, в настоящее время весьма дороги, Потому остается воспользоваться таксой по времени. Для этой цели могли бы послужить самые обыкновенные часы, заводящиеся головкой и помещающиеся в особом футляре, причем футляры эти должны быть устроены так, чтобы часы могли бы только заводиться, но не допускали бы перевода стрелок, Такие часы должны обязательно подвергаться проверке, а футляры должны быть снабжены специальным клеймом поверочной палатки. Начальник поверочной палатки мер и весов выражает готовность принять на себя надзор за правильными показаниями часов»¹⁷.

І дещо, стосовно міського транспорту...

«К проведению в Киеве подземной железной дороги. Киевское отделение русско-американской торговой палаты сообщает, что на днях секретарь палаты намерен выехать в Америку для покупки обуви, тракторов и проч. и вместе с тем будет заниматься привлечением американских капиталов к сооружению подземного метрополитена в городе»¹⁸.

«Ходатайство графини Марии Браицкой. Графиня Мария Браицкая прислала вчера начальнику Юго-Западных железных дорог следующую телеграмму: «Многолюдное местечко Белая Церковь поставлено в безвыходное положение в виду невозможности сообщаться с Киевом, вследствие крайнего переполнения вагонов, единственного ныне курсирующего поезда. Покорнейше прошу ваше превосходительство, насколько это возможно, сделать распоряжение, дабы дачный поезд, выходящий из Киева до Фастова, доходил до Белой Церкви и обратно. Буду очень обязана, если удовлетворите эту просьбу, так как невозможность сообщения с Киевом, также крайние затруднения в управлении делами имения, заводов и мельниц, которые в значительной мере работают для

¹⁷ 3 февраля. № 34.– С. 3.

¹⁸ Кисвянин.– 1917.– 23 января.– № 23.– С. 2.

обороны и для которых Белая Церковь является сельскохозяйственным и промышленным центром»¹⁹.

Але найбільшочішою проблемою того часу була проблема забезпечення населення Києва продовольством. Одним із шляхів вирішення цього питання стала спроба організації громадських їдалень.

«Общественные столовые. В помещении лукьяновского общегородского комитета, под председательством д.-ра П. Г. Загорского, состоялось заседание 2 лукьяновского продовольственного попечительства. В заседании обсуждался вопрос об организации в районе Лукьяновки сети общественных столовых. После продолжительных прений собранием было постановлено просить центральное попечительство приступить немедленно к устройству городской столовой смешанного типа. В этой столовой должна быть предоставлена возможность получать обед каждому желающему сообразно его средствам. Постановлено обратиться в городское управление с просьбой ассигновать на открытие лукьяновской столовой 10.000 руб. Помимо этого собранием было принято постановление о необходимости оказать содействие столовым, открываемым кооперативами и другими общественными организациями. Для выработки сметы и плана ведения столовой собранием избрана особая комиссия, в которую вошли некоторые местные гласные и общественные деятели. Собранием затем обсуждался вопрос о необходимости обследования продовольственных нужд населения Лукьяновки... Необходимо ходатайствовать о закрытии имеющихся на Лукьяновке «обжорок», а питание наиболее нуждающегося населения перенести в чайные и столовые, откуда они будут получать обеды по талонам попечительства»²⁰.

«Организация общественных столовых становится популярным лозунгом продовольственной политики. В некоторых городах уже сложилась сеть столовых нового типа, в других, — и у нас в Киеве, — дело близится к практическому разрешению.

Обобществление питания не новое явление в нашей хозяйственной истории. И до войны значительные круги населения пользовались услугами ресторанов, столовых и других мест общественного питания.

¹⁹ Киевлянин. — 1917. — 8 февраля. — № 39. — С. 2.

²⁰ Киевская мысль. — 1917. — 4 февраля. — № 35. — С. 2.

Уже несколько десятилетий, как экономическое развитие подрывает основы домашнего хозяйства... Недаром мы можем наблюдать чрезвычайное распространение ресторанов, столовых, кофеен, пафетных и проч. У нас в Киеве, количество их достигло 560. Ежедневно в них бывает до 70.000 человек. Десятая часть населения ежедневно прибегает к их услугам.

Но рестораторы и трактирщики не хотят кормить из благотворительности. Они требуют своего процента на капитал. Они прибегают ко всем способам увеличения этого процента,— и в итоге населению приходится взывать и в этой области к общественной организации.

Эта организация должна проявиться в форме общественных столовых. Столовые должны быть рассчитаны на самые широкие круги. Дело идет не о каком-то благотворительном предприятии, но о деле, которое должно удовлетворить всю малосостоятельную часть населения,— огромные кадры рабочих, служащих, мелких торговцев и ремесленников, учащуюся молодежь...

Наивные люди возражают, что для таких масс не хватит продуктов. Но таким людям приходится объяснять, что именно недостаток продуктов и побуждает перенести питание в общественные места. При массовом скоплении питающихся возможно более экономичное расходование продукта и топлива...

Есть мнение, что эту организацию могут дать только кооперативы... Кооперативы сейчас главнейшая форма хозяйственной организации населения.

...организация планомерного массового питания требует единства, широкого размаха и немедленного осуществления.

На помощь кооперативам должна придти другая сила — местное самоуправление. Города обязаны мобилизовать огромные средства, находящиеся в их распоряжении. В их руках сосредоточена и может быть сосредоточена большая часть продуктов. У них имеется некоторый налаженный аппарат.

Аппарат этот, конечно, не отличается ни гибкостью, ни совершенством...

...плачевное нашего городского самоуправления уже выдвинуло свежую силу, которая может многое исправить в существующем положении. Это — продовольственные попечительства...

Продовольственные попечительства, призванные дополнить ценовой элемент городского самоуправления и вобравшие в себя

множество кооперативных работников, разумеется, не могут противопоставить себя кооперативам. Наоборот, в тесном сотрудничестве обеих организаций заключается единственный залог успеха. Формы этого сотрудничества выработает практика. Но дело должно быть начато совместно и без всякого промедления. Народное пропитание требует энергичных мероприятий для его улучшения»²¹.

«Столовая для интеллигентных лиц. В состоявшемся вчера пленарном заседании присутствия Киевской городской управы была заслушана докладная записка председателя общественного собрания «Вестник Знания», который указывает, что призыв ратников 2 разряда и белобилетчиков дал значительный процент лиц интеллигентных профессий, семьи которых при все возрастающей дороговизне и трудности добывания продуктов продовольствия очутились в самом тяжелом положении. В виду этого клуб «Вестник Знания» вошел в соглашение с городским комитетом по призрению семей запасных, об открытии для семейств интеллигентных лиц платной дешевой столовой. Себестоимость обеда в этой столовой исчислена в 40 коп. По предложению «Вестника Знания», обедающими будет оплачиваться 20 коп., а вторую половину стоимости обеда должен взять на себя городской комитет по призрению семей запасных, причем клуб представляет у себя помещение и, кроме того, принимает на свой счет возможный перерасход...»²².

Також непогана прогнозія, з огляду на теперішній добробут «бюджетної» інтелігенції в умовах миру та економічної стабільності.

«На Соломенке. Под председательством гл. И. А. Пироженко состоялось заседание соломенского продовольственного попечительства. Было заслушано предложение председателя о необходимости открыть на Соломенке столовую для отпуска 100 обедов в сутки по возможно доступной цене, а также о приобретении обоза для снабжения населения водой и подвозки продуктов и дров. По сообщению председателя, вода на Соломенке продается по цене 5 и 10 коп. за ведро. Перевозка одного воза дров обходится от 8 до

²¹ Киевская мысль.— 1917.— 1 февраля.— № 32.— С. 1.

²² Киевлянин.— 1917.— 18 февраля.— № 49.— С. 2.

10 руб. Постановлено открыть столовую, для организации которой избрана специальная комиссия. Кроме того, решено ходатайствовать перед центральным попечительством об отпуске 4 тыс. руб. для приобретения обоза из 5 запряжек...»²³.

«Общественные столовые в Киеве. Центральное продовольственное попечительство внесло на обсуждение городской управы докладную записку об организации в Киеве общественных столовых. В докладной записке попечительство указывает, что чрезвычайное обострение продовольственного вопроса заставляет обратить самое серьезное внимание на положение питания широких слоев населения Киева. Цены пищевых продуктов и прочих предметов первой необходимости стремительно растут, причем с 1 января текущего года средняя цена наиболее важных предметов массового потребления стояла на 350 процентов выше, чем в начале 1914г. Между тем доходы трудовой массы населения возросли не в такой степени. По авторитетному свидетельству начальника штаба Верховного Главнокомандующего, заработок рабочих, хотя и увеличился, но далеко не в такой степени, в какой возросли цены на предметы первой необходимости, Несоответствие между ростом цен на предметы первой необходимости и возрастанием доходов должно чрезвычайно тяжело ложиться на малосостоятельные массы городского населения и значительно понизить уровень их питания. Ненормальность пищевого рынка выражается не только в поднятии цен; все острее и острее чувствуется недостаток, а иногда и полное отсутствие многих важнейших пищевых продуктов. Это обстоятельство заставляет сократить до минимума потребление таких продуктов, как мясо, рыба, сало, масло, молоко, яйца и т.д. и заменять их все более и более растительной пищей, более бедной питательными веществами. Помимо этого потребление хлеба, главного продукта питания беднейшей части населения, должно в скором времени подвергнуться нормировке и сокращению. Недостаток пищевых продуктов и их дороговизна делают и самые способы их получения настолько затруднительными, что население, даже среднего достатка, остается без самого необходимого, Вместе с тем и ведение домашнего хозяйства становится все более и более затрудни-

²³ Киевская мысль. — 1917. — 20 февраля. — № 51. — С. 2.

тельным и даже совершенно невозможным. По мнению попечительства, организация общественного питания населения в виде общественных столовых и кухонь является одной их мер, могущих оказать существенную помощь населению в его продовольственных затруднениях и содействовать улучшению его питания. Вопрос об устройстве в Киеве общественных столовых, поставленный на рассмотрение по предложению военных властей, получил частное принципиальное разрешение в заседаниях городской думы 23 и 27 сентября прошлого года, но прошло уже 5 месяцев, а к организации столовых даже не приступлено. Общее собрание районных попечительств, на днях состоявшееся, единогласно констатировало острую нужду малосостоятельного населения в местах общественного питания и признало необходимым немедленно приступить к организации сети общественных столовых. Столовые эти должны быть рассчитаны на широкие слои населения и раскинуты сетью по разным районам города. Отпускаемая в них пища должна быть доброкачественной, здоровой и недорогой. Массовое приготовление пищи даст возможность использовать для обедов продукты, остающиеся после убоя скота. Для удешевления продуктов, приобретение их необходимо централизовать. Стоимость обедов должна лишь окупать расходы. На первое время необходимо организовать общественное питание по крайней мере для 20.000 человек, на что потребуется 200 тыс. руб. Эту сумму центральное попечительство просит ассигновать в его распоряжение в виде беспроцентной ссуды на 5 лет. По расчетам попечительства, месячный расход на содержание одной столовой на тысячу человек определяется в 2.100 руб. Продажная цена обеда из двух блюд предложена от 44 коп. (без мяса) до 66 коп. (с мясом), включая расход на погашение стоимости инвентаря»²⁴.

Забігаючи наперед, треба, зазначити, що цей, продиктований умовами продовольчої скрути рух, набув свого подальшого розвитку і надалі, після зміни існуючої тоді влади. Цим прикладом, з огляду на сучасний стан речей, не завадило б і скористатись і сьогодні, бо іноді, підсвідомо, виникає в уяві до болю знайомий вигляд тарілки з написом «Общепит» з алюмінієвою ложкою та виделкою.

²⁴ Києвлянин. – 1917. – 1 марта. – № 60. – С. 3.

Та, все ж хочеться завершити «продовольчу тему» на оптимістичній ноті. Отже:

«Новость! Требуется везде: мясной малорос. борщ и гороховый суп в «Кубиках» Южно-Русского Товарищества производства сухих консервов.

Представительство и главный склад А. Оржиховский, Киев, Пушкинская, 41»²⁵.

Було б цікаво порівняти сучасні імпортні «кубики» та вітчизняні «сухі консерви» зразка 1917 р.

Та все ж міська влада була змушена запровадити карткову систему розподілу хліба. Хотілося б звернути увагу на цілком прийнятні норми розподілу хліба в кризових умовах війни і загрози економіки країни взагалі.

«Карточки на хлеб и муку. В чрезвычайном. собрании Киев. гор. думы, состоявшемся 22 февр., были утверждены... правила введения в Киева карточек на получение хлеба и муки. Карточная система распространяется на все без исключения мучные продукты булочно-кондитерского произв.-ва, причем отпуск хлеба и муки производится исключительно по карточкам.

Из числа булочных право на приобретение муки получают лишь те, к[ото]рые дадут обязательство выпекать хлеб определенного качества, в определенном количестве и продавать его по установленной цене...

Семейные карточки выдаются в виде особых именных книжечек, в дополнение к существующим сахарным карточкам. Норма отпуска муки и хлеба по семейным карточкам устанавливается такая: 1) хлеба выдается для детей до 5 лет — 1 фунт, для лиц, занятых физическим трудом (грузчики, кузнецы, рабочие механических заводов, дровосеки и т.д.) 2 1\2 фунта, и для всех остальных 1 1\2 фунта...

Именные книжки выдаются на 60 дней со дня введения карточной системы и состоят из 60 талонов, причем каждый талон действителен в течение полумесяца..

Карточки действительны только в пределах того района, в котором они выданы. Приезжим карточки выдаются на срок от 1 до 7 дней и только для приобретения хлеба..Раздача карточек

²⁵ Киевская мысль. – 1917. – 12 февраля. – № 43. – С. 6.

будет производиться в продовольственных. попечительствах бесплатно...»²⁶.

Важливыми для міста тоді були питання адміністративно-територіального його устрою.

«К присоединению Демиевки к Киеву. Киевским губернатором получено сообщение из министерства внутренних дел о том, уполномоченные жители села Демиевки ходатайствуют перед министерством внутренних дел о скорейшем присоединении этого селения к г.Киеву. В ходатайстве указывается, что в настоящее время к осуществлению этого вопроса не может встретиться никаких затруднений, так как с с.Демиевка взимается земских сборов 88 тысяч и от базарной площади получается 32 тыс. дохода. Получаемая таким образом сумма, указывается в ходатайстве вполне достаточно для покрытия всех расходов по благоустройству с. Демиевки, без отягчения бюджета киевского городского общественного управления. Что касается вопроса о расходах по содержанию в Демиевке полиции, то согласно новому закону о полицейских штатов, расходы эти отнесены теперь на средства казны. Вследствие этого министерство внутренних дел просит губернатора сообщить свое окончательное заключение по вопросу о присоединении Демиевки к г.Киеву на общих основаниях. Киевский губернатор, уведомляя об этом и.д. городского головы, просит в непродолжительном времени представить ему свои соображения по поводу вопроса присоединения к г. Киеву Демиевки»²⁷.

«Новые полицейские участки. В губернском правлении состоялось совещание об увеличении в Киеве числа полицейских участков еще двумя. Намечено утверждение уже существующего некоторое время соломенского уч., в районе которого, кроме Соломенки, предложено включить все земли, лежащие за полотном М-к.-в. [Московско-киевско-воронежская] жел. дороги, и вновь образовать курневский уч., в район которого войдет вся площадь за полотном новой жел.-дорожной линии Вокзал-Гавань, в том числе Сырец, Курневка, Приорка, и Пуца-Водица»²⁸.

²⁶ Киевлянин. – 1917. – 24 февраля. – № 55. – С.

²⁷ Киевская мысль. – 1917. – 15 февраля. – № 46. – С. 2.

²⁸ Киевская мысль. – 1917. – 13 февраля. – № 44. – С. 4.

Неабиякої уваги кийівська міська влада та громадськість в той час приділяла збереженню історичних пам'яток Києва.

«Угроза Андреевской церкви. Строительное отделение Киевской городской управы, озабочиваясь дальнейшей судьбой Андреевской церкви приступило, приступило к обследованию фундамента, на котором построена эта церковь. В настоящее время строительным отделением выяснено, что фундамент церкви доведен не до песков, как предполагалось, а до уровня нестрой глины. Вследствие этого в том случае, если из района, где построена церковь, не будут тщательно и систематически удаляться подпочвенные воды, церкви грозит серьезная опасность. В связи с получением этих данных, строительное отделение приступило к самому тщательному обследованию этого вопроса и в первую очередь намерено приступить к проверке и исправлению дренажей, отводящих подпочвенные воды из района Андреевской горы. Помимо этого строительным отделением намечается ряд других технических мер для предотвращения опасности, могущей грозить одному из выдающихся памятников искусства в Киеве»²⁹. І далі: «В виду приказа главного начальника киевского военного округа о наблюдении за скорейшим выполнением городским управлением плана работ по укреплению Андреевской горы с ассигнованием для этой цели необходимых средств, губернатор обратился к городскому голове с просьбой представить ему подробные сведения о положении в настоящее время данного вопроса.

Губернский инженер, в ответ на запрос городского головы, о том, где находятся чертежи фундамента Андреевской церкви, сообщил, что по донесению архивариуса губернского правления, все дела 18 ст., хранившиеся в архиве правления, переданы в университет св.Владимира в 1886г.»³⁰.

І ще один, розлогий, але показовий і, на думку автора, цікавий уривок:

«Вопрос об укреплении Андреевской горы, на которой находится Андреевская церковь, представляющая собой весьма ценный исторический памятник, имеющий всероссийское значение, ... снова затормозился по следующим причинам. В отношении части

²⁹ Киевлянин. – 1917. – 19 январа. – № 19. – С. 2.

³⁰ Киевлянин. – 1917. – 10 февраля. – № 41. – С. 2.

штольни, которую предполагено провести под усадьбами Давидовой, Луначарского и Медведева вопрос покончен, так как они дали свое согласие на все условия, поставленные городской управой, а также на участие в расходах по сооружению штольни, что же касается госпожи Лутовиновой, усадьба которой между усадьбами Луначарского и Медведева, то в ходе переговоров, тянувшихся с августа прошлого года, от нее поступило заявление о согласии лишь пропустить штольню через ее усадьбу, но о согласии отдать городу сервитутное право умалчивает и категорически отказывается от каких бы то ни было расходов по сооружению штольни.

В виду индифферентности некоторых домовладельцев по отношению к прокладке штольни, преследующей исключительно сохранение своих усадеб от разрушения сползми, а также в виду крайне затруднительного в настоящее время финансового состояния города, нельзя ручаться за то, что вопрос об ассигновании денег на сооружение штольни, при наличии отказа некоторых домовладельцев от участия в расходах, будет разрешен думой в положительном смысле. Что касается части Андреевской горы, где находится Андреевская церковь, то для разработки проекта и для правильного решения вопроса о предохранения от сползов, прилегающей к церкви местности, необходимо знать глубину заложения фундаментов церкви. Разыскивая чертежи этих фундаментов, городской управой выяснено, что некоторые из них оказались в архиве Киевской духовной консистории, но к сожалению, они касаются лишь частей церкви, расположенных выше фундамента, в архиве строительного отделения губернского правления чертежей не оказалось, т.к. все дела У111 ст. переданы университету св.Владимира в 1886г.; от общества же охраны старины и искусства поступило сообщение, что наиболее ценные чертежи обнаружены в общем архиве министерства Императорского Двора, среди которых сохранились, помеченные 1748г., чертежи каменной кладки фундамента и земляных работ на площади старого Воздвиженского раската (он же Андреевский бастион), вызванных устройством Андреевского спуска.

По некоторым данным, извлеченным из дел архива городской управы, есть основания предполагать, что фундаменты Андреевской церкви заложены выше пестро-коричневых глин и имеют, по

собой слой, содержащий воду, а это обстоятельство представляет уже серьезную опасность для церкви в отношении сползов и заставляет с большою осторожностью отнестись к делу укрепления Андреевской горы и к выработке плана такого укрепления. В заключение городской голова указывает, что Андреевская церковь, находится в ведении духовного ведомства, на обязанности которого лежали и лежат заботы по укреплению Андреевской горы в районе усадьбы церкви, затем по собранным справкам средства на разного рода работы, как по ремонту церкви, так и по укреплению горы, на которой расположена церковь, отпускались правительством, наконец, Андреевская церковь представляет собой исторический памятник. ...по мнению городского головы, для выработки характера и плана работ по укреплению части расположена Андреевская церковь, должна быть образована особая комиссия, которая могла бы разрешить этот вопрос, а духовное ведомство должно исхлопотать необходимые средства на эти работы»³¹.

Минуло понад 90 років, а стан Андріївської церкви значно погіршився тому, що:

«В независимой Украине памятники истории и архитектуры, даже самые выдающиеся и признанные в мире, к сожалению, не являются предметом заботы руководства страны и местных властей»³².

Назва статті та підзаголовки красномовні та, на превеликий жаль, відображають сумну існуючу реальність: *«Андреевская церковь: сползая в руины», «Шедевр под угрозой», «Высотки вокруг храма»³³.*

Мистецтвознавець, автор книги *«Андреевская церковь»* Михайло Дегтярьов на запитання щодо залучення Андріївської церкви до Списку об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, зазначив: *«В этом и состоит цинизм властей. С одной стороны, памятникам не уделяют должного внимания, а с другой, чтобы не выглядит в глазах мировой общественности дикарями, делают вид, что государство обеспокоено сохранением национального до-*

³¹ Киевлянин.-1917.- 21 февраля.- № 52.- С. 2.

³² Уикенд.- 2009.- 12 февраля.- № 7.- С. 2.

³³ Там само.

стояния. ... Был подготовлен и направлен в Париж необходимый пакет документов. Предполагалось, что вопрос будет рассмотрен ЮНЕСКО в июне 2008г. Этого не произошло. Дело в том, что объекты, которые включаются в Список ЮНЕСКО, должны находиться в хорошем состоянии, их конструкции – иметь необходимую прочность и надежность, должны быть выполнены реставрационные работы. Кроме того, вокруг памятников нужно очертить буферную (охранную) зону, на территории которой недопустимо осуществлять строительные работы, угрожающие памятнику. Сегодня не только ничего не делается для сохранения Андреевской церкви, но и вокруг ведутся строительные работы»³⁴.

«Печальное состояние «Золотых ворот». Совет Киевского общества охраны памятников старины и искусства обратил внимание на печальное состояние «Золотых ворот», единственного в своем роде памятника нецерковного строительства XI в., воссоздающего эпоху великого князя Ярослава Мудрого. Общество обратило внимание на состояние «Золотых ворот» Императорской археологической комиссии, а также Киевского городского управления, которое ассигновало в распоряжение общества 200 руб. на производство наиболее неотложных работ по обновлению железного покрытия и отводу атмосферных вод, как указывает общество, строительный устав и сенатские указы обязывают городское управление поддерживать и охранять памятники родного славного прошлого, а между тем «Золотые ворота» не только оставляются беспризорными зимою, но и осенью, калитки, нижняя и верхняя, не закрываются...

В настоящее время общество обратилось к и.д. городского головы с заявлением, в котором указывает на полное отсутствие хозяйственного надзора за столь древним и ценным памятником, причем общество высказывает надежду на то, что в дальнейшем возможность беспризорного состояния «Золотых ворот» будет предупреждена городским управлением и не вызовет справедливых нареканий всей образованной России, представителей закона и власти»³⁵.

³⁴ Там само.

³⁵ Киевлянин. – 1917. – 26 февраля. – № 57. – С. 2.

«Переименование киевских улиц. В числе вопросов, вынесенных на рассмотрение текущей сессии городской думы, имеется, между прочим, ходатайство жителей Кловской ул. (на Печерске) о переименовании этой улицы в Ольгинскую. По этому поводу гласным думы И. И. Щитковским подано и. д. городского головы заявление, в котором он говорит, что, признавая вопрос о переименовании киевских улиц не безразличным для исторической жизни города, он считает необходимым высказать по этому поводу свое сомнение, которое он просит доложить думе. Сохранение в памяти народа его прошлого, говорит гласный И. И. Щитковский – любовное отношение к старине своей родины и своего города – является самым выразительным показателем культурности данного народа. История Киева, как колыбели не только Киевской Руси, но и развившегося отсюда всего Русского государства, особенно ценна, и святой долг думы не уничтожать, а дорожить всем, что еще сохранилось от этой старины, не быть вандалами своего родного города. К такой старине, между прочим, относится название местности г.Киева – «Клов». На плане г.Киева X в. уже обозначена местность под этим названием. Стефан, третий игумен печерский, начал возводить здесь церковь, которую, еще неоконченную, сожгли половцы в 1096г. По сказанию преп.Нестора эта церковь окончена в 1108г. И вот уничтожение такой сегой старины, какая сохранилась в названии Кловской ул., гласный Щитковский считает недопустимым, потому полагал бы ходатайство о переименовании Кловской ул. отклонить»³⁶.

Незважаючи на складні умови того часу, багато уваги в місті приділялося культурному життю.

«Открытие городской публичной библиотеки. Со вчерашнего дня вновь открыта для публики прекратившая свои правильные функции около недели тому назад городская публичная библиотека. В настоящее время библиотека обеспечена вполне достаточным количеством топлива и в дальнейшем будет по-прежнему функционировать правильно»³⁷.

Афіша: «Зал Купеческого собрания. В пятницу 20 январа 1917 г. вечер романсов С. В. Рахманинова в исполнении Н. П. Ко-

³⁶ Киевлянин. – 1917. – 23 февраля. – № 54. – С. 2

³⁷ Киевская мысль. – 1917. – 4 февраля. – № 35. – С. 2.

шиц. У рояля автор. Рояль из депо Ф. Куэ. Билеты у Леона Идзиковского, Крещатик, 29»³⁸.

Афіша: «Новый театр. Крещатик, 36. Шедевр. Участв. И. И. Мозжухин, 2-жа Дуван в 5 акт. драме «Danse macbre» («Пляска смерти»)»³⁹.

Афіша: «Кино-театр Шацера, Крещатик, 38. С 7-го февраля с.г. «Царь Иоани Васильевич Грозный» («Дочь Пскова»). В роли царя Иоани Грозного Ф. И. Шаляпин. Цены повышены»⁴⁰.

Афіша: «Зал Киевского Купеческого собрания. 6-го февраля 1917г. в 8 час. веч. состоится второй и последний концерт П. В. Плевичкой...»⁴¹

Афіша: «Зал Купеческого собрания 9-11 марта 1917 г. Два позовечера Игоря Северянина с лекциями на тему «Поэт Вселенчества» и «Верхарн», с участием лектор Георгий Шенгели и поэсолистка Балькие Савская. Билеты у Владислава Идзиковского, Крещатик, 37»⁴².

«Благотворительные сеансы. Сегодня с 5 час. дня и до 12 час. ночи все сеансы в кино-театре Шацера предоставлены обществу взаимного вспомоществования учащимся Киево-Лукьяновской 6-й мужской гимназии. Ближайшей задачей общества является внесение платы за право учения 55 беднейших учеников, которым в случае невнесения платы, грозит увольнение из гимназии»⁴³.

«Кинематограф для учащихся. Общество взаимопомощи Киевского учебного округа вошло в соглашение с Киевской казенной палатой, ведающей ныне секвестрованным театром «Экспресс» относительно устройства здесь сеансов для учащихся средних учебных заведений и высших начальных училищ. 3-го марта состоится первый такой сеанс, на котором будут показаны две больших картины естественно-научного содержания «В мире пернатых» и «Пробуждение весны», и военная хроника Гомона («На французском фронте»). Начало сеансов в 6 часов вечера, оконча-

³⁸ Киевская мысль.— 1917.— 9 января.— № 9.— С. 1.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Киевлянин.— 1917.— 5 февраля.— № 36.— С. 1.

⁴¹ Там само.— С. 2.

⁴² Киевлянин.— 1917.— 1 марта.— № 60.— С. 2.

⁴³ Киевлянин.— 1917.— 5 февраля.— № 36.— С. 2

ше третьего сеанса около 10 часов вечера. Попечителем Киевского учебного округа разрешено учащимся посещение этих сеансов, выбором картин для которых заведывает особая комиссия правления общества взаимопомощи»⁴⁴.

«Вечер военнопленных чехо-словаков на Демиевке. Военнопленные чехи и словаки, работающие на Демиевском заводе, устроили в воскресенье 19-го февраля с разрешения начальника завода С. А. Окольского ... в зале пожарной станции вечер-спектакль. Главным номером программы была пьеса: «Переход в плен пехотного полка («Детей Праги»), сыгранная военнопленными, Затем следовали номера вокальные и музыкальные. Вечер прошел удачно. Публики была масса, - ок. 300 чел. ушло, т.к. мест не хватило.

Чистый сбор с вечера в размере 120 руб. передан при посредстве начальника завода в пользу сербских детей-сирот. По желанию публики вечер будет повторен 5 марта»⁴⁵.

«Кинематографические сеансы для детей. С любезного согласия правления кино-театра Шапцера Киевское фребелевское общество ставит по воскресеньям и праздничным дням дневные кинематографические сеансы для детей. После перерыва, вызванного прекращением сеансов на 1-й неделе поста, детские сеансы возобновятся в воскресенье 26 февраля»⁴⁶.

До речі, щодо турботи про молоді:

«Права держателів ученицьких квартир в батьківських організаціях. В Київському навчальному окрузі отримано роз'яснення міністерства народнього просвіщення о том, що квартиросодержателі, коим дано письмений уповноваження батьків живущих у них учеників или учениць заботитися об успехах и вихованні ученихся, а також замінити батьків в батьківських організаціях, располагають в класних зібраннях правом нескількох голосов, по числу вверених их опечению дітей, по не більше одного голоса в кожному класі от кождой семьи; в общих же зібраннях эти лица пользуются одним лишнь голосом, согласно положению о родительських організаціях»⁴⁷.

⁴⁴ Київляниц. - 1917. - 2 марта. - № 61. - С. 3.

⁴⁵ Київляниц. - 1917. - 24 февраля. - № 55. - С. 2.

⁴⁶ Київляниц. - 1917. - 25 февраля. - № 56. - С. 2.

⁴⁷ Київляниц. - 1917. - 25 февраля. - № 56. - С. 2

Цікавими, з точки зору автора, виглядають деякі оголошення, розпорядження та інші матеріали, опубліковані в тогочасних газетах.

«Троицкие бани, Б.Васильковская, 70–72. После двух-месячного капитального ремонта вновь открыты ежедневно от 9 час. утра до 11 час. вечера. Абсолютная чистота и порядок, внимательная прислуга. Просим убедиться. (При бане имеются два артезианских колодца)»⁴⁸.

«Пожертвования. Светлой памяти покойной А. И. Пятаковой — обществу народных детских садов на учреждение сада имени покойной (вместо венков) от В. А. Сташкевича с семейством 300 руб. от семьи Трегубовых и Косенко 60 руб.; всего вместе с прежними 1810 руб.»⁴⁹.

«Вместо венка на могилу доктора В.И.Мушанского в контору «Киевской Мысли» поступило от врача Г.Б.Быховского в пользу сирот — врачей 50 руб.»⁵⁰.

«Предупреждение. Отец и мать Николая Ивановича Машира считают долгом предупредить, что названный сын их уже много лет ведет крайне расточительный образ жизни и проявляет также поступки и действия, которые указывают на ненормальность его умственных способностей. Поэтому родители предупреждают не иметь с ним никаких дел, так как за его действия и поступки они ответственности на себя не принимают. Личных средств упомянутый сын не имеет. Иван и Варвара Машир»⁵¹.

«Расследование о «Федьке Курневском». Высшей администрацией обращено внимание на киевского предсказателя «Федьку» на Курневке. «Федька» занимается своей профессией десяток, имеет обширную практику и до сих пор безнаказанно морочит своих клиентов. Полиции предписано провести расследование о деятельности курневского предсказателя»⁵².

«Дерзкое нападение. Вчера вечером, в гостинице «Сион» на Подоле (Ярославская, 77), совершено дерзкое нападение с целью грабежа на торговца махоркой Кацеленбогена. Грабители под-

⁴⁸ Києвлянин. — 1917. — 8 февраля. — № 39. — С. 1.

⁴⁹ Києвлянин. — 1917. — 26 февраля. — № 57. — С. 2.

⁵⁰ Київська думка. — 1917. — 5 января. — № 5. — С. 2.

⁵¹ Києвлянин. — 1917. — 28 февраля. — № 59. — С. 1.

⁵² Київська думка. — 1917. — 11 февраля. — № 42. — С. 4.

стерегли купца в тот момент, когда он с 14 500 руб. наличных денег в руках проходил по коридору гостиницы. Быстро приблизившись, они всунули ему в рот мешочек с мелким песком. Преступники рассчитывали, что К. оказавшись с песком во рту, не успеет крикнуть о помощи. Маневр оказался неудачным: не растерявшись, купец прежде всего бросил деньги в разные стороны, и они рассыпались по коридору, а затем поднял крик. Поднялся переполох, и одного из грабителей, который стал было уже подбирать деньги, удалось задержать, но другой успел скрыться... Из разбросанных денег, Кацелейбоген не досчитался только 150 руб.»⁵³.

«Кражи. Со двора № 39 на Нижнем Валу у крестьянина Евтропия Малеванчука похищен с повозки ящик с кожаными лаптями. Товар принадлежал Лейбе Белоголовому и оценен им в 500 рублей»⁵⁴.

Варто також звернути увагу на низку газетних публікацій, які стосуються подій Першої світової війни.

«Память о героях 2-й отечественной войны. Министерством народного просвещения препровождены в управление учебного округа примерные программы участия учебных заведений в деятельности Всероссийского общества памяти воинов русской армии. Эти программы предусматривают собрание портретов и сведений о бывших участниках, павших во 2-ю отечественную войну, участие в наблюдениях за братскими кладбищами и отдельными могилами павших воинов, служение папихид по этим воинам, оказывание всякой помощи сиротам павших и семьям воинов, сделавшихся неспособными к труду и т.д.»⁵⁵.

«Особые отличия для раненых, контуженых или отравленных удушливыми газами. Государю Императору угодно было Всемилостивейше соизволить на установление особых отличий для раненых, контуженых или отравленных удушливыми газами офицеров и нижних чинов, возвратившихся после ранения в строй боевых частей.

Отличие составляет: для офицерских чинов: армейский галуни из опряденного золота или серебра, согласно прибора,¹ длинной

⁵³ Киевская мысль.— 1917.— 13 февраля.— № 44.— С. 4.

⁵⁴ Киевлянин.— 1917.— 2 марта.— № 61.— С. 3.

⁵⁵ Киевлянин.— 1917.— 26 января.— № 26.— С. 1.

1 1/2 вершка и шириной 1/5 вершка, который нашивается на левый рукав шинели, мундира, кителя или рубахи с паружной его стороны, параллельно нижнего края рукава...

Для нижних чинов: одинаковой длины и ширины с офицерским галуном – красная тесьма.

Галуны и тесьма нашиваются по числу разновременно полученных ранений...»⁵⁶.

«Обязательное постановление. ...Воспрещается порицание действий войск, пренебрежительное отношение к русским войскам и их военачальникам, а также их оскорбление или восхваление неприятельских войск и порядков и порядков в воюющих с Россией государствах.

Виновные в нарушении настоящего обязательного постановления подвергаются в административном порядке денежному штрафу до трех тысяч рублей или заключению в тюрьме или крепости до трех месяцев.

20 января 1917г. Гор. Киев. Подписал: Главный начальник Киевского военного округа генерал-лейтенант Ходорович»⁵⁷.

Слід зауважити, що ця постанова обов'язкова для місцевостей, що перебували у військовому стані, в переліку яких був і Київ.

«Обязательное постановление. ...Воспрещается игра в какие-нибудь азартные игры в клубах и общественных собраниях. Ответственность за точное соблюдение вышеизложенного возлагается на дежурных по клубам и собраниям старшин...

Виновные в нарушении настоящего обязательного постановления, подвергаются денежному штрафу до 3000 рублей или заключением в тюрьме или крепости до трех месяцев и высылке из пределов Киевского военного округа на все время войны; клубы же или общественные собрания будут закрываемы. Ходорович»⁵⁸.

«30 января, в полугодовой день кончины полкового адъютанта, штаб-ротмистра N гусарского полка Бориса Ивановича Чеважеского, будет совершена в церкви на Аскольдовой могиле заупокойная литургия и панихида»⁵⁹.

⁵⁶ Кисвялянин.- 1917.- 31 января.- № 31.- С. 2.

⁵⁷ Кисвялянин.- 1917.- 2 февраля.- № 33.- С. 2

⁵⁸ Кисвялянин.- 1917.- 2 февраля.- № 33.- С. 2.

⁵⁹ Киевская мысль.- 1917.- 29 января.- № 29.- С. 1.

Вочевидь, йдеться про братське поховання-склеп офіцерів 9-го Київського гусарського полку. Згідно з архівними записами Пустинно-Микільського монастиря, у 1915 р., коли полк відбував на бойові позиції, 6 офіцерів зі складу полку замовили та оплатили побудову склепа на 6 осіб на 4-й терасі кладовища на Аскольдовій могилі, підпорядкованого саме зазначеному вище монастиреві. Тому офіцерів, що загинули в бою, ховали саме там.

І, нарешті, пролунали останні дзвони прощання з Російською імперією, які, однак, не були прощанням з російською державою.

«Київ, 2 марта 1917г.

Воззвание.

В Петрограде происходят события чрезвычайной важности. Из членов Государственной думы образован Временный комитет во главе с Председателем Думы М. В. Родзянко, принявший на себя обязанности исполнительной власти.

Среди населения Киева по поводу происходящего распространяются всевозможные слухи, которые могут вызвать тревогу и беспокойство жителей.

Прошу население г. Киева помнить, что Киевский военный округ находится в тылу действующей против врага армии. Волнения и беспорядки здесь пагубно отразятся на фронте и принесут пользу только нашему врагу.

Поэтому, призывая население исполнить свой долг перед Родиной в переживаемое тревожное время, прошу каждого продолжать свою работу и не нарушать порядка и спокойствия, для облегчения армии победы над врагом.

Подписал: Главный Начальник Киевского военного округа генерал-лейтенант Ходорович»⁶⁰.

⁶⁰ Київляниці. – 1917. – 3 марта. – № 62. – С. 1.

Микола КУЧЕРЕНКО,

провідний науковий співробітник

Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

БУДИНОК ГРУШЕВСЬКИХ НА ВУЛИЦІ ПАНЬКІВСЬКІЙ № 7

*Того будиночка на Паньківській нема,
Десь років сорок, як його вже знесли,
Та десь мелодії далекої луна —
Імення дороги, із забуття воскреслі¹.*

Визначення «Будинок Грушевських» у свідомості українців звично ототожнюється з садибою № 9 на розі Паньківської та Микільсько-Ботанічної вулиць. І лише одиниці знають, що якийсь час це визначення поширювалось і на сусіднє домоволодіння за адресою Паньківська № 7. Дійсно, садиба на Паньківській № 7 належала Михайлові та Марії Грушевським упродовж 1913–1919 рр., тут він мешкав з родиною у 1918–1919 рр. І хоча потім Грушевські втратили права на неї, долі цих двох садиб виявилися назавжди тісно переплетеними.

Окрім Грушевських, з цією адресою пов'язані імена інших видатних особистостей. Нам пощастило, бо, на додачу до печисленних відомостей з архівних документів, вдалося застати живих свідків і записати їхні розповіді. Ми вляччі Олесеви Васильовичу Доріченку² мешканцеві Паньківської № 7, Олександрі Петрівні

¹ Доріченко О. Будинок на Паньківській // Доріченко О. Майдани пам'яті. — К, 1990. — С. 34.

² **Доріченко Олександр Васильович** (1936 р. н.) з батьком Василем Мефодійовичем Доріченком, матір'ю Ольгою Пилипівною (лишалась на дівочому прізвищі Добровольська) і братом Юрком до війни мешкав у Києві на вул. Володимирській (згодом там поруч виріс Харчовий інститут). Батько загинув 1942 р. на війні. Повернувшись 1944 р. з евакуації, осиротіла родина оселилася на Паньківській № 7, де мешкала приблизно до 1951–1952 р., а після знесення старого будиночка переселилася до новоспорудженого будинку науковців (вул. Микільсько-Ботанічна, 14). Через близькість проживання був добре знайомий з Домом Грушевських на Паньківській № 9 та його мешканцями. Незважаючи на повоєнне лихоліття, Олександр ходив на заняття до балетної студії розташованого на пінішній Михайлівській площі Палацу піонерів і школярів. Далі павчався в хо-

Костишиній³, Вікторії Сергіївні Слупській⁴ та Галині Марківні Шапран⁵ — мешканкам Паньківської № 9, Юрію Павловичу Назаренку⁶ — мешканцеві Паньківської № 1, Тамарі Марківні

реографічному училищі, а 5 березня 1953 р. був зарахований артистом балету до Ансамблю танців УРСР (тепер Ансамбль Вірського). Ставши 1958 р. солістом балету Українського народного хору (тепер ім. Г. Верьовки), з гастрольними поїздками побував у багатьох країнах світу. Став лауреатом міжнародних конкурсів артистів балету. Паралельно займався поезією, ввійшов до кола шістдесятників. З 1974 р. член СПУ. Має звання лауреата міжнародних конкурсів. Його талант проявився також в образотворчому мистецтві. Живописна колекція праць Олесе Доріченка «Ще як були ми козаками» (разом з килимами Степана Гапкі), відкрита в лютому 2007 р., стала першою виставкою ІММГ.

³ **Костишина (дів. прізви. Волинська) Олександра Петрівна** (1926 р. н.) народилась і до 1960 р. мешкала на Паньківській, 9. Доводиться родичкою Грушевській Ользі Олександрівні, яка 1921 р. забрала до себе жити її осиротілу матір — Кулешину (в заміжжі Волинська) Руфину Степанівну (1900–1952; двоюрідна небога Ольги Олександрівни). На Паньківській № 9 пройшла ренга життя Руфини Степанівни та її чоловіка Волинського Петра Костевича (1893–1982; філолог, знав 11 мов, був автором понад 100 наук. праць, його підручник з української літератури для 8 кл. витримав 34 видання). Їхня донька Олександра Петрівна з юних літ добре пам'ятає давніх мешканців Паньківської №№ 7 і 9. По закінченні Київського університету (1952 р.) Олександра Костишина працювала хіміком. 1960 р. виїхала з Паньківської. З заснуванням ІММГ стала для музейників важливим джерелом відомостей про Дім Грушевських, передала до Музею ряд меморіальних речей.

⁴ **Слупська (дів. прізви. Шамрай) Вікторія Сергіївна** (1925–2006) була донькою історика Сергія Шамрая — небожа Михайла Грушевського. Народилась і прожила до 1962 р. в будинку Грушевських на вул. Паньківській, 9, добре пам'ятала його мешканців. По закінченні Харківського бібліотечного інституту (1954 р.) працювала в бібліотеках Києва. На пенсії з 1982 р. Вікторії Сергіївні ІММГ завдячує як безцінними відомостями про родину Грушевських, так і унікальними меморіальними речами. Автор спогадів про Дім Грушевських та його мешканців.

⁵ **Шапран Галина Марківна** (1918–2000) народилась на Паньківській № 7. Після того, як 1919 р. більшовики розстріляли її батька Марка Івановича Шапрана, мати Мотропа Кирилівна (дів. прізви. Бялоцька) зі страху залишила Київ і кілька років поневірялася з малою дитиною на Уманщині. Близько 1924 р. Грушевські прийняли її на Паньківську № 9, де вона й прожила решту життя (пом. 1972 р.), назавжди залишившись надійним другом цієї родини. Галина Марківна виросла в Домі Грушевських і мешкала там приблизно до 1990 р. Працювала лікарем. Зберегла багато меморіальних речей і фотокарток з Дому Грушевських (згодом передані ІММГ). У похилому віці втратила зір і останні роки доживала в небоги у Кам'янці-Подільському.

⁶ **Назаренко Юрій Павлович** (1920 р. н.) походить з родини військового, члена УЦР, а згодом учителя Павла Пилиповича Назаренка (1889–1939). З 1920-х років родина мешкала на Паньківській № 1. Юрій Назаренко навчався у школі

Грушевській⁷ та іншим за їхні винесені з далекого дитинства спогади.

Звичайно, такі відомості можуть бути досить неточними і суб'єктивними. На щастя, інколи їх доповнюють і уточнюють архівні та друковані джерела: листування Грушевських, спогади, майнові документи, включно з планом садиби початку ХХ ст.⁸ та копією купчої угоди 1913 р. І хоч пошук таких джерел ще далекий від завершення, перед нами вже постає відтворений образ будинку № 7 та його численних мешканців.

То була типова для тогочасного Києва житлова будівля. Очевидці розповідають, що будинок був дерев'яний, оббитий дракочою (проте план будинку дає підстави вважати, що дві кімнати в його правій частині все ж таки мали цегляні стіни), потинькований і побілений, а з боку вулиці ще й облицьований жовтою цеглою, вкритий залізним дахом, колись пофарбованим у червоний колір. II-подібний у плані будинок мав півтора поверхи: під «партером» у правій частині був глибокий підвал. У підвалі теж мешкали люди, а також складали дрова. «Партер» мав високі стелі і всі кімнати були прохідними, сполучаючись двостулковими дверима — будинок колись споруджувався для однієї родини. На вулицю виходили 2 ряди вікон. Верхній ряд налічував 8 вікон: 6 вікон ліворуч від парадного входу і 2 — праворуч. Під ними, у

№ 57 ім. І. Франка (кол. Колегія Павла Галагана), де недовгий час його однокласницею була Галя Петрицька (1919–1930) онука Ганни Грушевської. Діти товаришували, і Юрко часто заходив до Грушевських. По закінченні Київського університету (1941 р.) воював, а по війні працював (з 1946 р.) в Інституті загальної та неорганічної хімії АН УРСР та Інституту фізичної хімії АН УРСР. З 1983 р. — на пенсії. Юрій Павлович зберіг успадковану від батька цінну колекцію старожитностей (у т. ч. меморіальних речей з Дому Грушевських), яку передав до ІММГ.

⁷ Грушевська (в заміжжі Демидчук, Гельфанд) Тамара Марківна (1905–1992) мешкала на Пашківській № 9 (з чоловіком Левком Демидчуком і донькою Ірмою) у 1932–1934 роках, але Михайла Грушевського та його родину знала з раннього дитинства. Її батька Марка Федоровича Грушевського об'єднували з Михайлом Сергійовичем не так кривна спорідненість (були чотирьохрізніми братами), як спільні ідеали і багаторічна праця на ниві українства. Записані Тамарою Марківною незадовго до смерті спогади, а також усні розповіді науковцям ІММГ, збережені книги та фотокартки з родинного зібрання стали цінним надбанням для грушевськознавців.

⁸ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДАК України), ф. 1235, он. 1, спр. 880, с. 3.

правій частині будинку, торкаючись землі, на вулицю дивилися два вікна підвалу. Дім мав з боку вулиці один парадний вхід з ганочком і східцями, а з боку подвір'я — два входи. Ліворуч майже впритул до нього підступав сусідній будинок № 5. Обидва будинки були трохи «втиснуті» углиб кварталу, порівняно з іншими будівлями на Паньківській вулиці і, подібно до більшості тогочасних київських будинків, утопали у садах. Так, О. Костишина пригадує, що перед будинком був палісадник, а з тилу — фруктовий сад, де росли абрикос (біля межі з садибою № 5), яблуні, груші «лимонки» і два ряди шовковиць (на місці теперішнього дитячого садка). Старий план, зроблений наприкінці ХІХ ст., показує, що ця садиба довгою смугою заходила углиб кварталу паралельно садибі № 9 (у другій половині 1930-х років більша частина садиби була «відрізнана» на користь двох новозаснованих дитячих садків — на Паньківській № 8 і Тарасівській № 13). За спогадами Ю. Назаренка та О. Костишиної, тротуари на вулицях Паньківській і Толстого були вимощені дуже міцною жовтою київською цеглою (як і стежка, що вела на Паньківській № 9 від флігеля до Великого дому Грушевських), а проїжджа частина — забрукована.

Будинок на Паньківській № 7 споруджений у ХІХ ст. — найімовірніше, в його середині чи першій половині, коли вулиця ще лиш забудовувалась, і встиг не раз поміняти власника. Зокрема, перед Грушевськими останнім власником була вдова поручика гвардії Марія Олександрівна Фрейтаг фон Лорингоф, яка отримала цю нерухомість *«по духовному заповітанню вдови Коллежского Ассесора Юлии Александровны Горбовской, [...] утверждённому к исполнению Киевским Окружным Судом 7 января 1905 г., на ввод во владение каковым имуществом ей выдан тем же судом 21-го января 1905-го г.»*⁹, а та, у свою чергу, володіла нею *«по купчей крепости, утверждённой 17-го сентября 1886 г.»*¹⁰.

Сусідами цієї садиби були Горбацевич (у купчій написано «Гербацевич», а в старому плані «Горбацевич») ліворуч, у садибі № 5, Стишинський у кінці садиби (з боку вулиці Тарасівської), а праворуч, у садибі № 9 — брати Всеволод і Павло

⁹ Там само, спр. 933, арк. 31–32.

¹⁰ Там само.

Степановичі Богатки (у старому плані Богатьки), яких 1908 р. змінили Грушевські.

Саме в Марії Олександрівни Фрейтаг фон Лорингоф 28 травня 1913 р. Михайло та Марія Грушевські, як рівноправні співвласники, придбали майно, згідно з «купчою кріпостою», *«заключаючеєся в усадебном с постройками мeste, мерою [...] 502 кв. саж. 9,5 футов, более или менее, сколько в действительности в натуре окажется в границах. [...] Продажа совершена за сумму 50 тыс. руб.»*¹¹.

Дослідження С. Панькової показують, що, *«як свідчать листи Марії Фрейтаг до Михайла та Марії Грушевських, останні не погоджувалися на визначену ціну в 50 тис. руб., але власниця була категоричною, і їм, очевидно, довелося змиритися. [...] Полагодженням нотаріальних документів, виплатами та ремонтом будинку займався завідувач кийвської контори, редакції та книгарні ЛНВ П. П. Лавров (Ю. Тищенко (Сірий))»*¹². Дійсно, маєтність зацікавила Грушевських насамперед тому, що прилягала до садиби на Паньківській, 9, яку вони придбали ще 1908 р. і відтоді там мешкали: Ганна Сергіївна Шамраєва (уродж. Грушевська) з дітьми постійно, а Михайло Сергійович і Олександр Сергійович Грушевські з родинами — під час приїздів до Києва. Це, вочевидь, розуміла власниця, небезпідставно вбачаючи зацікавленість сусідів у купівлі її нерухомості, тож Грушевським довелося змиритися і заплатити 50 000 руб. (за крапцю і більшу садибу площею близько 555 кв. саж. на Паньківській № 9 вони заплатили 5 років тому 31 700 руб.)¹³.

І все ж Михайло Сергійович був задоволений надбанням. Того ж дня у листі він поділився радістю від цієї події зі своїм учнем і другом Іваном Джиджорою: *«Сьогодні о год 2 1/2 я подписав контракт купна і заставу сусідньої реальності (не виторгував майже нічого і заплатив досить дорого — але «межа в межу»*¹⁴. Повідомив він і М. Василенка, який також розділив утіху вчено-

¹¹ Там само.

¹² Листування Михайла Грушевського.— Том 4.— Київ, Нью-Йорк, Париж, Львів, Торонто, 2008 / Коментарі С. Панькової.— С. 460.

¹³ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 933, арк. 43–43 зв.

¹⁴Цит. за: Листування Михайла Грушевського.— Том 4.— Київ, Нью-Йорк, Париж, Львів, Торонто, 2008 / Коментарі С. Панькової.— С. 264–265.

го: *«Ну, значить, поздоровляю Вас з новою куплею. Мені здається, що Ви жалкувати не будете, що купили цю садибу, що межую з Вашою. Здається, Ви вже не думаєте, щоб зпродати свій дім, а коли так, то покупка осадьби «межа в межу» тільки збільшує цінність Вашої осадьби»*¹⁵.

Ми не знаємо точно, чим саме керувався Михайло Грушевський, купуючи садибу на Паньківській, 7. Скоріш за все, він не хотів пропустити нагоду розширити свою маєтність (до 555 кв. саж. Паньківської № 9 додалися 502 кв. саж. Паньківської № 7), а заодно вигідно вкласти капітал у нерухомість. Хто зна, може, він припускав можливість побудови в майбутньому ще одного великого будинку. Проте дійсність виявилася набагато суворішою, і саме той невеликий будиночок упродовж якогось часу 1918 – на початку 1919 років стане притулком для його родини після того, як його великий дім був знищений більшовиками в січні 1918 р. Так, Грушевська Тамара Марківна незадовго до своєї смерті розповідала авторові, що колись у тринадцятирічному віці була на Паньківській № 7 і запам'ятала там дві кімнати – більшу і меншу зі столом і кріслом-гойдалкою, де полюбляв сидіти Михайло Сергійович.

Усну розповідь Тамари Марківни підтверджує лист Марії Сильвестрівни, яка 2 січня 1919 р. писала в місто Стрий до своїх родичів Калитовських: *«Мешкаємо в малім домі, що коло того погорілого, тут сім покоїв, але ми маємо тільки два, а решту займають наші близькі знайомі; та й ми ті два ледви змогли обставити, і то ще багато дечого бракує, н. пр. нема шафи, а купити майже неможливо [...]»*¹⁶.

Розглядаючи план цієї садиби, можна припустити, що йдеться про праву частину «партеру» будинку: план показує, що, на відміну від решти будівлі, вона мала товсті капітальні стіни і складалася з двох просторих кімнат. Вхід до цього помешкання був як з подвір'я, так і з вулиці – через парадний вхід.

У лютому 1919 року до Києва прийшли більшовики, а разом з ними – порядки «воєнного комунізму», зокрема, націоналіза-

¹⁵ Там само.

¹⁶ Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських. – Львів, 2008. – С. 42–43.

ція, що позбавила Грушевських юридичних прав на їхню нерухомість — як на флігель на Паньківській, 9, так і на будиночок на Паньківській, 7. І хоч невдовзі після переходу до НЕПу радянська влада прийняла закон про денационалізацію будівель, та все ж відновити майнові права вдалось тільки на флігель.

Можна також припускати, що в роки Другої світової війни з приходом німецької влади Марія Грушевська прагнула повернути своє право власності на Паньківську № 7. Про це може свідчити той факт, що вона замовила собі конію купчої (оригінал документа, певно, не зберігся) на цю садибу *«згідно з її заявою від 20 січня 1942 р. з Головного історичного архіву ім. Антоновича»*¹⁷. Але, якщо така спроба і мала місце, вона не мала жодних наслідків: Паньківська № 7 виявилася втраченою назавжди. З початку 1920-х років той будинок став типовим радянським «комунальним» домом — перенаселеним, занедбаним, зі «зручностями» у дворі.

Хотілося б, по можливості, згадати мешканців Паньківської, 7. Незабаром після придбання Грушевськими цього дому тут оселилося молоде подружжя Шапранів Марко з Мотроною. Марко Іванович Шапран (бл. 1893–1919) походив з села Тростинки Барахтянської волості Васильківського повіту на Київщині. Приблизно у віці 14–15 років він, за характеристикою Юрія Тищенка (Сірого), *«малограмотна звичайна селянська дитина»*, *прийшов з села до Києва шукати собі чорної роботи. Спершу Марко Шапран був помічником двірника у домі Грушевських, а пізніше розсильним при книгарні «Літературно-наукового вісника» [...] Почавши працювати в книгарні звичайним слугою-розсильним, невдовзі досяг уже ступеня продавця, а по ліквідації книгарні ЛНВ в 1915 р. перейшов на працю до найбільшої київської книгарні Ідзіковського, де незабаром став керівником її слов'янського відділу при філії на Хрещатику. В 1917 році, коли я повернувся до Києва й поновив видавничу й книгарську справу при видавництві «Дзвін», М. Шапран охоче перейшов знову до мене й незабаром став директором книгарні «Дзвону», що містилася на В[еликій] Володи-мирській, недалеко від Оперового театру, а також і моїм довіреним у всіх справах. Це була людина кришталевої чистоти й чес-*

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 1235, он. 1, спр. 933, арк. 31–32.

ности»¹⁸. Вірогідно тоді Марко одружився з Магдусею – Мотроною Кирилівною Бялоцькою (бл. 1885–1972), яка була покоївкою в родині Ціхоцьких (Ціхоцькі знімали помешкання на другому поверсі флігеля Грушевських на Паньківській № 9). Марка Івановича більшовики розстріляли 1919 р. «в порядку червоного терору» (за пізніми неясними спогадами В. Слупської, Марко Шапран нібито врятував когось від більшовиків, випустивши переслідуваного через чорний хід). Коментуючи цю трагедію, Юрій Тищенко згадував: *«Коли почув я се, то не міг поійняти віри, щоб сю людину, яка за все своє життя не зробили нікому найменшого зла, яка не належала ні до партій, ні до політичних груп ніколи, могли розстріляти навіть найбільш подлі, найбільш завзяті душо-губи, але живий свідок переконав мене в тому. Його розстріляли тільки за те, що він був робітником-українцем»*¹⁹. Страх від тих подій змусив молоду вдову Мотрону Кирилівну залишити Київ. Лише через кілька років поневірянь з маленькою дитиною в Уманському повіті вона повернулася до Києва і вже до кінця життя мешкала на Паньківській, 9²⁰.

Ще потребують детального вивчення відомості щодо проживання на Паньківській, 7 Миколи Макаренка (1877–1938). Можливо, це було ще в ті часи, коли будиночок належав Михайлові Грушевському. Непрямим доказом того є розповідь художника Г. Г. Пустовойта (мешкав на Паньківській № 9 упродовж 1948–1992 рр.) про те, що *«у Грушевських було багато старовинних предметів від Миколи Макаренка, у т. ч. монети і килджал часів Київської Русі»*²¹. Микола Омелянович, видатний археолог і мистецтвознавець, який був репресований і розстріляний через відмову підписати акт на знищення Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, уже в наш час повертається із забуття.

¹⁸Тищенко Ю. Книгарні «Літературно-Наукового Віспіка» на Наддніпрянщині в 1907–13 рр. (Спогад) // Науковий збірник / Українська Вільна Академія Наук у США.– Нью-Йорк, 1953.– Вып. II.– С. 120–121.

¹⁹ Мельник О. Щоденник Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1924 роки) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 12.– К., 2007.– С. 613–614.

²⁰ *Про подальшу долю родини див: Кучеренко М.* Мешканці дому Грушевських родини Шапранів і Ціхоцьких: долі людей і речей // Київ і Кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Випуск 9.– К., 2009.– С. 68–74.

²¹ Диктофонний запис розповіді Георгія Гавриловича Пустовойта зберігається в Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського.

Дещо вдалося розшукати про мешканців дому 1920-х – 1930-х років. Так, О. Костишина згадує серед довоєнних мешканців Паньківської, 7 родини Оліних, Лимантових (їхні вікна виходили на Паньківську вулицю), якусь стару жінку Мар'яну, а також Надію Петрівну з великою родиною і «Голярчиху» (якийсь час вона там була і по війні) з дочками Надією та Оленою. З боку двору мешкала Варвара («Варка») [Петренко] з дочками Катериною і Марією (Марія мала сина Аліка, а Катерина — дочку Мусю). Втім, про родину Петренків варто розповісти детальніше.

Уперше автор почув про цю родину від В. Слупської. Вікторія Сергіївна розповіла, що Варвара (згодом у заміжжі Петренко) походила з України і якимось чином опинилася на Кавказі, не маючи ні житла, ні роботи, тож її, як землячку, прийняла до себе на службу Ганна Сергіївна Шамраєва — сестра Михайла Грушевського. Невдовзі Варвара одружилася з військовим-українцем Петренком (ймовірно, той був у підпорядкуванні чоловіка Ганни Сергіївни — офіцера Віктора Ілліча Шамраєва і шлюб стався не без сприяння родини Шамраєвих). Відтоді Петренки неодноразово згадувались у листуванні Грушевських. Про склад родини Петренків можуть свідчити імена з їхніх написаних російською мовою листів: Дмитрій, Варя, Серьожа, Маруся (з Петренкових дітей її ім'я назвала і О. Костишина), Паташа. У листі від 28.01.1909 з П'ятигорська Дмитро Петренко скаржився Ганні Шамраєвій, що тяжко працює фізично і *«если бы попало место подходящее, бросил [бы] все и поехал служить»*²². Ймовірно, Ганна Сергіївна зважила на його стаповище і запросила до Києва. Після придбання Грушевськими будиночка на Паньківській № 7 Петренки оселилися там, а голова родини став двірником, хоч, як зауважувала Марія Грушевська в листі до Ганни Шамрай, *«до того напів-заваленого домика № 7 зовсім непотрібно дворника, і він без ніякої потреби там сидить»*²³. Утім, усних свідчень про Дмитра Петренка нам знайти майже не вдалося, оскільки на час народження більшості очевидців його вже не було в живих.

²² Тут і в наступних трьох посиланнях автор вдячний С. Пап'юк за наданий матеріал.

²³ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1425, арк. 49.

З листа Ольги Вікторівни Шамраєвої (1898–1955; в заміжжі Петрицька; небога Михайла Грушевського) до брата Сергія кінця 1922 р. відомо, що Дмитро Петренко застрелився. Очевидно, що він був дуже близьким до родини Грушевських і такий кінець схвилював їх усіх. «Прикро вразила лиш вістка про смерть Дмитра. Так, було багато доброго в його життю і багато невдачі, що привело може до сумних змін. Але та смерть! Чому властиво і коли, і як?» (7.12.1922)²⁴. «Та от і прикра новина про смерть Дмитра! Страшно жаль його, хоч він і перемінився був в останні часи, але се мабуть було хвилеве і напевне пройшло б в інших обставинах [...]. Але все ж таки як се прийшло до сього?»²⁵ читаємо в листах Катерини Грушевської до Ганни Шамрай.

Його дружина Варвара Петренко і на Кавказі, і ще тривалий час у Києві була куховаркою у Ганни Грушевської. Про Варвару розповідають, що вона померла від великих порізів віконним склом, що впало на неї, коли вона проходила під якимось будинком (за спогадом В. Слупської, це нібито було на початку 1950-х років під Публічною бібліотекою з боку вулиці Л. Толстого, а за версією О. Костишиної у 1930-х роках під будівлею колишньої Міської думи на Хрещатику).

У підвалі на Паньківській № 7 мешкала Катерина Альфредівна Фін (Фінн?), яка помітно вирізнялась на тогочасному тлі київської людності. Не виключено, що колись вона була мешканкою великого дому Грушевських. Англійка по батькові, вона дуже бідувала, не знаходячи попиту на свої знання. У пам'яті О. Костишиної та О. Доріченка вона назавжди залишилася старою сивою і водночас дуже інтелігентною жінкою, яка в сирому підвалі ділила самотність зі своїми численними улюбленими-котами. О. Костишина також пригадує, що по війні Катерина Альфредівна, щоб хоч якось вижити у злиднях, збирала в Пуці-Водиці суниці на продаж. Поет О. Доріченко присвятив їй одного зі своїх віршів:

*Катерина Альфредівна — тайна із тайн,
З тридев'ятого царства незнаного світу.*

²⁴ Там само, спр. 1430, с. 36–39.

²⁵ Там само, спр. 1425, арк. 171.

*І якими вітрами занесло в наш край:
Капелюшок з вуаллю і вицвілі квіти.*

*Із якого сторіччя, держави, землі,
Із якої зійшли Ви картинки, бабусю?!
Ваш „Летючий голландець” згубився в імлі,
Ну а Вам залишилось чекати у скрусі.*

*Пі знайомих, пі рідних, як палець одна,
Лише згряя котів на вузькім підвіконні.
Ще не випито келиха горя до дна,
Ці посудили кляті паневие бездонні.*

*Від вологи долівка в підвалі слизька,
Бо ж у рівень з асфальтом маленьке віконце.
— Звідкіля і куди Ви? — цікавість людська.
— А нікуди, погрітися просто на сонці.*

*А довкола сирітство, довкола біда,
Іще рани воєнні усе кровоточать,
Але парость здійсмається вже молода,
Від проміння сліпучого мружаться очі.*

*Що шукала вона в сім житті, що знайшла?
Десь у небі війни її долі жар-птиця.
В інший світ, як в підвал свій глибокий, зійшла,
І забрала з собою усі таємниці...²⁶*

Туди ж, до підвалу, недовгочасний мешканець Паньківської № 9 Яша Кац незадовго до війни підселив свою сестру Риву з двома дітьми. О. Костишина розповідає, що за німецької окупації якісь добрі люди сховали від розстрілу ту єврейську родину на селі; діти не вижили, померши від кору, а Рива після вигнання гітлерівців повернулася назад на Паньківську № 7. За спогадом О. Доріченка, Рива мала чоловіка; Каці походили десь з української «провінції», а тому розмовляли переважно колоритним українсько-російсько-єврейським суржигом і любили співа-ти українські пісні.

²⁶ Доріченко О. Вікно у вересень. – К., 1986. – С. 13–14.

Помітні зміни у складі мешканців Паньківської № 7 відбулися по закінченні Другої світової війни. О. Доріченко пригадує, що на першому поверсі, приїхавши по війні до Києва, зайняли по кімнаті три єврейські родини: Терлецькі, Островські і Геня Данівна (прізвище не запам'яталося) з чоловіком-кравцем. За його словами, Терлецький був завіділом Центрального гастроному на Хрещатику і мав дружину та дітей Фіму й Асю. Островська Розалія Лазарівна (портрет її загиблого на фронті чоловіка висів на стіні) жила з сином Ромою – ровесником Олеся і виживала тим, що в'язала на продаж панчохи. Через багато років згадується добре ставлення до дітей тієї голодної пори з боку Гені Данівни. Ще по одній кімнаті зайняли вчителька російської мови Віра Павлівна Орешкіна з двома дітьми (її чоловік так само не повернувся з війни), а також з дочкою й онукою якась Наталя Іванівна (прізвище невідоме) – уродженка Білорусі, яка ще до війни працювала в їдальні при будівництві сусіднього дому «Комуніста». Зроблений О. Доріченком перелік мешканців дому завершувала якась дама з керівними замашками; вона мало спілкувалася з сусідами, тож ім'я її не запам'яталося. Незабаром по війні десь виселилась Рива з чоловіком, і її кімнату в підвалі зайняли «тьотя Дуся» – колоритна росіянка з вологодським акцентом та її мовчазний чоловік-українець Аврам.

З-поміж людей, які оселились там по війні, хочеться більше згадати родину Доріченків. Повернувшись 1944 р. з евакуації, овдовіла Ольга Пилипівна (лишалась на дівочому прізвищі Добровольська) оселилася з синами Шурою (Олесем) та Юрком (1946 р. народився ще Антон) на Паньківській № 7. Вхід до їхнього помешкання був з двору. Згодом цю родину згадував їхній сусід з Паньківської № 9 Ігор Денисенко: *«Проста продавщиця Ольга Пилипівна, з синами якої, Юрком, Олесем і Антоном Доріченками я довго дружив»*²⁷. По кілька років у тій самій кімнаті також мешкали Пилип Іванович Добровольський (помер близько 1949 р.) – батько Ольги Пилипівни, а також її сестра Ганна Пилипівна. У важкі повоєнні роки Ганна Пилипівна працювала в якійсь харчовій лабораторії, що містилась у приміщенні тепе-

²⁷ Денисенко І. У будинку Михайла Грушевського // Зона.– № 18.– 2004.– С. 33–41.

рішнього дитячого садка в тилу флігеля Грушевських, то ж додому приносила «фляки» свинячі чи коров'ячі шлунки, якими родина рятувалась від голоду.

На такому досить строкатому, та все ж, переважно, цілком «советському» тлі особливо контрастно, як людина з іншої епохи, вирізнялась постать Марії Сильвестрівни Грушевської – вдови Михайла Сергійовича. Її, як мешканку Паньківської № 9, тут добре знали. Через багато років вона постає у пам'яті Олесе Васильовича, як

*...старенька жінка
І мова її чиста, і лице,
Шляхетні руки, старомодна сукня,
І сивина, і смуток ув очах...²⁸*

За розповіддю Олесе Доріченка, на Великдень 1947 р. Марія Сильвестрівна позвала його, десятирічного хлопчика, разом з іншими сусідськими дітьми до своєї кімнати на третьому поверсі флігеля і пригостила крашанкою та шматочком пасочки (В. Слупська і О. Костишина ставлять цей переказ під сумнів: «То був дуже голодний час і борошна не було»). На схилі літ, згадуючи далеке дитинство, він подав у віршах і той далекий дитячий спогад:

*Стареньку жінку бачу проз літа
І рятівничий з рук окраєць паски
В голодний рік — як милосердя рух,
Як возник, що до скопу не погасне²⁹.*

Він пригадує також скромний похорон Марії Грушевської у вересні 1948 р., коли відкриту домовину по стежці і сходах обережно знесли вниз на подвір'я Паньківської № 7 (кінний катафалк не міг піднятися круто вгору до захаращеної території біля флігеля). З мешканців флігеля юному Олесеві запам'ятались одягнута в чорне Ольга Олександрівна Грушевська (вдова Олександра Грушевського) та якісь інші жінки. Чоловіків було ще менше,

²⁸ Доріченко О. Будинок на Паньківській // Доріченко О. Майдани пам'яті.— К, 1990.— С. 19.

²⁹ Там само.— С. 21.

поміж них був один з вузькою сивою бородою, в якому вгадується львів'янин Денис Лукіянович — давній друг родини Грушевських. Якись сусіди вийшли на подвір'я, дехто виглядав з вікон і балконів. На думку О. Доріченка, більшість з них хотіли подивитись на похорон просто з цікавості: покійна для них була «націоналісткою», «бандерівкою». Незабаром катафалк з вкритими попонами кіньми і невелелюдною процесією вирушив до Байкового кладовища. Без музики, без священика...

Восени того ж 1948 року після смерті Марії Сильвестрівни малолітні Олесь та Юрко Доріченки разом із сусідським хлопцем Віталієм Триносом зробили підкоп під одним із сараїв на Паньківській № 9 і діставали звідти книги, винесені з кабінету Михайла Грушевського його тогочасним мешканцем Семеном Плотичером. Як пригадував Олесь Доріченко, книг було багато, але незабаром до їхнього помешкання прийшли двоє «в цивільному» і книги забрали. Лишилися тільки великі томи енциклопедичного словника братів Гранат: їх не знайшли, бо ними підмостили на підлозі постіль одному з братів (родина без батька дуже бідувала). Наприкінці 2006 року Олесь Васильович Доріченко подарував ті книги Історико-меморіальному музею Михайла Грушевського.

На середину ХХ ст. цей будинок уже вважався занедбаним, старим і зношеним, таким, що зовсім не відповідав новим побутовим вимогам. Туалет і ванна, які колись були в будинку, вже давно (ще задовго до війни) не працювали, а тому всі «зручності» — водогінна колонка й оббита жерстю кабінка туалету з вигрібною ямою, були на подвір'ї. Картину довершували численні щури.

Будиночок був знесений у зв'язку зі спорудженням на початку 1950-х років будинку працівників АН УРСР (на місці зруйнованого в 1918–1921 рр. великого дому Грушевських). Спершу було зведено частину будинку уздовж Микільсько-Ботанічної вулиці і туди на перший поверх переселили мешканців будинку № 7 (за спогадами О. Костишиної, вони були щасливі перебраться до нових комфортабельних помешкань, не зважаючи на те, що ті були комунальними). Потім будинок № 7 знесли і зробили уздовж вулиці Паньківської прибудову до вже спорудженого

будинку працівників АН УРСР. Тепер на місці будиночку № 7 — арка нового будинку. Тоді ж з'явилась висока підпірна стіна зі сходами до флігеля на Паньківській № 9, де тепер міститься Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського.

Дмитро МАЛАКОВ,
старший науковий співробітник
Музею історії Києва

ПРО КИЇВСЬКУ ХУДОЖНЮ ВИСТАВКУ 1943 РОКУ ТА ЇЇ УЧАСНИКІВ

Під час нацистської окупації Києва, що тривала в роки Другої світової війни від 19 вересня 1941 року до 5 листопада 1943-го, у місті, попри всі жахи й лиха, життя тривало — включно з мистецьким. Одним з його проявів стали дві художні виставки, що відбулися влітку 1942-го та влітку 1943 років. Організувала виставки Київська міська управа та її відділ мистецтва. Про це вже згадував автор цих рядків¹.

Але минув час, з'явилися нові публікації, автор продовжував пошуки і настав час поділитися знайденим — бодай на одному, не раз оприлюдненому матеріалі. Ось, наприклад, повний текст допису Василя Дністряка² в газеті «Нове українське слово» за 11 червня 1943 року під заголовком «Другу художню виставку відкрито», але з нашими коментарями:

«8 червня в приміщенні колишнього Історичного музею³ відкрилася друга художня виставка.

В ній беруть участь 216 художників та скульпторів. Серед них такі відомі майстри пензля, як проф. Світлицький⁴, проф. Василь Кричевський⁵, Ісакевич⁶, Киянченко⁷, скульптори Кавалерідзе⁸, Жук⁹, Діндо¹⁰ та ін[ші].

¹ Малаков Д. Художнє життя Києва у 1942–1943 роках // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. Випуск 8.–К., 2001.– С.158–168.

² Можливо, це псевдонім.

³ Йдеться про будинок колишнього Національного художнього музею на вулиці Михайла Грушевського, 6.

⁴ Світлицький Григорій Петрович (1871–1948, Київ, Лук'янівське), професор Київського художнього інституту. Мешкав у власному будинку на вулиці Десятній, 30. Автор полотна «Пожежа на Біржі праці» (1942 р.), написаного з натури.

⁵ Кричевський Василь Григорович (1872–1952, Каракас, Венесуела, перенесений на цвинтарі Бавп-Брук, США), професор Київського художнього інституту, 1943 року мешкав на вулиці Великій Житомирській, 12. У вересні 1943 р. виїхав на Захід.

Серед учасників виставки є чимало й молодих живописців, графіків і скульпторів, що мають неабиякі художні здібності. І хоч більшість із них не мають закінченої художньої освіти, проте їх твори можна без застереження визнати цілком зрілими і серйозними.

Щоб стимулювати це молоде покоління українських мистців, журі виставки ухвалило преміювати за роботи по живопису Володимира Сидорчука¹¹, Василя Шевченка¹², Олену Лісовську¹³, Катерину Кричевську¹⁴ та Юрка Повстенка¹⁵; за роботи з графі-

⁶ Їжакевич Іван Сидорович (1864–1962, Київ, Байкове), мешкав на Куренівці.

⁷ Кляшченко Георгій Васильович (1911–1989, Київ), живописець.

⁸ Кавалерідзе Іван Петрович (1887–1978, Київ, Байкове), влітку 1941 року перебував у Карнатах, очолюючи кінознімальну групу фільму «Пісня про Довбуша». Повернувся до вже окупованого Києва, де керував відділом мистецтва міської управи.

⁹ Жук Сергій Стефанович (1885–1969).

¹⁰ Діно Жозефіна Костянтинівна (1902–1953, Київ, Лук'янівське), учениця і дружина скульптора Бернарда Кратка (?). У 1937–1940 рр. була ув'язнена за вироком «трійки». В окупованому Києві працювала у Виробничо-художніх майстернях. Закінчила самогубством.

¹¹ У тексті помилка — слід читати: Сидорук Володимир Федорович (1925–1997, Іршів), перед війною закінчив Київську художню школу. Його творчості присвячено альбом Ю. Белічка та Л. Ізотова «Володимир Сидорук» – Хмельницький: Галерея, 2007.

¹² Шевченко Василь.

¹³ Лісовська Олена (справ. Зоя) Робертівна (нар. 1925). Поні мешкає в Женеві (Швейцарія).

¹⁴ Кричевські-Росандіч Катерина Василівна (нар. 1926), дочка В. В. Кричевського та онука В. Г. Кричевського. Перед війною — учениця Київської художньої школи. В окупованому Києві працювала у Виробничо-художніх майстернях. На виставці експонувала дві акварельні роботи. В той час мешкала з батьками на вулиці Обсерваторній, 10. Автор книг: «Мої спогади». – К.: Родовід, 2006 та «Recollections of a Life. – 2010 (Library of Congress Control Number 2010934477).

¹⁵ Повстенко Юрій Олексійович (1926–1991, США), син архітектора Повстенка Олексія Івановича (1902–1973, Вашингтон, США), тоді — директора Софійського заповідника та рятівника Софійського собору від радянського мінування 1941 року. Перед війною — учень Київської художньої школи. В окупованому Києві працював у Виробничо-художніх майстернях. На виставці експонував графічні твори. Мешкав на терені Софійського заповідника. Учасник бойових дій УПА проти німецьких окупантів 1943–1944 рр. та війни в Кореї у 1952–1953 рр. з боку США (парашутист, був поранений). Здобув вищу освіту інженера, працював у солідній американській будівельній фірмі, виступав в українській емігрантській періодиці як мистецтвознавець і критик.

ки — Георгія Малакова¹⁶ та Ігоря Фоміна¹⁷, скульпторів Олександра Березовського¹⁸ і Анатолія Оверчука¹⁹.

На виставці експоновано 958 робіт. З них картини 801, скульптур 47, вишивок 61, керамічних і порцелянових виробів 9, художніх іграшок 18 та рекламних робіт 21 (плакати, цигаркові коробки²⁰). На виставці переважають картини, що відображають прекрасний український пейзаж, але не останнє місце серед експонатів займають портрети і натюрморти.

Не даючи детальної характеристики експонованих на виставці творів, усе ж таки варто відзначити такі досконалі полотна, як «Під Києвом» Киянченка, «Брід» Беклемішевої²¹, «Кобзар» Іжакевича²², «Мені тринадцятий минуло» Носка²³ та ін. Оригінально виконані роботи експонує харківський художник Жеваго²⁴. Привертають також увагу майстерно виконані портрети проф. Леонтовича²⁵, проф. Де-Метца²⁶ та проф. Королькова²⁷, що їх виконав художник Жалко-Титаренко²⁸.

Хоч порівнюючи з живописом скульптура на виставці представлена меншою кількістю творів, проте серед експонованих робіт є чимало таких, що показують високу майстерність їх виконавців.

¹⁶ Малаков Георгій Васильович (1928–1979, Київ, Миське), заслужений художник України (1974 р.). В окупованому Києві працював у Виробничо-художніх майстернях. Мешкав на вулиці Гоголівській, 34-а (тепер цей будинок має адресу: вул. Юрія Коцюбинського, 18). На виставці 1943 р. експонував акварельні роботи: «Київський пляж» та «Іменини Акулкіна». (Див.: Малаков Д. Кіянчи. Війна. Німці.— К.: Амадей, 2008.— С. 187, 189).

¹⁷ Фомін Ігор Олександрович (1927–2002, Київ), архітектор, професор, син художника Фоміна Олександра Івановича (1879–1947, Київ, Лук'янівське). В окупованому Києві працював у Виробничо-художніх майстернях, де також його батько давав уроки малювання. Мешкали на вулиці Володимирській (будинок 1943 р., як пише І. Фомін, спалили мародери). Автор монографії «Александр Иванович Фомин. Художник и время».— К.: Київ, 2001.

¹⁸ Березовський Олександр.

¹⁹ Оверчук Анатолій.

²⁰ У ті часи так званою промисловою графікою та рекламою займалися відомі мистці: з українських назвемо Віктора Цимбала (1901–1968, Нью-Йорк), з російських — Євгена Лансере (1875–1946) — автора дизайну коробки відомих колись цигарок «Казбек»

²¹ Беклемішева Грива Михайлівна (1908–1988, Чернівці), живописець.

²² Наневню, йдеться про ілюстрації до «Кобзаря» Т. Шевченка, виконані І. Іжакевичем у 1937–1938 роках для ювілейного видання 1939 року.

²³ Носко Петро Васильович (1885–1976, Київ), живописець.

²⁴ Жеваго Микола Гаврилович (1907—після 1943), живописець, випускник Харківського художнього інституту 1932 р.

Скульптор Кавалерідзе виставив свого відомого «Дон Кіхота»²⁹, Діндо — «Голову дівчинки», Сергій Жук — погруддя Заньковецької³⁰ та Кропивницького³¹ тощо.

Оглядаючи експонати другої художньої виставки, можна без перебільшення сказати, що вона є творчим досягненням київських художників і скульпторів, а відтак і досягненням українського мистецтва в цілому.

Друга художня виставка заслуговує на те, щоб її оглянули якнайширші кола киян»³².

Невдовзі газета «Нове українське слово» вмістила фото премійованих учасників виставки — молодих усміхнених художників Катерину Кричевську та Георгія Малакова на тлі будівлі музею «з левами»³³. Вздовж колонади простягнутий великий транспарант з написом «Kunstausstellung»³⁴.

Цей перший публічний успіх мав неабияке значення для подальшої мистецької кар'єри тоді ще молодих митців-початківців.

²⁵ Леопонович Володимир Григорович (1881–1968, Київ, Байкове), інженер-будівельник, геодезист, професор київських інститутів.

²⁶ Де-Метц Георгій Георгійович (1861–1947, Київ, Лук'янівське), професор фізики КШ

²⁷ Корольков Іван Миколайович (1845–1924, Київ), протоієрей, професор Київської духовної академії. Якщо це той самий протоієрей, то можна зрозуміти, що портрет міг бути експонований тільки під час окупації, а не в радянські часи.

²⁸ Жалко-Гитаренко Порфирій Дмитрович (1884–1949, Київ), живописець, графік.

²⁹ Йдеться про статуєтку «Дон Кіхот» Івана Кавалерідзе, що зображає відомого російського співака Федора Шаляпіна в образі Дон Кіхота верхи на знаменитому коні Россінанті. Ця скульптурна мініатюра була створена І. Кавалерідзе у проміжку 1916 – лютий 1917 рр. з гіпсу і мала заввишки 30 см. Воскова модель 1927 року зберігалася у Москві. Бронзова копія — ймовірно та, що експонувалася в Києві 1943 року, зберігається у Національному художньому музеї України в Києві. Про це див.: Капельгородська Н. М., Синько О. Р., Склярєнко Г. Я., Барабан П. І., Шлапак Ю. Д. Іван Кавалерідзе: життя і творчість. — К.: Київ, 2007. — С. 63, 64, 66.

³⁰ Заньковецька Марія Костянтинівна (справж. Адамовська, 1854–1934, Київ, Байкове), актриса драматичного плану.

³¹ Кропивницький Марко Лукич (1840–1910, Харків), драматург, режисер, актор, композитор

³² Дністряк В. Другу художню виставку відкрито. // Нове українське слово. — 1943. — 11 черв. — С. 4.

³³ Див.: «Нове українське слово». — 1943. — 25 лип. — С. 4.

³⁴ Художня виставка — *нім.*

У Катерини Кричевської-Росандіч збереглася довідка, видана відділом Київської міської управи, про участь у виставці.

А ось сторінка з українського настінного календаря, виданого під час окупації завбачливо на 1944-й рік. На аркуші крейдованого паперу розміром 207x144 мм дано табличку дат на 28 травня — 3 червня 1944 року за новим стилем та 15–21 травня, відповідно — за старим. Привертають увагу пам'ятні дати цього тижня, подані в календарі: 28 травня 1940 — капітуляція бельгійської армії; 29 травня 1453 — захоплення турками Константинополя; 31 травня 1740 — вступ на престол Фрідріха Великого; 1 червня 1804 — народився російськ(ий) композитор Глінка; 3 червня 1895 — помер укр(аїнський) вчений Мих(айло) Драгоманів. Вгорі — фото з підписом: «Старовинний пімецький монастир на Дунаї». Це — відома пам'ятка архітектури бароко початку XVIII століття — кляштор Мельк³⁵.

А на звороті аркуша вмішено невеличку статтю, що припадає на 23-й тиждень 1944 року і озаглавлена: «Образотворче мистецтво на Україні». Зважаючи на унікальність видання, наведемо текст теж повністю із збереженням правопису оригіналу та нашими коментарями:

«Вже більше 2-х років звільнене від більшовицьких кайданів українське мистецтво має змогу вільно розвиватися. За цей час в багатьох містах України відбувалися неодноразово художні виставки. Можна констатувати, що Україна має значні художні сили і що мистецькі кадри налічують багато молодих талантів, які можуть сподіватися на видатне майбутнє.

Більше 200 художників і скульпторів виставили свої твори в кількості біля 1000 експонатів на 2-й Київській виставці. Поміж них є чимало відомих майстрів, як, наприклад, Ф. Г. Кричевський³⁶, Світлицький, А. Х. Середа³⁷, Носко, Дейнека³⁸ та інші.

³⁵ В оригіналі — Melk.

³⁶ Кричевський Федір Григорович (1879–1847, Київ, Лук'янівське), живописець, професор Київського художнього інституту. В окупованому Києві очолював Спілку українських художників та архітекторів. Мешкав, як і до війни, на вулиці Кузпечній (Антоповича), 4-6. Восени 1943 року виїхав на Захід, по війні повернувся, але мусив оселитися в Ірпені, де й помер. Ніги його ім'ям у Києві названо вулицю.

³⁷ Середя Антон Хомич (1900–1961, Корсунь-Шевченківський), професор Київського художнього інституту, автор двох перших поштових марок УНР 1918 р.

³⁸ Дейнека.

Безперечним досягненням сучасного мистецтва є шляхетний реалізм, що виявився в більшості творів і довів жалюгідність вигаданого більшовиками «соціалістичного реалізму», що був наслідком так званого «соціального замовлення» і мусив відтворювати в мистецтві вигадані успіхи колгоспів, досягнення соціалістичного будівництва та поезію індустріалізації.

Головною тематикою художніх творів на виставках була українська: українські типи і одяг, український пейзаж і пам'ятники старовини.

П'ять картин художника-жанриста Крюкова³⁹ були одним з найкращих місць Київської виставки. Його «Жарти Бахуса»⁴⁰ — картина, яка виказує велику майстерність художника. Чудово відтворено ним XVIII сторіччя в картині «На прогулянці».

Надзвичайну увагу привернули до себе картини молодого художника Малакова. В його картинах динаміка й сатира доведені до пайвищого напруження й експресії.

Взагалі все те, що було експоновано на українських виставках, дає право зробити безперечний висновок, що українське мистецтво стало на шлях розвитку і піднесення і що воно має, зрозуміло, ще чимало завдань перед собою»⁴¹.

Підпису нема.

Серед тих, хто також брав участь у виставці, назвемо Василя Васильовича Кричевського (1901–1978, Маунтен-В'ю, Каліфорнія, США), який експонував українські пейзажі, та його дружину Олену Євгенівну Кричевську (1892–1964, Маунтен-В'ю, Каліфорнія, США), яка показала жанрове полотно «Уколовся» (хлопчик з будяком). Робота сподобалась якомусь німцеві, він виявив бажання придбати її, але авторка категорично відмовила-

³⁹ Крюков Борис Іванович (1895–1967, Буенос-Айрес, Аргентина), живописець, графік. 1943 року виїхав на Захід: Австрія, Аргентина. Про нього — монографія Ольги Гурської-Крюкової (дружина художника, 1902–1975), видана 1970 року в Аргентині.

⁴⁰ За спогадом Катерини Кричевської-Росандіч, ця картина, написана Б. Крюковим у манері саме майстрів XVIII ст., викликала обурення німецьких мистецтвознавців, які вважали, що це є твір старий, викрадений з музею, а не робота сучасного українського майстра. Німці конфіскували полотно, його подальша доля невідома.

⁴¹ Аркуш зберігся в архіві Г. В. Малакова.

ся розставатися з своїм твором, тоді німці «просто» конфіскували його.

За відсутності каталогу виставки можна лише здогадно припустити, що серед тих 216 мистців могли бути також і майстри пензля, які в той час перебували в окупованому Києві, а це, здогадно:

- Верді Сергій Сергійович (1903–1965, Київ, Байкове-старє лютеранське). В окупованому Києві писав пейзажі і натюрморти на продаж. Мешкав на вулиці Гоголівській, 46⁴²;

- Мерний Віктор Михайлович (1885–після 1943), живописець, свого часу закінчив Краківську академію мистецтв, замолоду – постійний учасник київських художніх виставок, відомий київський спортсмен. В окупованому Києві працював у Виробничо-художніх майстернях. Мешкав на вулиці Великій Житомирській⁴³ ;

- Терпиловський Юрій Васильович (1903–1973), в окупованому Києві писав портрети на замовлення. Мешкав на вулиці Львівській, 42⁴⁴.

Будемо сподіватись, що ця публікація сприятиме поверненню пам'яті про призабутих мистців Києва середини ХХ століття.

⁴² Див.: Малаков Д. Київський художник Сергій Верді. // Київ і князи. Матеріали щорічної науково-практичної конференції Музею історії Києва. Випуск 4.– К.: Кий, 2005.– С.195–203.

⁴³ Див.: Малаков Д. Віктор Мерний – київський художник і спортсмен (Архівна розвідка).// Українська академія мистецтв. Дослідницькі та науково-методичні праці. Випуск 12.– 2005.– С.236–242, іл.

⁴⁴ Про нього див.: Малаков Д. Кияни Війна. Німці.– К.: Амадей, 2008.– С. 191.

Наталія ЄСИПЕНКО,

старший науковий співробітник
Музею шістдесятництва

АКАДЕМІЧНИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР ІМ. ІВАНА ФРАНКА У КИЄВІ В 1960-х РОКАХ

Театр ім. Івана Франка — один з найпопулярніших у Києві. Дослідження історії його становлення й розвитку допомагає визначити роль і місце сценічного мистецтва в українському культурному процесі, а також виявити зміну традицій. Таке вивчення дозволяє робити висновки про сформований за радянської доби мистецький спадок.

Зазвичай студії про український театр мають узагальнений характер, про театр ім. Івана Франка у них згадується фрагментарно. Сучасні праці аналізують комплекс питань розвитку театрального процесу з урахуванням найважливіших тенденцій. Так, наприклад, у статті «Український драматичний театр кінця 50-х — початку 70-х років ХХ століття: соціально-політичні та мистецькі контексти» Валерій Фіалко розглядає театральный процес у цілому і лише побіжно згадує театр ім. Івана Франка. Публікації Неллі Корнієнко («Український театр у переддень третього тисячоліття. Пошук», «Сучасний український театр: місце після “тріхонадіння” та ін.»), присвячені системному аналізу українського театрального процесу в загальноєвропейському контексті. Натомість Лесь Танюк у своїх щоденниках, мемуарах та оглядах («Думки про театр», «Летаргія українського театру», «Лінія життя» та ін.) описує конкретні факти, апелюючи до власного досвіду. Він подає власну інтерпретацію подій як очевидець.

Значну джерельну базу для з'ясування ролі театру в культурному житті 1960-х років становить низка критичних статей у періодичних виданнях («Театральна культура», «Театр», «Театральне життя України», «Театральний Київ» та ін.). За кордоном виходив журнал «Сучасність», у якому публікувалися статті, огляди, рецензії часто про ті самі вистави і театральні події, що й у згаданих виданнях, але під кардинально іншим кутом зору і з

діаметрально протилежною оцінкою. Вони вирізнялися глибшою аналітичністю та об'єктивністю.

- Завдання цієї статті полягає в тому, аби зробити спробу визначити здобутки та головні проблеми театру ім. Івана Франка у 1960-х роках;

- з'ясувати міру втручання у творчий процес роботи театру та його наслідки;

- визначити роль театру в той час.

Академічний драматичний театр ім. Івана Франка (саме таку назву він мав у вказаний період) має складну історію злетів і падінь.

Його засновано у 1920 році, у Вінниці. В умовах голоду і злиднів театр був змушений працювати переважно по селах. 1923 року після мандрівного періоду театр переїхав на стале місце до тодішньої столиці УСРР міста Харкова. Перед керівниками ставилися високі вимоги як щодо репертуару, так і акторської гри, які мали бути гідними статусу столиці України. Лише у другому сезоні франківцям вдалося досягти високої майстерності й здобути визнання.

У 1926 році директивним рішенням радянського уряду театр ім. Івана Франка перевели до Києва, а театр «Березіль» — до Харкова. Це стало для франківців справжнім випробуванням: знову переїзд, облаштування на новому місці, перевірка новою аудиторією. Цю подію також супроводжував трагічний історичний контекст. Фізичне знищення Леся Курбаса та інших театральних діячів прищепило франківцям почуття страху й бездумної упокореної поведінки. Це, звичайно, не могло не відбитися на творчому потенціалі театру. Валерій Гайдабура говорив про це так: *«Від 1930 року театр ім. І. Франка [...] своїм репертуаром нагадував «кузню» театрального соцреалізму на Україні [...] став місцем ідеологічної проповіді та естетичного примітиву»* [4; 24].

У 1960-і роки театр переживав «застійний період». У час т. зв. «відлиги», коли в суспільному житті відчувалися перші паростки свободи слова, у театрі нічого не змінювалося. Винятком можна вважати виставу «Човен хитається» Ярослава Галана у постановці Бориса Балабана (учня Леся Курбаса). Вона вирізнялася не так змістом, як формою. *«Над сценою з'являвся величез-*

ний тубус мікроскопа і люди на сцені здавалися мікробами, яких роздивляється око Історії (художник Б. Немецьк). Актори працювали гротесково, перебільшуючи емоції та поведінку, та не переступаючи меж психологічного виправдання поведінки персонажів» [9; 556].

На початку 1960-х років у театрі ім. Івана Франка працювали учні та послідовники Леся Курбаса: художній керівник Г. Юра, режисери М. Крушельницький, Б. Балабан, Ю. Бриль, В. Оглоблін, актори І. Мар'яненко, А. Петрицький, В. Чистякова, Н. Ужвій та інші. Вони, за висловом Л. Таниюка, *«як Атланти несли театр на своїх плечах»* [31; 78]. Також у цей час заявили про себе випускники театральних вузів другої половини 1950-х років: Ю. Ткаченко, В. Цимбаліст, К. Степанков, А. Скибенко, М. Задніпровський, З. Юрченко та інші. Це покоління ще могло перейняти досвід у старших, виявити себе у різноманітних ролях. А от випускники початку 1960-х років (П. Морозенко, І. Цареградська, М. Крамар та інші) потрапили у зовсім іншу ситуацію, коли від вистави до вистави експлуатувалися лише їхні зовнішні дані та акторське вміння [30]. Вони не мали достатньої педагогічної уваги й були позбавлені можливості творчого розвитку.

На початок 1960-х років припадає завершення творчої діяльності франківського керівника Г. П. Юри. У 1957 році відбувся останній його творчий злет. Це була постановка *«Думи про Британку»* за трагедією Ю. Яновського. В інсценізації *«[...] революція постала не як історичний апофеоз, але як велична народна трагедія [...] То був поворот до образного театру, неоднозначних характерів, людських доль»* [11; 114]. Вже без Юри у театрі було поставлено кілька яскравих вистав, як от *«Оптимістична трагедія»* у постановці Л. Варпаховського та *«Міщанипа-шляхтича»* М. Шейка і В. Дальського. Ці постановки відзначалися прихованою конфліктністю характерів персонажів, імпровізаторством та видовищністю.

Згодом, дедалі очевиднішим ставало те, що Г. Юра не виховав собі гідних послідовників. В українському театрі першої половини 1960-х років не знайшлося особистості належного творчого й стратегічного мислення, яка могла б очолити франківців. Певний час керував театром учень Л. Курбаса Володимир Скля-

ренко. «Часом ставили — хто що хотів, хто що уподобав» [11; 115]. У цей час виявила себе «генеральська драматургія» Івана Рачади. Його виставам була притаманна плакатність, декларативність, викриття фашизму загальними фразами й надмірне уславлення радянського патріотизму. Це був історичний маскарад у костюмованих «живих картинках». На його тлі, за словами Р. Коломійця «...крайці п'єси Корнійчука видавалися взагалі шедеврами» [11; 115].

Окрім власне театральних проблем, гостро поставали також питання зовнішнього характеру — політики радянської влади щодо українського театру загалом, і театру ім. Івана Франка зокрема. Вона характеризувалася повсюдним контролем складу репертуару, гри акторів та режисерських постановок. Не можна було допустити «випередження» ним російського театру. «Видатним акторам не давали грати великі ролі, не дозволялося виставляти трагедії і психологічно тонкі драми, обмежувався вибір зарубіжної драматургії, [...] митці залякувались «космополітизмом» і «буржуазним націоналізмом», їм ставили на карб співробітництво з Курбасом [...]» [9; 549–550]. Тому багатьом талановитим акторам крайці перспективи відкривалися саме в Росії, а не в українських театрах і, тим паче, не в українських виставах.

У 1960-х роках колектив театру ім. Івана Франка, як і репта театрів, був змушений виконувати «рекомендації» Міністерства культури. Йшлося, приміром, про те, щоб обов'язково включати до репертуарних планів усіх театрів України п'єси О. Корнійчука, навіть ще ненаписаними, також ставити «Сині роси» М. Зарудного в усіх без винятку театрах [9]. Це свідчило про пильний контроль з боку державних органів. Такі фактори призводили до збіднення репертуару й погіршення якості постановок.

Слід звернутися до актуальної і для театрального мистецтва проблеми: єдиного дозволеного творчого методу — «соціалістичного реалізму», можливого лише у радянському просторі в умовах т. зв. «залізної завіси». Впровадження «соціалістичного реалізму» було штучним і сутність його не було чітко визначено. Це варіант масової культури, у якому бажане видається за дійсне. Традиція для нього є порожньою оболонкою. Однією з головних, притаманних йому рис, є також безконфліктність подання подій [21]. Відповідно до цього, було цілковито уніфіковано і регла-

ментовано театральний процес в Україні. Уніфікація полягала в тому, щоб ставити в різних театрах ті самі вистави, щоб драматургічні твори писалися на ті самі теми, художні образи не турбували конфліктністю й новизною.

«Цей [...] період був часом обмежень, пресингу, невситого контролю, суворих доган, жорстоких санкцій» [4; 106] — згадував Валерій Гайдабура. Таке становище породило обмеження контактів із заходом, територіальну законсервованість та нівелювання традицій.

Щодо ролі театру в житті суспільства, то театральні критики й театрознавці 1960-х років були майже одностайними. Наведемо одне з багатьох подібних тогочасних формулювань: *«Радянський театр є бойовою ідеологічною зброєю партії в боротьбі за комунізм. Він формує комуністичні моральні принципи [...]»* [18; 118]. Для порівняння наведемо розуміння театру вже нашою сучасницею: *«[...] театр «пише» історію суспільства та суспільної думки. Йому притаманні відчуття майбутнього. Він — прогностик. Він — конструктор світу»* [12; 5]. Тут театральне мистецтво постає самостійною й незалежною сферою людського буття.

Варто нагадати, що література, преса й театр були важливими платформами вироблення у суспільстві апріорі позитивного ставлення до радянської влади. На досягнення цієї мети й працювали тогочасні драматурги. Це виразно засвідчують н'єси О. Корнійчука. У 1960-ті роки його твори характеризувалися як правильні й прогресивні. Йому замовляли н'єси до річниць встановлення радянського режиму, різних ювілеїв тощо. Про творчість цього драматурга відгукувалися винятково схвально. Прикметним є такий запис у репертуарному плані на 1966 р.: *«До 50-річчя Радянської влади пова н'єса О. Корнійчука (травень-червень)»* [37; 2]. Для цієї н'єси було навіть визначено режисера (В. Лизогуб), тоді як написання безіменного твору ще тривало.

Проте, навіть поверховий аналіз виявляє однотипність і шаблонність н'єс цього автора. О. Корнійчук плідно використовував стилістичні й мовні прийоми свого попередника, І. Микитенка. Йдеться, зокрема, про гру з іменами персонажів, використання вульгарного жаргону, застосування схеми із трьох персонажів: позитивного й негативного героїв та резонера (партійний керівник, який виголошує непомильні істини). На підтвердження цієї

тези: у п'єсі Микитенка «Справа честі» ледачого працівника звати Зануда, а в Корнійчукових «Крилах» нудний партійний теоретик — Нудник. Схему з трьох персонажів реалізовано, зокрема, в п'єсі Корнійчука «Платон Кречет»: Платон — його антипод Аркадій — партійний резонер Берест.

Сьогодні влучною заувагою про творчість О. Корнійчука видаються слова Івана Кошелівця: *«У його п'єсах ні зерини щирости і майже до соцреалістичного ідеалу доведена деперсоніфікація автора, кожна фраза — готове кліше, заявлене й витерте [...]»* [13; 68].

Обрані драматурги, твори яких ставилися у театрах, були змушені експлуатувати ті самі теми й образи. Переважно зображалося встановлення радянського режиму на території України, звернення до епохи Другої світової та громадянської воєн. Не можна оминати увагою також теми колгоспів, п'ятирічок, успіхів утвердження комунізму з відповідним ідеологічно-настановчим та викривальним змістом.

Образна система п'єс також була достатньо директивно визначеною, односторонньою та однозначною. Потрібно було показувати *«[...] будівника комунізму, людину високого духовного світу [...], патріота і справжнього громадянина — борця за високі комуністичні ідеали»* [24; 8].

У п'єсі й на сцені такий герой завжди мав поставати перед глядачами як «борець» і винятково як «позитивний образ» [17; 23]. «Позитивність», як ознака партійності, могла навіть переважати загальнолюдські негативні риси, як це демонструють головні персонажі О. Корнійчука у комедії «Над Дніпром». У творі діють двоє голів колгоспів, які однаково погано ставляться до працівників. Проте один із них, Родіон Нечай, що прагне «безсуперечного підкорення і всевладдя», подається як позитивний персонаж. Відбувалася властива для цілої радянської ідеології підміна понять: замість загальнолюдських цінностей (порядності, гуманності, чесності), на перший план виходили неокреслені «комуністичні ідеали» і «класова боротьба».

Отже, у центрі уваги драматурга і режисера перебувала людина з усіма властивими їй позитивними якостями, але вони могли вважатися такими лише за наявності ярликів-визначень «радянська людина», «будівничий комунізму», «борець», «рево-

люціонер» тощо, які спрямовувалися не на розкриття індивідуальності героїв, а на укорінення думки про повсюдну присутність і всемогутність партії.

Однак навіть у такій глибокій догматичній визначеності окремим акторам і режисерам часом вдавалося виявити свій талант. Неординарними подіями у Києві 1960-х років стали постановки грузинського режисера Дмитра Алексідзе. Хоча його вистави були радше загальнокультурними, ніж національно українськими, вони швидко набували широкого розголосу. Варто звернути увагу принаймні на окремі з них.

«Антігона» (1965 р.) була масштабним театральним полотном, до створення якого долучилися художник П. Лапіашвілі та композитор О. Тактакішвілі; головну роль зіграла грецька акторка Аспазія Папатанасіу. Вистава була сповнена контрастів. На сцені виявлялися надзвичайна жіночність та стійкість характеру Антігони, горе Еврідіки (О. Кусенко), широка амплітуда настроїв Ісмєни (М. Герасименко). На думку очевидця, прикро дисонував лише античний хор: «[...] головний коментатор подій [...] вервечкою рухався по сцені в тогах, здіймаючи руки, в унісон промовляючи мудрі слова про найдивніше зі світових див — людину, і виглядав все-таки гуртом дядьків з “Ой не ходи, Грицю”» [9; 574]. Однак, попри недоліки, вистава приваблювала глядача новою темою, грою акторів, непередбачуваністю.

Неабиякою популярністю користувалася також постановка «Патетичної сонати» (1966 р.) Миколи Куліша. Як і в інших виставах Д. Алексідзе, у ній вміло відігравали свої ролі актори, а художники реалізовували сміливі творчі задуми. Сценограф Д. Лідер вибудував на сцені триповерховий будинок Пєроцьких, що був подібний до вертепної скрипки. Це надавало сценічному зображенню масштабності й значущості [9]. Упродовж вистави постійно змішувалися прапори, однак домінував блакитно-жовтий стяг. Це було сміливо й водночас провокативно-небезпечно.

Іншою яскравою подією на франківській сцені була експериментальна вистава «Лис Микита» (1967 р.) у постановці В. Опанасенка і з художнім оформленням М. Фенкеля. Театрознавець А. Драк писав про неї: «Це було незвичне на ті часи видовище: на сцені склалися й розгорталися великі ширми [...] У проміжках розміщувалися різнокольорові ліхтарі — відкриті джерела світла

[...] найбільш незвичним і сміливим було вирішення костюмів. На сцені діяли тільки звірі. Всі виконавці були вбрані лише в обтягуючі трико. Колір трико означав приналежність до того чи іншого виду тваринного світу: лев — жовтий, лис — помаранчевий, вовк — сірий, ведмідь — коричневий. Жодних масок, жодних атрибутів (хвостів, вух, грив тощо). Навіть характерний грим був відсутній. Поводки звіра, його вдача і характер втілювалися самою лише пластикою й мімікою актора» [8; 114]. Таке сценічне вирішення викликало бурхливе несприйняття його міністерськими чиновниками. У виставі побачили «безсоромне дійство» й заборонили виставу за «дуже прозорі політичні натяки», а директора театру І. Безгіна звільнили [42]. Це приклад того, як будь-яке прагнення до творчого експерименту, метафоричності, образності й вільнодумства придушувалося у самому зародку.

Пильний контроль репертуарного плану театру ім. Івана Франка призводив до того, що оригінальні й цікаві українські п'єси (особливо з виразною національною тематикою) витіснялися з театрального обшару. Наприклад, у театральному сезоні 1960–1961 рр. із зараз популярних вистав ставилися лише «Свічине весілля» І. Кочерги та «Не судилось» М. Старицького [35]. У репертуарному плані на 1964–1965 рр. на п'єси українських класиків (І. Карпенка-Карого, М. Старицького, М. Кропивницького) припадало близько 25% постановок, а на п'єси «радянських живих класиків», таких як О. Корнійчук, М. Зарудний, І. Рачада — близько 50% [35]. Упродовж 1960-х років ці показники були приблизно такими самими.

З іншого боку, наявність навіть такої незначної частки якісного художнього матеріалу ще не означала вдалої постановки на сцені. Так, до гірших вистав театру початку 1960-х років театрознавці відносили «Не судилось» М. Старицького у постановці Ф. Верещагіна [30; 69].

Театрознавча думка 1960-х років характеризувалася відсутністю аргументованої критики. Рецензенти мали вихваляти конкретних драматургів і конкретні вистави, радянську драматургію загалом: «Українська драматургія перебуває шни на творчому піднесенні. Для театру стали більше писати провідні письменники [...] Вони й дають театрам 30–35 нових п'єс щороку» [26; 7] — писав один з таких оглядачів.

Однією з рис тогочасної критики була вибірковість. При аналізі певної вистави, критики, найчастіше, зазнавала лише постановка, а не художня вартісність твору. Для прикладу наведемо цитату зі статті про виставу О. Корнійчука «Над Дніпром»: *«Недоліки постановочного розв'язання вистави, безумовно, мали вирішальне значення для її сценічної долі. Сповнена цікавих роздумів про нашу сучасність, комедія «Над Дніпром» все ж недовго втрималась в репертуарі театру ім. Ів. Франка»* [6; 22]. Тож, для творів драматурга, «санкціонованого» партійним керівництвом, були відкриті можливості масштабних постановок на сцені, схвальних рецензій та відгуків. Тоді як режисер, ставлячи п'єсу іменитого автора, ніс увесь тягар відповідальності.

Отже, у 1960-і роки театр ім. Івана Франка перебував у складних умовах. Це був час приборкання вільнодумства, постійного контролю з боку влади, беззаперечного нав'язування визначеного репертуару й авторів, ігнорування традицій, внутрішніх конфліктів, відсутності об'єктивної критики.

Проте, справжній талант виявляв себе навіть у залізних лещатах. Він реалізовувався у класиці, через натяк-алюзію, смислові паралелі, приховані метафори. Свідченням цього можуть бути принаймні вдалі постановки Д. Алексідзе, вистава «Лис Микита» В. Опанасенка.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безгін І. Д. Театральне мистецтво і радянська дійсність.– К.: Знання.– 1978.– 48 с.
2. Біляшевський Е. Синонім самотності // Київський комсомолец.– 1962.– 4 листопада.– С. 2.
3. Ваніна І. Г. Завжди сучасний (до 400-річчя з дня народження Вільяма Шекспіра) // Театральна культура 1964.– К.: Мистецтво.– 1966.– Вип. 1.– С. 196–222.
4. Гайдабура В. Театральні афтографи часу.– К.: Факт.– 2007.– 291 с.
5. Громов Н. Ангтей // Театр.– М., 1962.– № 2.– С. 113–115.
6. Даценко Б. Є. Режисерське розв'язання драматургії О. Корнійчука на українській сцені // Театральна культура 1964.– К.: Мистецтво, 1966.– Вип. 1.– С. 14–25.
7. Дзюбинская О. Высокая проза: «Король Лир» в театре им Ив. Франко // Театр.– М. 1959.– №7.– С. 82–85.
8. Драк А. Михаил Фенкель // Советские художники театра и кино.– №5.– Сборник статей.– М.: Советский художник, 1983.– С. 144.

9. Заболотна В. Театральна Україна в полудень віку: Український драматичний театр 40–60-х років ХХ століття // Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України; Редкол.: В. Сидоренко та ін. – К.: Інтертехнологія, 2006. – 1054 с.:іл.
10. Іщенко П. І. Деякі спостереження над двома виставами // Театральна культура 1968. – К.: Мистецтво, 1970. – С. 27–35.
11. Коломієць Р. Франківці. – К.: ТОВ «Сабат», 1995. – 302 с.
12. Корнієнко Н. М. Український театр у переддень третього тисячоліття. Пошук. – К.: Факт, 2000. – 160 с.
13. Кошелівень І. Драматургія О. Корнійчука на тлі радянського літературного побуту: З нагоди його останньої п'єси. – Мюнхен: Сучасність. – 1961. – №1. – С. 58–70.
14. Красильникова О. В. Історія українського театру ХХ сторіччя. К.: Либідь. – 1999. – 208 с.
15. Кузнецов В. Оптимистическая трагедия // Театр. – М., 1962. – № 4. – С. 91–94.
16. Луцький Ю. Д. Проблема партійності й позитивний герой на сцені // Театральна культура 1967. – К.: Мистецтво, 1969. – Вип. 4. – С. 20–27.
17. Маковійчук І. М. Театральна рецензія в газеті // Театральна культура 1965. – К.: Мистецтво, 1966. – Вип. 2. – С. 118–131.
18. Паталя Кузякіна. Автопортрет, інтерв'ю, публікації різних літ, історія їх рецензій та інтерпретації, тематика. – Дрогобич: Відродження. – 2010. – 574 с.
19. Не грати, а «жити» на сцені: Інтерв'ю з Галиною Яблонською // Театрально-концертний Київ. – К., 2008. – №2. – С.12–13, 63–65.
20. Нехорошев Ю. «День родження Терези» // Театр. – М. 1962. – № 1. – С. 115–117.
21. Петовская Елена. Соцреализм: высокое низкое искусство // Художественный журнал. – М., 2009. – № 43/44.
22. Пименов В. «Над Дніпром» // Театр. – М. 1962. – № 2. – С. 82–83.
23. Пименов В. «Не судьба» // Театр. – М. 1960. – № 1. – С. 178–177.
24. Поляков А. В. 1964. // Театральна культура 1964. – К.: Мистецтво, 1966. – Вип. 1. – С. 7–14.
25. Ревуцький В. Д. Про два «воскресіння». – Мюнхен: Сучасність. – 1986. – № 6. – С. 47–49.
26. Рік 1967-й, ювілейний // Театральна культура 1967. – К.: Мистецтво, 1969. – Вип. 4. – С. 5–14.
27. Сахновский В. «Гибель ескадры» // Театр. – М. 1961. – № 2. – С. 88–90.
28. Собко В. М. Слово про Олександра Корнійчука // Театральна культура 1965. – К.: Мистецтво, 1966. – Вип. 2. – С. 11–17.
29. Старинкевич Е. «Свадьба свечки» // Театр. – М. 1960. – № 9. – С. 48–49.
30. Ташок Л. С. Думки про театр // Слово. Театр. Життя. – Т. 2. – К.: Альтерпрес, 2003.
31. Терцеливий і мужній: Про Данченка // Митницький Едуард Ми живемо, доки любимо!. – К., 1998.
32. Ужвій Н. Українське театральне мистецтво // Українська радянська культура: Збірник статей. – К., 1960.
33. Харченко В. І. На шляхах режисерських шукаць // Театральна культура 1967. – К.: Мистецтво, 1969. – Вип. 4. – С. 39–51.

34. XX років театра ім. Івана Франка: 1920–1940.– Харків, 1940.
35. ЦДАЛМ України ф. 570, оп.1, спр. 126, арк. 57.
36. ЦДАЛМ України ф. 570, оп.1, спр. 160, арк. 1.
37. ЦДАЛМ України ф. 570, оп.1, спр. 173, арк. 3.
38. ЦДАЛМ України ф. 570, оп.1, спр. 210, арк. 1.
39. ЦДАЛМ України ф. 570, оп.1, спр. 118, с. 72.
40. Шлапак Д. Я. Драматургія Олексія Коломійця // Театральна культура 1966.– К.: Мистецтво, 1968.– Виц. 3.– С. 22–32.
41. Юдова-Романова К. В. Театрально-глядацькі відносини в сучасній соціокультурній реальності України: Автореферат.– К., 2006.– 19 с.

ВИДАТНІ КИЯНИ

Дмитро НАЗАРЕНКО,

старший науковий співробітник

Національного музею медицини України

«ЙОГО ЩЕДРО ОБДАРОВАНА НАТУРА МОГЛА РУХАТИ ГОРИ...»

Історія київської медицини — невід’ємна частина історії нашого міста. Вона — його ровесниця і налічує сотні визначних імен, починаючи від преподобного Агапіта Печерського. Особливе місце тут належить київській терапевтичній школі, засновниками якої вважаються В. П. Образцов і Ф. Г. Яновський. Та школи не виникають на порожньому місці, їх формуванню і становленню передують невпинний науковий пошук і повсякденна праця попередніх генерацій. У когорті київських терапевтів другої половини ХІХ століття одне з чільних місць по праву належало професору Є. І. Афанасьєву. Він був відомий і як певтомний громадський діяч. Навесні 2012 року виповнилося 175 літ з дня його народження. Київ оминув цей ювілей. На жаль, не згадали про Афанасьєва й столичні медики. Працюючи над нарисом, автор сподівався бодай частково повернути сучасним киянам пам’ять про визначного Лікаря і Громадянина.

Євген Іванович Афанасьєв народився 24 лютого (за ст. ст.) 1837 року в купецькій родині в Орловській губернії. Батьки особливих статків не мали, однак на навчання дітей грошей не шкодували. Родина Афанасьєвих була чималою: восьмеро синів і п’ятеро доньок. Четверо братів Євгена Івановича стали лікарями, один — ветеринаром [1]. По закінченні 1855 року Орловської гімназії Є. І. Афанасьєв вступив до Медико-хірургічної академії у Санкт-Петербурзі. Навчався за казенний кошт. Закінчивши 1860 року академію зі званням «лекаря и уездного врача», Є. І. Афанасьєв служить молодшим батальйонним лікарем на Кавказі у 84-му піхотному Його Імператорської Величності Шир-

Євген Іванович Афанасьєв

ванському полку (одному з найвідоміших і найтитулованіших у російській армії, сформованому ще 1724 р.), а з 1862-го — окружним лікарем Самурського округу та завідує лазаретним відділенням при Ахтинських мінеральних водах у Дагестані.

В Україну молодого лікаря у чині колезького асесора направлено 1864 року на посаду молодшого ординатора Чугуївського, а з червня — Київського військового госпіталю. У цей період оприлюднено перше наукове повідомлення Євгена Івановича «Об Ахтинских минеральных водах», виголошене у Товаристві Київських лікарів, що засвідчило його спостережливість і допиливість. За словами В. П. Образ-

цова, умови, в яких Афанасьєв робив свої перші кроки в науці, навряд чи цьому сприяли. У Київському госпіталі Євген Іванович пропрацював шість років: спочатку завідувачем шкірного (понад два роки), згодом — «водяночного» та — тимчасово — «заразного» відділень. Його власні клінічні спостереження описано у статтях: «К терапии чесотки», «К учению о псориазисе», «Случай слоновой проказы», «Случай Верльгофовой болезни», «О характере перемежающейся лихорадки, господствовавшей в Киеве осенью 1866 г.».

Особливу увагу Є. Афанасьєв приділив захворюванням нирок: уперше розподіливши запальні процеси в них на гострі та хронічні, описує симптоми та методи лікування. На початку

1867 року Євген Іванович робить доповідь у Товаристві Київських лікарів, присвячену так званій Брайтовій хворобі (Брайтова хвороба — це патологія нирок, що супроводжується виділенням із сечею білка та явищами водянки. В її основі лежить нефрит, нефроз, артеріосклероз нирок або комбінація тих чи інших форм). Згодом він публікує в «Медицинском вестнике» статтю «Общие выводы из 45 наблюдений над Брайтовой болезнью».

1866 року Є. І. Афанасьєва призначають молодшим викладачем військово-фельдшерської школи. Вже на початку лікарської кар'єри сумлінну працю Євгена Івановича було відзначено нагородами — орденами св. Станіслава III ст. (1864 р.) та св. Анни III ст. (1867 р.). У госпіталі йому пощастило працювати пліч-о-пліч із відомими фахівцями — викладачами університету св. Володимира. Клінікою шкірних хвороб завідував ад'юнкт-професор Л. К. Горецький. Професор Ю. К. Шимановський наполегливо радив Афанасьєву зайнятися хірургією, пропонував своє сприяння. Однак хвороба та передчасна смерть Юлія Карловича завалили хірургічній кар'єрі Є. І. Афанасьєва. За поданням професора хірургії Х. Я. фон Гюббенета Євгена Івановича було обрано до Товариства Київських лікарів (Гюббенет його очолював) [2]. Афанасьєв був секретарем Товариства з лютого 1865 до листопада 1866 року, а у 1866–1869 роках — його віце-президентом. В «Отчете бесплатной больницы цесаревича Николая для черно-рабочих» наводиться цікавий факт: 1865 року Євгенові Івановичу, «как корейшному русскому», було доручене завідування інсургентським відділенням, у якому перебували хворі арештанти-поляки, учасники повстання 1863 р. Сплило багато часу, але колишні пацієнти неодноразово засвідчували лікареві свою вдячність і пошану за уважне й людяне ставлення до них [3].

Вирішальне значення для майбутнього Є. Афанасьєва мало обрання його виконуючим обов'язки ординатора терапевтичної клініки під керівництвом професора В. Т. Покровського (20 вересня 1867 р.). Василь Тимофійович Покровський (1838–1877), також вихованець Санкт-Петербурзької Медико-хірургічної академії, був одним із найближчих співробітників та учнів славетного С. П. Боткіна. Саме йому Київський університет завдячував реформою викладання медичних дисциплін. В. Т. Покровський запропонував перейти від теоретичного викладання до наочно-

го — за зразком клінічних лекцій. Він стверджував: *«Дві години демонстративного викладання незрівнянно корисніші, ніж чотири години теоретичного»*. 1867 року медичний факультет враховує рекомендації професора Покровського, і відтоді викладання клінічних дисциплін (спеціальної патології, терапії, хірургії, офтальмології та ін.) обов'язково супроводжувалося клінічними демонстраціями. Неабияку увагу приділяв В. Т. Покровський діагностиці, лікуванню інфекційних хвороб та боротьбі з епідеміями. Він також активно розвивав ідеї нервізму свого вчителя С. П. Боткіна. Професора Покровського можна з повним правом вважати одним із фундаторів науково-клінічної медицини у Києві. Життя і діяльність Василя Тимофійовича були яскравим прикладом відданості і служіння медицині: він помер, заразившись від хворого на висипний тиф.

Є. І. Афанасьєв (разом із Ф. Г. Пастернацьким) займався зі студентами 3–5 курсів медичного факультету за програмами, розробленими В. Т. Покровським. В. П. Образцов цілком обгрунтовано називає Євгена Івановича представником «Боткінської школи» у клінічній медицині. Євген Іванович (через посередництво Покровського) блискуче засвоїв боткінські методи обстеження пацієнта та діагностики хвороб, приділяючи особливу увагу «душевним впливам». Покровський ставився до Афанасьєва скоріше не як до учня (вони були майже однолітками), а як до товариша та найближчого помічника. Про це свідчить клопотання щодо призначення ординаторові нагороди у розмірі двохсот карбованців. У поданні В. Т. Покровський наголошує не лише на професійних, а й на особистісних якостях Є. І. Афанасьєва. Він зазначає, що, попри велику лікарську завантаженість (у відділенні перебувало постійно від 50 до 80 хворих), Євген Іванович упродовж трьох семестрів знаходив можливість допомагати студентам при мікроскопічних та хімічних дослідженнях, *«и исполнял свой долг ассистента с примерным усердием и успехом»*. Афанасьєв також невтомно вишукував у госпіталі цінний клінічний матеріал, який професор Покровський використовував у викладацькій роботі. Крім клопотання щодо грошової винагороди, Василь Тимофійович публічно засвідчував перед факультетом вдячність ординаторові [4]. Шанобливе ставлення до вчителя-товариша Євген Іванович проніс крізь усе своє життя. Після смерті

Покровського він, разом із Алексєєвим, Толочиновим, Авенаріусом та іншими, стане одним із засновників стипендії на його честь [5].

Працюючи під керівництвом професора Покровського, Є. І. Афанасьєв вперше у Києві діагностує та описує «поворотну гарячку» («Эпидемия возвратной горячки в Кивее», 1868 р.). Він одним із перших вказує на специфічність поворотного тифу, сприяє його виділенню в окрему нозологічну одиницю. Євген Іванович передбачав наявність ще не відомих науці збудників інфекційних хвороб, на біологію яких впливає навколишнє середовище [6].

Випадок пухлини мозкової ніжки у тій-таки клініці В. Т. Покровського ліг в основу докторської дисертації «К физиологии мозговых ножек», виконаної під керівництвом професора. Лабораторні досліді на тваринах Афанасьєв здійснював у лабораторії завідувача кафедри фізіології професора Володимира Богумиловича Томси. Питання фізіології нервової системи автор розглядав, ґрунтуючись на працях І. М. Сеченова. 29 вересня 1869 року Євген Іванович здобув ступінь доктора медицини. Оцінка його дисертації сучасниками була сунеречливою, що особливо яскраво виявиться згодом, під час балотування на посаду завідувача кафедри. Невропатологи відзначали цінність цієї праці. В. П. Образцов, який загалом стримано оцінював науковий доробок Є. І. Афанасьєва, стосовно дисертації робить викидок: *«Во всех работах Е. И. только развивает чужие мысли, своего же в них мало... Заметного следа в истории медицины он не оставил. Исключение в этом отношении составляет его диссертация... в которой немало и собственных, и строго научных мыслей»* [7]. У річному звіті професора Т. Д. Флоринського про стан і діяльність Університету св. Володимира за 1897 р., де є посмертна згадка про Є. І. Афанасьєва, сказано: *«Особенно выдающимся ученым трудом является его работа о функции мозговых ножек, в которой много оригинальных, строго научных выводов, основанных на только произведенной экспериментальной разработке вопроса»* [8].

Проте завідувач кафедри медичної хімії та фізики професор О. О. Шеффер під час балотування Євгена Івановича на посаду завідувача кафедри госпітальної терапії 1878 р. дасть його дисер-

тації, як і науковому доробку в цілому, нищівну оцінку: *«Единственная научная работа г. Афанасьева есть его диссертация. Поводом к этой работе... послужил случай клинической диагностики покойного проф. Покровского, физиологическая же часть работы произведена под руководством пр. Томсы, а из диспута ясно было, что г. Афанасьев не умел объяснить явлений, замеченных им же при опытах, и что он даже не был вполне знаком со строением мозга...»* [9]. Така точка зору виглядає аж надто суб'єктивною і, на нашу думку, недостатньо обґрунтованою. Адже професор Шеффер не був свідком написання Афанасьєвим дисертації, а В. Т. Покровський помер 1877 р., і тому не міг нічого ані підтвердити, ані заперечити. Натомість науковий керівник, професор В. Б. Томса, вважав, що *«г. Афанасьев работою этою в его лаборатории занимался усердно и толково»* [10]. У рецензії на дисертацію він писав: *«Работа Афанасьева содержит многие факты вполне научного достоинства: 1) В ней сводятся к одной точке зрения все те разнообразные виды движений, которые известны в науке под самыми разнообразными названиями... Кто сколько-нибудь занимался физиологиею нервных центров, сумеет оценить труд автора, которому удалось открыть путь к разъяснению этого хаоса движений. 2) В ней предложена новая теория испражнения мочи и кала [тут В. Б. Томса зазначає, що, попри деяку хисткість у роз'ясненні окремих деталей, теорія логічно проведена й обставлена переконливими фактами; поява ж подібної теорії професора Масіуса не лише не применшує заслуги Афанасьєва, але, навпаки, слугує підтвердженню його поглядів — Д. Н.]. 3) Высказанные в диссертации воззрения над иннервацией сосудов могут послужить исходными точками новых исследований»*. Професор відзначав також логіку та ясність викладу матеріалу. Пропонуючи дисертацію факультетові, В. Б. Томса вважав її *«не только удовлетворительною по закону, но и вполне научною по достоинству»* [11]. Результати дослідження Є. І. Афанасьєва було опубліковано у віденському науковому виданні *«Wiener medicinische Wochenschrift»* (1870 р., №№ 9–12); фахівці (Флейшер) відзначали їх цінність для точного визначення місця ураження мозку [12].

З квітня 1870 року Є. І. Афанасьєва призначають доцентом кафедри спеціальної патології і терапії, і він звільняється з гос-

піталю. Євген Іванович першим в Університеті св. Володимира почав читати курс лікарської діагностики внутрішніх хвороб. Спочатку це відбувалось у приміщенні факультетської терапевтичної клініки, однак через конфлікт з її директором, професором Ф. Ф. Мерінгом, Євген Іванович був змушений перенести читання лекцій до госпітальної клініки. Це непорозуміння згодом відіграє свою негативну роль у науковій кар'єрі Є. І. Афанасьєва. На щастя, 9 червня 1871 року він стає завідувачем Старокиївського («гострого») відділення Кирилівської лікарні на 50 ліжок. Там молодий доцент продовжує читання лекцій і заняття зі студентами 5–6 семестру по 4 години на тиждень, маючи достатньо клінічного матеріалу [13]. Однак службове жалування було невеликим, тож Афанасьєв починає активно займатися приватною практикою. Проте це жодним чином не впливало на якість навчального процесу. Автор нарисів, присвячених Є. І. Афанасьєву в «Отчете бесплатной больницы Цесаревича Николая», зазначає, що саме тоді ректор Варшавського університету пропонував йому обійняти кафедру факультетської терапії зі званням ординарного професора. Але Євген Іванович відмовився від пропозиції: йому не хотілося залишати Київ, у якому він був уже досить відомим лікарем [14].

З метою удосконалення Є. І. Афанасьєв їде за власний кошт за кордон, де відвідує упродовж літнього семестру видатних берлінських клініцистів — професорів Л. Траубе та Ф. Т. фон Фрерікса — директора клініки «Шаріте» [15]. 1874 року одночасно в «Медицинском вестнике» та «Университетских известиях» публікуються дві його праці. У статті «О двух тонах в бедренных артериях при недостаточности аортальных клапанов» наголошується на діагностичній важливості розрізнення двох тонів у стегнових артеріях (на які звернув увагу Траубе) від двох шумів, описаних Дюрозьє. Є. І. Афанасьєв уперше у вітчизняній літературі подає опис трьох власних спостережень цього феномену (в німецькій було описано сім випадків). Це дослідження, разом із його дисертацією, внесено до списку пріоритетних розробок, публікацій та дисертацій Київського медичного університету ім. О. О. Богомольця [16]. В іншій праці, «О трахейном тоне Williams'a», розглядається питання появи тимпанічного перкуторного тону (як наслідку струсу повітря у дихальному горлі та

бронхіальних гілках під час перкусії — постукування) на грудній клітці при різних захворюваннях. Афанасьєв наводить детальний опис двох випадків запалення легень та результатів розтину пацієнтів, у яких це явище особливо яскраво проявилось в останні години життя за умов, уперше спостережених автором.

Та обставини діяльності клініциста склалися непросто. Невдовзі Євгенові Івановичу довелося розпочати тривалу боротьбу проти намірів «Приказу Громадської Опіки» щодо закриття Старокиївського відділення Кирилівської лікарні. Крім того, що лікувальний заклад був у край потрібний мешканцям міста, його закриття загрожувало й самому Афанасьєву втратою самостійної клінічно-навчальної бази. Можливо, ідею ліквідації закладу «підкинув» «Приказові» хтось із університетської корпорації. З окремими її представниками у Афанасьєва склалися напружені стосунки: він був людиною незалежною і принциповою. Та й зростаюча популярність його як лікаря в умовах жорсткої конкуренції заважала багатьом. А заздрість, на жаль, є категорією вічною. Це яскраво виявилось під час обрання завідувача кафедри госпітальної терапії, що залишилася вакантною після смерті 1877 р. професора В. Т. Покровського. На цю посаду претендували кілька кандидатів — докторів медицини. Н. І. Соколова, учня С. П. Боткіна і за його ж рекомендацією, представляв завідувач кафедри загальної патології, професор Н. А. Хржонщевський, І. П. Булгака — завідувач кафедри патологічної анатомії професор Г. М. Мішх та В. Б. Томса, Є. І. Афанасьєва — завідувач кафедри медичної фізики професор О. С. Шкляревський. Він, представляючи 21 лютого 1878 року кандидатуру Євгена Івановича, зазначив, що останній з «незаперечним успіхом» упродовж останніх 8 років викладає діагностику («достойним кандидатом» назвав у додатку до протоколу від 8 травня Афанасьєва також Н. А. Хржонщевський), тоді як І. П. Булгак не поєднує у собі якостей, що їх вимагає важливість кафедри. Він, за словами О. О. Шкляревського, *«не только не имел еще пробы относительно способности к университетскому преподаванию, но даже не был никогда ни ассистентом терапевтической клиники, ни просто госпитальным врачом»*. Проти кандидатури Н. І. Соколова висловилися більшість професури факультету. Так, Ф. Ф. Мерінг назвав його лише «референтом» дослідів Боткіна і висловив сумнів щодо його клінічної

підготовки. До кандидатури ж Є. І. Афанасьєва особливо негативно поставилися професори О. О. Шеффер, Ф. Ф. Мерінг та Г. М. Мінх. Шеффер, крім наведеної вище оцінки дисертації, назвав статті кандидата «не більше ніж рефератами», а лекції, хоча й «блискучими за формою»,— беззмістовними. Однак лекцій Євгена Івановича, за винятком пробних, він не чув. До того ж, Шеффер пригадав свою розмову з Покровським напередодні балотування Афанасьєва у доценти. У цій розмові професор начебто визнав його недостатньо підготовленим науково, а до того ж поганим діагностом. Як приклад, Олександр Олександрович навів діагностичну помилку кандидата (він знайшов *«плевритический экссудат, которого вовсе не было»*), не згадавши при цьому жодного з його успіхів. Професор Ф. Ф. Мерінг, підтвердивши цей факт, додав, що студенти, розпочинаючи клінічні заняття, *«вовсе не знакомы с приемами и методами исследования больных и с объяснением диагностических явлений — делом, составляющим предмет преподавания г. Афанасьева»*. Г. М. Мінх, у свою чергу, зауважив, що після написання єдиної наукової праці Є. І. Афанасьєв *«всецело преданся частной практике»* і, на його думку, відсутність належної наукової підготовки є згубною для лікаря-початківця (!). Професор Томса зазначив, що під час роботи в його лабораторії Євген Іванович показав себе здібним лікарем, тому він сприяв якнайшвидшому представленню його у доценти (хоча покійний професор Покровський із цим не поспішав).

На противагу Шефферу та Мінху, виступили професори Хржонцевський та Шклярєвський. Вони, посилаючись на слова В. Б. Томси, підкреслили, що звинувачення Афанасьєва у недостатності наукової підготовки безпідставні, і тому не є предметом об'єктивної дискусії. Те ж саме стосувалося його лікарської практики. *«Обширная практика, представляя как бы доказательство успеха и умения внушить доверие, а вместе с тем и материал для научного наблюдения, может даже служить рекомендацией для клинициста»*. Оцінка Н. А. Хржонцевським і О. С. Шклярєвським викладацьких здібностей Євгена Івановича була також цілком протилежною: *«один из них, присутствовавший на пробных лекциях, вынес о них (лекциях — Д. Н.) самое лучшее впечатление»*. Посилання на думку покійного професора В. Т. Покровського не виглядало переконливим, оскільки їм, як близьким до

нього людям, нічого подібного відомо не було [17]. На завершення обговорення професор Ф. Ф. Мерінг виступив із пропозицією призначити конкурс на заміщення вакансії, оскільки жодна з запропонованих кандидатур не відповідала вимогам. Проте Рада Університету дозволила балотуватися усім трьом кандидатам. Балотування відбулося 8 травня 1878 року на засіданні медичного факультету; жоден з кандидатів не набрав необхідної більшості голосів (Соколов — 4 — «за», 9 — «проти», Булгак і Афанасьєв — по 6 «за» і 7 «проти») [18]. 29 вересня Радою Університету було проведено повторне балотування (Булгак отримав 20 «за» та 21 «проти», Афанасьєв відповідно — 17 та 24) [19]. Посада завідувача кафедри, тимчасом, залишилася вакантною. Наступного 1879 року відбулися вибори, і її парешті обійняв К. Г. Трітшель.

Описані події трактувалися у мемуарах сучасників як прояв постійної боротьби двох університетських партій — «німецької» та «російської». До першої зараховувалися ще й так звані «німотствующі» або «дойчландисти» з-поміж російської професури, поєднані з нею корпоративними та родинними зв'язками. Вибори на медичному факультеті сколихнули не лише лікарське середовище. Бурхливою була реакція на них київського студентства: *«Преобладание данной партии в университетском совете особенно ярко сказалось при баллотировке на профессорские кафедры двух доцентов медицинского факультета — Афанасьева и Коломина, которых немцы так и не пропустили в «экстраординарные», что вызвало целую бурю негодования между студенчеством вообще и медиками в особенности, и если дело не дошло до явной по этому поводу манифестации, то благодаря лишь той популярности и той симпатии, какими указанные профессора пользовались среди нас, и устройством манифестаций студентам не желательно было любимым наставникам причинять лишние неприятности. И в самом деле, гг. Афанасьев и Коломин выделялись из персонала преподавателей медицинского факультета редкой личной нравственной чистотой и беззаветной преданностью науке: они не были практиками-«стяжателями» и не проводили целых дней «в карете», как другие наши медицинские светила...»* [20]. Високу оцінку Є. І. Афанасьєву, до того ж іще за три роки (!) до балотування, подає у своєму «Щоденнику» професор кримінального права О. Ф. Кістяківський: *«Афанасьев, по общему отзыву*

его учеников, молодежи и безпристрастных его товарищей, отличный работник, занимается со студентами, известен несколькими учеными работами по гистологии и общей патологии и, кроме того, обладает общим хорошим образованием. Его же составившаяся в медицинском факультете клика и хочет сбить с дороги и не допустит до кафедры» [21]. Повертаючись до балотування, слід зазначити, що причину необрання Євген Іванович вбачав у своєму російському прізвищі. Він навіть опублікував брошуру «Ответ г. Шефферу, Минху и Мерингу». Афанасьєв звинувачував Г. М. Мінха в «інсинуаціях» та «недостойних засобах», які той начебто використовував для відсторонення його від кафедри. Свою відповідь професор Г. М. Мінх оприлюднив в «Университетских известиях» [22]. То був постріл «важкої артилерії»: Григорій Миколайович мав величезний авторитет серед колег. Зовсім свіжим у їхній пам'яті був його експеримент із введенням собі крові хворого на поворотний тиф (1874 р.). Тяжко перехворівши, Мінх встановив факт заразності крові хворих на паразитарні тифи. Він піддав нищівній критиці усі вищезгадані праці Афанасьєва, а також нещодавно надрукований ним «Отчет за семь лет существования Старокиевского отделения Кирилловской больницы» [23]. Безперечно, деякі зауваження професора були слухними. Однак, остаточний вирок Мінха жорсткий: Афанасьєв не лише не має самостійного наукового напрямку, а й взагалі закінчив свою наукову кар'єру, не починаючи її. Обидва опуси, на жаль, ще раз засвідчили непримиренність позицій обох сторін.

Нелегким виявився і шлях Є. І. Афанасьєва до професорського звання. Водночас популярність його як лікаря постійно зростала. За словами О. Ф. Кістяківського, «он в обширности практики готов был за пояс заткнуть покойного Покровского». Серед колег та пацієнтів були люди доволі впливові, зі зв'язками у владі та у Санкт-Петербурзі. Тож вони «підставляли плече». Приміром, той-таки професор Кістяківський, перебуваючи 1884 року у столиці імперії з інспекцією в'язниць, мав 10 листопада розмову зі всевладним тоді міністром народної освіти Іваном Давидовичем Деляновим. Останній був жорстким консерватором, за словами В. Г. Короленка, «много лет лежащим гнилой колодой поперек дороги народного образования». Жодне призна-

чення чи обрання у професійній сфері не проходило повз його увагу. При всьому при тому, Олександр Федорович спілкувався з Деляновим *«иногда очень свободно»*. Кістяківський торкнувся у розмові питання призначення доцентів — історика М. П. Дашкевича та Є. І. Афанасьєва — екстраординарними професорами: *«Что я говорил о нем (Афанасьеве — Д. Н.), для министра была новость»*. Професор наголошував на тому, що їх обійшли несправедливо. І. Д. Делянов доручив І. П. Хрущову [24] звернутись із запитом до когось із київських вчених-медиків щодо кандидатури Євгена Івановича. Кістяківський радив написати О. С. Шкляревському. Візит до Делянова виявився результативним: Дашкевич отримав звання, справа Афанасьєва також зрушила з місця [25]. Однак до омріяної вершини ще було далеченько. Причини такої ситуації крилися у принциповості Афанасьєва, яка оберталася конфліктами з керівництвом Університету св. Володимира. Так, 5 березня 1884 року на користь студентів було дано музично-танцювальний вечір. Його розпорядниками-поручителями виступили професори П. А. Хржонцевський, І. В. Лучицький, а також Є. І. Афанасьєв. Окрім зборів на квитки, провадився за підписаними листами збір грошей для роздачі студентам, які того особливо потребували. Євген Іванович не вперше брав участь у подібних благодійних акціях (наприклад, в урочистому обіді 8 листопада 1874 року у день Університету і т. п.). Поліцмейстер Мостицький намовив утримувача цирку Нікітіна дати виставу з тією ж метою. Однак ректор Університету Микола Карлович Ренненкампф, разом із попечителем Київського навчального округу Сергієм Платоновичем Голубцовим, склали донос на ім'я губернатора С. М. Гудим-Левковича та генерал-губернатора О. Р. Дрептельна. Особливу загрозу цей донос являв для Мостицького. Є. І. Афанасьєв, що був домашнім лікарем генерал-губернатора, своїми поясненнями зміг пом'якшити настрої останнього. Цей випадок спричинився до «глухої боротьби» між Ренненкампфом, з одного боку, та поліцією і згаданими викладачами, з іншого. Студенти хвилювалися, вважаючи, що донос містив не лише прізвище поліцмейстера, а й Хржонцевського та Афанасьєва (насправді прізвище останнього у ньому не фігурувало) [26].

Того ж 1884 року відбулося урочисте святкування з нагоди 50-річчя Університету св. Володимира. Цій події передувало вве-

дення нового, більш реакційного, університетського статуту. Запобігаючи інцидентам, М. К. Ренненкампф розпорядився виділити запрошення на участь у ювілейній акції лише благонадійним студентам. Однак, інші вимагали провести сходку, щоб обрати своїх представників на урочистості. Ренненкампф дав згоду, та коли наступного дня студенти прийшли до Університету, щоб провести зібрання,— двері alma mater були зачинені. Під час ювілейного акту 7 вересня поліція оточила будівлю Університету; лише особи, що мали перепустки, змогли потрапити всередину. Студенти зустріли попечителя, губернатора та обер-прокурора Святійшого Синоду К. П. Победоносцева свистом, вигуками та киданням каміння й поліняк у їхні екіпажі. Ввечері того ж дня ректор влаштував у себе вдома на вул. Кузнечній прийом, на яке були запрошені професори та гості ювілею. Студенти, розбившись на групи, з чотирьох боків підійшли до ректорського будинку і почали закидати його камінням з бруківки. Шибки були розбиті, кілька каменів потрапило всередину. До того ж, ще й ворота обмазали дьогтем. Поки прибули козаки, студенти встигли розбігтися. Після розгрому будинку Ренненкампфа, 9 вересня, викладачі університету підписали листа, в якому висловлювали обурення насильством. Підписав його й професор О. Ф. Кістяківський: *«Моя підпись увлекла многих. Я дал ее на товарищеском обеде, 9 сентября. Дал, не колеблясь»*. Єдиним, хто не поставив свого підпису, був Є. І. Афанасьєв. Про це стало відомо І. Д. Делянову [27]. Зустріч Євгена Івановича з останнім відбулася у Петербурзі у грудні 1884 р. За словами Кістяківського, ще до приїзду Афанасьєва було готове рішення щодо його звільнення і призначення професором на кафедру лікарської діагностики Федора (Фердинанда) Олександровича Леша, який уперше виявив і описав збудника амєбіазу. Як виявилось, напередодні М. К. Ренненкампф привіз Делянову заяву шістьох київських професорів (Шеффера, Мерінга, Ергардта та ще трьох): вони погрожували відставкою у разі обрання Афанасьєва. Євген Іванович мав з міністром серйозну й відверту розмову. Виявилось, що міністр внутрішніх справ і шеф жандармів, попередній міністр освіти, граф Дмитро Андрійович Толстой, а за ним і Делянов, вважали Афанасьєва (разом із М. М. Меркуловим, управляючим канцелярією генерал-губернатора) особою, що має занадто вели-

кий вплив на О. Р. Дрентельна. Іншою причиною був вищезгаданий лист на підтримку Ренненкампа, не підписаний Афанасьєвим.

Тут варто зауважити, що стосунки між Дрентельном та Ренненкампом були вкрай напруженими. Однак сам І. Д. Делянов зізнався, що не вірить у вирішальне значення другої причини (таку відвертість міністра Кістяківський пояснює тим, що *«Афанасьєв стал говорить с ним не языком раба, а честного, прямого русского человека»*). І. П. Хрущов сказав Євгенові Івановичу, що істинна причина його непризначення — це рішення протидія графа Д. А. Толстого. Делянов був лише слухняною маріонеткою в руках останнього. Наприкінці розмови міністр запевнив Афанасьєва, що питання призначення його або Леша остаточно не вирішене. Зі свого боку, він готовий призначити Євгена Івановича професором до будь-якого університету, не виключаючи Київського, але ...*«при перемене обстоятельств»*. Те саме Іван Давидович сказав Дрентельну, який розмовляв із ним *«очень круто»* [28]. *«Непереборні обставини»* полягали у тому, що Д. А. Толстой бажав *«дотиснути»* київського генерал-губернатора шляхом утримування на своїх посадах його недругів (наприклад, М. К. Ренненкампа) і звільнення близьких до нього людей (у даному випадку — Є. І. Афанасьєва) [29].

1885 року професором кафедри лікарської діагностики було призначено Ф. О. Леша. Інтриги знову відіграли свою фатальну роль у кар'єрі нашого героя. На жаль, не востаннє. Так Київський університет вдруге *«обійшов»* Афанасьєва [30]. 14 лютого 1885 року Євген Іванович звільняється з Університету *«согласно прошению»* (згідно з наказом міністра народної освіти від 1 лютого 1885 р., у зв'язку з призначенням професором Леша, він мав *«остаться уволенным за штатом»* [31]. Щоправда, 15 травня Афанасьєва було *«Височайше пожалувано кавалером»* ордена св. Станіслава II ст. [32]. За понад двадцятидворічну службу йому було призначено пенсію у розмірі 600 карбованців — половину окладу жалування — та по 300 карбованців річно, починаючи з дня звільнення. Однак тимчасові невдачі не згинали його.

Далі зростає слава Євгена Івановича як блискучого діагноста не лише у Києві, а в усьому *«Південно-Західному краї»*. Однак він прагне передавати свій досвід наступним поколінням лікарів

і 28 вересня подає заяву до медичного факультету. У ній Є. І. Афанасьєв повідомляє, що, на правах приват-доцента, з жовтня місяця розпочинає курс лекцій зі спеціальної патології і терапії у Старокиївському відділенні Кирилівської лікарні для студентів 8 і 10 семестрів по понеділках і п'ятницях з 8 до 10 години ранку. Та вдалося йому це не одразу. Того ж дня надійшла відповідь щодо необхідності отримання вищевказаного звання. У своєму повторному проханні Євген Іванович зазначав, що, згідно з Університетським статутом, він, звільнившись, не дочитав курсу до кінця, і тому позбавляється права на винагороду, але ніяк не звання приват-доцента. Адже за 15 років викладання він не пропустив жодної лекції [33]. Виконуючий обов'язки декана медичного факультету О. О. Шеффер порадив йому звернутися з цього питання до ректора. А 6 лютого 1886 року М. К. Ренненкампф сповістив Афанасьєва, що для читання лекцій умови у його лікарні мають бути відповідними до правил, встановлених для викладання у Московському виховному домі. Необхідно також ознайомити медичний факультет із предметом викладання, узгодити курс із університетським та вказати місце його читання — заклад університетського або іншого відомства [34]. У свою чергу, декан медичного факультету професор В. А. Субботін ухилився від вирішення питання (мовляв, Афанасьєв не зазначив, наскільки пристосованою для занять є лікарня на вулиці Рейтарській), очікуючи на розпорядження ректора [35]. Зрештою, медичний факультет, у своєму засіданні 12 березня 1886 року удостоїв Євгена Івановича очікуваного звання приват-доцента, а 21 березня було отримано на це дозвіл попечителя Київського навчального округу [36]. М. К. Ренненкампф особисто оглянув аудиторію в лікарні і дозволив читати у ній лекції *«звиду значительности числа студентов на 7 и 8 семестрах»* [37]. Проте виникло ще одне ускладнення. Є. І. Афанасьєв 22 травня 1886 року повідомив В. А. Субботіна, що планує читати свої лекції тричі на тиждень (по понеділках, середах і п'ятницях) *паралельно* клінічному курсу Ф. Ф. Мерінга. Субботін, вважаючи, що це призведе до неминучої конкуренції між двома викладачами, а також позбавить студентів можливості слухати обидва курси і *«расширить свою клиническую опытность»*, запропонував перенести лекції Афанасьєва на більш пізній час [38].

1 травня 1888 року Євгена Івановича Афанасьєва було затверджено у званні екстраординарного професора. Наступного року «за отлично-усердную службу» удостоєно ордена св. Анни II ст. 18 квітня 1892 року Афанасьєва призначають ординарним професором, завідувачем кафедри спеціальної патології і терапії [39]. Здавалося б, нарешті досягнуто омріяного — у zenіті слави, популярності, та й до старості ще далеко. Однак проблеми зі здоров'ям шораз більше давалися взнаки. Професор Є. І. Афанасьєв подав у відставку, залишившись у званні професора поза штатом. За тридцятирічну службу йому призначили пенсію — 3000 карбованців на рік. На своє місце Євген Іванович рекомендував Василя Парменовича Образцова. Цей вибір виявився доленосним. У лютому 1893 року В. П. Образцова було обрано екстраординарним професором кафедри спеціальної патології і терапії, яку він очолюватиме майже десять років. Його шлях до кафедри в чомусь нагадував шлях самого Є. І. Афанасьєва [40]. Лише з третьої спроби, та й то, лише завдячуючи підтримці начальника академії генерального штабу Російської імперії генерала М. І. Драгомирова, згодом Київського генерал-губернатора, він стає приват-доцентом. Про його дисертацію професор Ф. А. Леш висловився так: *«Робота чисто гістологічна і за нею не можна судити про знання доктора Образцова відносно спеціальної терапії»*. Розробленому Василем Парменовичем методу пальпації (обстеження дотиком кінчиків пальців) органів черевної порожнини один із професорів дав таку оцінку: *«Ну, знаєте, я думал, що Образцов вообщє чудака, а он просто идиот. Говорит, что можно прощупать кишечник!»*. Інший колега назвав цей метод «шаманством». Сьогодні без пальпації не обійдеться жоден практикуючий лікар. Професор В. П. Образцов вважається фундатором київської терапевтичної школи, третьої поряд із московською і петербурзькою в Російській імперії.

Слова, винесені нами у заголовок статті,— це оцінка особистості Євгена Івановича Афанасьєва його вдячним наступником. Проте, передавши кафедру, від викладацьких справ професор Є. І. Афанасьєв остаточно не відійшов. У січні 1893 року міністр народної освіти призначив його головою державної екзаменаційної медичної комісії до Харківського університету, а з жовтня того ж року — до Казанського. 1895 року Афанасьєва удостоєно

ордена св. Володимира III ст. 30 травня 1896 року Євгена Івановича Афанасьєва було затверджено у званні заслуженого ординарного професора [41]. За його редакцією побачили світ два видання «Частной патологии и терапии» Ф. Німейєра (у 2-х томах, 1-е вид. – 1872 р., 2-е – 1874 – 1876 рр.). Переклад з німецької мови зробили студенти Університету св. Володимира. Цей класичний твір став настільною книгою як для майбутніх медиків, так і для практичних лікарів. Редагував Є. І. Афанасьєв також і книгу Г. Фрюхауфа «Диагностика внутренних болезней. С обращением особого внимания на микроскопический и химический анализ отделений и выделений. Для врачей и студентов. С 24 микроскопическими рисунками, литографированными в Берлине» (1880 р.).

Варто детальніше зупинитися на стосунках Євгена Івановича з окремими його сучасниками, і не лише у межах Університету. Ми вже знаємо, що Афанасьєв був домашнім лікарем київського генерал-губернатора Олександра Романовича Дрентельна. Він користувався безсумнівним авторитетом у свого високопосадового пацієнта і мав певний вплив на нього (який, однак, не слід перебільшувати). Дрентельн, у свою чергу, не був байдужим до долі Афанасьєва. З іншого боку, Євген Іванович постійно обертається у зовсім протилежному колі людей. Коли О. Р. Дрентельна призначили до Києва, прогресивна інтелігенція зустріла це без особливого захвату: *«Ничего не ждали доброго и умного от человека — большого специалиста по части военной выправки, муштры, знатока ротного, батальонного и полкового учения»*. Інші — зокрема професори Шеффер, Ренненкампф, Ергардт, Демченко та інші — після офіційного представлення новому генерал-губернаторові 16 березня 1881 р., за словами О. Ф. Кістяківського, *«вышли с радостным лицом»* (хоча у подальшому стосунки Дрентельна з Ренненкампфом зіпсуються). Дрентельн був до всього ще й затятим україножером. За словами сучасника, *«без скреготу зубів, без скаженої піни Дрентельн не міг чути слова «українець»; українське слово або пісня виводили його з рівноваги»*. 1883 року він заборонив українські вистави у всьому «Південно-Західному краї». А його домашній лікар був близькою людиною до київської «Старої Громади», зокрема тісно товаришував з її активним членом О. Ф. Кістяківським. Євген Іванович лікував

Олександра Федоровича («приложил товарищескую руку к прижиганью»), консультував його брата Василя, сина Бориса [42]. Обговорювали вони й справи у Думі, де співпрацювали в якості гласних із визначним громадським діячем і педагогом Олександром Яковичем Кониським. Останній, разом із чотирнадцятьма іншими гласними, порушував питання про надання одному з київських училищ імені Т. Г. Шевченка. Щоправда питання це було відхилено як несвоечасне, про що заявив Афанасьєв (можливо, щоб не привертати зайвий раз увагу влади до «українофілів») [43]. У зв'язку з сімдесятиліттям М. І. Пирогова Кониський запропонував заснувати на гроші міста стипендію його імені, надати його ім'я одній із шкіл та відрядити на ювілей депутата від Думи. Пропозицію також відхилили, оскільки її було подано пізніше ніж за три дні до відкриття засідання Думи [44]. Тож вирішили збиратися напередодні думських засідань для узгодження плану дій у такому складі: Афанасьєв, Кістяківський, Кониський та Антонович [45]. Особа професора історії Володимира Боніфатійовича Антоновича фігурує тут не випадково. Він, як і Є. І. Афанасьєв, був одним із найпопулярніших викладачів Університету, улюбленцем студентів, до того ж, мав медичну освіту. Особистим лікарем Антоновича і близьким його товаришем був професор О. С. Шкляревський. «Нема кращого лікаря, як Олексій Сергійович Шкляревський: він видатний і як медик, і як людина» — говорив про нього Антонович [46]. Саме Шкляревський висунув і всіляко підтримував (разом із Н. А. Хржонщевським, також близьким до цього кола) кандидатуру Євгена Івановича на посаду завідувача кафедри. Неодноразово консультував Є. І. Афанасьєв видатного етнографа, автора гімну «Ще не вмерла Україна», Павла Платоновича Чубинського, який з 1879 р. тяжко хворів (він мав розм'якшення головного мозку). Першим встановив цей діагноз С. П. Боткін у Петербурзі, і його прогноз був песимістичний. У Києві зі слів Чубинського історію його хвороби для Афанасьєва записував Кістяківський. У консиліумі брав участь також професор К. Г. Трітшель. Хоча фахівці подавали надію на одужання (Афанасьєв — навіть 25 відсотків) [47], хворий залишався прикутим до ліжка і помер 1884 р. Лікував Євген Іванович також юну Лесю Українку. У десятирічному віці дівчинка сильно застудилася. Спочатку з'явилися постійні болі у правій

нозі, пізніше батьки помітили припухлість на лівій руці, що завважала дівчинці грати на фортеп'яно. Через півтора роки Є. І. Афанасьєв почав лікувати Лесю від ревматизму, хоча й сумнівався у діагнозі. Мати Лесі, Олена Пчілка, у листах до родичів наприкінці 1882 р. писала, що у доньки замість ревматизму знаходять золотуху, яка й викликала припухлість (золотухою називали зовнішні прояви туберкульозу — Д. Н.) [48].

Наближеність Є. І. Афанасьєва як лікаря до О. Р. Дрентельна та його оточення відіграла неабияку роль не лише для нього особисто, а й для громадської справи. Так, Євген Іванович інформує своїх друзів про приховані нюанси центральної та місцевої політики. О. Ф. Кістяківського 7 грудня 1879 року відвідав околоточний наглядач: усіх, підозрілих з точки зору жандармерії, піддавали обшуку. Пояснення цьому дав напередодні ввечері Афанасьєв: *«Нашли причину и источник социализма в профессорах»* [49]. В іншому випадку Євген Іванович повідомляє про таємне Височайше розпорядження щодо заборони будь-яких депутацій із будь-якого приводу без дозволу генерал-губернатора або губернаторів (*«Абсолютная власть хочет запретить русскому обществу дышать»*) [50]. Ось іще промовистий приклад. Під час проведення ревізій у Кирилівських богоугодних установах та у Київському тюремному управлінні було викрито чимало зловживань, а винних покарано. Ревізії проводив Михайло Михайлович Покровський, чиновник з особливих доручень при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторові — *«честнейшей душой»* назвав його О. Ф. Кістяківський. Останній, як досвідчений юрист, висловив думку, що було б корисним, якби Покровський вів мемуари, а також робив копії з особливо важливих документів. Виявилось, що цю ідею раніше за нього підказав Михайлові Михайловичу Афанасьєв [51].

Не отримавши належної оцінки своїх можливостей в університетських колах, Є. І. Афанасьєв віддає сили практичній діяльності — медицині та міському самоврядуванню. Саме його невтомній діяльності Київ завдячує проведенням у 1894 році каналізації. Хоча централізований водогін у місті з очисткою води на піщаних фільтрах почав функціонувати з 1872 року, санітарно-епідеміологічна ситуація залишалась вкрай незадовільною. Частими були епідемії тифу, дизентерії, холери. Особливо небез-

печною ситуація стала наприкінці 1870-х років. Це підтверджувалось аналізами води, проведеними міськими санітарними лікарями Щербиною, Маковецьким та іншими, та результатами обстеження ними різних районів Києва. Найбільш незадовільним був стан справ у Хрещатицькому районі та на Подолі. Там спостерігалася, зокрема, надзвичайна забрудненість ґрунту та наявність в усіх будинках *«весьма первобытных ... выгребных ям, дурно устроенных и еще хуже очищаемых»*. Про це було повідомлено Правлінню Київської міської Думи 1879 р. У вересні Дума призначила комісію для вирішення питання щодо каналізування Києва, головою якої став Є. І. Афанасьєв. Євген Іванович, попри велику завантаженість (заняття зі студентами, лікарська практика), багато сил та енергії віддавав поліпшенню санітарного стану Києва. У цій царині він співпрацював у Думі з професорами Ю. І. Мацоном, В. О. Бецом, А. В. Субботіним, головним санітарним лікарем міста (від 1883 р.) О. С. Лєсковим. Упродовж 10 років (з невеликою перервою), до кінця травня 1892 р., Афанасьєв керує роботою каналізаційних комісій. Було докладно вивчено досвід каналізування в різних містах і країнах. Щодо Києва, то на думку комісії, гористий рельєф Києва сприяв облаштуванню каналізації, а спускання нечистот у Дніпро було найпростішим і найдешевшим вирішенням питання. Однак, такий спосіб було визнано незаконним і небажаним. Тож прийняли рішення відводити стічні води на зрошувальні поля, по можливості, за 12 верст уверх по Дніпру. Складання попереднього проекту доручалося представникові англійської пневматичної системи каналізації Шона, купцеві першої гільдії К. Я. Балкіну (1889 р.). Всі технічні питання, а також проект угоди з підприємцем розроблялися під керівництвом та за безпосередньої участі професора Є. І. Афанасьєва. Каналізація облаштовувалася за роздільною системою; колектори та механічні пристрої мали розраховуватися на подвоєну кількість мешканців міста; насамперед мав бути каналізований район із 80 тис. мешканців; нечистоти відводилися на зрошувальні поля у вказане містом місце; там, де це виявиться корисним для перекачки нечистот, могли б використовуватись ежектори Шона. Вартість усієї каналізації передбачалася такою, щоб за умови сплати містом не більше 50 тисяч карбованців річно на експлуатацію, відсотки та погашення, весь

будівельний капітал — 1600000 карбованців — мав бути погашений упродовж 36 років. Наприкінці того ж 1889 року проект було завершено К. Я. Балкіним та інженером Р. І. Сабліним, а 1890 р., з незначними змінами, — прийнято міським правлінням і 1891 р. затверджено остаточно. Вже було підписано контракт із підприємцем щодо будівництва та експлуатації каналізації упродовж 10 років, коли виникли неочікувані фінансові труднощі [52].

Багаторічна праця опинилася під загрозою. Справу було врятовано завдяки гідній подиву наполегливості Євгена Івановича. Він бере активну участь у створенні Київського акціонерного товариства каналізації, очолює його, перебравши у К. Я. Балкіна права по контракті. Професор Афанасьєв розумів, що акціонерне товариство не було вигідним для його учасників у фінансовому відношенні — воно більшою мірою мало філантропічний характер. Тому він вносить близько 50000 карбованців із власних заощаджень на придбання акцій та заохочує інших до участі у цій справі [53]. Акції придбали, головним чином, домовласники. Однак грошей все одно не вистачало; необхідні суми надали меценати — родини Терещенків (211000 крб.) та Бродських (261000 крб.). Лише після цього акціонерне товариство передало купцеві К. Я. Балкіну підряд на будівництво й експлуатацію каналізації на 10 років. Контракт, що його уклало акціонерне товариство з містом, передбачав сплату останнім 154706 крб. 66 коп. щорічно упродовж 36 років. Після закінчення цього терміну каналізація переходила у повну власність міста, яке щороку мало витратити на її використання 50000 крб. Будівництво розпочалося 9 квітня 1893, а завершилося 21 грудня 1894 року; загалом воно тривало трохи більше 20 місяців. Київ став шостим каналізованим містом Російської імперії (після Одеси, Тифліса, Царського села, Гатчини і Ялти) [54]. Загалом же цій справі Є. І. Афанасьєв присвятив майже 15 років життя.

Дієвою була участь Євгена Івановича і в розвитку озеленення Києва. Це питання особливо активно порушувалося Київською думою 1887 року, коли міським головою став С. М. Сольський. При Думі було створено садову комісію, до складу якої входили лікарі Є. І. Афанасьєв, О. С. Яценко, меценати й підприємці Ф. А. Терещенко, Л. Бродський, Ф. Я. Бернер, М. І. Чоколов та

Головний корпус Лікарні імені Цесаревича Миколи для чорноробів і інші. Очоловав комісію архітектор В. М. Ніколаєв. Завдяки її зусиллям, на утримання міських садів та скверів упродовж 1880–1890 років виділено з міського бюджету близько 120000 карбованців. Справу озеленення міста було поставлено на високий фаховий рівень [55].

Відаючи багато сил оздоровленню Києва, Євген Іванович вважав найголовнішою метою свого життя створення безкоштовної лікарні, яка відповідала б усім вимогам тогочасної медицини. Лікарні для бідних робітників із безоплатним утриманням і лікуванням. Праця в університеті, каналізаційній комісії, різних товариствах, величезна лікарська практика — і при цьому безліч труднощів і неприємностей, замість вдячності,— не могли завести його меті. Робочий день професора Афанасьєва починався о шостій ранку і закінчувався опівночі, а часом і о другій годині ночі. Але для втілення поставленої мети лише власної працездатності й наполегливості було замало. Потрібні були великі кошти — і меценат-однодумець знайшовся. Никола Артемійович Терещенко у грудні 1890 року оголосив про свій намір власним

коштом побудувати лікарню для бідних. Він пожертвував на її будівництво (разом зі службами) та на облаштування 100000 карбованців, а також, разом із дружиною Пелагеєю Георгіївною, вніс до недоторканого капіталу лікарні 50000 карбованців. До них приєдналися в якості засновників закладу почесні громадяни М. П. Дегтерьов, М. Ф. Попов, які пожертвували по 25000 карбованців. На прохання Н. А. Терещенка вирішення всіх організаційних питань узяв на себе Є. І. Афанасьєв. Він, як гласний Миської думи, повідомив на її засіданні у лютому 1891 року про заснування нової лікарні та пожертви, що вже надійшли. У Думі з розумінням поставилися до цієї ініціативи: було вирішено безкоштовно відвести земельну ділянку під будівництво та вносити щороку 7500 карбованців на утримання закладу. Дума створила комісію з будівництва лікарні під головуванням Є. І. Афанасьєва, до якої, крім засновників, увійшли гласні Ф. А. Терещенко, В. А. Рубінштейн, В. М. Ніколаєв, І. А. Слепушкін. 1892 року відбулося закладення будівлі. Вже у жовтні наступного року головні й службові приміщення лікарні на 50 ліжок було завершено й облаштовано. Треба сказати, що чимало часу було витрачено на опрацювання проекту статуту лікарні, який було складено лише на початку 1892 року, а губернаторові надано лише в березні. Губернська адміністрація виявила у документі відхилення від статутів подібних установ: це могло загальмувати його затвердження вищими інстанціями. У травні 1892 року Никола Артемійович, лікарський інспектор та засновники провели нараду та внесли деякі зміни до проекту статуту. У такому вигляді, після схвалення губернатором та генерал-губернатором, проект надійшов до Міністерства внутрішніх справ. Там вирішили, що дохід від недоторканого капіталу разом із щорічним внеском від міста є недостатнім для утримання 50 ліжок. Крім того, Міністерство не вважало за можливе надати службовцям лікарні ті права державної служби, що передбачалися проектом статуту. Справа з відкриттям знову помітно гальмувалася, хоча все було готове. Лише завдяки клопотанням генерал-губернатора графа О. П. Ігнат'єва та губернатора Л. П. Томари питання нарешті вирішилося [56]. Згідно з «Височайшим указом» заклад отримав назву «Безкоштовна лікарня імені цесаревича Миколи для чорноробів». Урочисте освячення відбулося 30 січня 1894 р. Крім

Барак для туберкульозних хворих Пелагеї Георгіївни Терещенко

двоповерхового головного корпусу, вона мала будинок для лікарів та персоналу, каплицю, котельню та інші допоміжні приміщення. У лікарні використовувалася найновіша система парового опалення та вентиляції [57]. У пральні були дезінфекційна та сушильна камери, резервуар для води, центрифуга для віджимання білизни та інше приладдя. На території лікарні був артезіанський колодязь, водонапірна вежа з цистерною для води місткістю 5500 відер. Капіталізація поєднувалась із міською мережею (від садиби лікарні на Галицький базар) [58]. Є. І. Афанасьєв зробив внесок — 5000 карбованців — до недоторканного фонду на утримання з відсотків одного ліжка. Таку ж суму внесли (кожна окремо): вдова купця М. Л. Решниць, Ольга, Єфросинія та Варвара Терещенки [59].

За порадою Євгена Івановича подружжя Терещенків у 1895–1896 роках зводить і облаштовує барак на 6 ліжок для жінок, хворих на легеневий туберкульоз. Никола Артемійович пожертвував на нього 30100 карбованців. Пелагея Георгіївна, яка сама страждала на тяжку легеневу недугу, особисто опікувалася пацієнтами цієї «маленької санаторії». Вона їх підтримувала матеріально і заповіла 5000 карбованців для надання допомоги тим,

хто виписувався [60]. Очевидно, на будівництво саме цього «дерев'яного флігеля» склав пожертву у розмірі 1000 карбованців і професор Афанасьєв [61]. З початку свого існування лікарня стає навчально-допоміжною базою медичного факультету. Професор Є. І. Афанасьєв продовжував читати в ній курс внутрішніх хвороб, К. М. Сапежко — хірургічну діагностику, М. О. Воскресенський — клініку жіночих хвороб. Відповідно до статуту лікарні, звання її попечителя надавалося пожиттєво Н. А. Терещенку; постійними співробітниками вважалися П. Г. Терещенко, М. П. Дегтерьов, М. Ф. Попов та професор Є. І. Афанасьєв — *«последний ввиду особых заслуг его при учреждении настоящей больницы»* [62].

Євген Іванович, один із найбільш високооплачуваних лікарів Києва, завжди був готовий допомогти тим, хто не мав належних статків. Він продовжував консультивати у військовому госпіталі. У 1878 році в місті почала діяти Київська (з 1885 р. — Маріїнська) община сестер милосердя, організована Київським управлінням Червоного Хреста на чолі з М. О. Дрентельн. 14 грудня 1880 року при ній було відкрито безплатну амбулаторію з видачею ліків (вул. Мало-Володимирська, 32, буд. Дідковської). Одним із лікарів-засновників закладу був Є. І. Афанасьєв. Він надавав безплатні консультації з внутрішніх хвороб з 10 до 11 години. В амбулаторії також працювали лікарі: Подрезан (внутрішні хвороби), Тальберг (жіночі та дитячі), Залеський (хірургічні та сифілітичні), Брацлавський (внутрішні) [63]. За сприяння Н. А. Терещенка община придбала ділянку землі по вул. Маріїнсько-Благовіщенській (нині — Саксаганського), 72. Там було зведено два будинки: один для общини, другий — для аптеки, амбулаторії та лікарні на 12 ліжок. 1884 року почало діяти Подільське відділення амбулаторії, а 1889 року на кошти Н. А. Терещенка будується окрема лікарня на 18 ліжок. До 1890 року допомога хворим надавалася безплатно. Потім упродовж одного року було встановлено плату — 5 коп. за рецепт; її було відмінено завдяки внеску до каси общини Н. Терещенком 20000 карбованців, а до того — 800 карбованців щорічно [64].

1 січня 1885 року Є. І. Афанасьєва було «Всемиловивейше» возведено у чин дійсного статського радника за *заслуги по головному Управлінню Товариства Червоного Хреста* [65]. Професор

Є. І. Афанасьєв був одним із організаторів «Товариства боротьби з заразними хворобами», офіційно відкритого 14 квітня 1896 р. До нього входили професори О. Д. Павловський, В. К. Високович, Ф. О. Леш, К. Г. Трітшель та інші. Під головуванням Афанасьєва комісія Товариства розробила положення про Бактеріологічний інститут [66]. 14 квітня 1896 року було закладено фундамент на Байковій горі, а вже 21 жовтня відбулося освячення й відкриття інституту. Першим його директором став професор-педіатр В. Є. Чернов, завідувачем пастерівського відділення — професор В. К. Високович, відділення сироваток — професор О. Д. Павловський. Кошти на будівництво інституту надавали не лише меценати (О. М. Терещенко, Л. Бродський, графині Демидова-Сан-Донато та Браницька), а й пересічні городяни і навіть діти. Ще раніше, з 1895 року, у Києві розпочато виробництво антидифтерійної сироватки, почали діяти антидифтерійна, а з 1896 р.— пастерівська станції [67].

Є. І. Афанасьєв надавав також підтримку Київському товариству нічних чергувань [68], яке було засновано 22 січня 1881 року, а 6 лютого йому надали приміщення у будинку Думи, де товариство перебувало (із перервами) деякий час. Євген Іванович був також дійсним членом Товариства допомоги студентам Університету св. Володимира, яке надавало підтримку тим, хто її потребував під час навчання, а також упродовж року по його завершенні. Завдяки зусиллям Товариства було, зокрема, відкрито студентську їдальню [69]. Заслуговує на увагу ще один факт, який характеризує особистість Є. І. Афанасьєва. Так, 5 лютого 1881 р. на засіданні міської Думи розглядалося прохання мешканців Звіринця про відкриття училища для дітей обох статей. Дума прохання підтримала і вирішила надати 1000 карбованців на початкове облаштування закладу. Євген Іванович виступив із пропозицією: оскільки училище, розташоване у найбільшій частині міста, населене лише трударями, надати йому ім'я Ф. М. Достоевського — «*глибокого психолога и мислителя*». Письменник помер 28 січня (за ст. ст.) 1881 р. Пропозицію було прийнято із задоволенням і вирішено «порушити клопотання законним шляхом» [70].

Постійна виснажлива праця, нервові напруження згубно впливали на здоров'я Євгена Івановича. Про його історію хвороби на

засіданні Товариства Київських лікарів 1 березня 1897 р. доповів приват-доцент Олександр Іполитович Косткевич. На нашу думку, цей документ повчальний не лише для лікарів. Адже він змальовує прихований від сторонніх очей тяжкий і виснажливий бік життя, якому, здавалося, була непідвладна могутня натура Афанасьєва. Ще під час служби на Кавказі Є. І. Афанасьєв майже півроку страждав на малярію («болотяну лихоманку»); там же переніс висипний тиф. На початку 1880-х років він хворів на випітний плеврит. Євген Іванович також майже постійно страждав на головні болі та порушення функції кишечника. У 1887 році з'явилися напади подагри правої ступні. Лише з цього часу професор Афанасьєв розпочинає систематичне лікування: сувора молочна дієта (іноді до 10–15 склянок молока на день), поїздки до Карлсбаду. Лікування швидко полегшувало його стан. Однак 1894 року він переніс перикардит, і вищевказані симптоми почали прогресувати; крім того, з'явилися ознаки ураження нирок. Та попри все, Євген Іванович продовжував активно працювати, даючи собі відпочинок лише влітку та ігноруючи поради родичів і друзів відпочивати частіше. Він починає приймати соляні ванни. Упродовж останніх двох років типові напади подагри вже перестали його турбувати, натомість з'явилися сильні невралгії. Професор обмежує практику, приймаючи хворих лише вдома. У травні 1896 року аналіз сечі показав незначні відхилення від норми, і Євген Іванович, замість літнього відпочинку, займається подальшим розвитком та облаштуванням лікарні для чорноробів. Іноді, щоб не пропустити якоесь важливе засідання, він робить собі ін'єкції морфію. Наприкінці літа він відвідав Нижегородський ярмарок. Восени стан різко погіршився: додалася застуда (Афанасьєв провів кілька годин у вологому приміщенні Бактеріологічного інституту під час його відкриття), додалися порушення зору. Водночас загострилось ураження нирок, відновилися подагричні болі. Наприкінці січня 1897 року додалися напади серцевої астми. 25 січня Євген Іванович вперше запросив О. І. Косткевича оглянути його. 1 лютого відбувся консилиум у складі професора В. П. Образцова та лікаря І. В. Чешихіна (запрошений професор К. Г. Трітшель був хворий). Відтоді Образцов навідував хворого через день. Лікування часом приносило полегшення, але ненадовго. Біля ліжка Євгена Івановича по-

стійно чергували колеги — лікарі (О. І. Косткевич, Ф. Ф. Риндовський, М. К. Румянцев, М. К. Нейолов, В. К. Шемельфеник). 19 лютого його оглянув професор Ф. А. Леш; він визначив стан хворого як дуже серйозний. У ніч з 20 на 21 лютого Афанасьєв втратив свідомість, останніми словами його були: «все пропало». 21 лютого 1897 року о 3 год. 45 хв. Євгена Івановича не стало. В останню хвилину біля нього були професор Образцов, лікарі Косткевич, Риндовський та Румянцев [71].

Смерть професора Афанасьєва стала несподіванкою для киян, а для багатьох — непоправною втратою. 22 лютого було відправлено панахиду у палаті засновників Лікарні для чорноробів у присутності її службовців та пацієнтів [72]. 24 лютого панахиду за спочилим відправили у Володимирському соборі його настоятель протоієрей Н. І. Корольков у співслужінні оо. Соколова та Тихомирова з причтом. Співав хор Калішевського. Собор був переповнений — останню шану Євгенові Івановичу прийшли віддати тисячі людей; довкола собору так само стояв великий натовп. На панахиді були присутні: попечитель Київського навчального округу В. В. Вельямінов-Зернов, його помічник граф О. О. Мусін-Пушкін, ректор Університету Ф. Я. Фортинський, київський міський голова С. М. Сольський, професори, гласні Думи, члени правління Товариства каналізації, лікарі, студенти. Промови виголосили протоієрей Корольков та С. М. Сольський. Останній сказав, що, обіймаючи посаду гласного Думи понад 15 років, Євген Іванович зайняв серед гласних найвидатніше становище. З мужністю героя, попри нездоров'я, він відстоював ті положення, що торкалися оздоровлення та благоустрою міста. Далеко за межами Києва йшла про нього слава як про лікаря-гуманіста: «... Ты принимал самое живое участие в их (хворих — Д. Н.) недугах; ты радовался их радостями и скорбел их скорбями». Як громадський діяч, «... Он был глубоко убежден, что в умножении и распространении учреждений, основанных на этом духе любви Христовой, заключается все будущее развитие и совершенствование человечества и потому-то он так беззаветно посвящал себя на служение человеколюбивым учреждениям». По закінченні панахиди траурна хода пройшла Бібіковським бульваром, Хрещатиком, Олександрівською вулицею до Лаври і далі до Видубицького монастиря. Там намісник, архімандрит Євлогій з братією, здійснили чин поховання [73].

Очевидно, зроблене Є. І. Афанасьєвим на громадсько-суспільній ниві суттєво переважає його науковий доробок. Дійсно, у цьому відношенні він залишив порівняно небагато. Тут, на нашу думку, варто пригадати слова академіка Ф. Г. Яновського стосовно його вчителя, професора К. Г. Трітшеля. До речі, останній обійняв ту посаду, на яку забалотували Євгена Івановича 1878 р. Науковий доробок К. Г. Трітшеля налічував близько 10 публікацій. Виступаючи на його захист, Яновський писав: *«Это был протест против писания без края, которое уже тогда зародилось в медицинском мире,— слишком уж целил Карл Генрихович научное слово, слишком высоко поднимал его культ, слишком сурово относился к самому себе. Всегда сдерживал он свое перо соображениями о том, что данные его еще могут быть недостаточно интересны, что их нужно проверить, подождать контроля на большем клиническом материале»* [74]. Перелік основних наукових праць професора В. П. Образцова налічує 30 позицій, академіка Ф. Г. Яновського — 31 [75].

Отже з усього видно, що шлях Є. І. Афанасьєва до кафедри аж ніяк не був устелений трояндами. Хоча і його опоненти, і ті, хто посів його місце, були визначними постатями у медицині. Важко сказати, чи зміг би Євген Іванович створити власну школу. Однак, незаперечним є факт, що його учні — О. І. Косткевич, Д. К. Родзаєвський, М. К. Нейолов — стали докторами медицини та професорами, відомими клініцистами. Історик української медицини Василь Плющ назвав професора Є. І. Афанасьєва *«одним із видатних терапевтів, що керували кафедрою внутрішніх хвороб після Ф. С. Цицуріна»* [76]. Він поставив Євгена Івановича в один ряд із В. Т. Покровським, Л. А. Маровським [77] та В. П. Образцовим [78]. Звинувачення Афанасьєва у надмірному захопленні практикою так само не витримують критики. Не лише викладачі-клініцисти *всі, без винятку*, нею займалися, а й ті, хто за фахом був далекий від практичної медицини (патофізіолог Н. А. Хржонцевський, анатом В. О. Беца, гігієніст А. В. Субботін). На захист професора В. О. Беца, який був водночас завідувачем кафедри анатомії, директором Анатомічного театру, консультантом у Кирилівській лікарні та головним лікарем Південно-Західної залізниці, виступав особисто ректор університету М. Ренненкампф. Він доводив, що ця відповідальна посада в

жодному разі не шкодить його науково-викладацькій діяльності [79].

Євген Іванович особливу увагу звертав на дотримання здорового способу життя. Крилатим став його вислів: *«Для здоров'я людини необхідні, насамперед, дві обставини, і тільки дві — чисте повітря та добірне товариство, все інше — другорядне»*. Коли Євген Іванович читав лекції з діагностики хвороб — в аудиторії ніколи не було вільних місць. Читав захоплююче, демонструючи на хворих методи обстеження. В. П. Образцов, який особисто не слухав лекцій Афанасьєва, згадував: *«...Я знаю из встреч с ним на совещаниях в начале 80-х годов, насколько он был проишкнут сознанием важности этих способов [діагностики — Д. Н.] и насколько он в совершенстве сам владел ими»* [80]. Як зазначалося вище, у діагностиці внутрішніх хвороб Євген Іванович був послідовником теорії нервізму, що базувалася на працях І. М. Сеченова, і знайшла подальший розвиток у клінічних дослідженнях С. П. Боткіна. Велику увагу він приділяв саме «душевним впливам». Тому ніколи повз його увагу не проходили хвороби статевої системи; для кожної пацієнтки Афанасьєв вимагав огляду гінеколога. Суворо науковий підхід, бездоганна логіка були запорукою висновків, що іноді заганяли корифеїв у глухий кут.

Смерть Євгена Івановича осиротила його родину: дружину, Надію Олександрівну (уроджену Гогунцову, дочку інженера-полковника), дітей — сина Володимира (1879 року народження), доньок — Софію (1866), Антоніну (1868), Ольгу (1875) та Валентину (1877) [81]. Мешкала родина Афанасьєвих у власному прибутковому будинку на вул. Олексіївській, 11 (нині вул. Терещенківська; 1875–76, 1880–1881 рр., архітектор В. М. Ніколаєв, 4-й поверх добудований 1937 р.). Їхнім сусідом (№ 9) був Ф. А. Терещенко [82].

Цікаву інформацію про нащадків Євгена Івановича по лінії його дочки Ольги люб'язно надав професор С. І. Білокінь, за що автор глибоко йому вдячний. У березні 2003 року Сергій Іванович отримав від правнука Афанасьєва, вже покійного Євгена Львовича Магеровського, який мешкав у США, матеріали про родину Мерклінгів — Афанасьєвих, а також спогади. Матеріали містять інформацію про Євгена Івановича та Василя і Михайла Івановичів (зазначається, що вони, можливо, були братами). Далі

згадуються: Ольга Євгенівна (1875 р.н.). Жила з чоловіком у Києві. 1924 року виїхала разом із онукою, Галиною Магеровською до Праги, де мешкала її донька Ольга.

Чоловік — Микола Миколайович Марклінг.

Доньки — Зоя Миколаївна та Аврора Миколаївна, обидві померли у дитинстві.

Афанасьєв Іван Євгенович (? – 13.03.1970, Шампіньї, Франція), штабс-капітан 253-го Перекопського полку. Похований на кладовищі Шампіньї на Марні.

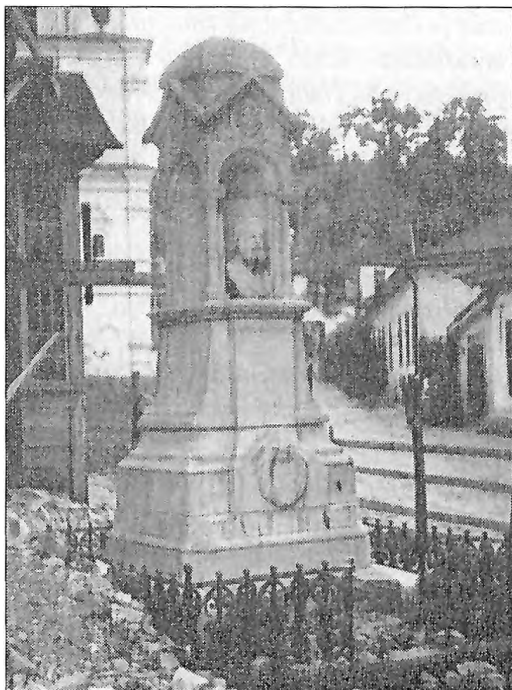
Ось фрагменти зі спогадів: *«Относительно нашего прошлого. Вы совершенно правы, эта улица в старое время называлась Терещенковской, но потом, в последние годы большевизма, в 1983 и 85 гг., называлась Пироговской. Я это сам видел, будучи в те годы в Киеве. Наш дом (мой материнский), по-моему, был, если смотреть от парка, направо от “дворца” Халенок, старый его номер был 6 (тогда почему-то номера на нём не было). В туристическом указателе было написано, что там будто бы помещался Музей Европейского Искусства, но он тогда перестраивался или ремонтировался, поэтому доступ в него был закрыт.*

*Относительно Афанасьевых, надо быть очень осторожным, т.к. их было довольно много. Мой прадед, в честь кого я назван, был д-р Евгений Иванович Афанасьев, бывший крепостной, ум. в 1897 г., и экстраординарный профессор медицины Киевского университета св.Владимира. Мерклинги были петербургский род, видимо перехавший в Киев, чтобы быть близко к Афанасьевым, мой дед служил в Ахтырском гусарском полку. Моя бабушка, уже умершая в Праге, была Афанасьева». С. І. Білокінь, посилаючись на працю В. С. Іконникова, «Биографический словарь профессоров и преподавателей Имп. Университета Св. Владимира» (К., 1884. – С. 28–29), зауважив інформантові, що там Є. І. Афанасьєва названо «сыном купца» та чи не помилився Євген Львович, пишучи що він — «бывший крепостной». Далі Сергій Іванович повідомив Магеровського щодо київської адреси Мерклінгів, вказаної у довідниках «Весь Киев» за 1911 та 1915 роки: *«Мерклинги есть в обоих. Жили они на Терещенковской, 11, т.к. Ольга Евгеньевна Мерклинг была совладелицей усадьбы вместе с Валентиной Евгеньевной Тарновской. Ротмистр (1911) Николай Николаевич Мерклинг служил при Киевском крепостном штабе». У відповідь**

Є. Магеровський писав наступне: «*Относительно Валентины Евгеньевны Тарповской, нашей «бабушки Вали», сообщаю, что это сестра Ольги Евгеньевны Мерклинг, моей материнской бабушки. О. Е. умерла уже в Праге от грудной жабы (1875–1941), я её слабо, но помню. Интересно, в Вашем «Всём Киеве» за 1915 г., в каком чине был Н. Н. Мерклинг? Потому что в 1917 г. он был, по моему, полковником.*

Но смущает меня только одно: Вы пишете, что О.Е. и В.Е. владели «усадебой». Это, по-видимому, не их дом на Терещенковской, который был в сплошном блоке, а усадьба в Липках, дом 14; этой улицы, по-моему, тоже уже нет, а была она на спуске, от южной стороны Крещатика. Этот район тогда был за городом, и Афанасьев ею также владел. Наш, материнский, дом на Терещенковской был либо непосредственно справа от «дворца» Хапенок, если смотреть с улицы, или м.б. через дом, с обыкновённым порталом, а дальше, рядом с ним был дом Терещенок, с двумя каменными женщинами, подпирающими портал. Они были там и в 1985 г». Поцри деякі неточності (напр., вул. Терещенківська ніколи не мала назви Пироговської; вона мала назву Олексіївської, Терещенківської, Герцена, Чудновського, а з 1955 р.— Реніна. (Див.: Києв. Енциклопедический справочник под редакцией А.В. Кудрицкого.— К., 1982.— С. 477–478). Ім'я І. Ю. Реніна вона посила у 1983 та 1985 рр.), спогади містять досить цікаві факти.

Пам'ять про лікаря й громадянина по його смерті було вшановано. На засіданні Київського товариства лікарів, яке відбулося 1 березня 1897 року під головуванням А. К. Флейшера, доктор медицини М. К. Нейолов зачитав короткий некролог. Він, зокрема, сказав: «*Он хотел посвятить себя научной деятельности, жаждал ее, стремился занять кафедру, но тут университет оказался для покойного, как выразился один из ораторов у его гроба, не матерью родной, а мачехой... Здесь же отмечу одну черту его характера — черту, которая красной нитью тянется по всей его жизни и деятельности — это непоколебимая стойкость убеждений: ему, напр., не раз представляли возможность получить кафедру с тем, чтобы он принял известные условия, но раз эти условия шли в разрез с его взглядами — он отклонял заманчивые предложения... Как врач-клиницист и диагност он приобрел славу не только в Киеве и Юго-Западном крае, но и во всей России,*

Пам'ятник професору Є. І. Афанасьєву
у Видубицькому монастирі.

Фото 1959 р. З фондів Національного
музею медицини України

и, что особенно важно, приобрел эту славу, не имея магического для большинства, для массы звания профессора, а будучи лишь доцентом... Благодаря его неутомимой энергии Киев имеет канализацию и больницу для чернорабочих. Эти два учреждения, даже если оставить в стороне остальные его заслуги, увековечили его имя» [83].

Пам'ять спочилого, почесного члена Товариства київських лікарів, колеги вшанували вставанням. Після цього лікар О. І. Косткевич доповів історію хвороби Є. І. Афанасьєва, навів результати розтину та продемонстрував мікроскопічні препарати органів. Останнє заняття

для колег Євген Іванович провів посмертно — на власному клінічному випадку... Доповіді було надруковано у «Трудах Общества Киевских Врачей» (1897. Т. III. Вып. 2), а також вийшли окремою брошурою «Профессор Е. И. Афанасьев. Некролог. История болезни и протокол вскрытия» (К., 1897. 15 с.: портр.). Засідання Київського фізико-медичного товариства 24 квітня 1897 року під головуванням професора М. А. Тихомирова було присвячене пам'яті двох професорів — Є. І. Афанасьєва та М. І. Стуковенкова. Огляд наукової діяльності Євгена Івановича зробив В. П. Образцов: він вважав це своїм моральним обов'язком як спадкоємець кафедри спочилого. Ми вже не раз цитували фрагменти цього виступу. Василь Парменович особливо наголошував на сміливості клінічного мислення Афанасьєва, відсутності шаблону. *«Если он мог ошибиться там, где многие говорили*

правду, то он мог сказать правду там, где все ошибались». В. П. Образцов назвав свого попередника «*талантливим, искусным и блестящим врачом*», ім'я якого ще довго переходитиме з вуст в уста [84]. Однак, деякі зауваження Василя Парменовича (мовляв, Афанасьєв надмірну увагу приділяв гінекологічним захворюванням, а часом міг припуститися помилки, якої не зробив би і молодий лікар-випускник) викликали бурхливу реакцію М. К. Нейолова. У майбутньому — професор-акушер Варшавського університету, а тоді — нещодавній учень Афанасьєва і колега по приватній практиці, Микола Костянтинович рішуче заперечив Образцову. Йому, під час спільної праці з Євгеном Івановичем на приватному прийомі, у бесідах із колегами ніколи не доводилось чути про подібні помилки свого вчителя [85].

Вшанувало пам'ять Є. І. Афанасьєва також Київське товариство каналізації. Воно заснувало премію його імені за найкращу друковану працю з питань оздоровлення міст. А в Університеті було засновано іменшу стипендію на пожертвуванні професором 6000 карбованців. Стипендіатами могли бути лише студенти-медики, обов'язково російсько-піддані та православного віровизнання [86].

Через два десятиліття після смерті Євгена Івановича почався розгул печуваного вацдалізму, який ускладнився довготривалою історичною амнезією. Від кількох сотень поховань на цвинтарі Видубицького монастиря залишилося трохи більше десятка. Остаточне знищення некрополя відбувалося 1950 року і було пов'язане зі створенням Ботанічного саду АН УРСР. Так, безслідно зникла плита з могили видатного вченого, анатома світової слави, В. О. Беца. Лише стараннями ентузіастів місце його поховання не зникло остаточно: на ньому встановлено бюст. Пам'ятник професору Є. І. Афанасьєву поблизу величного Георгіївського собору, у центрі монастирського ансамблю, відразу привертає увагу відвідувачів стародавньої обителі. Це справжній витвір мистецтва. Його виконано з білого каррарського мармуру в майстерні П. Ріццолатті у 1897–1900 рр. Пам'ятник має вигляд чотиригранної каплиці. На східному боці, у ніші, встановлено погруддя Є. І. Афанасьєва. Нижче вміщено дошку, на якій зазначені ім'я, наукове звання й посада покійного, а також дати його життя і смерті. Під дошкою — лавровий вінок — символ слави й

Пам'ятник професору Є. І. Афанасьєву.
Сучасне фото

но-просветительных учреждений при СМ УССР об общественно-полезной деятельности Афанасьева и в положительном случае оставить» [88]. Мабуть, недаремно прожив своє життя доктор медицини Євген Іванович Афанасьєв, якщо навіть чиновники сталінської епохи визнали його діяльність суспільно-корисною.

Сьогодні, на превеликий жаль, ім'я Є. І. Афанасьєва мало відоме більшості киян, включаючи й медичну спільноту міста. Добре, що належно вшановано хоча б окремих із тих, з ким Євген Іванович творив свої добрі справи. 2009 року на території Науково-практичного центру дитячої кардіології та кардіохірургії (колишньої Лікарні для чорноробів, згодом — «Охматдиту») встановлено пам'ятник Н. А. Терещенку роботи скульптора О. Михайлицького. Назву «Терещенківська» повернуто й вулиці (колишня Олексіївська, пізніше — Репіна), на якій мешкала славет-

пошани. З західного боку пам'ятника — порожнє овальне заглиблення. Медальйон з портретом та кіот з іконою, що колись там були, нині відсутні. Надгробок реставровано 1991 р. [87].

Яким чином цей пам'ятник уцілів? 1950 року до постанови міжвідомчої комісії по Ботанічному саду (голова — заступник директора Ботанічного саду інженер Леонід Степанович Осипов) додавався список поховань (усього 37) з висновками щодо ліквідації чи збереження тих чи інших могил. Навпроти прізвища Є. І. Афанасьєва зазначалось:

«Уточнить вопрос с Комитетом по делам культурно-

на родина меценатів. Але замислимося: чи могли бути втілені належним чином їхні (і не лише їхні) найкоштовніші проекти без участі й нагляду доктора медицини Афанасьєва? На будинку по вул. Терещенківській, 11 є меморіальна дошка — ні, не Євгенові Івановичу, а Г. М. Кржижановському — діячеві більшовицької партії та Радянської держави, академіку АН СРСР та УРСР, який жив тут у 1903 — 1905 роках. Можливо, варто було б відновити премію імені Є. І. Афанасьєва за кращий проект із благоустрою міста. І назвати його ім'ям одну з вулиць Києва: не вже у столиці європейської держави вони і надалі іменуватимуться Кар'єрною, Силікатною, Ремонтною чи Колективізацієй?

ПРИМІТКИ

1. З прізвищем «Афанасьєв» відомі кілька медиків: 1) Василь Іванович (1849–1903). Народився в Орловській губ., 1868 р. закінчив Орловську гімназію. Навчався у Медико-хірургічній академії (МХА) у Санкт-Петербурзі (закінчив 1873 р. із золотою медаллю). Був приват-доцентом на кафедрі патологічної анатомії; з 1894 р. — ординарний професор загальної патології та патологічної анатомії Юр'ївського університету. Автор численних публікацій. 2) Михайло Іванович (1850–1910) — клініцист, бактеріолог, патоморфолог. Випускник природничого факультету Петербурзького університету (1874 р.); зі ступенем кандидата вступив до МХА (закінчив 1877 р.). З 1884 р. працював у ВМА та Миколаївському військовому госпіталі (СІБ). Був директором і професором бактеріології у клінічному інституті Вел. Ки. Олени Павливни. Вперше виділив чисту культуру промислового грибка від хворого на актиномікоз (1886 р.). Автор численних праць. Редактор журналів «Терапевтический вестник» та «Современная медицина и гигиена». За його редакцією вийшла також «Реальная Энциклопедия медицинских наук» Ейленбурга (переклад з німецької із значними доповненнями). Запровадив у Росії систематичне вивчення бактеріології. Заснував бактеріологічну школу. Нам це вдалося поки що встановити місце його народження. Про Афанасьєвих — медиків див.: *Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания под ред. С. Н. Южакова и проф. П. Н. Милокова. Второй том (Арбуа де Жюльевиль – Беллинсгаузен). Четвертое издание со стереотипа. С.-Петербург, б. г. — С. 347.* Із проханням допомоги у встановленні родинних зв'язків Є. І. Афанасьєва ми звернулися до Орловського краєзнавчого музею, надіславши також інформацію про нього. У люб'язній відповіді наукового співробітника цього музею Мілдибаєвої Людмили Вікторівни (22. 10. 2012 р.) зазначалося, що ім'я Євгена Івановича не згадується у краєзнавчій літературі з-поміж видатних медиків-орловців. Однак, на її думку, з великою вірогідністю можна стверджувати, що Василь Іванович Афанасьєв — рідний брат Євгена Івановича (надто багато співпадань — місце народження, навчання в Орловській гімназії та МХА). Також в Орлі проживав лікар Павло Іванович Афанасьєв. До відповіді додані ксерокопії. На с. 46 з книги «Материалы для описания Орловской губернии» (Рига, 1905 р.) вказана точна дата смерті В. І. Афанасьєва —

17 грудня за ст. ст. 1903 р., та згадується, що він був засновником першої у Санкт-Петербурзі водолікарні. На с. 59 «Памятной книжки» 1914 р. (Орловської губернії? – Д. Н.; без вихідних даних) в розділі «Железные дороги. Московско-Курская. Управление в Москве» (підрозділ «Служба врачебная») вказано лікаря Орловської дільниці, колезького асесора Павла Івановича Афанасьєва. На с. 111 (ксерокопія репринту «Из Памятной книжки» (Орловської губернії? – Д. Н.; без вихідних даних) 1916 р. знаходимо його з-поміж лікарів – мешканців м. Орла під № 8 – фах – «*внутренние и женские болезни*». Дати народження і смерті та інші біографічні дані відсутні. Отже, поставлене питання потребує поглибленого архівного пошуку. Варто, мабуть, дослідити зв'язки інших київських орловців: проф. С. П. Алфер'єва, його шлемінників – братів Лескових, проф. О. І. Булгакова, родини Королькових та ін.

2. Отчет бесплатной больницы Цесаревича Николая для чернорабочих за 1-ое десятилетие (1894–1904).– К., 1905.– С. 30. Далі – Отчет...

3. Там само.– С. 30–31.

4. Бойчак М. П. История Киевского военного госпиталя. Киевский военный госпиталь – учебная и научная база медицинского факультета Университета св. Владимира и Киевского медицинского института // М.П. Бойчак.– К., 2005.– С. 275.

5. Кістяківський О. Ф. Щоденник. Том 1 (1874–1879).– К., 1994.– С. 376 (запис від 8 березня 1877 р.

6. Пеленук А.П., Жуковский Л.И. К 150-летию со дня рождения профессора Е. И. Афанасьева // Врачебное дело.– 1987.– № 3.– С. 122.

7. Врач.– 1897.– № 19.– С. 561 («Из Киевского Физико–Медицинского Общества (заседание 24 апреля)». Виступ проф. В. П. Образцова. Під звітним повідомленням підпис В. Бушуєва).

8. Краткий отчет о состоянии и деятельности Императорского Унив. Св. Владимира в 1898 году, составленный деканом Историко-Филолог. фак. Т. Д. Флоринским // Университетские известия.– 1898.– № 3.– Ч. I – официальная.– С. 38.

9. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 19 мая 1878 г. // Университетские известия.– 1878.– № 9.– Ч. I – официальная.– С. 31.

10. Там само.– С. 33.

11. Там само.– С. 106.

12. Там само.– С. 107.

13. Це відділення з'явилося за несприятливих обставин. Генерал-губернатор Південно-Західного краю, князь О. М. Дондуков-Корсаков, оглянувши 1869 р. Кирилівські богоугодні заклади, знайшов їх у настільки незадовільному стані, що утворив комісію для розробки заходів щодо його поліпшення. Комісія, окрім усього іншого, вирішила відкрити у центрі міста відділення на 50 хворих, головним чином з гострою патологією. 1870 р. з цією метою «Приказом Громадської Опіки» було куплено будинок громадянки Волкової по вул. Рейтарській. Відкриття лікарні відбулося 16 липня 1871 р. Згідно клопотання Університету міністр народної освіти (за згодою з міністром внутрішніх справ) дозволив Є. І. Афанасьєву читати в ній лекції для студентів 5 та 6 семестрів: по 4 години вранці на тиждень. Увечері проводилися практичні заняття по групах, по 3 години на тиждень. Хоча останні були необов'язковими, на них завжди приходило багато бажаючих. Крім

того, під час літніх кашкул у лікарні постійно займалися кілька старшокурсників. Враховуючи користь закладу для практичної підготовки майбутніх лікарів, Університет вирішив надавати по 100 карбованців річно на облаштування діагностичного кабінету, що й було зроблено. Утримувалася лікарня коштом Київського «Приказу Громадської Опіки», від 11 до 14 тис. карбованців річно. Лікування коштувало 7 крб. 20 коп. у місяць. Лікарня мала 20 жіночих та 30 чоловічих ліжок. Протягом вказаного періоду будівля ремонтувалася, капітально були перероблені відхожі місця. За перші 7 років було проліковано 3207 пацієнтів, із яких померло 511 (у т. ч. від холери під час епідемії 1871–1872 рр.— 182 з 338 хворих). Хірургічних хворих було 642, великих операцій зроблено 144 (зокрема професорами Ріском, Скліфосовським, Івановим, Гюббенстом, доцентами Коломніцим, Толочиним та ін.; особисто Афанасьєвим — 4). З-поміж інших 2565 пацієнтів: 988 — інфекційних, 443 — з хворобами дихальних шляхів, 348 — сечостатевої системи, 192 — з розладами травлення, 163 — з патологією нервової системи. Див.: Доцент Афанасьєв. Отчет за семь лет существования Старокиевского отделения Кирилловской больницы // Университетские известия.— 1878.— № 7.— Ч. II — неофициальная.— С. 247–248.

14. Отчет...— С. 32.

15. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 19 мая 1878 г. // Университетские известия.— 1878.— № 9.— Ч. I — официальная.— С. 108.

16. 150 лет Киевскому медицинскому институту. Под редакцией акад. АМН СССР Е. И. Гончарука.— К., 1991.— С. 243–244.

17. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 19 мая 1878 г. // Унив. Известия.— 1878.— № 9.— Ч. I — официальная.— С. 33.

18. Там само.— С. 28.

19. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира 7, 22 и 29 сентября 1878 г. // Университетские известия.— 1878.— № 12.— Ч. I — официальная.— С. 37.

20. Чсважвский В. Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870–1875 г) // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 2 / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяповський.— К., 1994.— С. 212.

21. Кістяківський О. Ф. Щоденник. Том 1 (1874–1879).— К., 1994.— С. 57 (запис від 4 квітня 1875 р.).

22. Профес. Минх. Ответ господину Е. И. Афанасьеву // Университетские известия.— 1878.— № 12.— Ч. II — неофициальная.— С. 540–554.

23. Доцент Афанасьєв. Отчет за семь лет существования Старокиевского отделения Кирилловской больницы // Университетские известия.— 1878.— № 7.— Ч. II — неофициальная.— С. 247–280.

24. Іван Петрович Хрушов (1841–1904) — історик літератури, член вченого та навчального комітетів по відомству імператриці Марії; у 1870–1878 рр. обіймав кафедру російської словесності у Києві, був першим секретарем історичного товариства Нестора-літописця, інспектором інституту шляхетних дівчат.

25. Кістяківський О. Ф. Щоденник. Том 2 (1880–1885).— К., 1995.— С. 57 (запис від 4 квітня 1875 р.).

26. Там само.— С. 456 (запис від 5 березня 1884 р.).

27. Там само.— С. 501 (запис від 8 грудня 1884 р.).

28. Там само.– С. 503 (запис від 14 грудня 1884 р.).
29. Там само.– С. 504 (запис від 18 грудня 1884 р.).
30. Отчет бесплатной больницы Цесаревича Николая для чернорабочих за 1-ое десятилетие (1894–1904).– К., 1905.– С. 36).
31. ДАМК, ф. 16, оп. 465, спр. 5178, арк. 7.
32. Там само, ф. 16, оп. 465, спр. 4768, арк. 42 зв.–43.
33. Там само, ф. 16, оп. 465, спр. 5178, арк. 1–3.
34. Там само, арк. 7–7зв.
35. Там само, арк. 8 зв.
36. Там само, арк. 9.
37. Там само, арк. 11.
38. Там само, арк. 10, 12.
39. Там само, ф. 16, оп. 465, спр. 4768, арк. 43 зв.–44.
40. Передерий Вячеслав, Шинулин Вадим. Настоящие врачи. Из истории кафедры факультетской терапии № 1 Национального медицинского университета.– К., 2001.– С. 60–61.
41. ДАМК, ф. 16, оп. 465, спр. 5178, арк. 44 зв.–45.
42. Кістяківський О. Ф. Щоденник. Том 1 (1874–1879).– С. 58 –589 (запис від 24 листопада 1879 р.); том 2 (1880–1885).– С. 555 (запис від 1 листопада 1883 р.).
43. Киевлянин.– 1881.– № 78.– С. 1 (без заголовку й підпису).
44. Там само.– № 108.– С. 2 (Засідання Думи 14 травня; без підпису).
45. Кістяківський О. Ф. Щоденник. Том 1 (1874–1879).– С. 498 (запис від 30 серпня 1878 р.).
46. Анатолий Макаров. Киевская старина в лицах. XIX в.– К., 2005.– С. 363. Анекдотичного характеру набув випадок консультації Антоновича у проф. В. Т. Покровського. Вони тоді ще не були особисто знайомі. Одягнутого аж западко скромно, худорлявого, блілого Володимира Боніфатійовича професор прийняв за служинка Університету. Василь Тимофійович висловив припущення, що пацієнт до всього, мабуть, зловживає спиртним. Коли Антонович назвав себе, Покровський був вражений – він, звичайно, чув це прізвище – перенеросився і наступного дня зробив візит ввічливості до колеги додому.
47. Кістяківський О. Ф. Щоденник. Том 2 (1880–1885).– С. 69 (запис від 15 лютого 1880 р.).
48. Кочерга С. Леся Українка: испытание болезнью // Асклений.– 2000.– № 2.– С. 10.
49. Кістяківський О. Ф. Щоденник. Том 1 (1874–1879).– С. 498 (запис від 30 серпня 1878 р.).
50. О.Ф. Кістяківський. Щоденник. Том 2 (1880–1885).– С. 555 (запис від 1 листопада 1883 р.).
51. Там само.
52. Капализация Киева. 1894–1994 гг. (авторы – Н. Ф. Царик, П. Л. Кисленко, В. В. Кобзарь под руководством П. И. Петимко).– К., 1994.– С. 13–14.
53. Отчет...– С. 37–38.
54. Капализация Киева. 1894–1994 гг. (авторы – Н. Ф. Царик, П. Л. Кисленко, В. В. Кобзарь под руководством П. И. Петимко).– К., 1994.– С. 15.

55. Забудова Києва доби класичного капіталізму, або коли і як місто стало європейським / За заг. ред. М. Б. Кальницького, Н. М. Кондель-Пермінової. – К., 2012. – С. 170.

56. Отчет... – С. 8–9.

57. В.Ковалинский. Меценаты Киева. 2-е издание, исправленное и дополнено. – К., 1998. – С. 262.

58. Отчет... – С. 90–91.

59. Отчет... – С. 84–85.

60. Отчет... – С. 22.

61. Отчет... – С. 84.

62. Отчет... – С. 69.

63. Киевлянин. – 1881. – № 79. – С. 5 (повідомлення – об'ява н. з. «Бесплатная лечебница Красного Креста (Мало-Владимирская ул., дом Дидковской, 32»).

64. Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998. – С. 138.

65. ДАМК, ф. 16, оп. 465, спр. 4768, арк. 42зв.–43.

66. Пелешук А. П., Жуковский Л. И. К 150-летию со дня рождения профессора Е. И. Афанасьева // Врачебное дело. – 1987. – № 3. – С. 122.

67. Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998. – С. 155–156.

68. Пелешук А. П., Жуковский Л. И. К 150-летию со дня рождения профессора Е. И. Афанасьева // Врачебное дело. – 1987. – № 3. – С. 122.

69. Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998. – С. 82.

70. Киевлянин. – 1881. – № 32. – С. 3 (Засідання міської Думи 5 лютого).

71. Профессор Е. И. Афанасьев. Некролог. История болезни и протокол вскрытия // Отгиск из «Трудов Общества Киевских Врачей». Т. III. Вып. 2. 15 с.: портр. – С.15.

72. Киевлянин. – 1897. – № 54. – С. 1 (повідомлення без підпису).

73. Киевлянин. – 1897. – № 56. – С. 3 («Погребение профессора Е. И. Афанасьева», без підпису).

74. Передерий Вячеслав, Шинулин Вадим. Настоящие врачи. Из истории кафедры факультетской терапии № 1 Национального медицинского университета. – К., 2001. – С. 94.

75. Там само. – С. 81–82, 100–102.

76. Цициурін Федір Степанович (1814–1895) – перший професор-терапевт Університету св. Володимира, декан медичного факультету (1847–1850); згодом – президент Варшавської медико-хірургічної академії (з 1850 р.), директор Медичного департаменту військового міністерства Російської імперії (1862–1867), управляючий медичною частиною Імператорського двору (1867–1882), почесний лейб-медик (з 1865 р.).

77. «Прізвище Маровського вказано помилково у В. Плюца – «Марковський». Людвиг-Карл Адольфович Маровський (1831 – 1892) – приват-доцент з предмету діагностики та ларингоскопії, уродженець Саксонії. Навчався у 2-й Київській гімназії, закінчив Університет св. Володимира. Студентом п'ятого курсу у грудні 1854 – березні 1855 рр. був відряджений до Севастополя. По закінченні Університету упродовж двох років обіймав посаду асистента при терапев-

тичній факультетській клініці. Потім був молодшим, а з 1863 р. — старшим лікарем Київського Володимирського кадетського корпусу. У 1864 році затверджений доцентом з діагностики та ларингоскопії при Університеті св. Володимира. У 1866 році обійняв кафедру факультетської терапевтичної клініки при Харківському університеті. 1868 року повернувся до Києва, де склав іспит на звання інспектора лікарської управи. У 1869 році — Псковський, з 1871 р. — Бессарабський лікарський інспектор. З 1880 року обіймав посаду Одеського лікарського інспектора. Був гласним міської Думи міста Одеси, одним з ініціаторів створення одеської бактеріологічної станції (1886 р.). Про нього детальніше див.: *В. С. Иконников. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Унверситета св. Владимира (1834 — 1884) / Сост. под ред.: В. С. Иконников. — Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. — С. 398–401.*

78. Плющ Василь. Медична освіта в Україні // Матеріяли до історії української медицини. Видання Українського Лікарського Товариства Північної Америки. Нью-Йорк — Мюнхен, 1975.— С. 40.

79. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 7, арк. 4–5 зв. (лист М. Ренненкампа (конфіденційний) пошчителєві Київського навчального округу Голубцову для доповіді І. Д. Делянову від 27 травня 1885 р.).

80. Врач.— 1897.— № 19.— С. 561 («Из Киевского Физико — Медицинского Общества (заседание 24 апреля)»). Виступ проф. В. П. Образцова. Під звідомленням підпис В. Бушуєва).

81. ДАМК, ф. 16, оп. 465, спр. 4768, арк. 40. Згідно інформації, люб'язно наданої авторові В. В. Ковалинським, Володимир Афанасьєв помер 4 грудня 1908 р. у віці 29 років від занепаєння легенів. Був відспіваний у Володимирському соборі і похований у Видубицькому монастирі. Згадується також Василь Євгєнович Афанасьєв, інженер-механік, що мешкав по вул. Пункінській, 37. Він помер у листопаді 1908 р. у віці 47 років. Був відспіваний у Володимирському соборі, похований на Байковому кладовищі. Однак у «Послужном списке» проф. Афанасьєва, звідки взято інформацію про його родину, про Василя не згадується взагалі. Дружина Євгена Івановича, Надія Олександрівна, входила до числа «членов-соревнователей» Лікарії для чорноробів. Її ім'я стоїть першим з-поміж платників внесків — по 25 карбованців щорічно — у період 1894–1900 рр. (за винятком 1897 р.). Див.: *Отчет...*— С. 102–103.

82. Друг Ольга, Малаков Дмитро. Особняки Києва.— К., 2004.— С. 463. Після смерті Євгена Івановича власником будинку стала його родина — спочатку дружина, Н. О. Афанасьєва, а згодом доньки — Валентина (у заміжжі Тарновська) та Ольга (у заміжжі Мерклінг). Див. статтю М. Кадомської, Т. Слюдикової та Л. Федорової у кн.: *Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енциклопедичне видання. Кн. 1, ч. 3: С — Я / Редкол. тому: Відп. ред. П. Тронько та ін. Упоряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Н. Коваленко, Л. Федорова.— К., 2011 (у друці).— С. 1586–1587.*

83. Профессор Е. И. Афанасьев. Некролог. История болезни и протокол вскрытия // Оттиск из «Трудов Общества Киевских Врачей» (1897. Т. III. Вып. 2).— К., 1897. 15 с.: портр.— С. 2–3.

84. Врач.— 1897.— № 19.— С. 562 («Из Киевского Физико — Медицинского Общества (заседание 24 апреля)»). Виступ проф. В. П. Образцова. Під звідомленням підпис В. Бушуєва).

85. Врач.– 1897.– № 22.– С. 634 (лист М. Нейолова до редакції газети з приводу звіту В. Бушуєва).

86. Врач.– 1897.– № 5.– С. 155 (повідомлення у розділі «Хропики и мелкие известия» під № 200).

87. Див. статтю О. Жиздринської, Л. Проценко у кн.: Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енциклопедичне видання. Кн. 1, ч. 1.: А – Л / Редкол. тому: Відп. ред. П. Тронько та ін. – К., 1999.– С. 245.

88. Проценко Л. А. Історія київського некрополя.– К., 1995.– С. 192–193.

Сергій БЛОКІНЬ,

лауреат Національної премії України ім. Т. Г. Шевченка,
доктор історичних наук

**КИЯНИН-ДЕРЖАВНИК
ВАСИЛЬ РІЗНИЧЕНКО,
ІСТОРИК ГЕТЬМАНЩИНИ XVII-XVIII ст.,
ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОЇ САМОСТІЙНОСТІ
1917–21 РОКІВ***

... Збереглася розстрільна справа на 287 офіцерів, розстріляних за рішенням надзвичайної трійки на засіданні 4 грудня 1920 року у Феодосії. Оскільки трійки були **позасудовим** органом, назвати їхнє засідання **судом** (похідне: їх було **засуджено**) некоректно. Ухвала формулювалась так: «Принимая во внимание доказанность (sic) обвинения всех вышепоименованных в количестве двухсот восьмидесяти семи человек как явных (sic) врагов трудового народа и контрреволюционеров — расстрелять, имущество их **конфисковать**»¹. Пізніше, уже в сталінські часи це формулювання увійшло у резолютивну частину протоколів трійок УНКВД. Вироки «трійок» мали стандартний вигляд: «N РАС-СТРЕЛЯТЬ, лично принадлежащее ему (ей) имущество — КОИ-ФИСКОВАТЬ». Безліч автографів на документах залишив секретар трійки УНКВД Київської області Соломон Абрамович Альтзіцер (* 26 грудня 1898, Олександрівськ [Запоріжжя] – не раніше липня 1939), відомий тим, що освіту мав незакінчену нижчу (sic)².

У роки большевицького терору українська культурна спадщина зазнала величезних втрат. Перші підсумки втрат культурної спадщини зробили під час війни історики, що з тих чи інших причин лишились у Києві. 26 березня 1942 року німецька окупа-

* Публікується в авторській редакції.

¹ ЦДАГО України. № 4933А ФП / кор. 44. Арк. 3. Операцію з вилучення здійснено здебільшого наприкінці 1920 року (І.І.Петрова арештовано 20 листопада, І.Ю.Діденка та П.Ал.Стерлядкіна – 26 листопада).

² Див.: Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр. К., 1999. С. 42, 112, 297, 349.

пійна влада заснувала Музей-архів переходної доби м. Києва³. На його директора було призначено проф. Ол. Оглоблина. Музей-архів розташувався в особняку 1830-х років на Подолі, на Олександрівській площі, 8.

Дослідницьку роботу з вивчення большевицького терору проти української культури Ол. Оглоблин розпочав відразу, як Червона армія залишила Київ. Для того він мав як загальнонаукові, так і певні особисті мотиви. 19 грудня 1930 року він був ув'язнений (несподівано для колег звільнений на зламі березня й квітня 1931 року)⁴. 1931 року відбулась т. зв. дискусія, метою якої була громадська дискредитація вченого.

Коли почалась війна й прийшли німці, 21 вересня 1941 року Оглоблин став київським мером (перебував на цій посаді до 29 жовтня). Прикро формулювати цю думку, але в цей час він побачив для себе нові наукові перспективи, яких у тридцять роки не мав. Повернувшись до науки, став директором Музею-архіву. 16 штатних співробітників разом з консультантами працювали хапливо, ніби передчуваючи, що їм буде відведено зовсім мало часу. Справді, останні документи музейного діловодства, що збереглись донині, датуються 1 листопада 1942 року. Київські музейники почали фіксувати те, що бачили на власні очі. Вони стали вивчати втрати культурної спадщини в мирні, советські роки. 15 липня 1942 року у приміщенні Музею-архіву відкрилась перша виставка — «Руйнація большевиками культурних пам'яток у Києві». 16-го липня, коли відбувся дев'ятий пленум Музею-архіву, виставку відкрив тодішній київський мер, за німців третій з черги, Леонтій Іванович Форостівський⁵.

Зберігся тематико-експозиційний план виставки. Його першу редакцію було складено перед 3 листопада 1941 року⁶. Про Успенський собор Києво-Печерської Лаври тут сказано лише як

³ Див.: Музей визвольних змагань у Києві // Наші дні. Львів, 1942. Липень. Ч. 8. С. 11.

⁴ Верба Ігор. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. К., 1999. С. 66, 192, 199.

⁵ Салій Іван Миколайович. Обличчя столиці в долях її керівників. К.: Довіра, 2008. С. 61-66.

⁶ Кабанець Євген Павлович. Загибель Успенського собору : міфи і дійсність: Документальне розслідування. К., 2011. 376 с.

про занедбаний. Інакше кажучи, він ще стояв. У тематико-експозиційному плані фігурував такий пункт: «**Перетворення церкви Спаса на Берестові та Видубецького монастиря на склепи майна репресованих НКВД**»⁷.

Влада розробила механізм вилучення конфіскованого майна, яке йшло в прибуток держави⁸. Після винесення вироку на помешкання засудженого до страти — якщо це був Київ — приходили представники 2 відділу УГБ НКВД та міськфінвідділу, які складали акт конфіскації та окремий опис того, що вилучалося. Конфіскувалося те, що можна було продати через комісійні крамниці. Скажімо, 19 квітня 1938 року після загибелі професора гравюри Софії Олександрівни Налепінської-Бойчук в неї вилучили 19 предметів жіночого одягу⁹. Державу в особі кількох чоловічин-чекістів і кількох представників «горфинотдела» зацікавили:

1. «Платья разные дамские 6 шт. 280. -
2. Рубахи дамские нательные разные 7 шт. 31. -
3. Туфли дамские желтые старые 1 пара 30. -
4. Шляпы дамские разные 3 шт. 2. - 1 шт. утиль
5. Трико дамское (sic) шолковое 1 пара 7. -
6. Рубаха дамская шолковая 1 2. - » і т.д.¹⁰

Характерно, що жодної гравюри, жодної картини чи килима, жодного взагалі мистецького твору, жодної книжки чи папірця у списку вилученого в Налепінської-Бойчук не було зазначено. Одну частину не описаного, було, очевидно, пограбовано, іншу частину ліквідували. Досі невідомо, що потрапляло до церкви Спаса на Берестові та Видубецького монастиря, що — на інші склади, й де вони розташовувались.

Митрополит Філарет (Лінчевський) мав у Києві трьохповерховий будинок на Старо-Забарській, 7 а (потім знесений). Звертаючись до влади у справі оцінки конфіскованого майна, 82-річна

⁷ ДАКО. Ф. 2412 (0085 !). Оп.1. № 2. Арк. 39-40.

⁸ Матеріали до цієї теми див.: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. С. 106-107.

⁹ ЦДАГО України. № 58310 ФП. Арк. 51-52.

¹⁰ Білокінь С. Смерть Софії Налепінської-Бойчук // Образотворче мистецтво. 1997. Ч. 1. С. 46-49.

дочка митрополита Олімпіада Богатель 5 червня 1989 року писала: «В доме было много икон, рояль, книги, посуда (сервизы), картины». Засуджений він був з конфіскацією, але КГБ відповіло: «Каких-либо данных о месте нахождения изъятых у Линчевского А.К. указанных предметов, а также о конфискации органами НКВД у него дома, рояля, икон, книг, посуды, картин в архивных материалах не имеется». О.Александр Глаголев листувався з колишніми професорами Київської духовної академії Тітовим і Посновим, що емігрували до Югославії¹¹. Чи збереглися їхні листи, невідомо. Під час арешту митрополита УАПЦ Василя Липківського було забрано «чемодан с разн[ой] переп[иской]»¹². Актів про переміщення чи знищення цієї валізи немає.

У Москві 1936 року фіксується низка спеціальних крамниць, де продавали конфісковані у в'язнів речі. До них стояли величезні черги¹³. Видатна мемуаристка есерка Єкатеріна Львовна Оліцька, що жила в Умані разом з Н. В. Суровцовою, згадувала: «Из уст в уста передавался анекдот о том, как инкогнито едущий представитель Советского Союза был сразу опознан в Англии, так как на трости его была монограмма «ЕД», на портсигаре «СК», на золотых часах «КБ»¹⁴.

Чимало книжок репресованого віце-президента УАН С.Єфремова потрапило до кол. Публічної бібліотеки АН УРСР через букіністичні книгарні. Торік, виписавши в НБУ ім. В.І.Вернадського книжку В.Різниченка «Батуринські свічки» (К., 1919; шифр ВО 423240), я одержав т. зв. компакт, до спинки якого було приклеєно добре знайому мені червону наліпку «Збірниця / 79»¹⁵. За перпу книжку конволюту його колишній власник узяв друге видання дуже популярного «Скотолічебника» В.Короліва

¹¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 59 163 ФП / кор. 1513. Арк. 33 зв.

¹² ГДА СБУ. № 65685 ФП. Арк. 5 зв. Див.: Білокінь С. Смерть митрополита Липківського // Людина і світ. 1992. № 4. С. 27-34.

¹³ Трагедия иностранных коммунистов в России: Письмо коммуниста // Соц. вестник. 1938. 30 июля. № 13/14 (416/417). С. 22-24.

¹⁴ Олицкая Екатерина Львовна (7 I 1900, Курськ – 29 VII 1974, Умань). Мои воспоминания. [Ки.] I. [Frankfurt / Main:] Посев, [с 1971.] С. 156.

¹⁵ Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1798-1923. Бібліогр. пок. Т. 2 / Редколегія : Онищенко О. С. (голова) та ін. Авт. колектив : Бойченко Марина Дмитрівна та ін. К., 2003. №№ 5065, 7847. Далі: Україномовна книга у фондах. Т. 2).

(Старого; 1913). Книжка важко постраждала: на титульному листку було вирізано вертикально орієнтований прямокутник (печатка колишнього власника), а разом із ним і решту паперу до краю сторінки. «Батуринські свічки» стали третім елементом конволюту, де на с. 14 власницьку печатку було замазано тушем. Дуже відома ситуація: так советська бібліотека, на яку перетворилася Всенародна бібліотека України (потім Публічна, тепер НБУ), боролася з печатками академіка Сергія Єфремова.

Процую увазі читача статтю про розстріляного історика й демографа Василя Різниченка. Він мешкав у центрі міста, на Золотоворітській вулиці. Його майно було конфісковане й ліквідоване, він не мав нащадків. Зроблено було все для того, щоб затерти навіть пам'ять про цю людину. Призначення цієї статті — показати, що «панери не горять».

В українській історіографії показний, ледве що не головний внесок у дослідження й популяризацію історії Гетьманщини, її найвидатніших діячів, минувшини її столиці Батурина та її околиць, зробив визначний вчений-державник Василь Федорович Різниченко (16 / 28 січня 1892, Конотоп — 17 липня 1938, Київ).

Починав він з інших, не таких уже гострих і дражливих, як на той чи пізніший час, — красназавчих тем. Наприклад, у нього вийшли студії про проект українського університету в Батурині, про місцевих бджолярів Петра Прокоповича та Степана Панамарьова, дядька відомого бібліографа, тощо. Вчений відзначав видатне значення цього міста: «Батурин відігравав дуже значну роль в історії українського народу і займав одно з перших місць серед городів України на протязі XVII–XVIII і початку XIX стол. Се була столиця України, в котрій жили Гетьмани України і знатніша генеральна старшина. Довший час, з 1669 по 1764 р., з невеликими перервами, він був центром політично-державного життя України і важним кріпостним пунктом. У Батурині писались і видавались видатні державні акти і розпорядження, приїздили і вели переговори з Гетьманами різні дипломатичні представники чужоземних держав і т. и.»¹⁶. У сукупності Різничен-

¹⁶ Різниченко Вас. Матеріяли до бібліографії Батурина: Доповіснє. К.: Друкарня «Дніпро», Костельна, 9, 1919. С. 3.

кові публікації відогравали чималу просвітницьку роль. Ще одна група чи не найґрунтовніших його праць належить до сфери демографії, яку він студіював методами бібліографії. Наприкінці свого короткого життя серйозно й капітально він попрацював саме в цій царині.

Але центральне місце в його спадщині займають все-таки праці, присвячені минулому гетьмансько-старшинської державності. Напередодні 1917 року і в роки Визвольних змагань (точніше — в роки української державности, або самостійної України) він видав кілька десятків брошур і статей про український герб і національні кольори, книжечки про Івана Мазепу, Пилипа Орлика¹⁷ й Кирила Розумовського, придворного гетьманського лікаря Хому Дусика, нарешті, про нащадка останнього гетьмана України Льва Розумовського (+ 1917).

Література про нього самого невелика. Складається вона по суті лише з рецензій. Втім, відгукувались на його видання, аналізуючи його праці, такі видатні вчені, як Дмитро Дорошенко, Вадим Модзалевський, Наталя Мірза-Авак'янц, Віктор Романовський, В'ячеслав Прокопович.

Для вивчення Різниченкової наукової спадщини треба було починати, природно, з реєстрації його праць. На обкладинці брошури 1916 року він вмістив покажчик власних праць, що вийшли окремо: 16 позицій окремих видань і п'ять поштових карток¹⁸. У доповненнях до «Матеріалів до бібліографії Батурина» (1919) вміщено ширший список «Видання Вас. Різниченка»: 40 книжок, 6 поштових карток і 2 позиції, що могли увійти у «Різне» - національні емблеми й плакати¹⁹. Той самий список видань Вас. Різниченка увійшов до іншої книжки 1919 року²⁰. Крім двох видань,

¹⁷ Працю перевидано в незалежній Україні 1991 року (редакційно-видавничий відділ „Заповіт”, тираж 30 000 примірників!) та 1996-го з коментарями Валерія Шевчука. Згадку про це див.: Стафійчук В. Роль Пилипа Орлика у стосунках гетьманської влади з Єлецьким монастирем // Сіверяпський літопис. 1998. № 3. С. 122.

¹⁸ Різниченко Вас. На могилі останнього Гетьмана України в Батурипі. К.: Славянська друкарня, 1916. С. 4 обкладинки.

¹⁹ Різниченко Вас. Матеріали до бібліографії Батурина: Доповнення. С. [31-32].

²⁰ Різниченко Вас. Батурипські свічки: Сторінка з історії української свічкової промисловости. К., 1919.

усі перелічені в каталозі твори були працями самого В. Різниченка. Крім своїх власних праць, В. Ф. видав ще дві книжки:

35. Мазюкевич Павло. Христос і українство. Звенигородка, 1917.

36. Тарасенко Іван. До питання про утворення самостійного українського алфавіту. К., 1917²¹.

Природно, у дальшому збиранні Різниченкової спадщини перед вели українські бібліографи. Перший, причому доволі солідний внесок у справу зробив видатний українознавець Іван Калинович. Оглядаючи публікації з історії України, що вийшли в 1914-1923 роках, він облікував 20 праць Різниченкових²².

Нарешті, у 1998-2002 роках іншу добірку з 21 праць Василя Різниченка уклав, здебільшого в Національній бібліотеці України (кол. ВБУ) та Історичній бібліотеці України, і описав у своєму 10-томнику «Бібліографія старої України, 1240–1800 рр.» Микола Жарких²³.

По-різному відбито особу Василя Різниченка в довідкових виданнях. Мабуть, не наважившись паразити його на можливі прикросці, його зовсім пропустили упорядники «Української загальної енциклопедії», що виходила окремими випусками у 1930-ті роки (див. т. 2). У розпал брежнєвської реакції, 1973 року, як краєзнавця й патріота представив його в «Енциклопедії українознавства»²⁴, перевиданій багато пізніше у Львові, Володимир Кубійович (1900–1985). Натомість Різниченка й близько не підпустили до антинаукової й винятково тенденційної «Радянської енциклопедії історії України», про що подбав її головний редактор, тодішній академік АН УРСР Андрій Скаба. Не потрапив він, розуміється, й до бажанівської УРЕ.

²¹ Україномовна книга у фондах. Т. 2.

²² Калинович Іван, син Тита (25 XI 1884, Львів – 12 XI 1927, там само). Українська історична бібліографія за 1914-1923 рр. // ЗНТШ. Т. 134-135. 1924. С. 185-240. Див.: Королевич Ніцель Федорівна (нар. 21 січня 1926, Харків). Українські бібліографи ХХ століття: Навч. посібник. К., 1998. С. 91-110.

²³ Жарких Микола Іванович (нар. 1956). Бібліографія старої України, 1240–1800 рр. Зошит 1. К., 1998. С. 18, 145, 166 (4 поз.); Зошити 2-3. К., 2000. С. 42 (1 поз.); Зошити 5-6. К., 2001. С. 15, 31, 49, 62, 70, 162 (13 поз.); Дж.: Зошит 7. К., 2001. С. 9 (2 поз.); Зошит 9-10. К., 2002. С. 353 (1 поз.).

²⁴ Різниченко Василь // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. [Ки.] 7. [Париж; Нью-Йорк, 1973.] С. 2521.

Для сучасних довідкових видань на нових джерелах написав кілька версій статті про Різниченка автор цих рядків²⁵. Студія, що лежить нині перед читачем, продовжує цикл робіт, розпочатий 1985 року²⁶.

Джерельна база. Відомості про В. Різниченка відкладались у тих його знайомих, хто з ним листувався. Дуже цінні матеріали збереглись у паперах видатного бібліографа, фундатора української бібліографії другого ступеня Федора Пилиповича Максименка, колишнього співробітника Всенародної бібліотеки України (ВБУ)²⁷. Докладніше про його конкретну роботу — нижче.

Листувався з ним останній член Чернігівської губернської ученої архівної комісії Дмитро Опанасович Бочков, що директорував у Черкаському музеї (1918–35)²⁸. Цікаво інформує про

²⁵ Білокінь С. Різниченко (Різников) В.Ф. // Довідник з історії України. Том 3. К., 1999. С. 39; Його ж. Різниченко В.Ф. // Довідник з історії України. Вид. 2. К.: Генсза, 2001. С. 657 ; Його ж. Різниченко В.Ф. // Довідник з історії України. Вид. 3. К.: Генсза, 2001. С. 965-966.

²⁶ Білокінь С. Видатний краєзнавець // Рад. село. Бахмач, 1985. 9 лютого. № 18 (8031). С. 4; Його ж. Краєзнавча діяльність Василя Різниченка // Друга чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.): Тези доповідей. Вип. II. Чернігів; Ніжин, 1988. С. 89-91; Його ж. Краєзнавець і патріот Батурина Василь Різниченко // Матеріали науково-практичної конференції „Видатні діячі Батурицького краю”, присвяченої 230-ій річниці з дня народження Петра Івановича Прокоповича (2-3 червня 2005 р.). Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005. С. 106-120 та ін.

²⁷ Максименко Федір Пилипович (23 I 1896, с. Біленьке Катеринославського пов. та губ. – 6 VII 1983, Львів). Див. про нього: **Білокінь С.** Федір Максименко і книгознавці його доби // Кур'єр Кривбасу. № 93-94. 1998. Січень. С. 122-132; **Його ж.** Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено, 1920-1941 // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчицького з нагоди його 70-річчя. Том II. К.; Л., 2004. С. 554-602; **Дашкевич Яр.** Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. Вид. 2, випр. і доп. Львів, 2007. С. 672-683; **Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка.** Львів, 2008. 364 с.

²⁸ **Бочков** Дмитро Опанасович (15 X 1887, м. Остер Чернігів. губ. – 1987, Київ), краєзнавець, займався персоналіями Чернігівщини й Черкащини. Останній член Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Перший директор Черкаського історико - педагогічного музею ім. Т. Г. Шевченка (тепер Черкаський краєзнавчий музей). Рятував архівні матеріали Черкащини. Зібрав матеріали до Біографічного словника чернігівців. – **Архів: Державний архів Чернігівської обл.** Ф. р - 8860. – **Тв.: Черкаський округовий ім. Т. Гр. Шевченка музей** // Укр. музей. 36. 1. К., 1927. С. 249; **Интересный** случай находки древнеримской монеты

їхні стосунки листівка В.Ф. до Бочкова 15 липня 1924 року, приводом до якої стала нотатка Бочкова про Черкаський музей у газеті «Більшовик»: «Если это Вы, Дмитрий Афанасьевич, с которым я 8 лет тому назад обменялся несколькими письмами, убедительно прошу Вас дать знать о себе по адресу: г. Конотоп, Черниг. губ., Успенско-Троицкая улица, № 4. Василию Федоровичу Резниченко. Имею к Вам важное дело научного характера»²⁹.

Василь Різниченко — літературний псевдонім краєзнавця. За документами, він Різников, російською мовою — Резников, до большевиків — через „ять”. Цікаво, що два ранні свої листи до Михайла Грушевського (1911–12) він підписав ще як Василь Різников, а пізніші два (1927) — вже як Василь Різниченко³⁰.

Походження його добре документоване. Василь Федорович народився 16 / 28 січня 1892 року в Конотопі у заможній православної родині³¹. Його батько Федір Пилипович Різников був особистий дворянин, служив фельдшером, щоправда, лишаючись в одному з найменших чинів — колезького секретаря³². Мав бу-

// Краткие сообщения Института археологии АН УРСР. 1955. Вып. 5. С. 84-85. — Дж.: Максименко Ф. Матеріали до краєзнавчої бібліографії України, 1847–1929. К., 1930. С. 219. № 1060 ; Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. К. Наукова думка, 1966. № 771; **Русская** интеллигенция: Автобиографии и библиографические документы в собраниях С. А. Венгерова: Аннотированный указатель: В 2 тт. Т. 1. СПб.: Наука, 2001. С. 174; **Клименко** Тет. З історії розвитку архівної справи на Черкащині // Студії з архівної справи та документознавства. Т. Х. К., 2003. С. 9 (помилково: Дмитро Панасович Бочковський); **Білокінь** С. На зламах епохи: Спогади історика. Біла Церква: О.Пишківський, 2005. С. 173, 215; **Путівник** по особових фондах Архівних наукових фондів рукописів та фотозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського. К., 2005. С. 113; **Укр. музейн. енци.**: Зб. наук.-метод. матеріалів (2006).

²⁹ Держ. архів Чернігів. обл. Ф. р-8860. Оп. 1. № 35. Арк. 16.

³⁰ ЦДА України. Ф. 1235. №№ 304, 714. Див.: **Епістолярна** спадщина Михайла Грушевського: Показчик до фонду № 1235 у ЦДА України у м. Києві / Упорядник Ігор Борисович Гирич (нар. 23 IX 1962). К., 1996. С. 63. Публікація: **Сіверяни** пишуть Грушевському / Підготували до друку Ю.Мицик, В.Денис, Ф.Мороз // Сіверянський літопис. 1998. № 4. С. 60-62.

³¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 49866 ФП / кор. 972. Арк. 3 – 3 зв.

³² Особова справа студента Київського комерційного інституту В.Різниченка. Державний архів м.Києва. Ф. р-871. Оп. 7. № 5518. Арк. 3.

динок у Конотопі, оцінений у 2 000 карб.³³ Матір звали Олександра Михайлівна. Метричного запису про народження й хрещення ще ніхто не шукав, принаймні не оголошував.

При цій нагоді наведу недатований лист В. Ф. до Д. О. Бочкова: « А siggiculum vitae своєї я так і не встиг Вам накидати. Але дещо тут сповіщу: Род. 1892 р. в г. Конотопі, учився в Конотоп[ській] церковній школі, потім в городській школі. Середню освіту здобув в Конотопській комерційній школі, яку скінчив у 1911 році. У 1911 р. вступив у Київський комерційний інститут, де й зараз перебуваю. Служу зараз в Центральному бюро по об'єднанню закупок сахару в статистичному відділі. До 1916 р. служив: у 1915 р. в Київській губерн[ській] земській управі в біжучій статистиці, а 1914 року в страховій статистиці там же. З 1 янв[аря] 1916 до марта місяця служив в канцелярії уповномоченого председателя особ (?) служби (?) статистики [нрзб.]»³⁴.

Загалом, освіту Василь Федорович здобув добру. У якийсь момент йому здалося, що він навчається не у відповідному навчальному закладі, формується не в тому напрямку, тож Різниченко почав здобувати ще й другу освіту, а за нею, фактично, й третю. Так, закінчивши Конотопську церковно-парафіяльну, а 1911 року — комерційну школу, В.Ф. вступив того самого 1911 року до Київського Політехнічного інституту, а 1913 року — до Київського комерційного інституту. Закінчив його 1918 року, коли йому минуло 26 років, із званням кандидата економічних наук. Його свідоцтво про освіту підписав ректор інституту, згодом академік УАН Костянтин Воблій.

Як уже відзначалось, цим справа не обмежилась, — здавалось, Різниченко постійно прагнув до нових і нових знань. Наприкінці української державності він став знову студентом — на той раз Київського археологічного інституту³⁵. Цю устанovu, незалежну

³³ Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. К., 1998. С. 118.

³⁴ Держ. архів Чернігів. обл. Ф. р-8860. Оп. 1. № 35. Арк. 9 – зв.

³⁵ **Український** Археологічний Інститут ім. В.Антоновича в Києві // Вперед. Львів, 1919. № 138. Підп.: В.; **Константи́неску** Людмила. Традиційна археографія в курсах Київського археологічного інституту: Інформативне повідомлення // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. К., 1997. С. 103-122; **Матяш** Ірина Борисівна (нар. 1961, Прилуки). Перший вищий навчальний заклад архівного профілю в Україні // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 3 / 4. К., 1999. С. 264-290.

від панівної ідеології, засновано було за гетьмана — 3 листопада 1918 року. Тут викладали всі видатні українські гуманітарії тих часів — академік Орест Левицький, Іван Каманін, удова Володимира Боніфатійовича Антоновича Катерина Миколаївна, Олександр Грушевський, великий генеалог Вадим Модзалевський та кілька десятків інших, а навчались в інституті представники т. зв. освічених класів. На світлинах, що збереглись у фонді професора КАІ Федора Ернста, видно, як не по-советськи вони виглядали й одягались. Вони слухали всі традиційні курси, починаючи із загальних історичних і кінчаючи спеціальними дисциплінами, включно з геральдикою, нумізматикою, сфрагістикою й навіть історією фальшування рукописів та документів. У серпні 1924 року за розпорядженням Київського губвико КАІ було закрито. Інститут одержав статус Київських археологічних курсів при науково-дослідчій кафедрі мистецтвознавства, але його фінансування було припинено.

Коли ейфорія минула, у липні 1920 року Різниченко подав прохання про зарахування його слухачем комерційно-технічного факультету того самого Комерційного інституту, що його він незадовго перед тим закінчив³⁶. Його, звісно, зарахували.

Досить рано, бо йому минуло ледве що 19 років, він виявив ділові, конструктивні якості. Два ранні листи Василя Федоровича до М. Грушевського датуються 1911–12 роками, коли він ще був студентом. Вітаючи вченого з виходом у світ його славної „Ілюстрованої історії України”, Різниченко підказав йому, що портрет Пилипа Орлика, якого Грушевський не мав для репродукування, перебуває на руках у Батурині. Портрет „попав [...] до нього тоді, як батуринці розгаскували картиншу галерею гетьмана Розумовського”³⁷. Як кажуть публікатори цього листа, йшлося тут про Митрофана Феоктистовича Раду, якому належали також портрети Мазепи, Семена Палія й Полуботка. Але В. Різниченко не тільки повідомив Михайла Сергійовича про портрети, які, звісно, були великому історикові вельми цікаві, а й виготовив і надіслав йому десяток фотографій з них, а також і з інших бату-

³⁶ 1920 року його адреса була — Нестеровський пров., 9 А (Віри Леонт. Забранської), пом. 2 (ДАМК. Ф. р-871. Оп. 7. № 5518. Арк. 1).

³⁷ Сіверяни пишуть Грушевському. С. 61.

ринських старожитностей. Так його внесок увійшов до ілюстративного ряду нового видання (1913).

Громадське хрещення Різниченка як українця відбулося теж у ці самі роки. 1913 року, коли йому виповнилось 21 рік, він опинився під наглядом жандармерії як діяч «Просвіти». За відомостями охранки (1914), він поширював нелегальну літературу та українські закордонні газети³⁸. Служив тоді у статистичному відділі Центрального бюро для об'єднання закупівель цукру, далі у статистичному відділі Київської губернської земської управи (1914 року — у страховій статистиці, 1915 — у біжучій статистиці)³⁹.

Ще в студентські роки В.Ф. почав друкуватись у газетах «Діло» та «Сніп», свої зв'язки з редакціями дедалі поширюючи. Взагалі можна сказати, що він друкувався у київській, чернігівській та західноукраїнській періодиці дуже широко. Бібліограф Федір Пилипович Максименко, повний тезка його батька і майже одноліток його самого (лише на чотири роки за нього молодший), у своїх нотатках зазначав, що Різниченко друкувався не менше як у 38 періодичних виданнях. Свої відомості Максименко одержав, найімовіріше, від самого Різниченка.

Починаючи з 1915 року, виходили доволі численні Різниченкові брошури з краєзнавства та історії Гетьманщини — козацько-старшинської державності XVII–XVIII ст. Це «Проект українського університету в Батурині» (К., 1916), «З минулого Батурина» (ч. 1–2. К., 1916) та «Батуринський шлях» (К., 1916). Рецензентка «Украинской жизни», що підписалася криптонімом «Н. М.» (Наталя Мірза-Авак'янц), назвавши перше з цих видань «інтересной и содержательной брошюрой», виклала її зміст і відзначила: «Что касается самой работы г. Різниченка, то благодаря с одной стороны содержательности и сжатости, выдвигающей на первый план лишь самое существенное, и с другой — серьезности и научной добросовестности автора, она заслуживает вполне благоприятного отзыва»⁴⁰.

³⁸ ЦДІА України. Ф. 275. № 3736. Арк. 526-529; Ф. 275. № 899. Арк. 30, 35.

³⁹ Автобіографічні відомості містяться у листі до дослідника Чернігівщини Д. Бочкова від 3 жовтня 1916 року (зберігається в автора статті).

⁴⁰ Украинская жизнь. 1916. № 6. С. 83.

Як молодший послідовник видатного бібліографа Степана Івановича Пономарьова⁴¹, вчений-просвітитель Василь Різниченко 1916 року розпочав (за І. Корнейчиком, «спробував розпочати») видання критико-біографічного словника письменників, вчених, громадських діячів та інших визначних уроженців Конотопського повіту. Вийшло два випуски цього словника, присвячені Михайлові Драгомирову й Петрові Прокоповичу, після чого, — вважав за потрібне підкреслити Корнейчик, — «друкування її (цієї роботи. — С.Б.) припинилося і більш ніколи не поновлювалося»⁴². У листі В.Ф. до Бочкова від 25 вересня 1916 року зазначалося, що третій випуск серії «Земляки, достомамятні уродженці землі Конотопської» він передбачав присвятити С. Пономарьову⁴³.

У Єкатеринбурзі (у 1924–91 Свердловськ) 1916 року вийшло три збірочки поезій (по 8–14 сторінок кожна) якогось П.Різничкова⁴⁴. У травні 1932 року Павло Григорович Тичина записав у щоденнику: «Вас. (sic) Різников (Різниченко). Був збірничок віршів. А в мене є пародія Еллана на нього»⁴⁵. Цікаво, що 1920 року в альманасі «Зшитки боротьби» було надруковано вірш П. Різниченка «Вечір», вірші Еллана («Канонада») й самого Тичини («Перезорюють зорі...»). Чи не міг Павло Григорович іден-

⁴¹ Пономарьов Степан Іванович (2 / 15 VIII 1828, м. Конотоп Полтав. губ. — 10 X / 13 XI 1913, там само), укр. і рос. філолог, бібліограф, педагог. — Дж.: Дорошенко Дм. Огляд української історіографії. Прага : Укр. ун-т в Празі, 1923. С. 86; Укр. музей. Зб. 1. К., 1927. С. 253; Андрієвський Ол. Бібліографія літератури з українського фольклору / ВУАН; Етногр. -фольклор. комісія ; За ред. акад. А. Лободи. Том I. К., 1930. С. (766); Архів Михайла Драгоманова. Том I. Варшава, 1937. С. 14, 116, 137, 351; Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. К. : Наукова думка, 1966. №№ 119, 122; Дубровіна Л. А., Опиненко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1918-1941. К., 1998. С. 79; Особові архівні фонди Інституту рукопису : Путівник. К., 2002. С. 197, 340; Палієнко Марина. Автори «Кієвской (sic) старины» : Короткий біографічний словник // Палієнко Марина. «Кієвская (sic) старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX — початок XX ст.). К.: Темпора, 2005. С. 311 - 312.

⁴² Корнейчик Ігор Іванович (1924-1974). Історія української бібліографії: Дожовтн. період. [Харків:] Кн. палата УРСР, 1971. С. 310.

⁴³ Держ. архів Чернігів. обл. Ф. р-8860. Оп. 1. № 35.

⁴⁴ Україномовна книга у фондах. Т. 2.

⁴⁵ Тичина Павло Григорович. Із щоденникових записів. К.: Рад. письменник, 1981. С. 61.

тифікувати цих Різникових-Різниченків, чи він знав щось таке, чого не можемо дошукатися сьогодні ми?

Коли українство переформувалось у державу, визначаючись політично, 1917 року за рекомендацією Федора Матушевського Різниченко вступив до партії соціалістів-федералістів (УПСФ)⁴⁶. А попросту сказавши, він став затягим українським націоналістом-самостійником. У роки самостійності (1917–21) надрукував численні праці про українських гетьманів. Рецензуючи одну з них, видатний історик Дмитро Іванович Дорошенко з винятковою вимогливістю констатував: «Тепер, коли справа української державности з-поза меж можливого переходить на ґрунт реальної дійсности, прокинувся серед нашого громадянства інтерес до тих історичних діячів українських, які були виразниками ідеї української самостійности в минулому. На першому місці серед тих діячів стоїть гетьман Мазепа, трагічна постать котрого і романтична біографія дали стільки вдячного матеріалу для цілого ряду визначних чужоземних поетів. І тільки поезія українська чомусь не обдарувала його своєю увагою. Не можна сказати, щоб і серед тих численних брошур і метеликів, які появились у нас після революції й присвячені Мазепі, була хоч одна (!), яка б, стоячи на дійсно історичному ґрунті, давала справжній і ясний образ життя й діяльності славного гетьмана. А появилася тих брошурок справді немало. Одною з таких брошур, що так або инакше, стосуються Мазепа, єсть і оця збірочка листів його до Мотрі Кочубеївни, попережена передмовою видавця [Василя Різниченка] про роман старого гетьмана з його молодою хрещеницею. Самі листи цікаві не тільки як зразок української епістолографії початку XVIII століття; видко в їх справжнє глибоке почуття, яке вилилося в гарній ліричній формі, що нераз нагадує своїми образами пісню народню»⁴⁷.

Динаміка просвітницьких видань початку XX століття свідчить, що їхні автори намагались піднімати громадянство системно і всебічно: з одного боку, вихованців церковно-парафіаль-

⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 49866 ФП / кор. 972. Арк. 54; Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: Програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін. К.: Консалтинг; Фенікс, 1993. С. 144-156.

⁴⁷ Книгарь. 1917. Ч. 3. Стовп. 118.

них шкіл — до вищого рівня освіти, з другого боку — людей із середньою імперською освітою — до національної свідомості. Про це свідчать брошури того самого Різниченка про національну символіку України — „Герб України: В справі укр. нац. емблем” (Звенигородка, 1917. 8, 15 с.) та „Національний колір України: В справі укр. нац. емблем” (вид. 1: Б.м., 1917. 10 с.; вид. 2: Звенигородка, 1917. 16, 15, 1 с.)⁴⁸. Він прорецензував також брошури “Герб України / Під ред. Мик. Голубця” (Львів, 1917. 32 с.) та “Леонід К. В справі герба України” (К.: Шлях, 1918. 8 с.)⁴⁹. Історик Києва часів магдебурзького права й автор праць із сфрагістики Вячеслав Прокопович⁵⁰ писав про геральдичні праці Васи-

⁴⁸ Українська революція і державність (1917-1920 рр.): Науково-бібліогр. вид. / Укладачі А.Л.Пацова та ін. К., 2001.

⁴⁹ Шлях. К., 1918. № 3. С. 53-59. Дж.: Калинович. № 361 а, 362 а.

⁵⁰ Щоб краще розрізнити його з однофамільцем-бджолярем, подам про нього ширші відомості: **Прокопович** Вячеслав Костянтинович (псевд. С. Волюх; 10 VI 1881, Київ – 7 VI 1942, Besancourt [Бесанкур] біля Парижа), сфрагіст, історик, політ. діяч. Син протоієрея. З 1905 діяч Укр. партії радикал-демократів, а згодом Т-ва укр. поступовців. Ред. пед. журналу “Світло”. У червні 1913 Микола Зеров був уже близько з ним знайомий, і в листі до приятеля, одного з упорядників «Систематического указателя журнала “Киевская старина”, 1882-1906 г.» (1911) Бориса Чигиринця писав: “Прокопович – людина настроєна дуже націоналістично – і хоче, щоб павчав [польського] графа [Тарновського] неодмінно “українець” (Зеров Мик. *Sogollagium*: Збірка літ. спадщини / Під ред. М. Ореста. Мюнхен: Ин-т літератури, 1958. С. 174). З 1 ХІІ 1914 був обраний на посаду бібліотекаря київського міського музею замість Дмитра Дорошенка, котрий від цієї посади відмовився (Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1914 год. К. : 1 Киев. артель печ. дела, 1914. С. 4). Член ЦК охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (1917). Прем'єр-міністр УНР (1920, 1926-39). Масон (Ніковський Андрій. *Масонство в Росії перед революцією і на початку війни* // Генеза. 1996. № 1 (4). С. 153-156, 158-159). Член Укр. радик.-дем. партії і ТУП. Від Укр. союзу автономістів-федералістів обраний в ЦР і її Комітет, член комісії ЦР для скликання З'їзду народів Росії в Києві. З VI 1917 член УПСФ, обраний до складу ЦК партії. Представник укр. організацій в Київ. земській управі. В січні-квітні 1918 міністр народної освіти УНР. Після гетьманського перевороту повернувся до пед. праці. У травні-жовтні 1918 входив до складу політичної комісії Української мирної делегації на переговорах з РСФРР. Член ред. комітету часопису “Independance de L'Ukraine” (Рада. 1919. 1 II. № 23. С. 1. Шпальта 1-2). У травні 1920 голова Ради міністрів УНР. Один із соратників Головного отамана УНР С. В. Петлюри. “Антологія” М. Зерова (К., 1920) має присвяту: “В. К. Прокоповичу на знак пошани і приязні”. Юрій Магалецький виконав його портрет (Гурток діячів українського

ля Федоровича із звичайною для тих часів винятковою вимогливістю: «Питання про наш національний герб на часі. І ми, на власному досвіді бачивши, як жовто-блакитний прапор еднав тисячі людей, що допіру знайшли себе, не маємо потреби доводити, що вирішення його — то практична вимога нашого життя.

Книжечка д. Різниченка і робить таку спробу. Написана вона нашвидку: спочатку помітка — «З приводу українських маніфестацій в Києві 16 і 19 берез[ня] 1917 р.», а кінець позначено 22.III. Тому й не диво, що знаходимо в її категоричні твердження, не підперті доводами, як-от, наприкл[ад], те, що ніби на Україні в старовину не малювали архистратига з мечем, опущеним додолу. Розкидаючись, автор не звів до купи того літературного і музейного матеріалу, що єсть до історії київського герба. [...]

І коли б до справи підійти, не поспішаючи й використовуючи весь науковий матеріал, то тоді б висновки, до яких прийшов автор,— що нашим гербом повинен бути архистратиг, мала б більше під собою ґрунту»⁵¹.

Крім просвітницьких видаць, виразно амбітний Василь Різниченко розпочав краєзнавчу періодику, а також видання листівок. На превеликий жаль, ці видання відомі щонайменше з іншого.

Іван Калинович запотував видання “Вісти Батурицькі. Щомісячний часопис, присвячений археології, історії, громадському життю Батурина й Батурищини / Редактор-видавець: Василь Різниченко” (Батурич, 1917. 4 °. № 1 - ? ; Калинович. № 125). Це видання було відоме Д.Дорошенкові⁵². З цього впливає, що примірники «Вістей Батурицьких», крім музеїв чи заповідників колишньої Гетьманщини, треба шукати також у Львові.

Крім того, Різниченко видав серію листівок „На руїнах минулої слави Батурина”. Кілька з них зберігаються у фондах Націо-

мистецтва у Львові. Українська мистецька виставка : Каталог. Львів, 1922. С. 11). Ред. тижневика “Тризуб” (1925-39). У 1926-1939 голова Ради Міністрів УНР в екзилі, у 1939-1940 — заступник голови Директорії і Головного отамана УНР. — Тв. : “Сфрагістичні анекдоти” (1938), “Печать Малороссийская” (царська печатка з 1667 р.), “Сфрагістичні етюди” (1954), “Заповіт Орлика” (1939), “Під золотого корогово : Останні роки життя Києва під магдебурзьким правом” (1943).

⁵¹ Книгарь. 1917. № 4. Ствп. 198.

⁵² Дорошенко Дмитро. Історія України 1917-1923 рр. Том I. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. С. 403.

нальної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського у Києві⁵³. У моїй збірці є чотири листівки з характерною тематикою:

«**Руїни** палацу останнього Гетьмана України Кирила Розумовського в Батурині (1728-1803 рр.)».

Наведено уривок вірша:

Ты знаешь край, где Сейм печально воды
Меж берегов осиротелых льет;
Над ним дворца разрушенные своды,
Густой травой давно заросший вход;
Над дверью щит с гетманской булавою —
Туда, туда стремлюся я душою...

Гр. Ал. Толстой.

«**Могила** придворного гетьманського лікаря Хоми Дуссика біля Батурина»; № 2.

На звороті короткий начерк про стосунки гетьмана зі своїм лікарем.

«**Могила** останнього гетьмана України Кирила Розумовського в Батурині (+ 1803 р.; № 4; Фотогр. Мик. Боканя)».

Цитата:

Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили?

Т. Шевченко.

«**Могила** гетьмана України Петра Дорошенка в Московщині (село Ярополець, Московськ. губ., Волоколамського повіту); № 5».

Цитати:

Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили?

Т. Шевченко.

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі —
І забули на Вкраїні
Славного гетьмана.

Т. Шевченко.

⁵³ Фоменко Діна Дем'янівна, Цишковська Ірина Іванівна, Юхимець Гліб Миколайович. Аркушеві образотворчі видання у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (1904-1923): Бібліогр. покажчик. К.: ЦНБВ, 2002. 194 с. Наклад 500 прим.

Друкувались ці листівки у Славянській друкарні, вул. Володимирська, 34 або 30. Подібні анотаційні листівки випускало видавництво «Вернигора» (вул. Львівська, 33, помешк. 28): «Гадяцький трактат [1658 р.]», «Україно-Турецький трактат [1668 р.]», «Україно-Шведський Трактат [1708 р.]», «Не дамо ж бо землі Української посоромити! [Про кн. Святослава]». Під текстами були набрані заклики: «Українці! Пам[']ятайте, як славні предки наші боронили честь рідного краю!»

Нехай в альбомі-каталозі Михайла Забочня, Олександра Поліщука та Володимира Яцюка Василеві Федоровичу цим листівкам не приділено досить уваги, ще й переплутано його з академіком Володимиром Різниченком (Велентієм), свого часу ці листівки відіграли визначну роль у підтримці національної свідомості громадянства⁵⁴.

Особливо цікава у Різниченковій серії четверта листівка — «Могила останнього гетьмана України Кирила Розумовського в Батурині». Вона свідчить про особисте знайомство й співробітництво краєзнавця з батуринським фотографом Миколою Федоровичем Боканем (бл. 1881, Батурин — 1942, Ягрин Лаг). Він став відомий зовсім несподівано, 2007 року, коли в архіві тимчасового зберігання УСБУ Чернігівської області було виявлено його щоденник і фотографії 1933-34 років. На них зображено його сина Костянтина, померлого від голоду, поминки, могилу померлого тощо⁵⁵. 17 жовтня 1937 року обвинувачених у систематичній антирадянській агітації фотографа і його сина Бориса, який йому допомагав виготовляти фотографії, було ув'язнено за сектантську діяльність як толстовця, проповідника непротивлення злу насильством. Рішенням спец колегії Чернігівського облсуду від 23 червня 1938 року обоє Бокані одержали відповідно 8 і 5 років концтаборів, де й загинули⁵⁶. Під час перебування в Батурині

⁵⁴ Забочень Михайло, Поліщук Олександр, Яцюк Володимир. Україна у старій листівці: Альбом-каталог. К.: Криниця, 2000. С. 76, 499.

⁵⁵ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / упор. Валентина Борисенко та ін. К.: Стило, 2007. С. 33; Дзеркало душі народної: Спогади та враження відвідувачів виставки про Голодомор 1932-1933 років в Україні / упор. Василь Даниленко. К.: «Кієво-Могилянська академія», 2008. С. 14-15.

⁵⁶ Реабілітовані історією: У 27 тт. Чернігівська область. Кн. 3. Чернігів, 2011. С. 395-396. У виданні дата народження батька й сина однакова.

Микола Бокань міг сфотографувати Різниченка, але його фотоархів, правдоподібно, загинув.

Наскільки спрагло поглинали читачі Різниченкові видання, можна судити з тієї постійної уваги й вимогливості, з якою до них ставилися. Дмитро Дорошенко писав про одне з них: «Серед довгої низки брошурок д. Різниченка, що всі присвячені подіям чи особам, що так або інакше стосуються Батурина (д. Різниченко, як звісно, впровадив до гурту наукових дисциплін нову науку «батуринознавство»), оця брошура про скасування гетьманства, найменч претензійна, найпростіше написана і через те має й певну вагу, як популяризація відомостів про послідні часи гетьманського уряду, особливо про Кирила Розумовського. Автор використав давню і новішу історичну літературу і дав досить цікавий нарис життя останнього гетьмана України. До хиб брошури належить звичайна в писаннях д. Різниченка важка мова, з силою неправильних зворотів, русизмів, хоч у сій власне брошурі помітно й деякий з цього погляду поступ: уже немає тих на московський лад скорочень («думавший», «рішивший»), що так і рясніють скрізь в його перших книжечках. Правопис замість прежньої (sic) галицької фонетики з силою помилок — звичайний наш, прийнятий скрізь на російській Україні»⁵⁷. Фіксація такого явища, як введення до категорії спеціальних історичних дисциплін української історіографії «батуринознавства» — не перебільшення. Хоча вчений його не обґрунтував, але принаймні ввів цей термін в науковий обіг. До основного корпусу його бібліографії (1915) увійшов «Систематичний покажчик літератури по окремим галузям Батуринознавства»⁵⁸, у доповненні (1919) він зазначив: «Систематичний покажчик» складається з тих же писань, тільки розгрупованих по окремих галузях батуринознавства»⁵⁹.

Василь Різниченко пильно стежив за тим, як складалась доля того чи іншого діяча, клопотався охороною пам'яток. Тож не можна не згадати й про те, що він став одним із фундаторів

⁵⁷ Промінь. Москва, 1917. № 8. С. 32.

⁵⁸ Різниченко Вас. На руїнах минулої слави Батурина: Матеріали для бібліографії Батурина. К.: Друкарня 1-ої Київськ. Спілки, 1915. Пор.: **Жарких** Микола. Бібліографія старої України, 1240-1800 рр. Зошит 7: Історичне краєзнавство: Окремі місцевості. К., 2001. С. 9-10; Зошити 9-10: Пам'ятки архітектури України: окремі населені пункти. К., 2002. С. 95-96.

⁵⁹ Різниченко Вас. Матеріали до бібліографії Батурина: Доповнення (1919). С. 6.

такого екзотичного напрямку досліджень, як українське некро-
полезнавство⁶⁰. Він видав кілька праць, в яких спеціально зосере-
дився саме на цій тематиці⁶¹. А одна його студія («Проект украї-
нського університету в Батурині»), можливо, набере актуальності
в майбутньому. *Селище міського типу* Батурин такий статус
має й тепер⁶², тут не існує якогось потужного заводу чи підприєм-
ства, що забезпечили б розвиток і самому місту, і його околиці.
Але викликові своєї величної й разом з тим нещасливої долі він
дає, сказати б, асиметричну відповідь. Оце так зване селище було
столицею України й має унікальну історію. Крім того, свого часу
заходами бджоляра Петра Прокоповича, який оберігав свої пасі-
ки, залізницю було відведено трохи подалі, й Батурин має над-
звичайно чисту екологію. Відтак, попри несамовитих комарів,
він може розбудувати успішну туристичну індустрію. Але саме в
цій місцевості мудрі господарі могли б організувати також бодай
окремий українознавчий факультет (як свого часу окремих фа-
культет у Полтаві). Як університетське містечко, подібно до Ур-
бани-Шампейн в американському штаті Іллінойс, Батурин може
мати блискуче майбутнє. Саму цю ідею вперше висловили ук-
раїнські патріоти XVIII століття, і над нею задумувався В. Ф.

Якість Різниченкових просвітницьких робіт сучасні йому
фахівці вважали достатньо високою. Наприклад, видатний гене-
алог, історик та архівіст Вадим Модзалевський, порівнявши його
етюд «Смерть Мазепи» (К., 1918) з брошурою не розшифровано-
го досі *Характерника*⁶³ «Мазепа в історії й літературі та для су-
часности» (sic; Чернігів, 1918), дійшов такого висновку: «Яка

⁶⁰ Див.: Збірник на пошану Людмили Андріївни Проценко / Упор. В.В.Томазов. К., 2000. 144 с. Наклад 100 (= Серія «Некрополі України». Вип. 4; -«Заниски Українського генеалогічного товариства». Вип. 1).

⁶¹ Різниченко Вас. На могилі останнього Гетьмана України в Батурині. К.: Славянська друкарня, 1916; Його ж. На могилі придворного гетьманського лікаря Хоми Дусника біля Батурина. К.: Друк. 1-ої Київської друкарської спілки, 1916; Його ж. На могилі гетьмана Мазепи: до питання про перенесення його праху на Україну. Звенигородка: друк. Голицького, 1917. 16 с.

⁶² Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій. К.: УРЕ, 1987. С. 332.

⁶³ О.І.Дей подає тільки одне розшифрування цього псевдоніма – Роман Бжеський (Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів, XVI-XX ст. К.: Наукова думка, 1969. С. 381). Але у його докладному покажчику (Роман Бжеський: Бібліографія друкованих праць / Уклала Надія Бжеська. Торонто, 1988. [2],

ріжниця між цими двома брошурами! Перша являється цінною розвідкою, написаною на підставі наукового вивчення всіх джерел про обставини смерті гетьмана, зацікавлення особою якого так зростає на наших очах, друга — побіжним оглядом діяльності Мазепи й спробою його характеристики, які не лишають після себе жадного вражіння, не вважаючи на категоричність тону брошури”⁶⁴. Модзалевський рахувався, наприклад, і з думками В. Різниченка щодо української символіки⁶⁵.

Але дві обставини зашкодили в Різниченковій біографії його кар’єрі історіографічній. Це, перш за все брак доброго наукового керівництва. Крім того, його етюди тяжіли в бік журналістики й просвітництва. З наукової точки зору, його найпопулярніші серед читацького загалу брошури являють собою все-таки коміпльції. З першоджерелами він, на жаль, тоді ще не працював. Хоча В. Різниченко залюбки покликався на Орликове листування латинською та польською мовами (Чтения в Обществе истории и древностей. 1847. Кн. 1), на лозанське видання 1916 року французькою⁶⁶, його ровесник Віктор Романовський⁶⁷ з молодечим запалом „дезавуював” його прийоми.

44 с.) цей псевдонім інакше локалізується і хронологічно, і географічно, не кажучи про брак конкретно цієї публікації.

⁶⁴ Модзалевський Вадим Львович (28 березня / 9 квітня 1882, Тифліс – 3 серпня 1920, Київ). Рес.: Різниченко Вас. Смерть Мазепи: З нагоди 209 роковин. [К.: Шлях (№ 24), 1918. 20 с.] // Наше минуле. К., 1918. № 3. С. 169. Відповідаючи ментальності нижчих шарів українства, брошура Характерника набула у нас великої популярності. Її перевидали 1924 року у львівській „Просвіті”, причому обкладинку замовили самому Павлові Ковжуну, а втретє – вже напередодні незалежності (Мазепа Іван. Листи та вірші. К., 1991). Підписано до друку 11 лютого 1991 року.

⁶⁵ Модзалевський В. і Нарбут Г. До питання про державний герб України / Наше минуле. 1918. Лицнь-серпень. Ч. 1. С. 127.

⁶⁶ Різниченко Василь. Пилип Орлик: Гетьман-емігрант. К., 1918. 12, 16, 21 с.

⁶⁷ Романовський Віктор Олександрович (4 I 1890, Глухів Черніг. губ. – 16 II 1971, м. Ставрополь) – архівіст, археограф, доктор історичних наук (1947). Директор Центрального архіву давніх актів (1921-31). Перебував під слідством 1923, 1931. Ар. 24 квітня 1935. Звільнений 1940. З 1947 зав. каф. історії Ставропольського пед. ін-ту. Дж.: Бутич І. Романовський В.О. // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник. Вип. 1. К., 1999. С. 286-288; Верба І. В. Романовський В. О. // Українські історики ХХ століття: Біобібліогр. довідник. К.; Львів, 2003. С. 279-281; Білокін С. Із старого листування: Віктор Олександрович Романовський (1890-1971 рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Зб. наук. праць. Число 11. Частина 2. К., 2004. С. 84-120.

У рецензії на того самого „Пилипа Орлика” (1918) Віктор Олександрович писав: „Потреба популярної книжки зросла на Україні незвичайно; особливо збільшився попит на книжки історичні — тут помічається справжній голод,— отже й книжку д. Різниченка треба вітати як таку, котра знайде свого читача серед широкого загалу нашого громадянства. Це не є наукова праця, збудована на вивченні архівного матеріалу, не кажу вже свіжого, невиданого, але навіть друкованого. [...] На основі праць Костомарова й Єнсена д. Різниченко розповідає про долю нещасливого Орлика, з певним нахилом до ідеалізації гетьмана, починаючи з часу його обрання й кінчаючи його смертю. Оповідання йде іноді так близько до тексту Костомарова, що дивуєшся, для чого автор посилається на „Переписку на латинскомъ и польскомъ языкахъ”, видану в „Чтеніяхъ Московскаго общ[ества] історіи и древн[остей] Рос[сийских]” (1847, кн. I), коли очевидячки цитати беруться просто з Костомарова (див. стор. 16 і 45). Там, де автор цитує листи Орлика або його промови, знов-таки він робить це не з тексту оригінала, а з перекладу Костомарова. Щоб впевнитись в цьому, досить порівняти його цитати на стор. 15–16, 18, 19, 20, 21 і инш. з текстом Костомарова й з оригіналом Орликових листів. На цих сторінках цитати починаються й закінчуються у д. Різниченка точнісінько з того самого місця, з якого починає або на якому закінчує їх Костомаров. Наслідування Костомарову заходить у д. В. Різниченка іноді так далеко, що він просто забуває проставити лапки там, де слід було б зазначити слова славетного історика”⁶⁸.

Щоб скласти свою власну думку з приводу процитованої рецензії, яка, можливо, позначилась на його реноме, треба нагадати, що Вікторові Олександровичу Романовському на той момент минало 28 років, а Різниченкові — 26, тобто обоє вони були ще досить молоді. Але важлива нам не їхня молодість, а інше — що властиво у рецензованого автора виходило. Якщо врахувати, що на початках нової, уже нинішньої української держави Різниченкові книжечки охоче перевидавали сучасні видавці, це теж гово-

⁶⁸ Романовський Віктор. Рец.: Різниченко В. Пилип Орлик: Гетьман-емігрант: Його життя й діяльність (К., 1918) // Книгарь. 1919. Червень. № 22. Стовп. 1457-1459.

рять, безсумнівно, на його користь. Зрештою, якщо з Різниченковими текстами ознайомитись у ретроспективі десятиріч, вони справляють цілком пристойне враження⁶⁹.

Найбільшого резонансу серед громадянства набули історико-просвітницькі публікації В.Ф. Його науково-дослідницькі праці стосуються здебільшого локальних краєзнавчих тем, а систематичного історіографічного огляду його праць досі не маємо. Хочеться підкреслити, що джерельна база таких його студій, як «З історії пасічницької освіти на Україні» (1926), «Яків Костенецький» (1926), «Степан Панамарьов» (1928) та інші доволі потужна. Виявляється, він спеціально приїздив до Москви, щоб попрацювати в Рум'янцевському музеї (місцевий відділ) та до Ленінграда (кол. Імп. публічна бібліотека — фонд «Вольного економічного общества», де опрацював переважну більшість земських і міських видань). Після тих поїздок його студії піднялись на винятково високий рівень. Виявляється, він систематично обробив «Земледельческий журнал» за 1820-30-ті роки, «Журнал Министерства государственных имуществ», «Земледельческую газету» за 1840-50-ті роки, «Основу» за 1861 рік тощо. 1920 року він записав від старожила с. Пальчиків — священика о. Миколи Іваницького, які відвідувачі спеціально приїздили, щоб побувати на могилі Прокоповича, а 1926 року опублікував свою нотатку⁷⁰. У праці «Тестамент Прокоповича» (1926) опублікував три документи з Батуриного музею ім. Прокоповича, яким завідував В. Дуброва⁷¹.

⁶⁹ Наступний крок у цій темі зробив 1938 року Микола Битинський. Див.: Битинський М. Мазниці по Полтаві. Варшава, 1938. 84 с. (= Б-ка Укр. воєнно-історичного товариства. Ч. 6).

⁷⁰ Різниченко В. З минулого // Пасічник. 1926. Серпень. № 8. С. 6.

⁷¹ Дуброва Василь Іванович, голова Батуриного пасічницького товариства, завідувач Батуриного музею ім. Прокоповича. Зберігав частину чернетки з рукопису підручника П. Прокоповича (Великої ваги для українського пасічництва документ // Пасічник. 1927. № 1. С. 27). С. Петров писав: «Мені добре відомо, на які неприємності доводиться натикатись докторові Вас. Ів. Дуброві при роботі його в Батурині в пасічництві у справі увіковічення пам'яті П. І. Прокоповича. Всі труднощі виникають головним побитом через те, що деякі керівники громадських установ схильні вважати Прокоповича за буржуя, поміщика, котрого треба не то що пам'ятати, а яко-мога швидче забути» (Петров С. З приводу статті Тодося Юрченка «Короткий нарис історії українського пасічництва» в № 4 «Пасічника» за 1926 рік // Пасічник. 1926. № 9. С. 21). — Портрет: Пасічник. 1927. № 7. С. 5. — Дж.: Від редакції // Пасічник. 1927. № 7. С. 1-2.

Загалом його наукова репутація стояла доволі високо. Коли голова бібліотечної комісії товариства «Просвіта» у Львові В. Ревюк, упорядковуючи книгозбірню, виявив рукопис Миколи Цвіта із сільського господарства, писаний українською мовою й датований 1890 року, Євген Архипенко⁷² писав: «Вважалося, що першу книжку пасічницьку на Придніпрянщині написав [Пилип] І. Немоловський⁷³ 1904 р.⁷⁴ Однак першим знаним автором рахувати мусимо відтепер Миколу Цвіта. Є в рукопису натяк, що він був під впливом Петра Прокоповича. Треба припустити,

⁷² **Архипенко** (Архіпенко) Євген Порфирівич (1884–1959), вчений-агроном, до 1917 видавець журналів “Українське бджільництво” (1906–1909, Петербург), “Рілля” (1910, Київ). Віш згадував момент, коли перший журнал почав виходити: «З друкарні надіслали мені перший примірник, друкований золотими літерами» (Пасічник. 1926. № 8. С. 10). 5 IV 1918 кандидат Ради нар. міністрів на посаду тов. міністра зем. справ УНР. В 1919–20 – міністр зем. справ УНР в уряді Б. Маргоса і народного господарства в уряді В. Прокоповича. Налічав до УПСР. З 1921 на еміграції, до 1928 – на Волині, згодом у Німеччині. Брат різьбяря. – **Тв.:** **Спогади** про заснування «Українського Бжільництва» [12 березня 1906 р.] // Пасічник. 1926. № 8. С. 10–12. – **Дж:** **Українська** висока політехнічна школа на чужині. Нью-Йорк, 1959–1972. Т. II: Український Технічно-Господарський інститут (Подобради, Регенсбург, Мюнхен), 1932–1952. Нью-Йорк, 1962. С. 108, 116; Українська Центральна рада : Док. і мат. У 2 тт. Т. 2. К.: Наукова думка, 1996. Т. II. С. 138; **Сварник** Галина. Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві : Каталог-інформатор. Варшава; Львів; Нью-Йорк, 2006. С. 24, 26, 51, 67, 140–144, 172, 177, 184, 252, 253; **Директорія**, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, 1918–1920: Док. і мат. У 2 тт. К., 2006. Т. 1. С. 14, 17, 29, 30, 255, 263, 264, 268, 269, 272, 274, 281, 283, 284, 287, 290, 294, 297, 300, 301, 305, 398, 442, 507, 597, 618, 644; **Т. 2** (2006). С. 49–54, 56, 61–64, 66, 68, 69, 71, 72, 74, 76, 78, 81, 83, 87–91, 93–95, 101, 103–107, 110–113, 116–120, 122, 123, 125, 126, 128, 136, 140, 144, 145, 157, 160, 161, 172, 175, 180, 196, 199, 205, 208, 212, 214, 218–220, 222, 224, 229, 232, 234, 239, 242, 244, 246, 248, 250, 255–257, 259, 261, 263, 266, 268, 271, 274, 276, 277, 280–284, 302, 304, 306, 308–315, 329, 349, 505, 509, 644, 667, 668, 689; **Томазов** Валерій Вячеславович. Генсалоґія козацько-старшинських родів : історіоґрафія та джерела (друга пол. XVII – поч. XXI ст.). К.: Стилос, 2006. С. 86; **Білорус** Микола. Члени Центральної Ради Саватій Березняк. Ч. 1. К.: Бабіч П.М., 2009. С. 47.

⁷³ **Немоловський** Пилип Іринейович (1857–?). – **Дж.:** **Лотоцький** Ол. Сторінки минулого. Ч. 2. Варшава, 1933. С. 278; **Особові** архівні фонди Інституту рукопису : Путівник. К., 2002. С. 506; **П’ядик** Ю. Немоловські – батько [Пилип Іринейович] й син [Іван Пилипович] // Зона. 2005. № 19. С. 60–64: фотоґр. (Повернення із забуття); **Пчілка** Ол. Викинуті українці. К., 2006. С. 345.

⁷⁴ У НБУ ім. В.І.Вернадського зберігається книжка: **Немоловський** П.І. (Ф.І.) Бжільництво. СПб, 1904. 117 с. (див.: Україномовна книга у фондах НБУ. Т. 1).

що Петро Прокопович теж писав по-українськи. Треба прохати В. Різниченка перевернути, як кажуть, цілу Чернігівщину й вшукати все, що стосується П. Прокоповича, Великдана, Цвіта й Пономарьова. Бо можна припустити, що ще десь є для нас великі несподіванки. Додам ще, що першу книжечку українс[ькою] мовою видав Л. Трещанівський⁷⁵ 1856 року у Львові»⁷⁶.

Михайло Грушевський залишив так багато рецензій, що вони стають предметом дисертаційних праць. До речі, Різниченкових робіт він ніколи не рецензував⁷⁷. Ні Дмитро Дорошенко у своєму історіографічному „Огляді”, ні Борис Крупицький у монографіях про гетьманів Данила Апостола та Пилипа Орлика, ані Олександр Оглоблин у продовженні праці Дорошенкової та своїй підсумковій монографії про Мазепу навіть самого імені Василя Різниченка ніде не згадують⁷⁸. У старі часи вимоги до наукових праць були явно вищі, аніж пізніше. Крім того, в історичній науці оціночні моменти, що стосуються загальної репутації чи іміджу того чи іншого автора, часто залежать не так від об'єктивних реалій, як від випадковостей чи звичайної неуважності. Наприклад, перераховуючи авторів, що писали про мазепинця Федора Нахимовського (+ 1758), який перебував на дипломатичній службі в гетьманів Мазени та Орлика⁷⁹, Олексій Путро (нар. 1940), на-

⁷⁵ Такого видання в НБУ немає.

⁷⁶ Архипенко Є. Велике відкриття // Пасічник. 1926. № 5. С. 29.

⁷⁷ Матеріали до бібліографії друкованих праць акад. Грушевського за 1905–1928 / Балака Д. та ін. // Ювілейний збірник на пошану акад. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності: У 3 ч. Ч. 3: Матеріали до бібліографії друкованих праць акад. Грушевського за 1905–1928 рр. / Упоряд. Дмитро Андрійович Балака (1894–1971), Ольга Євдокимівна Каршицька (1880–?), Никанор Гаврилович Козель, Н.Цинкина; доповнення Володимира Вікторовича Дорошенка (1879–1963). К., 1929. 104 с.

⁷⁸ **Дорошенко** Дмитро Іванович (1882–1951). Огляд української історіографії. Прага: Укр. ун-т в Празі, 1923. 221 (+ 3) с.; **Крупицький** Борис Дмитрович (1894–1956). Гетьман Данило Апостол і його доба. Авгсбург: УВАН, 1948. 192 с.; **Крупицький** Б.Д. Гетьман Пилип Орлик: його життя і доля. Мюнхен, 1956. 79 с.; **Оглоблин** Олександр Петрович (24 листопада 1899, Київ – 16 лютого 1992, м. Лудлов, Масс., США). Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. 408 с. (= ЗНТШ. Том 170); **Оглоблин** О. П. Українська історіографія, 1917–1956 / Підготували Ігор Верба та Оксана Юркова. К., 2003. 251 с. Д. Дорошенко, Б. Крупицький та Ол. Оглоблин емігрували.

⁷⁹ **Оглоблин** (прізвище батька – Мезько; Оглоблин; Ohloblyn) Олександр (Oleksander) Петрович (24 XI 1899, Київ – 16 II 1992, Лудлов, США). Гетьман

впаки, називає Різниченка, але залишає поза увагою самого Оглоблина⁸⁰.

1917 року з властивим йому молодечим завзяттям наш герой заснував «Видавництво Вас. Різниченка»⁸¹, адресою якого стало приватне помешкання в Києві — вул. Тимофіївська [тепер — Михайла Коцюбинського], 13 (Єлиз. Мих. Терещенко⁸²), пом. 3. У роки Визвольних змагань він видавав «метелики», що розходились великими тиражами й зазнавали повторних перевидань - передусім про українських гетьманів. Діяльність цього видавництва систематично реєструвалась у журналі «Книгарь». Існував і каталог. На звороті брошури «На могилі Гетьмана Апостола» (1917) надруковано: «Реєстр виданих книжок і поштових карток висилається дурно». Уявлення про видавничий каталог можна скласти за реєстром видань, випущених коштом В. Ф., вміщеним у виданнях 1919 року і названим на початку цієї праці.

Стежачи за тим, що конкретно робив Різниченко того чи іншого року, бачимо, що він буквально розривався між роботою „для душі” й роботою „для служби”. Так, закінчуючи Комерційний інститут, він написав дослідження «Статистика отравлений денатурированным спиртом и другими суррогатами спиртных напитков в г. Киеве в 1914, 1915 и 1916 гг. (В таблицах и диаграммах)», що датується 9 лютого 1918 року⁸³. На початку війни, стверджував автор, продаж спиртних напоїв було заборонено. Суспільство почало тверезіти, збільшився інтерес до преси тощо. Але газети почали повідомляти про вживання сурогатів, мовляв,

Іван Мазепа та його доба / Оглоблин Олександр. Нью-Йорк; Париж; Торонто: Вид. Організації Оборони Чотирьох Свобід України, Ліги Визволення України, 1960. С. 372 (= ЗНТШ. Т. 170. Праці Історично-філософської секції).

⁸⁰ Путро Олексій Іванович (нар. 2 VII 1940). З історії першої української політичної еміграції // Сіверянський літопис. 1998. № 5. С. 7, 9. У першому виданні своєї монографії про Мазепу Ол.Оглоблин писав про нього, напр., на с. 372.

⁸¹ Видавничі хроніка // Книгарь. 1917. Ч. 1. Ствп. 40; Ч. 2. Ствп. 95.

⁸² Дочка генерал-лейтенанта Михаїла Адреевича Саранчова, дружина Івана Николовича Терещенка (29 VIII 1854, Київ – 11 II 1903, Каппи, похований у с. Іскрісківці, тепер Сумська обл. Померла 1921 (Ковалинський Виталий Васильевич [нар. 2 X 1941]. Семья Терещенко. К.: Преса України, 2003. С. 380).

⁸³ ДАМК. Ф. р-871. Оп. 9. № 755.

у викривленій формі пияцтво навіть зросло. Обстеживши матеріали Товариства швидкої допомоги, Різниченко склав 6 таблиць і 3 діаграми. З'ясувалося, що за два з половиною роки війни зареєстровано 423 випадки, коли люди страждали у нещасних випадках. Розклавши статистичні матеріали за місяцями, статтю, віком, професією, дослідник показав, що в перші півроку справді простежується швидкий зріст нещасних випадків, але наприкінці 1916 року їхня кількість упала до мінімуму. Рецензент відзначив: «Вполне удовлетворительно (5). Весьма интересная по сюжету работа. Добросовестно и с любовью к делу [написана], использован ценный сырой материал. Получились оригинальные выводы».

У протоколі допиту від 1 квітня 1938 року зазначено, що за гетьмана В.Ф. служив у статистичному відділі Київської губернської земської управи. 22 липня 1918 року його було призначено на урядовця особливих доручень VI класу до канцелярії Міністра земельних справ⁸⁴. Він співробітничав із секретарем редакції газети «Народна справа» Костянтином Дорошкевичем, визначним есефом⁸⁵. Постановою правління Дніпросоюзу як активному просвітянинові й досвідченому видавцеві Різниченкові було доручено складання кооперативного настільного календаря⁸⁶. Навіть із дрібничок видно, що в ньому бився нерв громадського діяча. З-поміж інших, не фіксованих, для 1919 року потуємо такі дрібниці — його внесок на рідну школу⁸⁷.

У біобібліографічному начерку, який В. Ф. підготував 1928 року для Ф. П. Максименка, він навів назви періодичних видаць, у яких друкувався: «Засів», «Звенигородська зоря», «Згода», «Народня воля», «Нова рада»⁸⁸, «Промінь» (Київ), «Рада», «Рілля», «Слово», «Сніп», «Червоний прапор» (УКП), «Українське пасішництво», «Шлях»⁸⁹, «Громадське слово», «Пасішник»,

⁸⁴ Державний вісник. 1918. 26 вересня. № 52. С. 3. Шп. 2.

⁸⁵ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 49866 ФІІ / кор. 972. Арк. 55.

⁸⁶ Відродження. 1918. 6 жовтня. № 153. С. 7. Шп. 2.

⁸⁷ Слово. К., 1919. 13 листопада. № 48. С. 1. Шп. 6; Там само. 23 листопада. № 56. С. 2. Шп. 1; Там само. 24 листопада. № 57. С. 1. Шп. 6.

⁸⁸ Нова рада. 1917. 13 грудня. № 207. С. 1. Шпальта 2. Подяка В.Різниченкові як дописувачеві газети за активність.

⁸⁹ Відродження. 1918. 22 червня. № 69. С. 7. Шпальта 1 («Шлях» - журнал); Відродження. 1918. 26 грудня. № 219. С. 1. Шп. 2-3 («Шлях» - газета); Україна. 1919. 14 / 1 січня. № 1. С. 1. Шп. 3 («Шлях» - журнал).

«Вістник пасішництва», «Кооперативний кредит», «Рада» (1919 р.), «Голось пчеловода», «Киевская почта», «Киевские в(е)сти», «Черниговская земская газета» (недельн.), «Южная коп(е)йка», «Діло», «Ілюстрована Україна», «Народне слово», «Нове слово», «Прапор» (Коломия), «Український пасішник» (Тарнопіль), «Українське пасішництво» (Львів), «Народний голос» (Чернівці), «Свобода» (Америка), «Украинская жизнь», «Пчеловодное дело», «Опытная пасека», «Сборник Общества изучения русской усадьбы» та інші. Згодом Федір Пилипович одержав відомості ще про два видання, яких спершу його колега не врахував.

Василь Федорович користувався численними псевдонімами. Для Максименка він навів їх 15. О. І. Дей називає такі: „А. Б.” (картотека Н. В. Кравченко-Максименко), „В. Р.” (картотека П. В. Кравченко-Максименко: інф. автора), „Р. В.” (картотека Н. В. Кравченко-Максименко), „Вас. Р.” (передмова до вид.: Мазепа І. Вірші. Звенигородка, 1917: картотека Калиновича), „Резко В.”, „Резн-енко В.” (Укр. жизнь. 1913), „Різ-ко Вас.”, „Різн-ко Вас.”, „Різн-енко В.” (Червоний шлях. 1924⁹⁰; Ілюстрована Україна. 1913⁹¹), „Задніпрянець” (картотека Н. В. Кравченко-Максименко: інф. автора), „Подорожний” (картотека Н. В. Кравченко-Максименко), „Проїзжий” (картотека Н. В. Кравченко-Максименко: інф. автора), зрештою, „Різниченко Василь” (та сама картотека Н. В. Кравченко-Максименко)⁹². О. І. Дей вказує ще один криптонім „Ас. В.”, під яким якийсь (на його думку, той самий) Резніков друкувався в одеському виданні „Новина” 1902 року (с. 52), коли нашому героєві минуло ледве 10 років. Розуміється, це неможливо. Сам автор у «максименківському» списку навів криптонім «В. Ас.» без ілюстрацій, тому Дей його не подав.

Оскільки архів вченого загинув, ми не маємо, на жаль, відомостей, хто особисто впливав на Різниченка у його історичних та

⁹⁰ У нещодавно виданому покажчику змісту журналу „Червоний шлях” такої публікації не зазначено.

⁹¹ Джерела: Україна. 1914. № 2. С. 84; картотека Н. В. Кравченко-Максименко.

⁹² Дей Олексій Іванович (1921-1986). Словник українських псевдонімів та криптонімів, XVI–XX ст. К.: Наукова думка, 1969. С. 523. Див.: Білокінь С. До питання про авторство «Словника українських псевдонімів»: Документи і матеріали // Марра mundi: Зб. наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів; К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1996. С. 830-874.

краєзнавчих зацікавленнях. Тематично він ішов, природна річ, слідами Степана Пономарьова, що й підкреслив 1971 року Ігор Корнєйчик⁹³. Але видно, що Василь Різниченко як краєзнавець продемонстрував свою науково-методичну зрілість, розпочавши саме із зведення до купи фактографічної бази. Уже 1915 року він випустив бібліографічний покажчик з історії Батурина (доповнення — К., 1919), де описано всю відому йому на той час літературу, включаючи газетні оповістки. 349 записів починаються ще 1740 роком і закінчуються 1919-м.

Ф. Максименко високо цинив праці свого колеги. У передмові до класичної праці „Матеріяли до краєзнавчої бібліографії України, 1847–1929” знаходимо подяку йому за допомогу. Характерно що із 35 зазначених тут прізвищ, тільки при Різниченковому стоїть один ініціал, а не два, - мабуть, вони ще не були тоді добре знайомі. Втім, репрезентовано обидва „батуринські” покажчики надзвичайно докладно. Наведу обидві максименківські анотації⁹⁴:

1) „Як зазначає автор у передмові, до „Матеріялів” увійшла далеко не вся література про Батурин. Заведено тільки те, що встиг автор зібрати за 5 років збирання матеріялів бібліографічних до історії Батурина. При збиранні матеріялу автор заносив до них усе, що має безпосереднє відношення до минувшини Батурина. Так, наведено між іншим літературу про визначних батуринських діячів. Зміст: I. „Покажчик літератури про Батурин”. Аб. авт. [Абетково-авторський.] II. „Систематичний покажчик літератури окремих галузів батуринознавства”. Разом 171 ч.ч. До деяких чисел є анотації”⁹⁵.

2) „Автор зазначає в передмові, що „технічні причини не дозволяють ... зараз же приступити до другого видання нашого покажчика. Зараз ми маємо змогу випустити тільки оце „Доповнення” до 1-го вид. покажчика, що разом із останнім замінить

⁹³ Корнєйчик І. Історія української бібліографії : Дожовтл. період. [Харків], 1971. С. 306.

⁹⁴ Максименко Федір Пилипович (23 I 1896, с. Біленьке Катеринославського нов. та губ. - 6 VII 1983, Львів). Матеріяли до краєзнавчої бібліографії України, 1847–1929. К., 1930. С. 217-218.

⁹⁵ Максименко Ф. Матеріяли до краєзнавчої бібліографії України. С. 217-218.

приобіцяне [2-ге повне] видання. „Доповненне” складається з 2 частин,— з хронологічного покажчика літератури про Батурина і з систематичного покажчика. Хронологічний покажчик (стр. 9–23) подає бібліографічні вказівки на літературу, що її автор збирав за останні 4 роки (1915–1919). Збиралося взагалі кожне друковане слово про Батурина, навіть газетні оповістки. Всього зібрано 179 ч.ч. за роки 1740–1919. Систематичний покажчик (стр. 25–26) подає тільки числа тих матеріалів, що ввійшли до хронологічного. В кінці (стр. 27–29) дано списки часописів і прізвищ. Автор зазначає, що „в недалекім будучім він гадає випустити бібл[іографічний] покажчик, в которому вказівки на важливішу літературу будуть виділені більшим шрифтом, причому кожную вказівку на писання супроводитиме коротенький зміст писання”... (З передмови, стр. 7)”⁹⁶.

Високо оцінив присвячені Батуринау бібліографічні праці Різниченка послідовник Ф. Максименка Ігор Корнейчик: «Історичному минулому Чернігівського краю була присвячена також робота молодого бібліографа В. Ф. Різниченка «На руїнах минулої слави Батурина» — перший краєзнавчий бібліографічний посібник, виданий українською мовою. Складач протягом п'яти років збирав матеріал про Батурина — невеличке село на Чернігівщині, колишню резиденцію українських гетьманів. На вибір теми цього покажчика зробили вплив українознавчі тенденції, які були широко розповсюджені в тогочасній українській бібліографії»⁹⁷. Немає сумніву, що Корнейчик користувався матеріалами Ф. Максименка, якими користуюся тепер я. Михайло Андрійович Кибальчич писав Д. Бочкову, що Максименко позичав йому Різниченкові матеріали про С. Пономарьова, зокрема «З історії друку на Конотіпщині». К., 1930 (машинопис). Стор. 1–59»⁹⁸. На жаль, діяльність Ігоря Івановича припала на темний і глухий час, коли сам він міг реалізуватись лише артикулюючи сподівання начальства. Все-таки приємно, що Різниченка він не обминув, хоч і міг обминути.

У роки Визвольних змагань Василь Різниченко самовизначився політично ще виразніше. Він демонстративно облікував

⁹⁶ Там само. С. 218.

⁹⁷ Корнейчик Ігор. Історія української бібліографії: Дожовтн. період. С. 306.

⁹⁸ Держ. архів Чернігів. обл. Ф. р-8860. Оп. 1. № 35. Арк. 6 – 6 зв.

жертви, що понесла українська культура від большевиків⁹⁹. Природно, большевики, у свою чергу, узяли це до уваги й записали на його рахунок. Спецслужби знали „оперативный учет», «учет неблагонадежных», «особучет органов ГПУ», «учет секретной ссти оперативной картотеки НКВД», «особкомучет» тощо¹⁰⁰. У будь-якому випадку його перспектива „в цій країні” була очевидна.

Його українознавчі праці (про герб чи національний колір, наприклад), не кажучи вже про статті 1919 року «Большевики в Конотопі» та «Жертви Чрезвычайки», „тягнули на вишак”. Правдоподібно, на нього справила враження праця Федора Ернста про большевицьке бомбардування Києва на початку 1918 року¹⁰¹, у її ключі він писав 1923 року: «В 1919 году, во время бомбардировки Батурина красными войсками из-за Сейма [дворец расположен на высоком, гористом берегу Сейма¹⁰²] пострадала прекрасная классическая коллонада дворца»¹⁰³. Але й згодом, за десять літ Різниченко не став більш „розсудливим”. Наприклад, він дуже переймався обурливою справою безталанного музейника Олега Поплавського¹⁰⁴, який одного й того самого 1927 року не захистив від руйнування пам’ятку архітектури й історії — будинок Степана Панамарьова в Конотопі¹⁰⁵ й сплюндрував похо-

⁹⁹ Різниченко Вас. Большевики в Конотопі // Промінь. 1919. 11 / 24 жовтня. № 19. С. 2. Шп. 4; Різниченко Вас. Жертви Чрезвычайки // Рада. 1919. 8 / 21 вересня. № 6 (33). С. 2-3.

¹⁰⁰ Див.: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.: Джерелознавче дослідження. К., 1999. 447 с.

¹⁰¹ Эрнст Федор. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. К.: Изд-во “Гуро”, 1918. [2], 20, [2] с.: 9 іл.

¹⁰² Уточнення редактора журналу — Івана Івановича Лазаревського.

¹⁰³ Ризниченко Вас. Пожар Батуринаского дворца // Среди коллекционеров. М., 1923. Июль-октябрь. № 6-10. С. 58.

¹⁰⁴ **Поплавський** Олег Цеславович (1903 – не раніше 1974) - музейник. Спн дрібного поміткового службовця. Навчався в Київ. археол. ін - ті. Замінив Марка Вайнштейна (не раніше V 1925) на посаді зав. Конотопського округового музею, організованого на основі збірок Ол. Лазаревського. Знятий у зв’язку з самовільним розкриттям поховання Розумовського, 1927. Працював у Харківському художньо-історичного музею. Ініціатор влаштування виставки зброї, що лягла в основу звинувачення групи харківських музейників. Референт східного сектору Т-ва культ. зв’язків з закордопом. Ув’язнений 15 X 1933 року (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 61278 ФП / кор. 1604. Арк. 148). За ініціативою сестри общини Св. Марії Магдалини Наталі Яківни Коробко (1901 - 1974) ми трохи листувалися. Я одержав від нього два автобіографічні листи – від 27 II і 1 IV 1974. У 1970-х роках він

вання останнього українського гетьмана Кирила Розумовського в Батурині. 3 серпня 1927 року Різниченко писав Грушевському:

„Вельмишановний Михайле Сергійовичу!

Маючи відомості, що в одному з найближчих чисел „України” чи Записок Археографічної комісії, присвячених пам’яті О. Лазаревського, є намір вмістити статтю, підписану Поплавським, вважаю за свій обов’язок звернути Вашу увагу на статтю в сьогоднішньому числі „Пролет[арської] правди” (3 серпня, „Герострат з Конотопу”¹⁰⁶), що досить характеризує як наукову кваліфікацію і діяльність, так і саму особу Поплавського. Крім цього, „наукова” робота Поплавського ще не раз обговорюватиметься в пресі, а також буде розглядатися в судових установах.

„Виникає питання — чи актуально в книжці, присвяченій пам’яті того, хто все своє життя дбав про охорону пам’яток української минувшини, містити компіляцію, підписану ім’ям людини, діяльність і думка котрої скерована в діаметрально протилежний бік: Лазаревський піклувався за охорону пам’яток старо-

жив у Сибіру, в Ангарську. — Дж.: Ернст Федір. Герострат з Конотопу // Прол. правда. 1927. 3 VIII. № 174 (1787). С. 2; Руйнування могили К. Розумовського / / Прол. правда. 1927. 21 вересня. № 215 (1828). С. 4; Спритний завмузео // Укр. вісти. Париж, 1927. 20 серпня. № 42. С. 2; Український музей. Зб. 1 (1927). С. 255; Ашпінн Федор Дмитрисевич, Алпатов Владимир Михайлович. «Дело славистов»: 30-е годы. Москва: Наследие, 1994. С. 43; Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні, 1917–1941 рр. Ч. 1-2. К., 1995. С. 28, 161; У склепі останнього гетьмана / Підготовка до друку і передмова О.Коваленка та С.Гаврилової // Сіверянський літопис. 1995. № 3. С. 107; Побожій Сергій Іванович (нар. 19 IX 1954). „Необхідно пожертвувати честю” // Сумська старовина. 1998. № 3 / 4. С. 55–60; Кіяшко Любов Григорівна. Поховання Кирила Розумовського в Батурині // Інститут української археографії. Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Т. 9. К., 2002. С. 184–190; Путівник по особових фондах Архівних наукових фондів рукописів та фоліозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського. К., 2005. С. 110; Побожій С. І. З історії українського мистецтвознавства. Суми: Університетська книга, 2005. С. 145–161; Білокін С. Музей України: (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. К., 2006. С. 212.

¹⁰⁵ Різниченко Василь. Степан Панамарьов. Прилуки, 1928. С. 3.

¹⁰⁶ Ернст Федір Людвігович (Теодор-Ріхард Людвігович; 28 X / 9 XI 1891, Київ - 28 X 1942, Уфа). Герострат з Конотопу // Прол. правда. 1927. 3 серпня. № 174 (1787). С. 2. Автор був тричі ув’язнений (1914, 1933 та 1941), розстріляний в Уфі.

вини, Поплавський весь час перебування на посаді зав. музею, нищив їх (численні факти його руйнівницької роботи буде подано в пресі); Лазаревський дбав за створення музею в Конотопі, Поплавський — весь час руйнував його (факти так само буде подано).

„Отже, чи не буде вміщення копії, підписаної Поплавським, невідомим актом зневаги до пам'яті славного історика України?”¹⁰⁷.

Буквально за кілька днів, 6 серпня, Різниченко надіслав Грушевському доповнення до цього листа з покликами на цілу вже серію — статті Марка Вайнштейна в „Червоному стязі”, а також публікації у „Комуністі” й „Вістях”, що „характеризують руйнівницько-грабіжницьку роботу Поплавського. Крім сього, в найближчій часі має бути надруковано (!) ще кілька статей про Поплавського в сій і інших справах”¹⁰⁸. Складається враження, що Різниченко ледве чи не інспірував появу цих статей. Ясна річ, його несанкціоновані акції не могли начальству сподобатись. Але воно міркувало по-своєму, зацікавившись обома. Тільки якщо Поплавський був репресований, але лишився живий, Різниченка розстріляли.

Офіційний статус його невиразний. Попросту сказавши, де служив Василь Різниченко між 1918-19 і 1926 роками, поки що невідомо. Знаємо хіба, що 1920 року він побував у с. Пальчиках, де зустрівся з місцевим священиком о. Миколою Іваницьким, у якого розпитував спогади про старі часи¹⁰⁹. Приїздив до Батурина й пізніше або й жив там якийсь час. З московської публікації можна зробити висновок, що він став свідком пожежі батуринського палацу 24 серпня 1923 року, який описав до найменших дрібниць¹¹⁰.

Як штатного постійного співробітника Демографічного інституту його ім'я зафіксовано в останньому «Звідомленні» ВУАН

¹⁰⁷ Сіверяни пишуть Грушевському. С. 61.

¹⁰⁸ Там само. С. 62.

¹⁰⁹ Різниченко В. З минулого // Пасічник. 1926. Серпень. № 8. С. 6.

¹¹⁰ Різниченко Вас. Пожар Батуринского дворца // Среди коллекционеров. М., 1923. Июль-октябрь. № 6-10. С. 58.

за 1927 року¹¹¹. Видання наступного «Звідомлення» було заборонено: Академією прокотилась т.зв. «ревізія», що закінчилась «чи-стками» з «критикою» й «самокритикою». Нотатки про В. Ф. немає навіть у винятково докладному покажчику „Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда” (Ленинград, 1928).

У ці невиразні роки він увійшов у річище громадського пасічницького руху. У серпні 1925 в Прилуках почав виходити щомісячний журнал «Пасічник». Першим редактором цього видання був Митрофан Михайлович Гончар¹¹², редактор окружної газети «Правда Прилуччини». За кілька років у редакційній довідці зазначалося: «Перші наші передплатники знають, з якими труднощами доводилося організовувати пасічників навколо журналу та ще з Прилуки, де не було ні матеріальної бази, ні фахівців пасічників, а саме пасічництво Прилуччини на 80 % було довбачночне¹¹³. І ось за чотири роки журнал «Пасічник» не тільки розворушив пасічників Прилуччини, а й пасічників цілої України і став органом українського пасічництва»¹¹⁴. З іншого журналу довідуємось, що 1925 року в Київській окрузі нараховувалось 429 рамкових пасік, 523 — дупляночних, 773 — мішаних, тобто разом — 1716¹¹⁵.

Передусім, треба сказати, журнал був цікавий за змістом. Він зайнявся популяризацією ідей Петра Прокоповича, батька українського раціонального бджолярства, винахідника-революціонера, що створив чи, як писав Різниченко, «вигадав вулика» і зас-

¹¹¹ Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Києві за 1927 рік. У Києві, 1928. С. 122.

¹¹² Портрети: Пасічник. 1926. № 8. С. 1; 1929. № 6. С. 177.

¹¹³ У Мгарському Лубенському монастирі пасіка сягала більше тисячі бджоляних родин. Про це довго нагадувала велика яма, де був зимовник, спалений хлів, де згоріло за тисячу довбанок, та дубові обгорілі пеньки серед пасіки від воскобійні. Родини були виключно в довбанках власного виробу (Поцілуйко П. З останніх часів пайбільшої на Полтавщині пасіки // Пасічник. 1930. № 1. С. 40-41). Пор.: **Ульяновський** Василь. Трагедія в Лубенському Мгарському монастирі 1919 року // Київська старовина. 2000. № 6 (336). С. 102-128; **Вечерський** Віктор. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К., 2002. С. 213-214.

¹¹⁴ Пасічник. 1929. № 6. С. 177.

¹¹⁵ Стап пасічництва в Київській окрузі в 1925 році // Вісник пасічництва. К., 1927. Ч. 4-5. С. 119.

нував бджолярську школу¹¹⁶. Одним із провідних авторів нового журналу і став Василь Різниченко¹¹⁷. Поширюючи свою тематику, він як провідний історик надрукував тут кілька важливих студій, низку найкращих матеріалів журналу, які виходили потім окремими виданнями. Це краєзнавчі розвідки, праці з історії українського бджільництва — про батуринського пасічника Петра Прокоповича та його учня Степана Панамарьова (1791–1863)¹¹⁸. Оскільки знаменитого бібліографа, рідного племінника останнього, звали теж Степан, Різниченко дотримувався авторського написання прізвища старого бджоляра — Панамарьов. Автор „Енциклопедії українознавства” повідомив, що „бджоляр-історик” Різниченко лишив „праці з історії укр[аїнського] бджільництва (монографія про П. Прокоповича та ін.), ред[агував] місячника „Пасічничя старовина” (додаток до ж[урналу] „Пасічник”)”¹¹⁹. На відміну від своїх давніших робіт, тут дослідник працював уже з першоджерелами. Серед них матеріали Московського воєнно-історичного архіву та архів видатного бібліографа, що зберігався тоді на руках — у його спадкоємця (прямих нащадків Пономарьов не мав) Л. І. Радченка. Оскільки папери бібліографа Степана Івановича Пономарьова розפורшились і здебільшого не збереглися¹²⁰, розвідка Різниченка сама набуває значення першоджерела. Відбиваючи важливий епізод з історії українського бджільництва, вона виглядає доволі авторитетно і як твір бджоляра-практика. На четвертій сторінці обкладинки зазначено: „Готується до друку: Вас. Різниченко. Розгром могили Розумовського в Батурині”. У хроніці травневих чисел 1926 року двох журналів «Пасічник» та «Вісник пасічництва» повідомлялося майже дослівно те саме:

¹¹⁶ Різниченко В. З минулого // Пасічник. 1926. Серпень. № 8. С. 5.

¹¹⁷ Різниченко Вас. Прокопович і Шевченко // Пасічник. 1925. Вересень-жовтень. № 2-3. С.10-13.

¹¹⁸ Різниченко Василь. Тестамент Прокоповича. К., 1926; Його ж. Степан Панамарьов. Прилуки, 1928. 24 с. Відбиток з журналу „Пасічник”. Тираж 250 прим.

¹¹⁹ Різниченко Василь // Енциклопедія українознавства. С. 2521. Ці інформації подані з пам’яті когось із емігрантів. Принаймні виглядає, що писав не Ол.Оглоблин (пор.: Вишар Любомир. Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. Нью-Йорк, 1977. С. 115-116 (= УВАН у США. Науковий збірник. Том III).

¹²⁰ Свідчення Лариси Юріївни Коцирій, 20 червня 2005 року.

«Українська пасічницька література збільшується. Незабаром вийдуть із друку В. Різниченка: 1) Матеріяли до бібліографії літератури про Прокоповича. 2) Перша українська пасічницька школа (з ілюстраціями)»¹²¹. Таких видань мені не відомо.

У першому числі «Пасічника» за 1928 рік з'явилось оголошення: «Передплачайте на 1928-й рік новий пасічницький журнал «Пасічницька старовина» за редакцією М.Гончара, В.Різниченка і Юрченка Тодося»¹²². Журнал містить статті з історії українського пасічництва, з історії пасічництва інших народів, про економічний стан пасічництва, про пасічницьку науку, про стан пасічництва в окремих районах республіки, про видатних пасічників на полі світового пасічництва, критика, пасічницька термінологія, бібліографія»¹²³.

А в наступному числі з'явилась іще відважніша відозва:

«Від редакції журналу «Пасічницька старовина».

З першого числа журналу «Пасічник» за 1928 рік читачі довідалися, що приступлено до видання нового пасічницького жур-

¹²¹ Хроніка // Пасічник. 1926. № 5. С. 29; Хроніка // Вісник пасічництва. 1926. Травень. Ч. 5. С. 37.

¹²² Цей третій редактор «Пасічницької старовини» відрізнявся від колег виразним конформістським напрямком. Портрет: Пасічник. 1926. № 8. С. 3. Він друкував характерні статті: **Ні одного** кілограма меду та воску на приватний ринок! // Пасічник. 1931. № 6. С. 1-3; **Виправити** перекручення лінії партії в науково-дослідній роботі // Пасічник-колгоспник. 1932. № 6. С. 3-4; **По-більшовицькому** готуймося до виїзних сесій // № 6. С. 3-4. Це навіть дивно, бо починав він з чималого й піби симпатичного «Короткого нариса історії українського пасічництва», що друкувався в «Пасічнику», починаючи з 2-3 числа за 1925 рік, і потім вийшов окремою відбиткою. Втім, добрий знавець архівних джерел про Петра Прокоповича С. Петров, що опублікував 23 невідомі документи про нього, характеризував товариша Тодося одноозначно: «Иноді буває корисно пофантазувати, трохи відвернути увагу від дійсности, не завше особливо нам приємної (!). Але коли людина пише історію якої-небудь справи й починає з ученим виглядом фантазувати, то виходить стаття не тільки нікуди неголяща, але й шкідлива для роботи багатьох осіб і установ. До такого типу статтів відноситься й розглядувана стаття Юрченка. Кеписько знаючи життя Прокоповича з перших джерел (боюсь, що автор їх зовсім не знає), Юрченко починає описувати політичні – коли хочете – світогляди Петра Івановича. Стаття вся складається з невірних думок; будемо зазначати по черзі» (Петров С. З приводу статті Тодося Юрченка [...] // Пасічник. 1926. № 9. С. 20).

¹²³ Пасічник. 1928. № 1. С. 30.

налу за назвою «Пасічницька старовина». Це буде перша спроба видавати такий журнал не тільки на Україні, а такого не мала Росія, Польща, Чехія, Румунія, Болгарія і інші народи. Тільки Німеччина має подібний журнал за назвою «Архів Пасічництва», що виходить у Берліні за редакцією проф. Армбрустера.

Наше ж славне пасічництво в минулому, про яке ми дуже мало знаємо, бо ще треба багатьом товаришам попрацювати над архівами — вимагає від нас відповідного журналу. Окрім цього, ми мало знаємо про пасічництво інших народів, у нас не було ще доброї критики на нашу літературу, нема бібліографії, неусталена термінологія, забута економіка — все це мусить бути в журналі «Пасічницька Старовина».

До праці редакція запрохала професорів істориків і багато з них уже дали згоду працювати безплатно. Сама редакція працює вже безплатно, а також і коректор, і експедитор. Єдині витрати в нас потрібні на оплату друку, паперу та пересилки журналу поштою. І тільки при таких умовах ми можемо створити подібний журнал.

Нас бадьорить в роботі надія на підтримку читачів, бо українські пасічники легкі були на руку на початку видання журналу «Пасічник», вони будуть свідомі і зараз тієї величезної роботи для нашого пасічництва, яку щойно розпочинаємо. Підтримуйте передплатою!»¹²⁴.

У квітневому числі один із співредакторів журналу Т.Юрченко оголосив, що «Пасічницька Старовина» не виходитиме¹²⁵.

«Пасічник» опинився в епіцентрі ідеологічної боротьби. 1926 року тут з'явився яскравий матеріал проти продподатку¹²⁶. Журнал відважно ставав соборницьким, національним. Раз-у-раз виходили статті про Кубань. Подібно до «Бібліологічних вістей» редакція широко розгорнула свої сторінки емігрантам Сергієві Шелухину¹²⁷, Євгенові Архипенку¹²⁸, Степанові Науменку,

¹²⁴ Пасічник. 1928. № 2. С. 1 обкладинки.

¹²⁵ Юрченко Тодось. До читачів // Пасічник. 1928. № 4. С. 99.

¹²⁶ Попова Явдоха. Податок у нас доконає пасіки // Пасічник. 1926. № 10. С. 21-22.

¹²⁷ Шелухин Сергій Павлович (псевд. С. Павленко; 1864, Полтавська губернія – 25 XII 1938, м. Прага). Чи добре годувати бджіл цукром? // Пасічник. 1926.

М. Гайдакові¹²⁹, Олександрові Кіцері¹³⁰, Михайлові Боровському¹³¹ та ін. Друкувалися статті академіка Михайла Слабченка¹³², останнього із сорока п'яти душ, що вийшли на процес, 20 січня 1930 року ув'язненого у справі «СВУ». Журнал «Пасічницька Старовина» не з'являвся. Але він і не вмер. Він почав друкуватись у «Пасічнику» як одна з його рубрик.

В одному з номерів читаємо: «Ми вже з журналу знаємо, як не стало в куркулів порошу видавати журнал «Вісник пасічництва»¹³³, як було зруйновано куркульське гніздо в Київському пасічницькому товаристві¹³⁴. Одне слово, з-під ніг куркуля вибили ґрунт. Лишилося закінчити боротьбу ліквідацією куркульні як кляси на основі суцільної колективізації»¹³⁵. З початку 1928 року влада перетворила «Пасічник» з громадського журналу на орган Харківської крайової досвідної станції бджільництва, невдовзі перевела його до Харкова. До кожного примірника другого числа за 1929 рік було вкладено рожевого папірця: «У статті тов. Гончара «Наступні завдання пасічництва» на першій сторінці (чет-

№ 2. С. 7-11; Його ж. Прикре непорозуміння: [Виправлення статті Т.Юрченка] // Пасічник. 1926. № 5. С. 8-13 (відповідь: Юрченко Т. Дві добрих думки // Там само. С. 13-16); «Винахід» польських пасічників // Пасічник. 1926. № 6. С. 9-10.

¹²⁸ Архипенко Є. (Луцьк). Питний мед // Пасічник. 1929. № 8. С. 245-246.

¹²⁹ Гайдак Микола. 1929 жив у Празі. Дійсн. член УВАН у США (обр. 16 XII 1961; Вісті УВАН. Ч. 1. Нью-Йорк, 1970. С. 73). – Тв.: Мед – ліки // Пасічник. 1929. № 8. С. 248-249. – Дж.: Укр. висока політехнічна школа на чужині. Т. II: Український Технічно-Господарський інститут (Подебради, Регенсбург, Мюнхен), 1932-1952. Нью-Йорк, 1962. С. 27, 35, 75.

¹³⁰ Українська висока політехнічна школа на чужині. Нью-Йорк, 1959-1972. Т. I: Українська Господарська академія в Ч. С. Р., 1922-1935. Нью-Йорк, 1959. С. 99.

¹³¹ Укр. висока політехнічна школа на чужині. Т. II: Український Технічно-Господарський інститут. С. 27, 35, 75, 77, 106, 108, 116. С. 27, 35, 75, 77, 106, 108, 116.

¹³² Слабченко Михайло. Бджільництво на Україні і «Прикре непорозуміння» проф. С.Шелухина // Пасічник. 1926. № 7. С. 21-22; Його ж. З історії медв'яного права на Україні // Пасічник. 1928. № 4. С. 121-122.

¹³³ Виходив з березня 1926 року до травня 1927-го (пор.: Юрченко Тодось. Петро Прокопович як громадянин // Пасічник. 1928. № 9. С. 274). В НБУ зберігається 6 чисел «Вісника» за 1926 рік і 5 – за 1927.

¹³⁴ Див.: Тодь. Зірвати куркульську запашну квітку, що розпустила свої тендітні пелюстки в Київському пасічницькому товаристві // Пасічник. 1930. № 1. С. 33-34.

¹³⁵ Глитай розперезався // Пасічник. 1930. № 10. С. 463.

вертий рядок знизу) надруковано: «На засадах зміцнення приватної власности», а треба читати: «На засадах знищення».

На окрему розповідь заслуговує історія збірника пам'яті Петра Прокоповича. До 150-річчя від дня його народження (10 VII 1925) Всеукраїнське бюро пасічництва при Наркомземі ініціювало його видання. Т. Юрченко свідчив: «Ще взимку 1925 р. редакція журналу «Пасічник» пропонувала» Бюро передати матеріяли до редакції, яка видасть на свої кошти збірника. Бюро чекало. Ось уже 1927 рік — змін ніяких. Редакція «Пасічника» ще раз зробила спробу домовитись, але Бюро звисока ставилося до «Пасічника», не вірило в місцеві сили, мовляв, що там у Прилуках, і намагалося пристати до київського журналу «Вісник пасічництва», що з березня 1926 року почав виходити. Але цей журнал виходив нерегулярно й на початку 1927 року помер. Так і по цей день збірника не видано, а Всеукраїнське бюро пасічництва на початку 1927 року й само перестало існувати»¹³⁶. Ще 1930 року збірник ще не вийшов¹³⁷.

У травневому числі журналу за 1929 рік півжирним шрифтом повідомлялось: «Зміна в редколегії «Пасічника». Відповідальний редактор тов. Гончар М. 24-го квітня 1929 р. вийхав на роботу до Одеської філії ДВУ. До складу редколегії входять тепер новий редактор газ[ети] «Правда Прилуччини» тов. [М.] Лещинський»¹³⁸.

Тим часом серед правих кіл громадянства також наростало незадоволення журналом. Уже після того, як відсвяткували п'ятирічний ювілей, до редакції надійшов лист: «Я живу за десять кілометрів од залізниці, в трьох кілометрах від містечка Голованівського, на Гуманщині. [...] А справа в тім, що ви, Тодось Юрченко і Бідний, повертаєте «Пасічника» під своє гасло «Працюймо на колективізацію», хочете мене втягти в панщину. Тисячне прокляття вам! Клянусь, що льокаєм не хочу бути і в колгосп не піду. Тепер бджола мені носить, а в колгоспі 25 коп. на день і

¹³⁶ Юрченко Тодось. Петро Прокопович як громадянин // Пасічник. 1928. № 9. С. 274.

¹³⁷ Могила П. Прокоповича обгородили // Пасічник. 1930. № 1. С. 39. Підп.: Комісія.

¹³⁸ Хроніка // Пасічник. 1929. № 5 (46). С. 158.

кандьор. Цьому не бути, хоч хай проклята комуна тисячу років існує. От чому моє щире бажання журналові — умри!»¹³⁹

У журналі почали з'являтися портрети Сталіна. Це вже був інший журнал. 1933 року він навіть звався інакше — «Пасічник-колгоспник», а згодом — ще гірше.

Так розпочався останній, чи не найефективніший, період діяльності Василя Різниченка, коли він досяг своїх вершин як вчений. З 1928 року на запрошення акад. Михайла Птухи він працював у ВУАН — асистентом, згодом старшим науковим співробітником Інституту демографії АН УРСР¹⁴⁰. Останні його книжки належать до справжньої „великої” науки. За редакцією академіка Михайла Птухи вийшли бібліографічні покажчики Різниченка «Демографія України за 1914-1928 рр.» (К., 1931; 1276 записів)¹⁴¹ та «Демографічні переписи: Теорія, методологія, організація» (К., 1936, на обкл.: 1937. 71 с.; 727 записів). Ці видання вписуються в тривожну атмосферу тодішнього життя країни. Найвдячнішим споживачем продукції тодішніх демографів була, звичайно, влада, тобто, в першу чергу, органи планування народного господарства й НКВД.

Для увічнення пам'яті батуринського краєзнавця найбільше зробив великий український бібліограф Федір Пилипович Максименко. Безпосередньо від Василя Федоровича він одержав його біобібліографічні нотатки. Більше того, він одержав і зберіг рукопис Різниченкової розвідки «З історії друку на Конотіпщині» (1930. 59 с. 21 x 15 см)¹⁴².

¹³⁹ Глитай розперезався // Пасічник. 1930. № 10. С. 463.

¹⁴⁰ Історія Національної Академії Наук України, 1924–1928: Документи і матеріали. К.: ЦНБВ, 1998. С. 631; Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. К., 1998. С. 118.

¹⁴¹ Резніков Василь. Демографія України за 1914-1928 рр.: Бібліографічний покажчик. Част. I: Книжки / За ред. акад. М.В. Птухи. К.: ВУАН, 1931. IV, 275 с. (= Праці Демографічного інституту, Том IX; = Збірник Соціально-економічного відділу, № 33).

¹⁴² Див. про неї: Білокінь С. Невідома праця Василя Різниченка з історії друкарства // Матеріали науково-практичної конференції “Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII - початку XVIII століття”. Ніжин, 2006. С. 20-25.

На жаль, ця розвідка досі лишається не опублікована. Прізвища автора на обкладинці не зазначено. У виданні кращих Різниченкових праць, що неминуче, рано чи пізно, з'явиться на світ, ця студія з історії друкарства займе почесне місце. Машинописний її примірник — другий,— що зберігся серед матеріалів Максименка, має інскрипт «Вельмишановному Федорові Пилиповичу Максименкові. Вас. Р[ізниченко]. 1930, II, 17». До речі, передмова датується тут 14 грудня 1930. Тим часом на третій сторінці обкладинки, у правому горішньому куточку, де Ф.П. нотував час придбання, стоїть трохи пізніша дата — “1931.II.20”. Правдоподібно, сам інскрипт датується насправді 17 лютого 1931 року.

Праця складається з двох частин. Перша — це властиво сам начерк історії друкарства, другий — бібліографічний покажчик окремих видань, що вийшли в Конотопі,— охоплює 135 позицій.

Географічними рамками Різниченкової праці став Конотіпський повіт у його “давніх, дореформових межах” (цікаво, що автор не назвав їх дореволюційними). Реєстрацію друків вчений завершив останнім передсовєцьким роком — 1919-м, коли відбулася націоналізація обох місцевих друкарень.

Як відзначив вчений, перша, написана на Конотопщині (Батурин, 1682), капітальна праця — це двотомник православного богослова й ченця Києво-Печерської Лаври, філософа й інженера-архітекта Адама Зерніка¹⁴³ «De processione Spiritus Sancti a solo Patre». Вона вийшла у світ у Кенігсберзі в 1774-1775 роках і складає разом 1000 сторінок in 4 ° ¹⁴⁴.

У Крупицькому Свято-Миколаївському монастирі у 1690-92 роках писав свої Четві-Мінеї і Святий ігумен Димитрій (Туптало) Ростовський¹⁴⁵. Василь Різниченко припустив, що в часи Зер-

¹⁴³ Адам [Зерникав; 1652 - 1693 чи 1694, КПЛ]. Русский биографический словарь. Т. [1] : Аарон - Император Александр II. СПб., 1896. С. 61-62. Підп.: П. П.

¹⁴⁴ Адам Зерникав. Православно-богословские исследования об исхождении Святого Духа от одного только Отца. Пер. с лат. Под ред. Б. Давидовича. Т. 1-2. Почаев; Житомир, 1902-06.

¹⁴⁵ Димитрий, св. митрополит Ростовский (Даниил Савич Тупталенко, 1651-1709) // Русский биографический словарь. Т. [6] : Дабелов - Дялковский. СПб., 1905. С. 389-394; **Жарких** Микола. Бібліографія старої України, 1240-1800 рр. Зошити 5-6. К., 2001. С. 80; **Станіславський** В. В. Батурицький Крупицький Свято-Миколаївський монастир // Енциклопедія історії України. Т. 1: А-В. К.,

нікау друкарського закладу в Батурині, правдоподібно, ще не існувало. Лише в часи гетьманування Розумовського тут передбачалась організація друкарні, словолитні, інтролігаторського закладу, книгарні тощо у зв'язку з проектом створення університету¹⁴⁶. Цей проект, як відомо, не здійснився.

Пізнішим часом (приблизно за 75 років) датується друга спроба утворити на Конотіпщині друкарню — ідеться про хутір у Пальчиках, осередку науково-пасічницького руху. Сам оцей видавничий захід (1838-39) належав Петрові Прокоповичеві (1775–1850), який, за наявними джерелами, набув друкарські верстати й надрукував підручника із бджолярства, але зазнав невдачі, зокрема матеріальної. Різниченко припустив, що тут мав місце, можливо, якийсь донос з боку місцевої влади, і констатував: «Проте, звичайно, справжні обставини ліквідації друкарського підприємства Прокоповича можуть дати дотичні матеріали відповідних архівів Москви (Петербурга? – С.Б.) і Чернігова, якщо вони збереглися»¹⁴⁷.

Характерно, що перші видання з'явилися у Конотопі лише за двісті років після Зернікау — щойно 1880-го — у друкарні Ш. А. Левіна. Ця друкарня існувала в Конотопі у його, Левіна, власному будинку на розі Красногірської вулиці й майдану. Значно пізніше, 1910 року почала функціонувати друкарня А. Ш. Айзиковича. Її видання Різниченко зареєстрував під числами 73-77 та пізнішими.

Під час революції Айзикович продав свою друкарню Союзові кооперативів,— деякий час вона функціонувала під назвою

2003. С. 202-203. Надійну основу для студіювання його праць заклали митрополит **Євгеній** (Євфимий Алексеевич Болховитинов; 16 XII 1767, Воронежська єпархія – 23 II 1837, Київ) – «Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви» (В 2 т. 2 изд., испр. и умнож. СПб., 1827), Григорій Ніколаєвич **Геннаді** (1826-1880; «Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях». Т. 1: А - Е. Берлин, 1876. С. 303-305), архієпископ **Філарет** (Дімітрій Грігор'євич Гумілевский; 23 X 1805, с. Конобсево Шацького пов. Тамбов. губ. – 9 VIII 1866, м. Конотоп) – «Обзор русской духовной литературы» (Кн. 1-2; Изд. 3, с поправками и дополнениями автора. СПб.: И. Л. Тузов, 1884) та інші.

¹⁴⁶ **Чтения** ОИДР. 1863. Т. 2. С. 67-85; **Когут** Зепон. Російський централізм і укрїнська автономія. К.: Основи, 1996. С. 109.

¹⁴⁷ Різниченко Василь. З історії друку на Конотіпщині. Арк. 16.

“Культура”. Зрештою, як і скрізь, друкарні Левіна й Айзиковича було націоналізовано і сполучено в одну. Тут друкувалися здебільшого афіші, бланки, оголошення, розпорядження місцевого начальства, відозви, плакати, оголошення, афіші тощо. Із більших постійних замовлень, писав дослідник, виходили різні земські видання — Журнали, Отчеты, Сметы, що друкувалися здебільшого малими тиражами. До відкриття друкарні Левіна земство друкувало свої видання у Чернігові, Києві, інколи в Ромні. Навпаки, часом (до утворення друкарні у Борзні) до Конотопа йшли замовлення Борзенського земства. На жаль, облікувати дрібні друки приватна людина, що працювала за кілька десятиріч, не могла. Проставляючи де треба астериски, вчений відзначив, що не бачив de visu навіть брошури С. Р. Мінцлова “Подд(е)лки старины” (Конотоп, 1915). Більше того, сам автор фіксував у “Книжной летописи” та списках “Правительственного вестника” конотопські видання, яких він не мав.

1917 року у Конотопі виходило чотири газети російською мовою з окремими статтями українською та ідіш:

- Известия Комитета Конотопской организации “Бунда”. Друкарня Ш.А.Левіна.

- Известия Конотопской Организации Российской Соц.-Дем. Радочей Партии. Еженедельный орган. Ред. А. М. Герман и Вс. Н. Матвеевский, а з № 3-го — Л. Е. Бандурин и В. Н. Матвеевский. Адреса редакції: Конотоп, вул. Лизогубівська, 17. Друкарня Ш. А. Левіна. Вийшло три числа, із них перше — 30 червня.

- Конотопская газета. Издание Конотопского Исполнительного Комитета. Щоденна газета. Вийшло 88 чисел по 4 сторінки: 44-те за 1 травня, 88-ме за 25 липня. Редакція: Лизогубівська вул, буд. В. Гуревича. Друк. Айзиковича.

- Конотопская Рабочая Газета. Орган Конотопского Комитета Рос. С.-Д. Р. П. (объед. меншевиков). Двічі на тиждень. У справах редакції звертатись до Бюро РСДРП (м) в будинку В. І. Лисенка (Олексіївська, 6) чи до Л. Гольденфарба (Олександрівська, буд. волосного правління).

1918 року українською мовою виходила в Конотопі щоденна газета “Воля” з додатком “Екстрені вечірні телеграми щоденної газети “Воля”. Не маючи сам повних комплектів, автор їхніх докладних описів не подав, а проти “Волі” поставив навіть астериск. Виходить, сам він не посідав жодного його числа.

Отак, більше ніж трагічно виглядала історія друкарства на Гетьманщині – що давнього, що у ХХ столітті. Переглядаючи безуспішні заходи з друкарства, патріот-незалежник наголошував на його кількасотлітньому гальмуванні. Він також констатував, що перше конотопське видання українською мовою з'явилося щойно 1897 року. Це була 10-сторінкова збірка місцевого поета Г. Ясковича (помер 31 жовтня 1913 року) “Пісня, байка і казка”¹⁴⁸. Автор розповідав: “Ми його знали в старечих літах. З професії волосний писар, він складав вірші, сам їх видавав і сам же розповсюджував (на базарі в неділю або в иньше свято, розстеливши долі шматок ряднини і розіклавши на їй свої вірші). Кожному покупцеві з номінальної ціни кожної книжки обов’язково давав знижку (навіть коли книжка коштувала копійку). Більшість віршів Яскевича мають автобіографічний характер (Швець, чотири частки). Пробиував Яскович свої сили і в російській мові”¹⁴⁹. Усі ці ретельно підібрані факти підкреслюють ту шкоду, якої завдавала українській культурі її бездержавність.

Чистку (6 серпня 1930 року) Різниченко пройшов, але у протоколі записали: „Зовсім не має громадського навантаження. Політично неписьменний. [...] Відмітити й запропонувати ліквідувати свою політичну неписьменність”¹⁵⁰. На відміну від нового академічного керівництва ГПУ краще знало, як це зробити. Оскільки свою, як казали колись, „політичну фізіономію” Різниченко виявив однозначно, лишалось тільки чекати. Невдовзі по нього прийшли.

Як повідомляє енкаведистська архівно-слідча справа¹⁵¹, Різниченко був неодружений. Це означає, що за советських умов його помешкання не могло бути велике. Він не мав і прямих спадкоємців.

У четвертому числі «Пасічника» Тодось Юрченко навів тодішню адресу В. Ф. – вул. Золотоворітська, 4 [кол. Єлени Людв.

¹⁴⁸ У Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського немає. Див.: Україномовна книга у фондах НБУ. Т. 1.

¹⁴⁹ Там само. Арк. 22-23.

¹⁵⁰ Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Док. і мат. К., 1998. С. 118.

¹⁵¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 49866 ФП / кор. 972.

Дені], пом. 1¹⁵². Тут він затримався надовше. Його архівно-кримінальна справа (1938) містить ту саму адресу¹⁵³, тепер це навпроти архіву СБУ. Звідси його вивели у «воронок». Двоповерховий будинок має тепер надбудову — ще два поверхи. Від житла Василя Федоровича з її світлою аурою, де витали тіні великих предків, не лишилось і сліду. Але дещо можна подумки реконструювати.

Нерухомості Різниченко не мав. Як і чимало інших українських діячів (Леся Українка), йому доводилось нерідко переїздити з одного помешкання на інше. Але типологічне зіставлення їх — справа нескладна. Правдоподібно, вчений-одинак жив у одній кімнаті звичайної комуналки. Можна уявити, що на стінах над його письмовим столом колись висіли старовинні портрети Мазепи, Дорошенка й Полуботка. У своїй книжечці про Орлика (1918) він зазначив: попередній власник цих портретів трактирщик Митрофан Раді вважав, що вони походили з картинної галереї палацу гетьмана Розумовського в Батурині¹⁵⁴. Близько 1910 року трактирщик тієї портрети продав. А у примітці Різниченко уточнив: „Портрети Мазепи, Дорошенка і Полуботка тепер належать нам”¹⁵⁵. Тут не згадано лише портрета Семена Палія, але чому так — коментувати не беруся. Правдоподібно, якогось тривожного дня вчений зняв свої портрети, заховавши їх від небажаних відвідувачів подалі.

Дослідження історії українських музеїв у ХХ столітті лише розпочинається. Тим менше знаємо ми історію приватних збірок. Переказуючи чутки, мовляв, генеральний суддя Василь Кочубей домагався гетьманської булави, Ол. Оглоблин пригадав, що в неіменній київській приватній збірці 1942 року бачив старовинний портрет з написом „Гетман Василь Кочубей”¹⁵⁶. Нині цей портрет зберігається в Роменському краєзнавчому музеї¹⁵⁷. Та-

¹⁵² Юрченко Годось. До читачів // Пасічник. 1928. № 4. С. 99.

¹⁵³ Білокінь С. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому проживав Різниченко В.Ф. // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. I, ч. 1: А – Л. К., 1999. С. 394.

¹⁵⁴ Різниченко Василь. Пилип Орлик: Гетьман-емігрант. К., 1918. С. 43.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Оглоблин Олександр. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. С. 304-305 (= ЗНТШ. Том 170).

¹⁵⁷ Недак Володимир Володимирович. Україна козацька держава: Ілюстр. історія укр. козацтва у 5175 фотосвітлинах. К.: Емма, 2004. С. 628.

ких конкретних відомостей про довоєнні збірки, тим більше відомостей про їхню долю часів війни зовсім обмаль. Відомо принаймні, що Різниченкові належало три коштовні портрети з галереї Кирила Розумовського.

Ясна річ, Василь Різниченко мав якусь книгозбірню, у нього відклався також менший чи більший архів — рукописи, листи й світлини. Приватні листи він часом розглядав як джерела до своїх студій. У статті про Степана Пономарьова Різниченко покликається на лист до нього, що він одержав від його спадкоємця Л. Радченка від 15 вересня 1927 року¹⁵⁸. Якщо чотири його листи збереглись в архіві М. Грушевського, — ясна річ, якісь автографи академікові мав і він сам. Різниченко сповістив Михайла Сергійовича про невідомий йому, але потрібний для „Ілюстрованої історії” портрет Пилипа Орлика, — Грушевський не міг йому не подякувати. Такий імовірний мінімум у відомостях про їхнє наполовину загибле листування. Щодо слідчих справ, тут гірше. Розуміємо, це дуже брехливе джерело, і децю з записаного треба домислювати. Наприклад, якщо в’язень зізнається, що підтримував стосунки з емігрантом Євгеном Архипенком через секретаря журналу «Пасічник» Феодосія (підписувався: Тодось) Юрченка, це може означати, що існували листи (від яких не лишилося сліду), і Різниченко не міг від цього факту відмовитися, бо чекіст ці листи бачив, більше того, сам особисто знищив.

Із листів до М. Грушевського довідуємося, що він замовив чи сам виконав фотознімки з зображеннями гетьманських старожитностей. Аби зображення дійшли до нас — нащадків, — деякі з них він видав у вигляді листівок. Лише в такому вигляді відомий нам надгробок Хоми Дуссика, — листівку з колекції О. С. Поліщука репродукував у виданні „Україна козацька держава” Володимир Вол. Недяк¹⁵⁹.

У матеріалах Д. Бочкова до словника чернігівців зберігається витяг із листа Ф. П. Максименка від 22 лютого 1981 року: «У Різниченка був ще машинописний опис паперів С. І. Пономарьова. Переглядаючи своє старе листування, найшов чиесь по-

¹⁵⁸ Різниченко В. Степан Панамарьов // Пасічник. 1928. № 11. С. 346.

¹⁵⁹ Там само. С. 497. У каталозі листівок (Забочень М., Поліщук Ол., Яцюк В. Україна у старій листівці: Альбом-каталог. К.: Крипиця, 2000) їх, на жаль, немає.

відомлення про продовження «Демографії України» В. Ф. Резнікова — ці матеріали нібито загинули у 1938 р. при ліквідації Демографічного інституту УАН»¹⁶⁰.

Як серйозний бібліограф Різниченко не міг не мати в принципі картотек з виданими матеріалами й тим, що тільки до друку готувалось. Перші були б важливі історикам бібліографії, оскільки їхні схематичні розкривали б методи його роботи. Тим цікавіші б були другі.

У Різниченкових «Матеріялах до бібліографії Батурина: Доповнення» (К., 1919), фіксуючи «Известия Всеукраинского Центрального Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов и Исполнительного Комитета Киевского Совета Рабочих Депутатов» (1919. 1 червня. № 55 (82), наведено таку анотацію: «Оповідка про втрату рукопису «Хронологічний покажчик літератури про Батурина»¹⁶¹. Я звернувся до газети. У рубриці «О пропаже и утере», в останній шпальті газети було виявлено такі рядки: «Утер[яна] рукопись «Хронологічн[ий] покажч[ик] літерат[ури] про Батурина». Нашедш[ему] вознагра[ждение] 100 р. Несторов[ский] пер. 9 – а, к. 2»¹⁶². У «Матеріялах», що вийшли того самого 1919 року, перший розділ має саме таку назву: «Хронологічний покажчик літератури про Батурина» (С. 9–23). Знаємо, що, починаючи з 1915 року, В. Ф. працював над покажчиком «Конотоп по газетним дописам своїх кореспондентів: Історія Конотопа за останні 57 років по газетних кореспонденціях»¹⁶³. Чи не може втраченим рукописом бути саме цей? Літо 1919 року було в Києві аж надто спекотне: лютувала чрезвичайка. Як відомо, 22 серпня 1918 року Ленін наказував А.К.Пайкесові: «Временно советую назначать своих начальников и расстреливать заговорщиков и колеблющихся, никого не спрашивая и не допуская идиотской волокиты»¹⁶⁴. Відома його теле-

¹⁶⁰ Держ. архів Чернігів. обл. Ф. р-8860. Оп. 1. № 35. Арк. 3.

¹⁶¹ Різниченко Вас. Матеріяли до бібліографії Батурина: Доповнення. С. 22.

¹⁶² О пропаже и утере // Известия Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянск[их] и Красноармейск[их] Депутатов и Исполнительного Комитета Киевского Совета Рабочих Депутатов. 1919. 1 июня. № 55 (82). С. 4. Шп. 7.

¹⁶³ Лист до Д.Бочкова від 25 вересня 1916 року (зберігається в автора статті).

¹⁶⁴ Ленин В.И. Телеграммы А.К.Пайкесу // Ленин В.И. ПСС, Том 50. М., 1965. С. 165.

грама Троцькому, що встановлював советську владу в Татарії: «Удивлен и встревожен замедлением операции против Казани, особенно если верно сообщенное мне, что вы имеете полную возможность артиллерией уничтожить противника. По-моему, нельзя жалеть города и откладывать дольше, ибо необходимо беспощадное истребление, раз только верно, что Казань в железном кольце»¹⁶⁵.

На виконання ленінських вказівок у Києві, як і скрізь, більшевики спрямували всі свої сили¹⁶⁶. Наводити деталі тут на місце. Мабуть, В. Ф. радів, що лишився живий.

Щира людина, Різниченко пожертвував 500 книжок про П.Прокоповича Батуринському просвітницькому товариству його імені¹⁶⁷. Цікаво, скільки примірників із цих п'ятисот збереглося у Батурині та в його околицях досі. Крім того, як у видавця, у В. Ф. не могли не осідати рештки тиражів його видань. Можливо, найодіозніші, „найстрашніші” праці йому довелося знищити самому „рукою власною”. Все-таки щось же та лишилось.

Таким чином, настрої, що панував у його кабінеті, де він заодно й мешкав, малюється доволі виразно.

Провідних українських демографів було ув'язнено протягом 1938 року — директора Інституту демографії, академіка УАН (1920) Михайла Птуху¹⁶⁸ (20 лютого), Юрія Корчака-Чепурківського (21 жовтня), Василя Різникова (Різниченка) забрали 10 лютого¹⁶⁹. В. Ф. займав на той час посаду старшого наукового співробітника Інституту демографії. Було закрито й сам Інститут. Коли М. Птуху реабілітували й відновили в правах, він перейшов на роботу до Інституту економіки. Ще одного страшного удару — тепер уже по науковій спадщині українських демографів — було завдано 1941 року. 30 грудня 1955 року академік Михайло Птуха розповів на допиті, куди його закликали яко

¹⁶⁵ Ленін В.И. - Телеграмма Л.Д.Троцкому, 10 сентября 1918 г. // Там само. С. 178. «Шифром (оригинал мне вернут)».

¹⁶⁶ Білокінь С. Період чрезвычайок // Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. С. 93-107.

¹⁶⁷ Від редакції // Пасічник. 1927. № 9. С. 1.

¹⁶⁸ Національна академія наук України: Перс. склад, 1918-2003. [Вид. 4.] К.; Фенікс, 2003. С. 73. Звільнений на початку 1940 року.

¹⁶⁹ ЦДАГО України. № 49866 ФП / кор. 972. Арк. 4.

свідка: «Архивы Института демографии (все делопроизводство, готовые работы), а также все ценные статистические данные после закрытия Института демографии были переданы в Институт экономики, куда перешла и часть сотрудников. Во время эвакуации из Киева Академии наук в связи с войной все архивы были сожжены по указанию вышестоящих органов. Ответственным за уничтожение архивов был директор Института экономики Рудницкий Василий Васильевич»¹⁷⁰.

Вів Різниченкову справу, допитував його оперативник 3 відділу молодший лейтенант ГБ, тимчасово виконуючий обов'язки 3 відділку 3 відділу І. Ружицький. Він записав слова В.Ф., що «положение Украины при советской власти в сущности колониальное»¹⁷¹. Записав також зізнання, що нібито разом з Ітухою та Максимом Ткачем планував убивство Косіора у день виборів 12 грудня 1937 року¹⁷². Слідчий виразно повів справу до розстрілу.

Після того, як Різниченка заарештували, все, що зберігалось у нього вдома на Золотоворітській, пропало. Механізм, як це відбувалося, уявляємо поки що лише в загальних рисах. Ззначаючи, що під час трусу в нього вилучено „30 листів”¹⁷³, чекіст тим самим визнав, що паперів було багато: він, мабуть, не наважився сказати людині в живі очі, що застав голі стіни. «Вещдоков», отих самих 30 листів у справі немає, їх знищено без сліду. Від кого одержав він ці листи,— природно, не сказано.

По тій самій кримінальній справі, що й Різниченко, проходили також і також були розстріляні ще двоє українських вчених — антрополог Максим Ткач (В. Ф. познайомився з ним 1923 року, вони разом навчалися в археологічному інституті) та історик і мистецтвознавець Михайло Тарасенко¹⁷⁴. Різниченко звинувачувався у шпигунській діяльності на користь Польщі. Сучасники гірко жартували: „Була б людина, а справа знайдеться”.

¹⁷⁰ ЦДАГО України. № 39829 ФП. Том 3. Арк. 29. Оригінал протоколу зберігається у справі Федора Миколайовича Шевченка № 40039 ФПД. Т. 3. Арк. 179.

¹⁷¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 49866 ФП / кор. 972. Арк. 65.

¹⁷² Там само. Арк. 94.

¹⁷³ Там само. Арк. 4.

¹⁷⁴ Білокінь С. Музей України : (Збірка П. Потоцького) : Дослідження, матеріали. К., 2006. С. 244.

17 липня 1938 у Києві Василя Федоровича Різниченка розстріляли у віці 46 років¹⁷⁵. Правдоподібно, він лежить у Биківні¹⁷⁶. Зовсім несподівано натрапляємо ще на дві інші дати його смерті. Коли по війні, уже після ХХ з'їзду, його справу переглядали, колишній директор Інституту демографії, на той час уже академік Михайло Птуха (15 січня 1957 р.) засвідчив: «[...] закончен им был огромный ненапечатанный труд, доведенный до 1936 года, по библиографии статистики населения УССР. В научном отношении (?) Резников был работником исключительных качеств. [...] В.Ф.Резников отличался исключительной скромностью и изумительной трудолюбностью [...]»¹⁷⁷. На жаль, місцезнаходження цієї праці - у рукопису чи в картотеці — невідоме. Коли й за яких обставин її знищено, також не знаємо.

Дуже важливі Різниченкові методичні зауваження щодо своєї праці: «Джерела, з котрих ми користали для покажчика, були такі: 1) наші біо- і топовібібліографічні записи краєзнавчого характеру (біо-бібліографічний словник Конотіпщини, література про Батурин, про життя і діяльність Прокоповича тощо); 2-3) допіру згадана Книжная Л(е)топись і Списки изданій, вышедшихъ въ Россіи въ № году, 4) Словник Венгерова (Предварительный списокъ), 5) Рум'янцевський Музей [у Москві] (місцевий відділ), 6) Публічна бібліотека [в Ленінграді], а саме фонд Вольного Экономического Общества, де ми змогли використати de visu переважну більшість земських і міських видань»¹⁷⁸. Він також зазначив: «Крім сього, кількома №№-ами завдячуємо Я.Стешенкові¹⁷⁹.

¹⁷⁵ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 49866 ФП / кор. 972. Арк. 243; Роженко Микола Маркович (нар. 1 лютого 1936, с. Западлиці Летичівського р-ну Хмельницької обл.), Богацька Едіт Леонідівна (нар. 16 грудня 1941, м. Грязі Ліпецької обл., Росія). Сосни Биківні свідчать: Злочин проти людуства. Кн. 1. К.: Укр. центр духовної культури, 1999. С. 364. За відомостями Миколи Роженка, його розстріляли 7 травня 1938 року. Як відзначив у своїх споминах військовий прокурор М. П. Павлов, розстріляно Різниченка 28 квітня 1938 року (Павлов Михаил Павлович. Процессы и судьбы: Воспоминания военного прокурора. К.: Україна, 1992. С. 266; Те саме. Изд. 5, испр. и доп. К.: Логос, 2005. С. 292). У списках Л. Абраменка його немає.

¹⁷⁶ Роженко Микола, Богацька Едіт. Сосни Биківні свідчать: Злочин проти людуства. Кн. 1. К.: Укр. центр духовної культури, 1999. С. 364.

¹⁷⁷ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 49866 ФП / кор. 972.

¹⁷⁸ Різниченко Василь. З історії друку на Конотіпщині. Арк. 20-21.

¹⁷⁹ Стешенко Ярослав Іванович (24 III / 6 IV 1904, Київ - 11 III 1939, бухта Нагаєво, Колима) — бібліограф. Онук М. П. Старицького, син І. М. Стешенка

З признанням відзначаємо тут також вказівки Ф. Максименка і додатки (стор. 59) М. Вайнштейна¹⁸⁰». Ці нотатки розкривають

(убитий на його очах). Хрещені батьки Йосиф Юркевич та Марія Старицька. У 1919–20 працював у книжковій коморі Дніпросоюзу. 1920 навчався на бібліотечних курсах у Києві. З 1921 навчався на ф-ті профосвіти літ.циклу Київ. ВІНО ім. Драгоманова. 1926 закінчив 2 укр. гімназію. 1930 закінчив торг. фак. Київ. ін-ту пар. госп-ва з кваліфікацією економіста (свідцтво від 17 вересня 1932). Працював у Всенародній бібліотеці України (1920–22, інструктор, потім бібліотекар-спеціаліст, перевіз книгозбірни й архіви М.Петрова та С.Голубева; 1928–29, наук. співробітник). В інтервалі 1923–28 працював в Укр. наук. ін-ті книгознавства (ст. бібліограф, науковий співробітник, одночасно — секретар журналу «Бібліологічні вісті»). Після ув'язнення 1929–30 — в Укр. Книжковій палаті у Харкові (1932–33, керівник сектору бібліогр. реєстрації, керівник кабінету укр. дорев. друку). Знову ув'язнений. Член бібліогр. комісії НТШ (1923), дійсн. член Рос. бібліогр. т-ва при Московському ун-ті (1928) та Ленінгр. т-ва бібліофілів (1929), член-кор. Ленінгр. т-ва есклібрисистів (1929). Один з організаторів Укр. бібліологічного т-ва при ВУАН (1928–29), член його ради, скарбник. Бібліографічні праці С. являють собою одне з вершинних досягнень укр. бібліографії часів Розстріляного відродження за ретельністю й докладністю бібліогр. опису. Разом з тим С. — одна з найтрагічніших фігур укр. бібліографії, оскільки більшість його праць не вийшли друком і загинули. З 1923 С. працював над фундаментальним покажчиком видань, що вийшли на території Рос. імперії укр. мовою 1798–1916. Автор персоналій — Г. Нарбута (покажчики опублікованих творів та літератури про митця у вид.: Георгій Нарбут: Посмертна виставка творів, Каталог. К., 1926; доповнений покажчик мав увійти до пізнішого знищеного збірника 1932) та С. Маслова (у вид.: Сергій Маслов. К., 1927). Разом з Миколою Іванченком уклав «Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук» (К., 1930; перевид.: Чикаго, 1966). 1921 датується його праця «Бібліографія укр. бібліографії» (лишилась у рукопису). Працював над бібліографією історії укр. друкарства (1925), укр. дитячого друку XIX та XX ст. (1928). Готував список вид. знаків (марок) і словник графіків і граверів для збірника, присв. сучасній укр. графіці (1929). Свого дядька В. Степаненка (чоловік мол. батькової сестри Марії), управителя книгарні «Киевской старины» (бл. 1898–1918) умовив написати спогади (доля рукопису невідома). Збирав слов'янські есклібриси. Для цього самого есклібриси викопали В. Кричевський, Ол. Кульчицька, Ол. Сахновська, Ол. Усачов та Л. Хижинський. Б-ку С. родичі продали до ГБЛ ім. Леніна у Москві. Літ.: Белокоп С. И., Стещенко Я. И. // Книговедение: Энци. словарь. М.: Сов. энциклопедия, 1981. С. 521; Його ж. Видатний український бібліограф Ярослав Стещенко, 1904–1939 // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Вип. 2. К., 1999. С. 53–64.

¹⁸⁰ Вайнштейн Марко Григорович (20 VIII 1894, м. Копотон — 1952, Москва) - музейник. Голова Спілки безвірників Чернігівщини Щербатов звинуватив його «в прикритті релігії охороною пам'яток». 13 липня 1929 йому написав свого останнього перед арештом листа С.Єфремов (Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. К.: Рада, 1997. С. 778). Ставав на захист православних церков. Безуспішно протестував проти намірів «Металлолома» утилізувати церковні дзвони (Арустам'ян

коло добрих знайомих — колег батуринського патріота і фіксують, що він бував у московських та ленінградських сховищах — у Рум'янцевському Музеї та Публічній бібліотеці. Про взаємини Різниченка з Максименком хотілося б оповісти докладніше, але один елемент ланцюжка джерел, на жаль, неприступний. У журналі «Советское краеведение» (1930. № 11/12. С. 52-53) В. Ф. надрукував рецензію на максименківські «Матеріяли до краєзнавчої бібліографії, 1847–1929»¹⁸¹, але у НБУ ім. В. І. Вернадського саме цього числа бракує.

В.Різниченко брав до уваги тільки такі видання, що з'явилися у Конотопському повіті: «З відомих письменників, що жили того часу на Конотіпщині (Лазаревський, Пономарьов, Ніс, Драгомиров, [Тихон] Осадчий»¹⁸²) ніхто не друкував у Конотопі своїх

Жанна Гр. До питання атрибуції фрагмента бронзового дзвону // Український музей. К., 2003. С. 149-151). Завідував реставраційною майстернею Всеукраїнського музейного містечка (Києво-Печерська Лавра). У штатному розкладі ВМГ, датованому 15 квітня 1933, значиться як науковець першої категорії Музею історії релігії зі ставкою 250 карб. (Гришин Апатолій. Відомості про співробітників Заповідника (20-30-ті роки): Іст. довідка // Лаврський альманах. Виц. 7. К., 2002. С. 50). У червні 1933 у Київській секції наукових робітників випикла потреба обстежити Всеукраїнський історичний музей. 21 червня 1933 Ф.Ернст занотував: «З 3-х до 5-ти бригада по обслідуванню Музею від С.Н.Р. (Баранович і Вайнштейн) — давав пояснення по Шевченковій залі» (ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України. Ф. 13-1. Од. зб. 7. Арк. 118 зв.). - Тв.: Чернігівський державний музей // Український музей. Зб. 1. К., 1927. С. 250-251. - Дж.: Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда. Лгр., 1928. С. 54; Акуленко В. І. Охоропа пам'яток. С.128; Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні, 1917-1941 рр. К., 1995. Ч. 1. С. 168-169, 203, 224, 241-243; Ч. 2. С. 17-18, 85, 118-119, 121, 129; Пам'ятки України. 2001. Ч. 4 (133). С.105. Фото: Віра. Вауonne, NJ, USA. 2003. Квітень-червень. Ч. 2 (110). С. 19.

¹⁸¹ Федір Максименко: Бібліографічний показчик / Упорядники Галипа Домбровська, Людмила Папів // Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка. Львів, 2008. С. 187.

¹⁸² **Осадчий** Тихон Іванович (1866—1945), економіст, гром. і політ. діяч. Секретар т-ва сільського господарства. Член комісії, яку очолював Д. І. Піхно, що мала клопотатись про утворення Півд. відділу Рос. геогр. т-ва (1899). Укр. націонал-революціонер. Член ЦК Сел. спілки, яку репрезентував в Центральній раді. Член Всеукр. ради сел. депутатів, представник Конотопського повіту Чернігів. губ. Зять історика Ол. Лазаревського. — **Дж.:** **Минцлов** Сергей Рудольфович. Дебри жизни: Дневник, 1910—15 гг. Берлин: Сибирское книгоизд-во, [1925.] С. 310-314; **Савченко** Ф. Заборона українства 1876 р. X.; К.: ДВУ, 1930. С. 119, 121; **Лотоцький** Ол. Сторінки минулого. Ч. 3. Варшава, 1934. С. 159; **Українська Цен-**

творів (вірш Пономарьова надрукувало в 1911 році Земство. Див. № 90 Показчика)»¹⁸³. Існував лист В.Ф. до Бочкова від 3 жовтня 1916 року: «Цікаво мені для мого словаря конотопців знати, про кого з померлих конотопців письменників, учених і діячів Ви маєте відомости. Я маю дещо про 1) М. Драгоманова [Драгомирова] 2) [Петра] Прокоповича, 3) С. Пономарева (sic), 4) А. (sic) Лазаревського, 5) М. Левченка, 6) С. Носа, 7) [Якова] Костенецького (пасішника), 8) Пономарева (sic) (пасішника), 9) Г.Яковича і 10) Парпуру. Коли можете доповнити сей списочок, то, будь ласка, доповніть»¹⁸⁴. Згадки про «Біо-бібліографічний словник Конотіпщини» показує напрямок дальших його студій. Але реалізувати їх йому не судилося. Большевики розстріляли його у віці 46 років.

Досі я не бачив жодної його світлини. Дивно, якщо з осені (точніше — із серпневого числа) 1926 року редактор прилуцького «Пасічника» М. Гончар систематично вміщував на сторінках свого журналу портрети співробітників і взагалі визначних пасічників, ніхто не подбав, щоб опублікувати і портрет Василя Федоровича. Немає його світлини і в ювілейному числі до його п'ятиріччя.

Міркуючи, де шукати нових, невідомих матеріалів про Різниченка, назву збірку матеріалів до словника чернігівців, які протягом десятиріч зібрав Дмитро Опанасович Бочков. Разом із дружиною він мешкав навпроти палацу „Україна” — на Червоноармійській, 132, пом. 124. Архів Дмитра Опанасовича після його смерті перевезено до Чернігова. Листи Різниченка до Бочкова зберігаються в моєму архіві.

Одну ниточку дає нам у руки архівно-слідча справа¹⁸⁵. Тут сказано, що рідний брат краєзнавця Іван Федорович Резніков

тральна рада: Док. і мат. У 2 тт. Т. 1. К.: Наукова думка, 1996. С. 20, 94, п. 9; **Особові** архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. К., 2002. С. 438; **Листи** до Михайла Кошубинського. Т. 4. К.; Ніжин: Укр. пропілеї, 2003. С. 28 – 31; Український національно-визвольний рух (березень - листопад 1917): Док. і мат. К.; 2003. С. 108, 412, 768, 924, 957; **Танюк** Л. Щоденник. Т. XVI. К., 2010. С. 396.

¹⁸³ Різниченко Василь. З історії друку на Конотіпщині. Арк. 20-21.

¹⁸⁴ Держ. архів Чернігів. обл. Ф. р-8860. Оп. 1. № 35. Арк. 8 – зв.

¹⁸⁵ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 49866 ФП / кор. 972. Арк. 3 зв.

1938 року мешкав у Конотопі, вул. Сосновська, 32. Дальша доля цього брата і доля його родини поки що невідома.

Нарешті, треба систематично переглянути за псевдонімами ті періодичні видання, у яких Різниченко публікувався. Його репрезентативна бібліографія виведе розгляд його життя й діяльності на новий рівень (див. нижче).

Далі можна буде простежити рух його історичної думки: які питання і в якому порядку він висвітлював щодо Мазепи, Орлика, Кирила Розумовського, що саме писав про загибель старої української держави — Гетьманщини.

Матеріали до реєстру праць Василя Різниченка

Бібліографічні матеріали збирались протягом довгого часу, починаючи з 1970-х років. За цей час ГОСТ'и змінювались, причому не один раз. На даному етапі роботи зроблено не реєстр, а лише підготовлено матеріали до реєстру. Подаю шифри кол. Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (ЦНБ), тепер Наукової бібліотеки України ім. В.І.Вернадського та кол. Державної бібліотеки СРСР ім. В.І.Леніна (ГБЛ), тепер Російської державної бібліотеки. Зовсім не враховано матеріалів Книжкової палати України.

Звірено на повноту за покажчиком: Жарких Микола. Бібліографія старої України, 1240–1800 рр. Зошити 1-10. К., 1998–2002. Звірено також з вид.: Україномовна книга у фондах НБУ. Т. 2.

Надалі доцільно робити опис враз, за одним ГОСТ'ом. Видання, відомі за кількома примірниками, доцільно описувати поекземплярно, за всіма примірниками кожного.

При цій нагоді вирішується ще одне важливе завдання. Зіставляючи відомості списка окремих видань (1919) «Видання Вас. Різниченка» з каталогом окремих видань «Україномовна книга у фондах НБУ. Т. 2» (2003), можна з'ясувати масштаб втрат колишньої Всенародної (Національної) бібліотеки України внаслідок пожежі 1964 року. При цьому треба прийняти, розуміється, що у ВБУ всі ці видання напевно були.

Загальні питання.

Різниченко Вас. На руїнах минулої слави Батурина: Матеріали для бібліографії Батурина. К.: Друкарня 1-ої Київськ. Спілки, 1915. 31 с. 170 записів.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 15. № 1.

Різниченко В. Як була знищена автономія України. Звенигородка, 1917. 24 с. Дж.: Калинович. № 711; Жарких. Зошит 5-6 (2001). С. 162.

Рец.: Дорошенко Д. // Книгарь. 1917. Вересень. Ч. 1. Ствп. 12.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 16. № 25.

Різниченко Вас. Матеріяли до бібліографії Батурина: Доповнення. К.: Друкарня «Дніпро», Костельна, 9, 1919. 32 с.

У першому розділі — «Хронологічному покажчику літератури про Батурин» — 179 записів.

Різниченко Вас. Демографія України за 1914-1928 рр. К., 1931; 1276 записів.

Різниченко Вас. Демографічні переписи: Теорія, методологія, організація. К., 1936 (на обкл.: 1937). 71 с.; 727 записів.

Українська символіка.

Різниченко Вас. Герб України: В справі укр. нац. емблем. Звенигородка, 1917. 8 °. 15 с. Дж.: Калинович. № 369.

Рец.: Волох С. [Прокопович Вячеслав] // Книгарь. 1917. № 4. Ствп. 198.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 15. № 19.

Різниченко Вас. Герб України: В справі укр. нац. емблем. Вид. 2. Звенигородка, 1917.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 15. № 20.

Різниченко Вас. Герб України // Шлях. К., 1918. № 3. С. 53-59. Дж.: Калинович. № 368.

Різниченко Вас. Національний колір України: В справі укр. нац. емблем. Вид. 1: Б.м., 1917. 10 с.; вид. 2: Звенигородка, 1917. 16 °. 15, 1 с. Дж.: Калинович. № 371.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 15. №№ 16, 17.

Різниченко Вас. Національний колір України: В справі укр. нац. емблем. Вид. 3: Звенигородка, 1917. 16 °. 15, 1 с.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 15. № 18.

Питання краєзнавства.

Різниченко В. Батуринський Мафусаїл // Сніп. 1912. №№ 44-46. 1 грудня. С. 14.

Різниченко В. Батуринський музей // Ілюстрована Україна. 1913. № 19-20. С. 15-16: 3 іл.

Різниченко В. Батуринські раки // Рілля. 1913. № 21. С. 603-604.

Різниченко В. Боголовська церква в Батурині // Ілюстроівана Україна. 1913. № 21-22. С. 20.

Різниченко Василь. Цікаві могили // Діло. 1913. 14 (1) мая. Ч. 105 (8387). С. 4. Біля сіл Миченок і Красного під Батурином.

Різниченко В. Батуринське бжільництво: Причинок до історії занепаду бжільництва на Лівобережній Україні // Діло. 1914. №№ 164-165.

Різниченко В. Батуринське бжільництво: Сторінка з історії українського бжільництва // Укр. пасішник. 1914. № 3. С. 49-53; № 4. С. 65-69.

Різниченко Вас. З гетьманських покоїв в Батурині // Ілюстрована Україна. Львів, 1914. 15 цвітня. Ч. 7. С. 114-115: іл.

Н(е)скільки слів о памятникахъ старины въ скитк(е) Батуринскаго монастыря // Черниговская земская нед(е)ля. 1914. 9 мая. № 19.

Різниченко Вас. Батуринське пасішництво: (Сторінка з історії українського пасішництва). К.: Друк. 1-ої Київ. Друк. Спілки, 1916. 16 с. ЦНБ: ВУ 5517 / 15960. Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 5736.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 15. № 5.

Різниченко Вас. Батуринський шлях: Уривок з дорожніх споминів «В резиденції Гетьмана Мазепи». К.: Друк. Славянська, 1916. 12 с. На тит. арк. та обкл. епіграфи з вірша І.Мазепи та нар. приказок. ЦНБ: ВО 303481; В 089579. ГБЛ: Укр 3 / 107. Дж.: Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 5737. Дж.: Жарких. Зошит 7 (2001). С. 9.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 15. № 10.

Різниченко В. З минулого Батурина: Іст. нариси. Ч. 1-2. К.: Друкарня 1-ої Київськ. Спілки, 1916. 48, 40 с. ЦНБ: АО 143582 (ч. 1); ВУ 4749 / 2 (ч. 2); РЛ 3069. Зміст: Проект Українського університету в Батурині; На могилі придворного гетьманського лікаря Хоми Дуссика біля Батурина; Батуринське пасішництво. Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 5738. Дж.: Жарких. Зошит 7 (2001). С. 9.

Дж.: Батурицькі свічки (1919). С. 15. №№ 8-9.

Різниченко Вас. Земляки, достопамятні уродженці землі землі Конотопської. Вип. 1 (М. Драгомиров) – 2 (Петро Прокопович). К.: Изд. авт., Друк. 1-ої Київ. Друк. Спілки, 1916. ЦНБ: ВУ 2300 / 1-2.

Дж.: Батурицькі свічки (1919). С. 15. №№ 13-14.

Різниченко В. Проект Українського університету в Батурині. К.: Друк. 1-ої Київ. Друк. Спілки, 1916. 16 с. ЦНБ: ВУ 2623; І. 33. 159; ВУ 26230. Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 5744. Дж.: Жарких. Зошит 9-10 (2002). С. 353.

Рец.: Н.М. [Наталія Мірза-Авак'янц] // Украинская жизнь. 1916. № 6. С. 83.

Дж.: Батурицькі свічки (1919). С. 15. № 4.

Різниченко В. Батурицький шлях. Вид. 2. Звенигородка, 1917.

Дж.: Батурицькі свічки (1919). С. 15. № 11.

Різниченко Вас. Батурицький музика: (Нарис). К.: [Вид-во Вас. Різниченка]. Друк. А.І.Гросмана, 1917. 15 с. (Вид-во Вас. Різниченка; № 22). ЦНБ: АУ 16079; ВО 307932. Дж.: Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 6221.

Дж.: Батурицькі свічки (1919). С. 16. № 26.

Різниченко Вас. Батурицькі свічки: Сторінка з історії української свічкової промисловости. К.: Друк. б. Київ. Губерніяльн. Нар. Управи (Володимирська вул., 33), 1919. 14, [2] с. На тит. арк. та обкл. епіграф з твору Отто фон Гуна. Бібліогр.: Вид. Вас. Різниченка: С. [1-2]. ЦНБ: В 0423240 / комп. 3 (з бібліотеки С.Єфремова); Попов 2801. Дж.: Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 7847.

Дж.: Батурицькі свічки (1919). С. 16. № 38.

Різниченко В.Ф. Матеріали для бібліографії Батурина: Доповнення. К.: Друк. «Дніпро», 1919. 29, [3] с. 179 поз., 40 поз. самого В.Р-ка. ЦНБ: РЛ 5832; Попов 13100; Х. 123. 20; відд. бібліогр. 016 : 9 (С) Укр / Р-57. Дж.: Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 7848. Дж.: Калинович. № 94.

Дж.: Батурицькі свічки (1919). С. 16. № 39.

Різниченко Вас. Пожар Батурицького дворца // Среди коллекционеров. М., 1923. Июль-октябрь. № 6-10. С. 58.

Р-[ізничен]ко В., С.Гирявка, Конотопської округи – Шевченківка // Черв. шлях. 1925. № 10. С. 199-200.

Дж.: Т.Г.Шевченко: Бібліографія літератури про життя і творчість, 1839-1959 / Склали І.З.Бойко та ін. Т. 2. К., 1963. С. 52.

Різниченко Вас. Большевики в Конотопі // Промінь. 1919. 11 / 24 жовтня. № 19. С. 2. Шп. 4.

Різниченко Вас. Пожар Батуринаського дворца // Среди кол-лекционеров. 1923. № 11-12. С. 58.

Різниченко В., З історії пасічницької освіти на Україні // Пасічник. Прилука, 1926. Квітень. № 4. С. 3-6.

Різниченко В. Руйнація історичних пам'яток на Конотопщині // Пасічник. 1927. № 8. С. 32.

Апостол Данило Павлович

(4 XII 1654 – 17 I 1734), гетьман Лівоб. України (1727).

Різниченко Вас. На могилі Гетьмана Апостола. К., 1917. 16 с. Із серії "По могилам гетьманів" № 3. Дж.: Калинович. № 705.

Дж.: Батуринаські свічки (1919). С. 15. № 23.

Різниченко Вас. На могилі Гетьмана Апостола. Вид. 2 (sic). К., 1916.

Дж.: Батуринаські свічки (1919). С. 16. № 24.

Бережинський А.

Різниченко В., А.Бережинський // Діло. 1912. 9 грудня / 26 падолиста. Ч. 276 (8265). С. 1-2; 10 грудня (27 падолиста). Ч. 277 (8266). С. 1.

Великдан Степан.

Різниченко В., С.Великдан. К., 1925. ЦНБ: ВУ 7425. Дж.: Різниченко Вас. Прокопович і Шевченко // Пасічник. 1925. № 2-3. С. 10.

Різниченко В. Великдан // Вісник пасічництва. 1926. Тра-вень. Ч. 3. С. 28-31.

Гусак Левко

Різниченко Вас. Левко Гусак – Батуринаський музика // Діло. 1913. 11 вересня н. ст. / 29 серпня ст. ст. Ч. 202. С. 2-3.

Різниченко Вас. Батуринський музика. К., 1917. ЦНБ:АИ 16079; В 0307932.

Драгомиров Михайло Іванович
(8 / 20 XI 1830 — 15 / 28 X 1905, Конотоп).

Різниченко В., М.И.Драгомиров: К десятилетію со времени кончини. Чернигов, 1915.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 15. № 3.

Різниченко Вас. Земляки, достопамятні уродженці землі землі Конотопської. Вип. 1-2. К.: Изд. авт., Друк. 1-ої Київ. Друк. Спілки, 1916. ЦНБ: ВУ 2300 / 1-2.

Вип. 1: М. Драгомиров: (З нагоди 10 роковин з часу його смерті). Чернигов, 1916. ЦНБ: В 01005; ВУ 2300 / 1. Дж.: Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 5739.

Дусик (Дусик) Хома (бл. 1765 - 20 грудня 1801),
д-р медицини, знімечений чех.

Різниченко Вас. На могилі придворного гетьманського лікаря Хоми Дусика біля Батурина. К.: Друк. 1-ої Київської Друкарської Спілки, 1916. 12 с. РЛ 892. Дж.: Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 5742.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 15. № 6.

Різниченко Вас. На могилі придворного гетьманського лікаря Хоми Дусика біля Батурина. 2-е видане. К.: Друк. І.І.Чоколова, 1916. 14, [1] с., 1 арк. фот. РЛ 891. Дж.: Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 5743.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 15. № 7.

Костенецький Яків Іванович¹⁸⁶
(1811, с. Вільовка на Конотопщині — 1 VI 1885, хут. Скибинці на Конотопщині), пасічницький діяч.

¹⁸⁶ Див.: Модзалевский Вадим Львович. Малороссийский родословник. Т. 2: Е - К. К., 1910. С. 505-506.

Різниченко Вас. Костенецький Яків // Пасічник. Прилука, 1926. № 7. С. 17-20; № 9. С. 17-20; № 10. С. 15-18.

Різниченко Вас. Пограбування могили Я. Костенецького // Пасічник. 1927. № 7. С. 31.

Різниченко Вас. В Скибинцях // Пасічник. 1927. № 7. С. 1929. № 8. С. 250-252.

Кочубей Василь Леонтіївич

(1640 – 14 / 25 VII (за ін. даними, 15 / 26 VII) 1708, біля с. Борщагівки на Київщині), генеральний суддя (1699-1708).

Різниченко В. В господі генерального судії В.Кочубея: Письмо з Батурина // Діло. 1913. 7 жовтня / 24 вересня. Ч. 223. С. 1-2; 8 жовтня / 25 вересня. Ч. 224. С. 1-2.

Мазепа Іван Степанович

(Mazepa; 19 II / 2 III 1639 – 1 IX / 2 X 1709), гетьман Лівобережної України (1687).

Різниченко Вас. В резиденції Мазепа: З дорожніх записів українського туриста // Діло. 1914. №№ 144 (8690) – 152 (8701).

Різниченко Вас. Батуринський шлях: Уривок з дорожніх споминів «В резиденції Гетьмана Мазепа». К.: Друкарня Славянська, 1916. 12 с. ГБЛ: Укр 3 / 107.

Мазепа Ів., Гетьман. Вірші. [Передмова Вас. Різниченка.] К.: Вид. Вас. Різниченка. Друк. Славянська, 1916. 16 с. ЦНБ: Маслов 2107; Попов 9680; РЛ 2473. Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 5701.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 16. № 30.

Мазепа Ів., Гетьман. Переписка з Мотрею Кочубеївною в Батурині: З портретом Мотрі Кочубеївни. З передмовою, примітками і поясненнями Вас. Різниченка. К.: Друк. Славянська, 1916. 16 с.: портр. ЦНБ: ВО 139837; ВУ 5333; Маслов 2108; РЛ 4546; РЛ 6381. Дж.: Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 5702. Калинович. № 666; Жарких. Зошит 2-3 (2000). С. 42.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 16. № 32.

Мазепа І. Вірші / [Передмова «Гетьман-поет» Вас. Р.]. 2-е вид. Звенигородка: Друк. Х.-Л. Улицького, 1917. 16 с. ЦНБ: 1917 М-135 (арх.). Дж.: Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 6105.

Дж.: Батури́нські свічки (1919). С. 16. № 31.

Різниченко Вас. На могилі Гетьмана Мазепи : До питання про перенесення його праху на Україну. Звенигородка : друк. Голицького (?), 1917. 16 с. (Сер. «По могилам Гетьманів»; № 2). ЦНБ: АИ 528; АИ 15105; АИ 15621 / 2. Дж.: Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 6222.

Дж.: Батури́нські свічки (1919). С. 15. № 21.

Різниченко Вас. На могилі Гетьмана Мазепи : До питання про перенесення його праху на Україну. Вид. 2. Звенигородка, 1917.

Дж.: Батури́нські свічки (1919). С. 15. № 22.

Різниченко Вас. Переписка Гетьмана Мазепи з Мотрею Кочубеївною у Батурині. Вид. 2. Звенигородка, 1917. 16 с. Дж.: Калинович. № 667.

Рец.: Жученко М. [Дорошенко Дмитро] // Книгарь. 1917. Ч. 3. Стовп. 118.

Мазепа Ів., Гетьман. Переписка з Мотрею Кочубеївною в Батурині: З портретом Мотрі Кочубеївни. З передмовою, примітками і поясненнями Вас. Різниченка. Вид. 2. Звенигородка, 1917.

Дж.: Батури́нські свічки (1919). С. 16. № 33.

Мазепа Ів., Гетьман. Переписка з Мотрею Кочубеївною в Батурині: З портретом Мотрі Кочубеївни. З передмовою, примітками і поясненнями Вас. Різниченка. Вид. 3. Звенигородка, 1917.

Дж.: Батури́нські свічки (1919). С. 16. № 34.

Різниченко Вас. Смерть Мазепи // Шлях. 1918. Вересень. № 9-10. С. 63-69. Дж.: Калинович. № 675.

Різниченко Вас. Смерть Мазепи. К., 1918. 16 с. НБ: 22584 арх.

Різниченко Вас. Смерть Мазепи: З нагоди 209 роковин. К.: Шлях (№ 24), Друк. «П.Барський», 1918. 20 с. ЦНБ: ВО 301387. Дж.: Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 7019. Дж.: Калинович. № 675 а; Жарких. Зошит 5-6 (2001). С. 49.

Рец.: Модзалевський Вадим // Наше минуле. К., 1918. № 3. С. 169-170.

Різниченко Вас. Смерть Мазепи: З нагоди 209 роковин. К., 1918. 2 вид. : К., 1919. 16 с. ЦНБ: ВО 301861. Дж.: Жарких. Зошит 5-6 (2001). С. 49.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 16. № 28.

Різниченко Вас. На могилі гетьмана Мазепи // Укр. слово. Львів, 1918. № 111 / 112 (905-906). Дж.: Калинович. № 676.

Різниченко Вас. Гетьман-поет. К., 191? ЦНБ: ВУ 5332 / 13333.

Орлик Пилип Степанович

(11 / 21 X 1672, біля Вільнюса – 26 XI 1742), гетьман України в еміграції (1710-42).

Різниченко Вас. Пилип Орлик: Гетьман-емігрант: Його життя й діяльність: З нагоди 175 роковин з часу його смерті. К.: Друк. Київ. Союзу Коопер. Установ «Союзбанк», 1918. 48 с. На тит. арк. та обкл. вислів П.Орлика про І.Мазепу. На с. 7 епіграф з «Полтави» О.С.Пушкіна. ЦНБ: ВО 303186 / комп. 4: РЛ 8343. Дж.: Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 7018. Дж.: Калинович. № 685; Жарких. Зошит 5-6 (2001). С. 62.

Рец.: Романовський Віктор // Книгарь. 1919. Червень. № 22. Стовп. 1457-1460.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 16. № 27.

Різниченко В.Ф. Літературна спадщина Пилипа Орлика. К., 1919. Дж.: Жарких. Зошит 5-6 (2001). С. 62.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 16. № 40.

Різниченко В. Про гетьмана Пилипа Орлика та його діяльність // Календарь і записна книжка кореспондента Київської Губерніяльної Народньої Ради на 1919 рік / Статистичний Відділ Київської Губерніяльної Народньої Управи. К.: Друк. Київ. Губерн. Нар. Управи, 1919. Дж.: Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 7601.

Різниченко В.Ф. Про гетьмана Пилипа Орлика та його діяльність. К., 1919. 32 с. Дж.: Дж.: Калинович. № 686; Жарких. Зошит 5-6 (2001). С. 62.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 16. № 29.

Різниченко Вас. Пилип Орлик: Гетьман-емігрант. К., 1991. 48 с. Репринт вид. 1918 р. Р 72515. Дж.: Жарких. Зошит 5-6 (2001). С. 62.

Різниченко В. Гетьман Пилип Орлик: Гетьман-емігрант; Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. К., 1996. 302 с. З передмовою та примітками В.О.Шевчука.

Панамарьов Степан

Різниченко Вас. Степан Панамарьов. Прилуки, 1928.

Різниченко В. Степан Панамарьов: З приводу зруйнування його будинку в Конотопі // Пасічник. 1928. № 6. С. 187-188; № 7. С. 217-220; № 8. С. 249-252; № 9. С. 280-284; № 10. С. 313-315; № 11. С. 343-346.

Прокопович Петро Іванович ¹⁸⁷

(10 VII 1775 – 3 IV 1850), батько українського раціонального бджолярства

Р(е)зниченко Вас. Петр Иванович Прокопович: К стол(е)-тию со времени изобр(е)тения им разборного улья). Відбитка: [1914.] Голос пчеловода. На обкл.: Петр Иванович Прокопович, отец украинского рационального пчеловодства. К стол(е)тию со времени изобр(е)тения первого разборного улья. В 02720. Літ.-меморіальний музей Лесі Українки. № 4097.

Різниченко Вас. П. И. Прокопович. Житомир, 1915. ЦНБ: ВU 17359; ВU 12170.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 15. № 2.

Різниченко Вас. Земляки, достопамятні уродженці землі землі Конотопської. Вип. 1 (М. Драгомиров) – 2 (Петро Прокопович). К.: Изд. авт., Друк. 1-ої Київ. Друк. Спілки, 1916. ЦНБ: ВU 2300 / 1-2; Попов 1198 а. Дж.: Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 5740.

Різниченко В. Петро Прокопович, батько українського раціонального пасічництва. К., 1919.

Дж.: Різниченко Вас. Прокопович і Шевченко // Пасічник. 1925. № 2-3. С. 10-13.

Резниченко Вас. Как погибла пасека Прокоповича // Пчелов. дело. 1924. № 10-11. С. 24-28.

Різниченко В. Впорядкування могили Прокоповича // Пасічник. 1925. Листопад. № 4. С. 20-21.

Різниченко Вас. Прокопович і Шевченко // Пасічник. 1925. Вересень-жовтень. № 2-3. С.10-13. Окр. відбитка: Різниченко В.

¹⁸⁷ Портрет див.: Пасічник. 1926. Серпень. № 8. С. 26.

Прокопович і Шевченко. К., 1925. 7, [1] с. 300 прим. ВО 330353; В127935.

Дж.: Т.Г.Шевченко: Бібліографія літератури про життя і творчість, 1839-1959 / Склали І.З.Бойко та ін. Т. 2. К., 1963. С. 52.

Різниченко Вас. Як погинула пасіка Прокоповича: Після переказів старожилів. К., 1925.

Різниченко В. З минулого // Пасічник. 1926. Серпень. № 8. С.5-7.

Різниченко Вас. Петро Прокопович. Вид. 5. К., 1926. 16 с. ВИ 6952.

Різниченко Вас. Тестамент Прокоповича. К., 1926. 31, [1] с. 300 прим. ВУ 8679.

Різниченко Вас. Чи писав Прокопович українською мовою? // Пасічник. Прилука, 1927. № 5. С. 18-20.

Різниченко В. Школа Прокоповича // Вісник пасічництва. 1927. Січень. Ч. 1. С. 13-15; Лютий. Ч. 2. С. 40-46.

Розумовський Кирило Григорович

(18 / 29 III 1728, с. Лемеші, Чернігівщина – 3 / 15 I 1803, м. Батурин), останній гетьман України (1750-64).

Різниченко Вас. На могилі останнього Гетьмана України: З дорожніх заміток // Діло. 1912. 21 липня ст. ст. / 3 серпня н. ст. Ч. 174 (8163). С. 1-2.

Різниченко Вас. На могилі останнього Гетьмана України в Батурині. К.: Славянська друкарня, 1916. 20 с. Дозволено військовою цензурою 17 серпня 1916 р. ЦНБ: ВА 51371. Дж.: Україномовна книга у фондах. Т. 2. № 5741. Дж.: Калинович. № 707; Жарких. Зошит 5-6 (2001). С. 70.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 15. № 12.

Різниченко Вас. На могилі останнього Гетьмана України в Батурині. Вид. 2. К.: Вид-во Різниченка, 1917. 20 с. Дж.: Калинович. № 707а.

Різниченко Вас. Скасування гетьманства на Україні і останній гетьман України Кирило Розумовський: З нагоди 150-х роковин (1764-1914). К.: Друкарня 1-ої Київськ. Артлі Друк. Справи, 1916. 35 с. ЦНБ: ВУ 2309. Дж.: Україномовна книга у фондах. Т. 2. №

5745. Дж.: Калинович. № 709; Жарких. Зошит 5-6 (2001). С. 70. На тит. арк. та обкл. стислий зміст кн.: Гетьманство після Переяславської Ради, огляд подій, підготовивших акт 10-го листопада 1764 р., указ цариці Катерини Другої про скасування гетьманства, останній Гетьман України Кирило Розумовський, характеристика його як Гетьмана, життя його в Батурині і смерть.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 15. №№ 15.

Рец.: Ж[ученко] М. [Дорошенко Дмитро.] // Промінь. М., 1917. № 5. С. 32.

Розумовський Лев (+ 28 / 15 III 1917)

Різниченко Вас. Граф Л.К.Разумовский: Некролог // Черниговская земская газета. 1917. 25 апреля. № 33. С. 13-14. НБ: ЖС 1450

Різниченко Вас. Граф Лев Розумовський // Шлях. К., 1917. Ч. 1. С. 62-74. Дж.: Калинович. № 708.

Цвіт Микола (бл. 1818 – 24 IX ст. ст. 1890)

Різниченко Вас. Микола Цвіт // Вісник пасічництва. 1927. Березень. Ч. 3. С. 74-81; 1927. Квітень-травень. Ч. 4-5. С. 108-109.

Інше

Різниченко В. Українська в жидівській пресі // Діло. 1912. 20 н. ст. / 7 ст. ст. грудня. Ч. 285 (8274). С. 7.

Рада : [Про нашу держ.-адмін. термінологію] // Нова рада. 1917. 17 листопада. № 188. С. 2. Шп. 1.

Різниченко Вас. «Рада» і «Совети»: У справі нашої термінології // // Нова рада. 1918. 16 січня. № 11. С. 1. Шп. 3-5.

Різниченко Василь. В справі мирового договору України з Росією // Нова рада. 1918. 21 березня. № 38. С. 2. Шп. 1.

Різниченко Вас. Лист до редакції про посилення больш. агітації серед кол. полонених // Народна воля. 1918. 21 березня. № 33. С. 4. Шп. 3.

Різниченко Вас. З ліквідаційного руху // Нова рада. 1918. 15 серпня. № 141. С. 1. Шп. 5.

Різниченко Вас. Лист до редакції на захист цензора О.Нікольського // Нова рада. 1918. 26 грудня. № 242. С. 4. Шп. 1-2.

Різниченко Вас. Жертви Чрезвичайки // Рада. 1919. 8 / 21 вересня. № 6 (33). С. 2-3.

Різниченко В. На могилі [Руданського] // Культура і побут. 1926. 1 серпня. № 31. С. 6.

Різниченко В. Август Берлепш: [1815-1877] // Пасічник. 1927. № 9. С. 18-22.

Переклади

Любич-Кошуров Іоасаф Адріанович (1872-1937). На стінах Батурина ...: [Оповідання.] // Селянське слово. К., 1918. 30 червня. № 2. С. 2-3; 5 липня. № 3. С. 2-3.

Любич-Кошуров І. На стінах Батурина. Перекл. Вас. Різниченка. К., 1917.

Дж.: Батуринські свічки (1919). С. 16. № 37.

Різниченко В. Про штучну вошину: З французького // Пасічник. 1929. № 4 (45). С. 107-108.

Різниченко І (sic). Чи шкодить цукор здоров'ю людини: З французького // Пасічник. 1929. № 1 (42). С. 20-21.

Яніна ПУЧКОВА,

провідний науковий співробітник
Музею історії міста Києва

В. О. ФОМІН — АКАДЕМІК, ФУНДАТОР БОТАНІЧНОЇ НАУКОВОЇ ШКОЛИ

Олександр Васильович Фомін народився 2 травня 1867 року в с. Єрмолівці Петровського повіту Саратовської губернії. Середню освіту отримав у гімназії м. Пензи. 1888 року В. О. Фомін вступив на природничий відділ фізико-математичного факультету Московського університету. Одержавши диплом у 1896 році, викладав природознавство в жіночій гімназії у Дерпті (Юр'єві, нині Тарту), одночасно працюючи в ботанічній лабораторії Дерптського університету спочатку у професора Е. Русова, згодом — у професора М. Кузнецова. З осені 1886 по 1902 рік Фомін працює асистентом ботаніки Дерптського університету.

1898 року Олександр Васильович здійснює першу експедицію на Кавказ. Ця експедиція стала поворотним моментом у його науковій роботі. Після неї, за дорученням Дерптського університету, Російського географічного товариства і Російської академії наук він щороку подорожує Кавказом. У 1902 році Фомін приїздить до Тифліса, де займає посаду головного ботаніка Тифліського ботанічного саду. У 1903 році він редагує журнал «Труды Тифлисского ботанического сада», а 1905 року засновує «Вестник Тифлисского ботанического сада». Його також було обрано професором ботаніки Вищих жіночих курсів, де він влаштував ботанічний кабінет.

У 1898 році були опубліковані перші праці О. Фомина: «Болота Европейской России» та «Бассейн Оки. Геоботаническое исследование 1897 г.», що ґрунтувалися на результатах досліджень головних річок Європейської Росії, передусім спеціального вивчення басейну р. Ока, здійснених під керівництвом А. А. Тилло. Упродовж 1900–1929 років учений опублікував 59 робіт з флори Кавказу.

У 1907 році у Дерптському університеті за матеріалами монографії «CuculorbitacealuCompanucege, флора Кавказа» Фомін

захистив докторську ступінь. 1909 року його обрано професором ботаніки.

Вірним другом і помічником Олександра Васильовича упродовж багатьох років була дружина Ольга Густавівна Радде-Фоміна. Вона стала його помічницею в науковій та громадській діяльності. Освічена жінка з досконалим знанням іноземних мов з технічного помічника перетворилася на самостійного науковця. Вона поділяла дослідницькі інтереси чоловіка, його плани і прагнення. Серед документів АН УРСР за 1918–1923 рр. є свідчення, що вона працювала препаратором Ботанічного музею та Гербарію (1921), науковим співробітником (1922), позаштатним постійним співробітником Ботанічного кабінету-гербарію (1923). У повоєнні часи жила на еміграції.

Попри напружену науково-організаційну діяльність у Тифлісі, а згодом у Києві, Фомін під час Першої світової війни 1914–1918 рр. вивчає голонасінні й папоротеві Сибіру, Далекого Сходу та України.

Починаючи з 1919 року О. В. Фомін досліджує сфагнові мохи околиць Києва, папоротеві та голонасінні України, займається питанням ботанічного районування України. Він підготував численні наукові праці з цих питань, найважливішими з яких були: «Флора України. I. Pteridophyta», «Обзор Крымско-Кавказских видов можжевельников», «Голонасінневі Кавказу та Криму». Але більшість його робіт було опубліковано лише після смерті вченого. Загалом академік О. В. Фомін є автором майже 88 наукових праць, серед яких — ряд монографій.

Науковими досягненнями автора, визнаними прийдешніми поколіннями, було створення першого районування України та підготовка праці «Флора УРСР». Це видання — одна із заповітних мрій Фоміна. На жаль, йому не судилося побачити свою працю надрукованою. Перший і другий томи побачили світ у 1936 та 1940 роках, решта 10 томів — у 1955–1956 рр.

Ще під час роботи у Тифлісі В. О. Фомін двічі виїздить за кордон — у 1907 та 1910 роках. Він працював у містах Монпельє, Женеві, Цюриху, Відні, Берліні, Афінах; здійснив наукові екскурсії в Альпи, Австрію, Баварію, Швейцарію, Середземноморські області; брав участь у Міжнародному ботанічному конгресі в Брюсселі у 1910 р. 1912 року професор О. В. Фомін організовує

і проводить екскурсії Кавказом для закордонної експедиції на чолі з професором А. Енглером, що на той час було найважливішим доказом визнання значення Тифліського ботанічного саду для вивчення флори Кавказу.

1914 року, після «двадцяти років кипучої роботи», за висловом професора Д. Зерова, у Тифліському ботанічному саду, Олександра Васильовича запросили до Києва на посаду професора кафедри морфології та систематики рослин Київського університету св. Володимира, де він читав загальну ботаніку, систематику та географію рослин. У Києві Олександр Васильович мріє організувати ботанічну установу на зразок Тифліського ботанічного саду, проте на заваді стала Перша світова війна 1914–1918 рр. та евакуація до Саратова Київського університету, який лише згодом повернувся до Києва.

Як відомо, ботанічний сад при Київському університеті було засновано 22 травня 1839 року видатним ботаніком, професором Р. Е. Траутфеттером (нині Ботанічний сад ім. академіка Фоміна Київського національного університету ім. Т. Шевченка). Того дня ректор університету М. О. Максимович, за поданням Траутфеттера, ухвалив кошторис на утримання ботанічного саду. О. Фомін став наступником відомого українського ботаніка професора С. Г. Навашина на посаді директора університетського ботанічного саду з 1914 по 1935 рр. Відзначаючи великий досвід О. В. Фоміна, у листі-запрошенні 21 червня 1914 р. С. Навашин писав: «... для сада Вам прийде́тся много сделать, но для этой работы Вы имеете значительный опыт...»

Дійсно, Фомін мав неабиякий практичний досвід як організатор філій Тифліського ботанічного саду на Кавказі, добре знав колекції рослин Західної Європи.

На долю колективу Ботанічного саду випали тяжкі випробування в роки Першої світової та громадянської воєн. Титанічну роботу виконали О. Фомін і його співробітники взимку 1919–1920 рр., коли оранжерейним рослинам загрожувала загибель від морозів. Можна з упевненістю сказати, що заслуга збереження оранжерейних рослин університетського ботанічного саду належить саме Фоміну. З часом, незважаючи на матеріальні та організаційні труднощі, вдалося звести три нові теплиці, відремонтувати оранжереї, заново проетикетувати дерева та кущі. Крім того,

директор приділяв особливу увагу поповненню колекцій оранжерейних рослин ботанічного саду. Олександр Васильович сам стежив за всіма роботами в саду, інструктував працівників, як доглядати за різними рослинами. Суворою зимою 1919–1920 рр., коли, за відсутності палива, оранжерейним рослинам загрозувала загибель, О. Фомін та головний садівник Е. Гонбаум збирали в саду старі дошки, сухе гілля, хмиз для опалення оранжерей, затуляли дірки ковдрами.

Отже, університетський ботанічний сад зобов'язаний збереженням своїх оранжерейних колекцій у ті складні часи самовідданій праці О. В. Фоміна.

На початку 1920-х років Ботанічний сад було підпорядковано Науково-дослідному інституту управління науки, а згодом — АН України. Тоді в лабораторіях саду працювали вчені та вихованці Фоміна. Він постійно опікувався розширенням і збагаченням університетського гербарію. Академік засновує при УАН комісію з вивчення спорових рослин, навколо якої гуртує молодих науковців з ботаніки. 1921 року, замість комісії в УАН, було створено Ботанічний кабінет (згодом Ботанічний музей) та Гербарій, якими керував О. В. Фомін. Як зазначав учень Фоміна, академік Д. К. Зеров, «Ботанічний кабінет і Гербарій та Науково-дослідна кафедра ботаніки були тими першими організаціями, коло яких Олександр Васильович розпочав організацію планової наукової ботанічної науки». Того ж року О. В. Фоміна було обрано дійсним членом Української академії наук. Вчений розробляє і надсилає до Президії ВУАН проект положення про Український науково-дослідний ботанічний інститут. На базі університетського ботанічного саду 1922 р. О. Фомін створив і очолив науково-дослідну кафедру ботаніки, яку 1927 р. було реорганізовано в Науково-дослідний інститут ботаніки.

Після організації Інституту Олександр Васильович багато зусиль докладає для спорудження нового будинку інституту та заснування Ботанічного саду АН УРСР. Також він заснував велику школу ботаніків, новаторські праці яких значно збагатили вітчизняну ботанічну науку, яку представляли систематики та флористики вищих і нижчих рослин, зокрема, академіки Д. Зеров, О. Топачевський, члени-кореспонденти А. Лазаренко, А. Окснер, професори О. Липа, О. Вісюліна та інші вчені. Багато видів і один рід рослин названо на честь О. В. Фоміна.

У 1931 році Ботанічний кабінет, Гербарій і Науково-дослідний інститут ботаніки об'єдналися в одну установу — Інститут ботаніки АН УСРР, першим директором якого став О. В. Фомін. На цій посаді він залишався до останніх днів свого життя (1935 р.).

Вагомий внесок вчений зробив у справу популяризації ботанічної науки. У 1923 році він заснував журнал «Вісник Київського ботанічного саду». У кожному випуску, крім наукових статей, обов'язковими були рубрики «Хроніка саду» та «Наукова хроніка», в яких публікували звіти про наукову та науково-виробничу діяльність цієї установи. Упродовж 10 років (за життя Фоміна) вийшло 17 номерів «Вісника». Завдяки широкому обміну з іншими науковими виданнями значно поповнилася бібліотека Ботанічного саду.

Крім плідної наукової та науково-організаційної діяльності в Інституті ботаніки УАН та Ботанічному саду, О. В. Фомін долучається й до адміністративної роботи в Академії наук, зокрема, до організації її структури; тривалий час він був головою фізико-математичного відділу, а після реорганізації — членом Президії.

Академік О. В. Фомін був членом багатьох наукових товариств, зокрема, Київського товариства дослідників природи, Українського ботанічного товариства, яке він очолював упродовж 1925–1935 рр., Московського товариства дослідників природи, Географічного товариства у Петрограді. Він був одним з ініціаторів створення Російського ботанічного товариства. У квітні 1915 року від імені Київського товариства дослідників природи київські ботаніки С. Навашин, Є. Вотчал та О. Фомін звертаються до дійсних членів Академії наук з письмовим проханням сприяти скликанню при Академії наук з'їзду представників російських ботанічних закладів з метою організації Російського ботанічного товариства та спеціального ботанічного журналу. 13 травня рішенням загальних зборів Академії наук було дано згоду на проведення такого з'їзду.

Активну участь Олександр Васильович бере й у громадському житті. Так, бюро секції наукових робітників УАН тричі обирало Фоміна до Київської міської ради. Він був турботливою, чуйною людиною, готовою завжди допомогти, підтримати, порадити.

Багаторічна науково-дослідницька та організаційна діяльність О. В. Фоміна була високо оцінена державою. З огляду на значний внесок О. В. Фоміна у розвиток ботанічної науки, збереження і збагачення рослинних фондів, після смерті академіка в 1935 р. Ботанічному саду було присвоєно ім'я цього видатного вченого.

Олена ПЛАКСІНА,
краєзнавець
м. Ірпінь

КНЯЖНА МАРІЯ ТРУБЕЦЬКА

*Особлива подяка ірпінському краєзнавцеві
Наталії Олександрівні Синіциній,
яка вперше торкнулася цієї теми.*

Одним із найсамобутніших явищ українського «розстріляного Відродження», знищених за часів сталінських репресій, стала школа українських монументалістів Михайла Бойчука. Її заснував талановитий митець, художник Михайло Бойчук, у грудні 1917 року на базі щойно відкритої Української академії мистецтв у Києві. Школа проіснувала недовго — два десятиліття. 1937 року Михайла Бойчука, разом з його провідними учнями Іваном Падалкою і Василем Седлером, було розстріляно як «ворогів народу». У грудні того ж року було розстріляно дружину й ученицю М. Бойчука — талановиту художницю Софію Налепинську-Бойчук. Відтоді школа українських монументалістів припинила своє існування. Багатьох її учнів було репресовано. Дехто дивом уцілів, вчасно виїхавши з України. А ті, хто лишився, на тривалий час відійшов від малярства. Так сталося з художницею Марією Володимирівною Трубецькою, яка жила в Ірпені, з 1918 року.

Княжна Марія Трубецька, остання з роду Трубецьких по лінії князя Володимира Петровича, народилася 1897 року. Дитинство Марії Трубецької минуло у родовому маєтку Гавронщина, що за 37 кілометрів від Києва, та за 5 — від Макарова. Гавронщина належала її батькові, князю Володимиру Петровичу Трубецькому, а до нього — прадіду — Олександрю Петровичу Трубецькому, який у 1819 році отримав маєток, як весільний подарунок своєї нареченої — Людвіке, від її батька, київського губернського маршала Казимира Ростішевського.

Марія Володимирівна через свого прадіда, Олександра Петровича Трубецького, мала безпосереднє відношення до декабриста Сергія Петровича, — одного з керівників Грудневого повстання

1825 року. Оскільки Олександр Петрович був його рідним братом, то саме він врятував його від страти, своєчасно спаливши компрометуючі документи. Та попри це, Сергія Петровича Трубецького заарештували, його було засуджено і на 30 років відправлено до Сибіру. Історія зберегла ім'я дружини Сергія Петровича Трубецького — Катерини Іванівни (уродженої Лаваль), яка однією з перших вирушила у заслання за чоловіком до Сибіру, куди прибула вже у листопаді 1826 року, тобто через три місяці після нього.

Після арешту брата, з 1825 року, Олександрові Петровичу було заборонено виїжджати з Гавронщини. Упродовж двадцятивосьми років Олександр Петрович прожив безвиїзно в селі. Помер він 1853 року.

Після смерті Олександра Петровича Гавронщина перейшла у спадок його молодшому синові — Петру, діду Марії Трубецької, — статському раднику камер-юнкеру Височайшого Двору, який жив у Гавронщині, де його й поховали на території церкви. Тож сьогодні ми можемо побачити могилу князя, хоча й зруйновану та розграбовану. Дружиною Петра Олександровича була Єлизавета Іванівна, яка дуже любила свою онуку Марію і опікувалася нею.

Єлизавета Іванівна, будучи вже вдовою, влаштувала 1908 року княжну Марію в училище Святої Катерини, що у Петербурзі і вісім років була її попечителем.

Княжна Марія Трубецька.
Початок ХХ ст.

Місце поховання Трубецьких у с. Гавронщина

Цікавим є і той факт, що рідна сестра Петра Олександровича, Дарина, вийде заміж за Розеслава Рильського і стане у майбутньому прабабусею відомого українського письменника Максима Рильського, який тривалий час жив в Ірпені, на вулиці Центральній, № 15. Отже, Марія Трубецька доводилася родичкою Рильським. І, можливо, зустрічалася з ним, бо жили вони в Ірпені в один час.

Всі Трубецькі любили Гавронщину і намагалися внести свій вклад у розбудову рідного села. Так, Олександром Петровичем було побудовано не лише гарний маєток Трубецьких, а й школу, бібліотеку, читальню, церкву Різдва Святої Богородиці, а також магазин, три водяні млини та винокурний завод.

Батько Марії Трубецької, Володимир Петрович, будучи вже дипломованим лікарем, відкрив у Гавронщині безкоштовну лікарню, де лікувалися не лише селяни з рідного, а й з навколишніх сіл.

Багато доброго та корисного зробила родина Трубецьких для селян. Однак, під час революційних подій маєток Трубецьких було розграбовано та зруйновано.

У картотеці відомого історика, некрополознавця, Людмили Проценко, знаходимо відомості і про Івана Петровича, 1870 року народження, який жив у Києві і був мировим суддею (можливо, рідного брата Володимира Петровича), убитого під час революційних подій у Києві 25 лютого 1919 року і похованого в Києві на Аскольдовій могилі.

1918 року родина князя Володимира Петровича була змушена покинути родове гніздо та виїхати із Гавронщини. Вони оселилися в Ірпені, у будинку № 44 (сучасна нумерація), на розі вулиць Київської та Лермонтова. Велика алея зі сторічними ялинами і зараз є орієнтиром місцезнаходження цього будинку, який, щоправда, зазнав значних змін.

Ірпінь у 1918 році був ще містом (статус міста присвоєно у 1917 році, скасовано — у 1921 р.), а це означає, що він відповідав усім вимогам такого статусу, хоча своєї лікарні в Ірпені не було. Зручне сполучення з Києвом давало можливість Володимирі Петровичу працювати в Києві у лікарні «Червоного хреста». Ірпінський період життя родини Трубецьких був не легким. Працював тільки Володимир Петрович. Марія з матюю вчилися самотійно обробляти город, та займатися присадибним господарством. Взагалі княжна Марія не цуралася будь-якої роботи.

Пам'ятний знак на могилі Трубецьких у с. Гавронщина

З 1918 року Марія стає ученицею Української Академії Мистецтв у класі Михайла Бойчука. Її вибір не був випадковим, бо Бойчук вже отримав освіту у Юліана Панькевича у Львові, Леона Вичулковського у Краківській Академії Мистецтв, був стипендіатом митрополита Андрія Шептицького у Мюнхенській Академії, в 1910 році він побував на Паризькій виставці, що мала великий успіх. Повернувшись до України, Михайло Бойчук, з ініціативи Михайла Грушевського та Василя Кричевського, з грудня 1917 року очолював майстерню ікони і фрески (згодом перейменовану на майстерню монументального живопису) в Українській академії мистецтв у Києві.

«Аристократка за походженням, княжна Муся Трубецька вступила до майстерні монументального живопису у травні 1918 року. Опинившись у середовищі селянсько-робітничої молоді, вона не відчула ні певного дискомфорту, ні «класового відчуження»,— так пише про Трубецьку Ярослав Кравченко у своїй книзі «Школа Бойчука».

«Муся була княжна, справжнісінька,— з теплою згадувала співучениця Оксана Павленко,— з тих самих Трубецьких».

Талановита дівчина одразу включилася у навчальну і творчу роботу, беручи активну участь у діяльності живописної майстерні.

Марія Трубецька разом з братом професора Бойчука, Тимком, працювала над створенням плакату «Товарообмін». Восени 1918 року отримала першу нагороду у конкурсі на ескіз театральної завіси для робітничого театру на Лук'янівці. Цей конкурс був складним, бо участь у ньому брали всі учні майстерні Бойчука, багато з яких були, на той час, більш досвідченими, ніж молода 21-річна Марія Трубецька, та перше місце все-таки посіла вона.

1922 року відбувся перший випуск студентів монументальної майстерні професора М. Бойчука. Серед випускників була і Марія Трубецька.

Перед талановитою художницею відкривалися двері у майбутнє. Вона бере участь у виставках, у тому числі, у Першій художній виставці АРМУ (асоціації революційних митців України), яка відбулася в Києві і Харкові 1927 року. Однак ситуація з початку 30-х років різко змінюється.

Партійне керівництво поставило перед суспільством питання про соціальну спрямованість та класову належність фахівців. Не

Церква у с. Гавронщина. Сучасний вигляд

оминуло воно і Київський художній інститут. Почалася перевірка персонального складу співробітників і студентів навчальних закладів. Так, 1930 року було усунуто з посади ректора Івана Врону, один за одним почали зникати талановиті студенти. Будь-яке критичне зауваження оберталось політичними звинуваченнями. А сам навчальний заклад було перейменовано на інститут пролетарської мистецької культури.

Репресії не минули й родину Трубецьких. Рідний дядько Марії, брат її батька, капітан гусарського гвардійського полку Сергій, під час революційних подій емігрував до Америки. Його життя склалося більш вдало, ніж у Володимира, він прожив довге життя (помер в 1965 році). А от Володимира Петровича Трубецького, в 30-х роках почнуть переслідувати за його соціальне походження та зв'язок із імперіалістами — братом із Америки. Це значно погіршить стан здоров'я князя Володимира Петрови-

Будинок князя В. П. Трубецького в Ірпені

ча і він помирає на 64-му році життя. Це сталося 1932 року. Володимира Петровича Трубецького було поховано на Ірпінському старому кладовищі.

У пресі з'являються публікації і про Марію Трубецьку. Її так само звинувачують у соціальному походженні, націоналізмі, а також у тому, що вона далека від завдань радянського мистецтва. Через переслідування Марія Трубецька змушена відійти від малярства. Від репресій її рятує викладач Художньої Академії — Гельман Максим Ісаєвич, талановитий скульптор і графік, за якого Марія Володимирівна виходить заміж та переїжджає з Ірпеня до Києва. У 1939 році Максиму Ісаєвичу було присвоєно звання професора Академії.

В Ірпені залишається жити мати Марії — княгиня Марія Гаврилівна Трубецька. Розуміючи, що над донькою нависла небезпека, і що вона не може залишатися в Ірпені, Марія Гаврилівна запрошує до свого будинку, у якому було три кімнати і веранда, свою знайому, так само вдову із сином Юрієм, Ядвігу Густавівну Бура чек, яка по чоловіку, Сергію Григоровичу, доводилася родичкою відомому українському художнику Миколі Бурачку, який був у числі засновників Української академії

мистецтв у Києві, разом з І. Нарбутом, О. Мурашком, Ф. Кричевським.

Голодні 1932–1933 роки жінки пережили в Ірпені разом, допомагаючи одна одній.

Хотілося б зазначити, що з 1925 року в Ірпені жила і родина княгині Марії Василівни Волконської, яка добре знала Трубецьких і всіляко допомагала вже немолодій і самотній Марії Гаврилівні Трубецькій. Прийомна донька Анастасії Захаржевської-Волконської, Зінаїда Радзівєвська, згадує, як вона дівчинкою, бігала з передачами до Трубецьких і бачила немолоду, дуже хвору, але тактовну і уважну княгиню.

Сталінські репресії не оминули дім Трубецьких. 1937 року Марію Гаврилівну та Ядвігу Густавівну арештували. Їх вислали до Казахстану, де в таборах невдовзі вони і померли.

Княжна Марія Трубецька залишилась одна з чоловіком у Києві. Будинок в Ірпені було конфісковано та передано під дитячий сиротинець.

Про талант Трубецької довго згадували, так у листі її співучениці по Академії, Антоніни Іванової до Марії Юнак, від 1969 року (опублікованому вперше В. Рубан) читаємо: «Потрібно створити хоча б маленький колектив. Я б хотіла, що б Ви об'єднались з Вірою Кутинською і Мусею Трубецькою. У Мусі є книга Ченіно Ченіні, де сказано, як ґрунтувати дощечки і як позолочувати. Муся може позолочувати. Вона вже зробила чотири мініатюри. Ви навчите Віру і Мусю як закладати штукатурку й малювати по мокрому. Всі троє, коли виконаєте роботи, влаштуєте виставку Вашого колективу у Львові в музеї. Там будуть раді, тому що люблять М(ихайла) Л(ьвовича) як художника і педагога». Та цей проект не було реалізовано — у сімдесятих роках їх не стане.

Княжна Марія Володимирівна Трубецька померла 1976 року на 79-му році життя. Поховано її у Києві. На ній закінчився рід Трубецьких по лінії князя Володимира Петровича Трубецького, позаяк дітей вона не мала. Але вона залишила велику пам'ять про себе і про рід Трубецьких.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойчук і Бойчукісти, Бойчукізм. Каталог виставки. – Львів, 1991.

2. Синіціна Н. Від Сенатської площі до Ірпеня // Приірпіння.– 2002.– № 2.

3. Кравченко Ярослав. Школа Михайла Бойчука тридцять сім імен.– 2010.

4. «М.Бойчук» інститут колекціонерства українських мистецьких пам'яток при науковом товаристві ім. Шевченка.– Львів – Київ, 2010.

5. Збірник узаконень та Роспоряджень.–1924.– Відділ перший.– 20 травня 2.10.– С. 228–229. Арт. 99.

6. Інтернет ресурс «Історія с. Гавронщина».

7. Архівний фонд Ірпінського історико-краєзнавчого музею.

Ірина ВАСИЛЬЄВА,

заслужений працівник культури України,
завідувач науково-дослідного відділу
Меморіального комплексу
«Національний музей історії
Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років».

ДОЛЯ ГЕНЕРАЛА М. П. КИРПОНОСА **(до 120-ї річниці від дня народження)**

Досліджуються життєвий шлях Героя Радянського Союзу генерал-полковника М. П. Кирпоноса, обставини загибелі, історія поховань.

Ключові слова: М. П. Кирпонос; радянсько-фінляндська війна; оборона Києва; урочище Шумейкове; Ботанічний сад ім. О. В. Фоміна; Аскольдова могила; Парк Слави.

Доля відміряла цій непересічній особистості небагато: неповні 50 років життя. Але наповнила їх такою кількістю бурхливих подій: Перша світова, громадянська, радянсько-фінляндська, Велика Вітчизняна,— що з лихвою вистачило б на кілька життів.

Михайло Петрович Кирпонос народився 120 років тому, 21 січня 1892 р., у с. Вертіївка (нині Ніжинського району Чернігівської області) у бідній селянській родині. Дитячі роки минули як і у багатьох його однолітків. А далі...

Не ставлячи за мету детальне висвітлення біографії, зупинимося на окремих визначальних віхах життєвого шляху Михайла Петровича.

1915 рік. 15 вересня Михайла Кирпоноса було зараховано до 216-го запасного піхотного полку, який дислокувався у місті Козлові (нині м. Мічурінськ Тамбовської області Російської Федерації).

1917 рік. На початку серпня з маршовою ротою Михайла було відправлено на Румунський фронт, де у складі 258-го Ольгопольського полку ротний фельдшер Кирпонос прийняв бойове хрещення.

1918–1919 роки. У складі 1-ї Української Радянської дивізії, якою з березня 1919 р. командував М. О. Щорс, М. П. Кирпонос

брав участь у громадянській війні на території України. Командував батальйоном, був заступником командира, а згодом і командиром 22-го Богунського полку¹.

1922 рік. Після злиття київської і харківської шкіл червоних старшин став заступником начальника і комісаром Об'єднаної школи.

1927 рік. Випускник Військової академії ім. М. В. Фрунзе М. П. Кирпонос з дипломом загальновійськового командира прибув до своєї рідної дивізії (на той час носила назву 44-ї стрілецької), де пройшов шлях від командира батальйону до начальника штабу з'єднання.

1934 рік. Очолив Татарсько-Башкирську об'єднану військову школу ім. ЦВК Татарської АРСР, невдовзі перейменовану на Казанське військове училище ім. Верховної Ради Татарської АРСР.

У грудні 1939 року комдив М. П. Кирпонос отримав наказ терміново здати справи і прибути в розпорядження начальника Головного управління кадрів. На той час вже йшла радянсько-фінляндська війна. Бойові дії розгорнулися на 1500-кілометровому фронті від Баренцового моря до Фінської затоки. Тут билися три радянські армії. До однієї з них, сьомої, отримав призначення на посаду командира 70-ї стрілецької дивізії Михайло Петрович. На армію було покладено завдання прориву «лінії Маннергейма». Її з'єднання в середині грудня вийшли до переднього краю цієї головної оборонної смуги фінів, але подолати її з ходу не змогли. Розпочалася копітка підготовка до штурму. В тилу дивізії на колишніх фінських позиціях з дотами, дзотами, надовбами бійці і командири вдень і вночі відпрацьовували всі дії майбутнього наступу. І в підготовці для командира не було дрібниць. Продумувалася навіть форма одягу. Маскхалати і шинелі вирішено було замінити на ватні тілогрійки і штани, поверх яких одягалися білі комбінезони.

І нарешті, на світанку 11 лютого, після двогодинної артпідготовки, радянські війська перейшли в наступ, у ході якого 17 лю-

¹ Фонди Національного музею Історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (далі – НМІВВВ).НД – 16869. Витяг з наказу про призначення М.П. Кирпоноса на посаду командира 22 стрілецького полку.1919 р.

того частини 70-ї стрілецької дивізії з боями прорвалися до узбережжя Выборзької затоки. Створилися сприятливі умови для виходу в тил усього виборзького угруповання противника. З можливих шляхів вирішення цього складного завдання М. П. Кирпонос обрав найсміливіший та найризикованіший: здійснити марш-маневр по кризі Выборзької затоки. І знову розпочалася підготовка до незвичайного походу. Необхідно було посилити кригу для проходу танків. Заготовлювалися колоди, дошки. Піхоту, що мала наступати за танками, вирішено було помістити у спеціальні броньовані санки-волокуші. Колеса авто та броньованої техніки обладнали сталевими ланцюгами та шипами. І цього разу командуванням було підготовлено все до дрібниць, включаючи мазь проти обмороження і термоси з гарячим чаєм.

Тож о другій годині ночі 23 лютого бійці 70-ї стрілецької дивізії ступили на кригу затоки. Героїчний льодовий похід тривав шість діб. На сьому — основні сили дивізії обійшли Выборзький укріпрайон і взяли під контроль шосе Выборг-Хельсінкі². На 12 березня прорив «лінії Маннергейма» було завершено і підписано мирний договір між Радянським Союзом і Фінляндією.

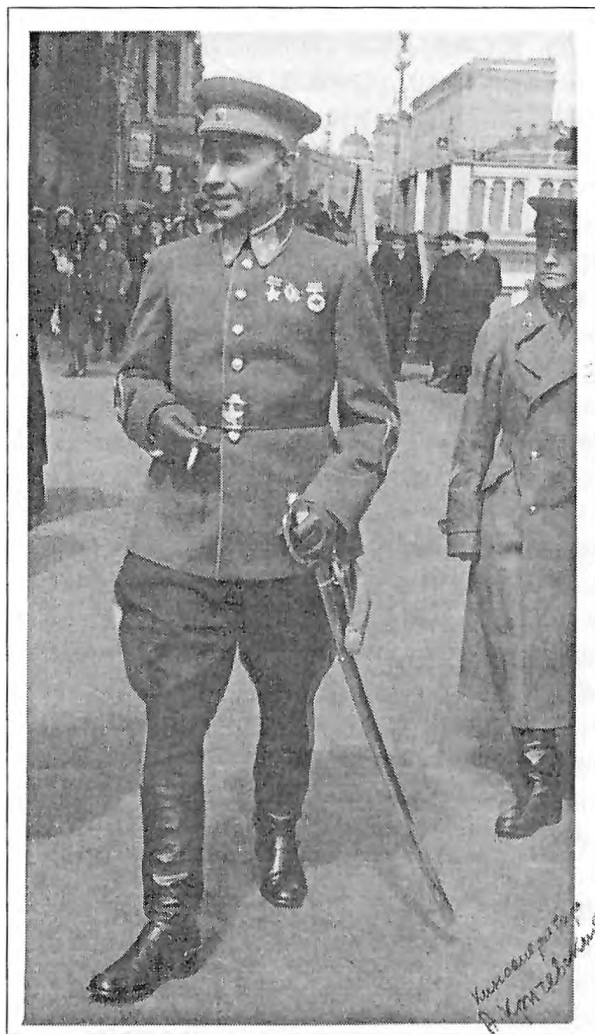
Заслуги 70-ї стрілецької дивізії у наближенні цього дня уряд країни відзначив орденом Леніна. Командир, а разом з ним ще п'ятнадцять воїнів з'єднання, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 березня 1940 р. були удостоєні звання Героя Радянського Союзу³.

У квітні М. П. Кирпоноса було призначено командиром 49-го стрілецького корпусу, а ще через два місяці — командувачем військ Ленінградського військового округу⁴. З введенням Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 травня 1940 р. в армії генеральських звань у червні того ж року комдиву М. П. Кирпоносу було присвоєно звання «генерал-лейтенант». А вже в січні 1941 року генерал Кирпонос очолив найбільш потужний військо-

² НМІВВВ. КН – 14588, Д – 3087. Карта топографічна. Фінляндія. 1939 р. З помітками М.П.Кирпоноса.

³ НМІВВВ. КН – 2718, Д – 381. Грамота Героя Радянського Союзу М.П. Кирпоноса. 1940 р.

⁴ НМІВВВ. КН – 14592, Д – 3090. Перепустка до Смольного командувача Ленінградського військового округу генерал-лейтенанта М.П. Кирпоноса. 1940 р.

Генерал-полковник М.П. Кирпонос –
командувач Київського Особливого
військового округу.

Фото. НМІВВВ.

КН – 15018; Ф – 4544.

вий округ РСЧА – Київський Особливий⁵. 22 лютого, напередодні 23-ї річниці Червоної армії, йому було присвоєно чергове військове звання «генерал-полковник». Від призначення Михайла Петровича на посаду командира дивізії минув рік. І от уже від його рішень залежить боєготовність військового округу, а разом з тим і захищеність західних кордонів країни. Чи був він готовий до цього? Показав час...

Такий стрімкий зліт по службових сходинках був обумовлений не лише особистими якостями Михайла Петровича, як командира. Звичайно, враховувалися й вони, а також його бойовий досвід, набутий під час радянсько-фінляндської війни. Серед причин ка-

⁵ НМІВВВ. КН – 1493, Д – 3091. Переписка до Драмтеатру КОВО командувача Київського Особливого військового округу генерал-полковника М.П. Кирпоноса. 1941 р.

р'єрного зросту багатьох воєначальників тієї доби часто називають звільнення вакансій внаслідок масових репресій 1937–1938 років, які не минули й армію. З цим не можна не погодитися, але то не єдина причина. У передвоєнний час Червона армія переживала період великомасштабної розбудови. Військові навчальні заклади просто не встигали за стрімким кількісним ростом лав армії, що стало іще однією і чи не головною причиною кадрового голоду в РСЧА напередодні війни.

Півроку, що залишалися до початку великих випробувань Великої Вітчизняної, пройшли у напруженій роботі з підготовки військ округу до відбиття ймовірного нападу противника. Так, як він розумів це сам, і настільки, наскільки це було дозволено. Розроблявся новий план прикриття державного кордону. Бойова підготовка військ поєднувалася з будівництвом оборонних рубежів уздовж кордону. Припвидшеними темпами тривав процес формування нових механізованих корпусів, моторизованих, артилерійських, стрілецьких частин і з'єднань. Новий командувач округу вникав в усі деталі управління військами, часто виїжджав на місця — наче хотів наздогнати час, якого в нього вже просто не було.

Світанок 22 червня 1941 року М. П. Кирпонос зустрів у Тернополі, куди за наказом Народного комісара оборони було передислоковане польове управління штабу округу. Того ж дня його було перетворено на Південно-Західний фронт. Війна, невідвротність якої усвідомлювали всі, почалася.

Про перші двадцять днів бойової діяльності фронту «Радянська військова енциклопедія» небагатою на емоції лексикою говорить так: «<...> вели тяжкі оборонні бої на Правобережній Україні. Стійкі оборонні дії на важливих оперативно-стратегічних рубежах і напрямках поєднувалися з контратаками. В умовах глибоких обходів і обхватів танковими і механізованими угрупованнями противника війська здійснювали маневр, виходячи з-під ударів на проміжкові й тимчасові оборонні рубежі, вели напружені бої проти переважаючих сил противника <...>»⁶.

Про те, чого це коштувало командувачу, можемо лише здогадуватися. Як свідчить колишній начальник оперативного відділу

⁶ Советская военная энциклопедия. т.4. М.: Воениздат, 1977.– с. 189.

штабу фронту полковник І. Х. Баграмян: «Кирпонос рідко втрачав самоконтроль»⁷.

Лінія фронту невблаганно наближалася до столиці України. В оперативному зведенні № 024 штабу Південно-Західного фронту за 11 липня (з цього дня він дислокувався у м. Бровари) вперше пролунало слово «Київ». Документ загальну обстановку на фронті характеризує так: «<...> Противник розвиває успіх у напрямі Київ, його передові механізовані частини о 9⁰⁰ 11.7 досягли Васильків, Юрів <...>»⁸.

Того ж дня на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова надійшла телеграма голови Державного Комітету Оборони Й. В. Сталіна. Її вплив на подальший перебіг подій під Києвом був настільки вагомим, що текст цього документу варто навести у повному обсязі:

«<...> Одержано достовірні відомості, що ви всі, від командувача Південно-Західного фронту до членів Військової Ради, настроєні панічно і маєте намір здійснити відведення військ на лівий берег Дніпра.

Попереджаю вас, що, якщо ви зробите хоч один крок вбік відведення військ на лівий берег Дніпра, не будете до останньої можливості захищати райони УРів на правому березі Дніпра, вас усіх спіткає жорстока кара як боягузів і дезертирів <...>»⁹.

Категоричність вимог, а також приклад відстороненого 30 червня від посади і заарештованого 4 липня командувача Західного фронту генерала Д. Г. Павлова не залишали вибору. Відповідь мала бути тільки такою, якою вона була: «<...> Запевняємо Вас, товаришу Сталіне, що поставлена Вами задача буде виконана <...>»¹⁰. Саме так закінчувався текст телеграми, надісланої наступного дня на ім'я Голови Державного Комітету Оборони за підписами М. С. Хрущова і М. П. Кирпоноса.

Розпочалася героїчна і трагічна епопея Київської оборонної операції 1941 року, що тривала два з половиною місяці. За свідченням І. Х. Баграмяна, противнику вдалося створити на київсько-

⁷ Баграмян И.Х. Так начиналась война. М.: Воспиздат, 1977.– с. 79.

⁸ Центральний архів Міністерства Оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ), ф. 229, оп.161, спр. 112, арк. 94.

⁹ Известия ЦК КПСС.– 1990.– № 7.– С. 209.

¹⁰ Там само.

му стратегічному напрямку більш, ніж подвійну перевагу над силами Південно-Західного фронту¹¹. Після двох місяців жорстоких боїв, 11 вересня, враховуючи реальну обстановку, Військова Рада Південно-Західного напрямку звернулася до Ставки Верховного Головнокомандування з проханням санкціонувати пропозицію Військової Ради фронту про відвід військ з київського відступу, скорочення протяжності лінії фронту в кілька разів і створення з наявних сил щільної оборони на заздалегідь підготовленому рубежі по р. Псьол. «<...> Зволікання з відводом Південно-Західного фронту, — говорилося у доповідній записці, — може призвести до втрати військ і величезної кількості матеріальної частини <...>»¹².

Увечері того ж дня відбулася розмова Й. В. Сталіна з М. П. Кирпоносом по апарату бодо у присутності членів Військової ради фронту М. О. Бурмистенка і Є. П. Рикова, начальника штабу фронту генерала В. І. Тупикова та заступника начальника оперативного відділу штабу полковника Н. Д. Захватаєва. Усі були приголомшені заключною вимогою різкого категоричного монологу Верховного Головнокомандувача: припинити займатися пошуками рубежів для відступу, а шукати шляхи для опору. Не менше здивувала і реакція М. П. Кирпоноса. Відмовившись від своїх попередніх пропозицій про відвід військ, він запевнив, що всі вказівки щойно отримані по апарату, будуть виконані. Розмову завершив безапеляційний наказ Й. В. Сталіна: «Києва не залишати і мостів не підривати без особливого дозволу Ставки»¹³.

Провалом закінчилася і остання спроба врятувати ситуацію, здійснена генералом В. І. Тупиковим. Відправлене ним 13 вересня начальнику Генерального штабу донесення з об'єктивним висвітленням становища, що склалося на фронті¹⁴, було кваліфіковане як панічне¹⁵. Ставка не уявляла собі справжніх розмірів небезпеки.

¹¹ Баграмян И. Х. Так начиналась война. — М.: Воениздат, 1977. — С. 271.

¹² ЦАМО РФ, ф. 251, оп. 646, спр. 483, арк. 265.

¹³ ЦАМО РФ, ф. 96 а, оп. 2011, спр. 5, арк. 96–99.

¹⁴ ЦАМО РФ, ф. 48 а, оп. 1133, спр. 7, арк. 139–140.

¹⁵ ЦАМО РФ, ф. 48 а, оп. 3408, спр. 15, арк. 431.

Генерал-полковник М. П. Кирпонос, командувач Південно-Західного фронту, після автомобільної аварії під час виїзду на передові позиції. Серпень 1941 р.

Фото. Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. НД – 16861.

дальших вказівок¹⁶. Тільки о 23 год. 40 хв. 17 вересня Ставка ВГК дозволила залишити Київ¹⁷. Пізно вночі 18 вересня генерал М. П. Кирпонос віддав наказ арміям фронту виходити з боями з оточення.

У ніч проти 15 вересня ворог замкнув кільце оточення. У перші два дні воно не було суцільним, а на окремих ділянках слабким і його можна було прорвати, але наказу на це не було. Враховуючи обстановку, що склалася, Військова Рада Південно-Західного напрямку прийняла самостійне рішення — залишити Київ і вивести війська Південно-Західного фронту з оточення. Це рішення було передано М. П. Кирпоносу 16 вересня усно через полковника І. Х. Баграмяна. Ще тоді прорив з оточення був можливим, але командувач фронту добре пам'ятав одержаний 11 вересня особисто від Й. В. Сталіна наказ утримувати Київ за будь-яку ціну. Після тривалих вагань наступного дня він послав Верховному Головнокомандувачу донесення з проханням по-

¹⁶ ЦАМО РФ, ф. 251, оп. 646, спр. 483, арк. 325.

¹⁷ ЦАМО РФ, ф. 48 а, оп. 3408, спр. 4, арк. 225.

Військова Рада і штаб фронту вирушили на схід вранці 18 вересня з м. Пирятин, під прикриттям 289-ї стрілецької дивізії, але після бою в районі хутора Високий вона відстала. Далі через Дейманівку, Куреньки, Піски 19 вересня вранці прибули до Городища. Тут до колони приєдналися штаб і Військова Рада 5-ї армії. На засіданні Військової Ради фронту було вирішено прориватися з оточення, знищивши всі оперативні документи. Полковнику І. Х. Баграмяну було поставлено задачу забезпечити вихід Військової Ради і штабу фронту з оточення через села Мелехи, Вороньки, Ждани, р. Сула. Що ним і було виконано. Форсувавши р. Сула в районі Хитці, група І. Х. Баграмяна вирвалася з кільця.

До с. Вороньки колона рухалася за групою прориву, але тут зіткнулася з німецькими танками. «<...> Увечері розгорівся сильний бій,— записав у своєму щоденнику начальник опергрупи оборонних рубежів 37-ї армії капітан М. Ф. Саприкін,— ми оволоділи переправою. Кирпонос особисто командував, але був хворим і дуже пригніченим <...>»¹⁸.

Після прориву авангарду кільце оточення знову замкнулося. Втративши зв'язок з групою І. Х. Баграмяна, основні сили рушили лоциною, яка йшла від с. Вороньки у північно-західному напрямку і на світанку 20 вересня дісталися хутора Дрюківщина (5 км. на схід від с. Ісківці).

Подальший хід подій допоможе відтворити «Доповідна записка про обставини загибелі колишнього командувача військ Південно-Західного фронту, Героя Радянського Союзу, генерал-полковника тов. Кирпоноса Михайла Петровича», складена 14 грудня 1943 р. начальником обласного Управління НКВС по Полтавській області підполковником Неізмайловим¹⁹.

У 300–400 метрах від хутора Дрюківщина, в глибокій лоцині з лісом і густим чагарником, що мала назву «урочище Шумейкове», було прийняте рішення зупинитися і після встановлення зв'язку з групою І. Х. Баграмяна та з'ясування бстановки продовжити вихід з оточення. За наказом М. П. Кирпоноса було

¹⁸ НМІВВВ. КН – 11312, Д – 1958. Щоденник М. Ф. Саприкіна. 1941 р.

¹⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДАСБУ), ф. 13, спр. 431, арк. 1–28.

прийнято бойовий порядок, що передбачав кругову оборону. Приблизно о 14.30–15.00 розпочалася комбінована танкова з автоматниками атака противника. Оточені провели кілька контратак у різних напрямках з метою вирватися з кільця, які не мали успіху.

Під час однієї з перших контратак генерал-полковника М. П. Кирпоноса було поранено в нижню частину лівої ноги. Він спустився для перев'язки на дно лощини, доручивши подальше керівництво боєм командувачу 5-ї армії і начальнику штабу фронту генералам М. І. Потапову і В. І. Тупикову. Приблизно о 18.00–18.30 20 вересня в 3–4-х метрах від М. П. Кирпоноса розірвалася німецька міна. Офіцер для особливих доручень члена Військової Ради фронту старший політрук В. С. Жадовський підповз до командувача і побачив у нього осколочну пробоїну каски в районі лівої передньої тім'яної частини голови. Через 1,5–2 хвилини він помер на руках у В. С. Жадовського. На світанку 21 вересня останній, будучи пораненим в обидві ноги і не маючи змоги поховати загиблого, зняв з нього і знищив генеральську шинель, зрізав з кітеля комір з петлицями і знаками відзнаки, відстебнув медаль «Золота Зірка». Після виходу з оточення її, разом з пояснювальною запискою про обставини загибелі командувача фронту, буде передано М. С. Хрущову. Труп генерала, прикритий гіллям і листям, було залишено в невеличкій улоговині. Знімаючи «Золоту Зірку», В. С. Жадовський виявив ще одне поранення — лівої частини грудей. Ця інформація не є зайвою, оскільки, в тому числі і за допомогою її, буде ідентифіковано останки М. П. Кирпоноса.

А на той момент, завдяки діям В. С. Жадовського, розпізнати труп командувача фронту було неможливо. Одягнений він був у суконний кітель кольору хакі без коміра, такі ж брюки, хромові чоботи і зовні нічим не відрізнявся від решти командного складу, який загинув у Шумейковому, за винятком шовкової натільної білизни кремowego кольору.

2 листопада 1943 року з метою з'ясування обставин загибелі і розшуку місця поховання командування Південно-Західного фронту розпочала свою роботу комісія у складі представників Ставки Верховного Головнокомандування, Полтавського обласного управління і Сенчанського районного відділу НКВС, місцевих органів влади, кореспондента газети «Красная Звезда», ма-

йора В. С. Жадовського та колгоспниці с. Ісківці П. І. Отченашенко.

Опитування місцевих жителів виявило, що з вказаного В. С. Жадовським місця загибелі М. П. Кирпоноса трупи не вносилися, а були поховані у трьох могилах у 4–8 метрах від того місця. Цією інформацією спростовується версія про те, що М. П. Кирпонос і В. І. Тупиков були перепоховані у Києві (перший в Ботанічному саду, другий в одному з парків столиці) німцями на знак поваги до героїчної загибелі генералів²⁰. Про те, що останки М. П. Кирпоноса не були знайдені німцями серед убитих у Шумейковому, свідчить і публікація «В долине смерти» окупаційної газети «Лохвицьке слово» за 3 грудня 1941 р.²¹

6 листопада 1943 року комісія в присутності Полтавського обласного судмедексперта розкрила могилу в чотирьох метрах від вказаного В. С. Жадовським місця, де серед чотирьох трупів один належав чоловікові 40–45 років, одягненому в суконні брюки персонального пошиву і шовкову натільну білизну кремового кольору, якому за життя було завдано осколочних поранень у нижню частину лівої ноги, грудну клітину і лівий бік голови.

На основі повної відповідності результатів судово-медичного дослідження свідченням В. С. Жадовського комісія встановила, що знайдено труп саме генерала-полковника М. П. Кирпоноса. Характер поранень спростовує і ще одну версію загибелі командувача — самогубство.

22 листопада 1943 року секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов звернувся до Й. В. Сталіна з листом, в якому повідомив результати роботи комісії і вніс пропозицію «<...> колишнього командувача Південно-Західного фронту Героя Радянського Союзу генерал-полковника Кирпоноса і колишнього начальника штабу Південно-Західного фронту генерал-майора Тупикова поховати в місті Києві і спорудити їм пам'ятник <...>»²².

2 грудня 1943 року останки М. П. Кирпоноса відправили зі станції Сенча до Києва, і невдовзі зі всіма військовими почестями перепоховали у Ботанічному саду ім. академіка О. В. Фоміна.

²⁰ Алидин В. И. Опалённая земля. – М.: Воениздат, 1993. – С. 95.

²¹ ГДАСБУ, ф. 13, спр. 431, арк. 12.

²² Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 463, арк. 13–14.

У жалобно-урочистому заході взяли участь члени родини Михайла Петровича. Через 50 років донька М. П. Кирпоноса Євгенія Михайлівна так згадувала той грудневий день 1943 р.:

«<...> И этой улицей святою
(О, сердце, сердце, не забудь!)
В последний провожая путь,
Отец, мы были вновь с тобою...
Мы за лафетом молча шли,
И марши траурно звучали,
И слезы скорбные текли
И на морозе замерзали...
Стоял прострелянный декабрь
В таком далеком сорок третьем,
Чуть больше месяца назад
Свой час свободы Киев встретил.
Процессия все шла и шла
Средь ужасающих развалин,
Отчетливо была слышна
Стрельба зениток у окраин.
Зенитчикам — земной поклон,
Они врага не пропустили.
Нас расстреляли б, разбомбили,
Когда б прорвался к центру он...
Но не свершилось!.. Мы дошли
До Ботанического сада...
С отцом простились... Погребли...
Но здесь словам умолкнуть надо...²³

Ці віршовані рядки також є підтвердженням того, що до місця упокоєння в столичному Ботанічному саду колишнього командувача Південно-Західного фронту проводжали кияни, а не представники німецької окупаційної влади.

Але, на жаль, це була не остання путь Михайла Петровича. У зв'язку з будівництвом наземного вестибюля стапції метрополітену «Університет» рішенням № 418 виконавчого комітету Київської міської Ради депутатів трудящих від 19 березня 1957 р. останки генерал-полковника М. П. Кирпоноса знову зі всіма по-

²³ НМІВВВ. НД – 26024/1. Вірні з автографом Є. М. Кирпонос. 1991 р.

честями 23 березня було перепоховано на Аскольдовій могилі²⁴. А 10 вересня того ж року рішенням № 1435 того ж виконкому Київради від 3 вересня перенесено до Парку Слави²⁵. Так закінчився життєвий та «післяжиттєвий» шлях Героя Радянського Союзу генерал-полковника М. П. Кирпоноса.

²⁴ Державний архів м. Києва, ф. Р-1, оп. 4, спр. 901, арк. 144–146.

²⁵ Державний архів м. Києва, ф. Р-1, оп. 4, спр. 916, арк. 105–106.

Анатолий КОНЧАКОВСКИЙ,
провідний співробітник
Літературно-меморіального музею
Михайла Булгакова

ИСТОРИЯ ОДНОЙ ФОТОГРАФИИ. О. К. АНТОНОВ

— Недавно закончилась война, унесшая так много жизней близких мне людей и державшая в предельном напряжении и тех, кто был на фронте, и с оружием в руках дрался с врагом, и тех, кто, порой, не зная ни сна, ни отдыха, трудился в цехах заводов и фабрик, выпускавших не только военную технику.

9 мая 1945 года я запомнил навсегда. Это была долгожданная и такая желанная победа! Ликовали все: и стар, и млад!

Так начал свой рассказ Александр Александрович Капторенко, который в прошлом, 2011 году, приходил на Андреевский спуск, чтобы вручить хранителям Дома Турбинных свои фотографии. На них изображена памятная стела, установленная в центре Новосибирска у здания гимназии, в недавнем прошлом — средней школы, где в годы войны учительствовала родная сестра Михаила Булгакова Варвара Афанасьевна Карум.

Перешагнув в январе этого года свой 100-летний рубеж, после участия в мировом первенстве ветеранов по настольному теннису, Александр Александрович снова посетил дом, в котором жил Михаил Булгаков и где он «поселил» своих любимых героев — Турбинных.

— В прошлый свой приезд я уже говорил, что на фронте я не был, поскольку перед началом войны был эвакуирован из Ленинграда вместе с коллегами и оборудованием самолетостроительного завода в Новосибирск. Нужно было наладить бесперебойный серийный выпуск боевых самолетов на местном заводе имени Чкалова. Вместе с нами в Новосибирск приехали также классные специалисты из Москвы и Киева.

Так всю войну я проработал в конструкторском бюро завода имени Чкалова, где под руководством талантливых ученых и инженеров разрабатывал различную самолетную аппаратуру.

Руководил всеми работами главный конструктор А. С. Яковлев. Его именем были названы знаменитые Яки — истребители, разработанные под его руководством. Заместителем Яковлева был О. К. Антонов, которого Александр Сергеевич хорошо знал и ценил как профессионала еще по Коктебелю, где они в довоенные годы испытывали разработанные ими планы.

За годы войны с конвейера нашего завода для фронта было выпущено большое количество самолетов, сражавшихся впоследствии с немецкими захватчиками в воздухе.

И вот наступили мирные дни. Однако, мы продолжали разрабатывать новые и выпускать ранее разработанные модели самолетов.

Я по-прежнему работал в конструкторском бюро, разрабатывая устройство для поворота лопастей винта при посадке самолета. Но работа продвигалась медленно, и без привлечения коллектива квалифицированных специалистов выполнить ее на заводе было проблематично. Понимая это, я перешел на работу в Научно-исследовательский институт. Олег Константинович, будучи главным конструктором КБ, очень много времени проводил в Институте.

Однажды я подошел к Олегу Константиновичу с просьбой дать мне возможность подумать над проблемой выпуска самолетного шасси, которую вот уже долгое время никак не удавалось решить. Через какое-то время О. К. Антонов сам предложил мне разработать устройство для легкого самолета, чтобы выпускать его шасси, используя набегающий при посадке поток воздуха. В процессе текущих дел и заданий мне удалось кое-что придумать и даже провести испытания, однако в серийное производство мое устройство не пошло.

В Институте нашем царил дружеская атмосфера, способствовавшая сплочению всего творческого коллектива. Было много молодых перспективных сотрудников, много работавших, но когда появлялась возможность отдохнуть, они не отказывались принять участие в активном отдыхе. Это были и вечера отдыха, участие в художественной самодеятельности, выезды на природу, причем не только в летний период.

Одну из таких «вылазок», в частности, на речку я заснял на пленку своего старого довоенного фотоаппарата: в лодке — мо-

Молодые самолетостроители на отдыхе. Фото А. Капторенко.
Новосибирск, 1947 г.

лодые специалисты Института во главе с Олегом Константиновичем Антоновым. Все они веселы и довольны тем, что удалось выкроить время для отдыха на свежем воздухе — поплавать, позагорать. Это фото никогда не публиковалось, и я хочу передать его вам. Ведь О. К. Антонов — один из лучших отечественных авиаконструкторов — в последние плодотворные годы своей жизни жил и работал в Киеве, создавая новые самолеты во славу Украины. Это фото сделано летом 1947 года.

Годом раньше О. К. Антонов принял и возглавил новое самолетостроительное бюро в Новосибирске, где был сконструирован многоцелевой самолет АН-2.

А в 1948-м и до 1950 года Олег Константинович возглавлял Сибирский Научно-исследовательский институт авиации.

В 1952 году Конструкторское бюро во главе с О. К. Антоновым было переведено в Киев. Пришлось начинать все с нуля. Надо было в темпе строить производственные корпуса, ангары, жилье для молодых специалистов, базы отдыха...

Однако, чуть-чуть обустроившись, команда самолетостроителей приступила к разработке газотурбинных пассажирских и военно-транспортных самолетов. С 1962 года Олег Константинович — Генеральный конструктор — руководитель КБ самолетостроения. Ныне это Авиационный научно-технический комплекс им. О. К. Антонова.

Лично О. К. Антоновым и под его непосредственным руководством разработано свыше пятидесяти планеров и самолетов различного назначения. Были разработаны и запущены в серийное производство самолеты АН-14, АН-10, АН-12.

В 1970-х годах под руководством Олега Константиновича Антонова был создан пассажирский самолет АН-24, рассчитанный для полетов с грунтовых аэродромов, и который успешно эксплуатировался в 26 странах мира. В этот же период был создан и широкофюзеляжный транспортный самолет для дальних воздушных перевозок тяжелых грузов АН-«» «Антей», на котором был установлен 41 мировой рекорд. Последняя разработка О. К. Антонова — большой транспортный самолет АН-124 «Руслан», на котором установлено 22 мировых рекорда.

Александр Александрович Капторенко в своих воспоминаниях об О. К. Антонове отмечает, что тот был настоящим трудоголиком — всегда и везде в постоянной готовности много и плодотворно трудиться, никогда не считаясь с личным временем. Отдыхал он мало, но активный отдых любил. Его всегда окружала молодежь, которая, как и он сам, была заряжена на создание новых и новых летательных аппаратов. О. К. Антонов с уважением относился к своим сотрудникам, и никогда не срывался, когда кто-нибудь из них допускал промахи или ошибки. Его часто можно было видеть в конструкторском бюро, где инженеры колдовали у кульманов. Если возникали сложные вопросы, он всегда, не считаясь со временем, и, невзирая на ранг, обсуждал возникшие трудности с разработчиком.

Как-то одна из сотрудниц Научно-технического объединения имени Антонова, инженер-конструктор КБ В. С. Котляренко, рассказывала, что хорошо помнит Олега Константиновича: «Это был высокообразованный, интеллигентный человек, сумевший сплотить большой коллектив единомышленников. Помнится мне, как в далеком уже 1959 году я пришла на работу в ОКБ Антоно-

ва. Я была рада, что попала на это престижное предприятие. Коллектив здесь был замечательный, а о Главном Конструкторе Антонове говорили с большим уважением. Олег Константинович сочетал в себе много достоинств. Один из гениев в мире авиации — большой интеллектуал и человек увлеченный: книги, театр, живопись, музыка, спорт были неотъемлемой частью его жизни. Его отношение к коллегам было всегда уважительным. Вспоминаю такой случай. В те годы заводской радиоузел в обеденный перерыв доставлял удовольствие музыкальными передачами. Однажды слышу концерт П. И. Чайковского в необычном исполнении. Звоню в радиоузел. Оказывается, Олег Константинович привез из Англии пластинку с записью произведений Чайковского в обработке Рэя Конниффа для голоса с оркестром. Это был превосходный подарок всему коллективу.

Вспоминаются и короткие встречи с Олегом Константиновичем у кульмана. Была срочная тема, и отдел по проектированию шасси пополнили конструкторами из других отделов. Меня направили в бригаду переднего шасси «на помощь». Олег Константинович регулярно в сопровождении начальника отдела проходил по залу, подходил к конструкторам и интересовался ходом выполнения работ. Я очень волновалась в первую встречу. Но Олег Константинович так просто и доброжелательно общался с конструкторами, подсказывал, советовал, одобрял, что потом у меня это волнение прошло, а на всю жизнь осталось приятное воспоминание. Бывая на Байковом кладбище, я всегда посещаю место вечного упокоения О. К. Антонова, отдавая дань его светлой памяти!».

Имя выдающегося авиаконструктора О. К. Антонова — легенды советского авиастроения вошло и навсегда останется на страницах книги истории Украины.

Октябрь 2012 г.

Тетяна РОГОЗОВСЬКА,

старший науковий співробітник

Літературно-меморіального музею Михайла Булгакова

МАСТЕР И ЕГО РОДНЫЕ ВОЗВРАЩАЮТСЯ В ДОМ ТУРБИНЫХ

(Материалы архива Н. А. Булгаковой-Земской)

«Дом Турбиных» открыл двери для читателей и почитателей Булгакова 15 мая 1991 года (Столетие со дня рождения М. А. Булгакова было включено в календарь ЮНЕСКО). Дому № 13 по Андреевскому спуску исполнилось сто лет тремя годами ранее, в 1988-м, но решение о создании музея было принято только в феврале 1989 года.

Согласно научно-художественной концепции, К. Н. Питовой-Лидер, на второй этаж «возвратилась» семья Булгаковых, но «семь пыльных и полных комнат» им пришлось делить с героями романа и пьесы «Белая гвардия» — Турбиными. Дом это испытание с честью выдержал: экспозиция художника А. М. Крыжопольского давала возможность вернуться сюда со стороны Булгаковых многочисленным родственникам (не только на фотографиях, но «с вещами»), а со стороны Турбиных — на Алексеевский спуск — найти дорогу героям других произведений писателя. Но ведь Булгаков был в этом доме не писателем, а гимназистом, студентом, «лекарем с отличием», наконец? Но этого не знали другие, а он-то сам знал. Подтверждением этому послужила фотография, датированная 27 декабря 1912 года в угловой (Мишиной или «Николкиной» по роману) комнате и запись в дневнике его первого биографа — сестры Надежды (на что мы не сразу обратили внимание).

Что за чем следует: коллекция или концепция? (Согласно новым музейным веяниям — мониторинг). Сбор коллекции начинался задолго до открытия музея. Прежде всего, это мемории, подаренные А. П. Кончаковскому родными и друзьями Булгакова, собранные киевлянами книги, афиши спектаклей по пьесам, фото. Коллекция постоянно пополнялась, вещи часто возвращались «на место»: в романной «комнате Елены» по ее молитве «На тебя одна надежда, пречистая дева. На тебя. Умоли сына

своего, умоли господа бога, чтоб послал чудо...» в тот самый угол вернулась булгаковская икона. Казанской божьей матери. Возвращение каждого автографа писателя было для нас событием: два главных фонда Булгакова (в ИРЛИ и РГБ) в течение многих лет были почти неприступны. Но сегодня мы можем сообщить, что чудеса случаются и в «богоспасаемый дом» или «дом постройки изумительной» вернулся архив, превосходящий по значению все другие собрания документов писателя в остальных хранилищах (РГАЛИ, Музее МХТ и еще нескольких).

Мы получили семейный архив, собранный Надеждой Афанасьевной Булгаковой, который сохранила ее дочь, Елена Земская. По заведенной традиции Елена Андреевна передавала нам оригиналы опубликованных ею материалов. После того, как вышла книга «Михаил Булгаков и его родные», мы ждали обещанных ею рисунков-карикатур под названием «Tempora mutantur» или «Что вышло из того, который женился и из другого, который учился». А затем племянница и крестница писателя решила передать нам весь архив. Часть его долгое время хранилась на Андреевском спуске, в доме №38. (Именно там, где недавно был пожар). Здесь была квартира доктора Ивана Павловича Воскресенского, за которого вышла замуж Варвара Михайловна Булгакова, и здесь же некоторое время снимали комнату Михаил Булгаков с женой Татьяной.

Около 1000 (тысячи) единиц.

(«Около», поскольку надо еще многое забрать и разобрать и осознать и рассчитать). Вот краткая расшифровка:

Книг — 32 (тридцать две). Сюда входят:

11 книг Афанасия Ивановича Булгакова;

1 книга его брата Петра Ивановича с автографом автора. (Отец кузенов-«японцев» П. И. Булгаков закончил Санкт-Петербургскую духовную академию вместе с будущим патриархом Тихоном, которого звали «патриархом» с 1-го курса обучения);

3 книги Василия Ильича Экземплярского (одна с дарственной надписью Надежде Афанасьевне);

5 книг ИлариИ Михайловны Булгаковой, кухни из Холма (нынешний Хелм).

Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при императорской киевской духовной академии (напом-

ним, что музеем заведовал Н. И. Петров, крестный отец М. Булгакова).

Учебники русского языка для китайцев, составленные Н. А. Булгаковой-Земской.

Письма — 398 (триста девяносто восемь).

Это переписка родителей: Афанасия Ивановича с Варварой Михайловной, письма их родителей (конец XIX, позапрошлого века), переписка братьев и сестер Булгаковых, письма друзей дома.

Особняком следует выделить автографы писем Михаила Афанасьевича. (Они были опубликованы, но мы заметили, что там встречаются купюры). Всего их 14 (четырнадцать), начиная с 1917 по 1927 год. Последнее письмо — записка сестре Вере от 18 июня 1927 года. Все письма — в конвертах, за исключением одного — сестре Вере от 23 января 1923 года. Конверт от этого письма, адресованного на Андреевский спуск, 38, находится в экспозиции, он был подарен нам раньше. И еще одна записка (от 24 ноября 1926 года) сестре Надежде: «Милая Надя, буду крестить. В пятницу (26-го) в 12 ч. дня жду Лелю. Целую всех. Михаил». Это о крещении Елены Земской.

Фотографии — 387 (триста восемьдесят семь). Снимки родных, друзей, знакомых киевского и московского периода, парижские фотографии братьев Николая и Ивана. Это — оригиналы фотографий Михаила Афанасьевича и его братьев и сестер. На гимназической фотографии — неизвестный автограф сестре Вере. Один из последних его автографов (от 8 февраля 1940 года) племянницам: «Дорогие Оля и Лена! Спасибо Вам за письмо. Желаю Вам счастья в жизни. М. Булгаков». Надпись прямо по лицу, он почти не видел в последний месяц своей не очень длинной жизни.

Автографы на книгах, журналах, газетных вырезках и театральных программах сестрам.

Дневники, записные книжки Надежды Афанасьевны, Шурочки Бархатовой-Покровской — младшей сестры Варвары Михайловны, кузена-японца Константина.

Это все собирала Надежда Афанасьевна, которая осталась последней из всей огромной семьи. 1966 год «булгаковского переворота». Кроме «третьей повести» («Собачьего сердца», при-

шедшего к читателю только двадцать лет спустя, самого запрещенного, и сейчас, пожалуй, самого цитируемого из произведений писателя), читатели смогли познакомиться с его прозой и с первыми главами последнего, «закатного» романа «Мастер и Маргарита», напечатанного в журнале «Москва». В том же 1966-м вышла книга «Избранная проза». Там был напечатан роман «Белая гвардия» (впервые на родине писателя). Годом ранее, в 1965-м, появился сборник его пьес «Драмы и комедии».

Об авторе было известно немного, а хотелось узнать «кто он, и откуда». Читатели начали самостоятельно искать адреса его и его героев, разыскивать публикации в подшивках газет 1920-х годов... Были живы друзья, родные, все три жены, знакомые Булгакова. О киевском периоде жизни писателя в сборнике «Воспоминаний о Михаиле Булгакове» (1988) было очень мало. Трудно переоценить значение материалов Надежды Афанасьевны Булгаковой-Земской. «Красоты киевской природы и сам город, весь на горах, с большой рекой, которая расстилается под прекрасными горами, эти красоты города и природы на всю жизнь отложились в памяти у писателя Михаила Афанасьевича Булгакова. Он любил Киев до самого конца своих дней, о чем говорил со мной, уже лежа в постели. И он пишет о Киеве в своих позднейших произведениях».(Примеры приводить не будем, сейчас они часто цитируются не только киевлянами...)

«Михаил рос не одиноко. Появились братья и сестры. (...) Вывозить такую ораву на наемные дачи было невозможно, и решили купить дачу. В девятисотом году они купили участок в поселке Буча в 30 километрах от Киева — две десятины леса, парк, можно сказать. И на этом участке под наблюдением отца была выстроена добротная дача в пять комнат и две большие веранды.

Цветник. Много зелени. Каштаны, посаженные руками самой матери. И дети выросли на свободе, на просторе...»

Вот еще свидетельства «Надежды-мечты» (так ее называли братья и сестры):

«Он начал писать очень рано. Павел Сергеевич Попов, его первый биограф, сразу после его смерти в 1940 году пишет: «Михаил Афанасьевич с младенческих лет отдавался чтению и сочинительству. Первый рассказ «Похождения Светлана» был им

написан, когда автору исполнилось всего 7 лет». Вы видите, достаточно рано, не к 30 годам. Я не говорю, конечно, что этот рассказ был такой, что его надо было напечатать. Но, тем не менее, Михаил писал. Сочинял устно и очень много. Читатель он был страстный, с младенческих же лет. Читал очень много, и при его совершенно исключительной памяти он многое помнил из прочитанного и все впитывал в себя.<...> Он очень много смеялся и задавал тон нашему веселью, был превосходным рассказчиком (об этом много писали, это все знают). Мы слушали его затаив дыхание. Но были моменты в его жизни, когда он задумывался. Он сидел у себя за письменным столом (студентом уже с папиросой), молчал и думал. О чем он думал? О чем он молчал? О смысле жизни. О цели жизни. О назначении человека.<...>

В доме Булгаковых процветала любовь к драматургии <...>...но наше основное увлечение была все-таки опера. Например, Михаил, который умел увлекаться, видел «Фауст», свою любимую оперу, 41 раз — гимназистом и студентом. <...> самым близким его другом в жизни, я считаю, был один киевский скрипач. <...> Мы подружились с ним подростками. И эта дружба с Мишей сохранилась на всю жизнь. <...> Вот что пишет Александр Петрович [Гдешинский], давая характеристику Михаилу в письме после того, как Михаил умер: «Что поражало в нем прежде всего — это острый, как лезвие, ум. Он проникал за внешние покровы мысли и слов и обнаруживал тайники души. Его прозорливость была необычайна. От него не было тайн. Беспощадный враг пошлости, лицемерия, косности и мещанства, он хотел видеть всех лучшими, чем они есть на самом деле,— эту мысль выразил он мне однажды. Он не только боролся с пошлостью, лицемерием, жадностью и другими человеческими пороками, он хотел сделать людей лучше. Проникая в чужую душу, он безошибочно отделял правду от лжи, уродливое от прекрасного и выносил беспощадный приговор самым страшным оружием — смехом! Но это одна сторона, а с другой стороны — этот блестящий непобедимый юмор, это сверкание обаятельной неповторимой личности».

Приехав в конце 1912 года из Москвы в Киев на каникулы, Н. А. в дневнике на 16 страницах записывает разговоры и споры с Мишей:

28 декабря 1912 г. — свидетельство о том, что уже тогда у М. А. созрело решение стать писателем. Н. А. пишет: «Хорошую мне вещь показывал сегодня Миша (свои литературные наброски-замыслы) — хорошо и удивительно интересно!» И через страницу снова: «Миша хорошо пишет» (примечание 1960 г.: «Это о его рассказах»). В примечании 8 дек. 1960 г. Н. А. поясняет: «В этот вечер старший брат прочел сестре свои первые литературные наброски-замыслы и сказал: «Вот увидишь, я буду писателем». В конце этой длинной записи Н. А. в 1958 г. дает итог: «Меня, в сущности, девчонку (19 лет), поразило то, что Миша уже определил себя. И я заметалась в смятении, что еще ничего определенного о своем будущем не решила и в жизни не сделала».

Ровно сто лет фотографии, сделанной на Андреевском спуске в угловой комнате. На фоне окна, выходящего к стене дома №11, в профиль запечатлен «Миша-доктор». Сам он на ней расписался и поставил дату: 1913. Но на календаре четко видна дата «27 декабря». И на следующий день он читает свои «наброски». Возможно, ему казалось, что вполне совместимы две профессии — врача и писателя (примеров тому — множество). И так, 1912 г. — М. А. на пороге литературной деятельности и женитьбы.

«...времена легендарные, те времена, когда в садах самого прекрасного города нашей Родины жило беспечальное юное поколение. Тогда-то в сердцах у этого поколения родилась уверенность, что вся жизнь пройдет в белом цвете, тихо, спокойно, зори, закаты, Днепр, Крещатик, солнечные улицы летом, а зимой нехолодный, нежесткий, крушной, ласковый снег...

И вышло совершенно наоборот. Легендарные времена оборвались, и внезапно и грозно наступила история». Это из очерка «Киев-город», напечатанного в газете «Накануне» в 1923 году. Булгаков загадывает на 50 лет вперед: «Когда небесный гром (ведь и небесному терпению есть предел) убьет всех до единого современных писателей, и явится лет через 50 новый настоящий Лев Толстой, будет создана изумительная книга о великих боях в Киеве. Наживутся тогда книгоиздатели на грандиозном памятнике 1917–1920 годам».

Здесь он «угадал», что в 1973 году выйдет отдельное издание его закатного романа, впервые после журнальной публикации.

Он умер 10 марта 1940 года и был похоронен на Новодевичьем кладбище. Могилу его окружают «мхатчики» и те, с кем он служил в Большом театре. (Неподалеку, на том же участке похоронены Земские).

Елена Андреевна Земская долгое время отказывалась заниматься публикацией маминого дневника, несмотря на все уговоры. Однако все-таки решилась и начала заниматься подготовкой дневника к публикации:

«Дневник содержит три части: Ч. I. 1909–1912 гг. (гимназические годы в Киеве); Ч. II. 1912–1916 гг. (студенческие годы в Москве); Ч. III. 1917–1921 гг. (после замужества и окончания курсов: Царское Село и Петроград; на Волге: Саратов – Самара; Москва – Киев). В 40–60-е годы Н. А. неоднократно перечитывала дневник, иногда дополняя или исправляя отдельные записи. Часто при этом она указывала дату исправления. Первая запись дневника от 7 янв. 1909 г. (Н. А. — пятнадцатилетняя гимназистка 5 класса). В декабре 1961 г. Н. А. делает такое пояснение к записи: «До 1909 г. я тоже вела дневник, и как-то зимой (тогда я была в 4-м кл.) решила сжечь его (ведь дневники пишут, а потом жгут — так принято) и бросила его в огонь. Потом, уже через полгода, снова начала вести дневник; очень жалела, что свой первый, детский, сожгла. И до сих пор жалею: ведь какое это было бы незаменяемое свидетельство не только моего внутреннего мира (какой уж там «мир» у девочки 13–14 лет!), но памятник жизни семьи, там, вероятно, можно было бы найти невосполнимые подробности».

Личный архив Н. А. Земской, часть которого публиковалась в периодической печати, а часть воспроизводится в данном томе, — неоценимый источник сведений о детстве и отрочестве Булгакова, о семье, о родителях. Это — запись ее воспоминаний, относящихся к середине 1860-х годов, дневниковые записи 1910–1912 гг., с поздними добавлениями (тщательно оговоренными публикатором), письма родственников и друзей 1913–1917 гг. Дневниковые записи запечатлели следы того перелома в мировоззрении юноши Булгакова, который происходил в эти годы. Смерть отца, занятия на медицинском факультете, новые и сильные впечатления от знакомства с дарвиновской теорией происхождения человека, воздействие отчима-врача, уважаемого в се-

мье, влияния времени, поставившие под вопрос то, что было незыблемым для отца Булгакова,— все это оказало свое действие.

Мама, живя в Москве, очень часто вспоминала свое детство и юность, Киев и Бучу. Она любила рассказывать о жизни в Буче. Называлось это так: «как мы жили, когда были маленькие». Некоторые обычаи киевской и бучанской жизни были перенесены ею в Москву. Играли в блошки. <...> Все это было до войны.

<...> В конце 1941 г. перед отъездом в эвакуацию мама дала мне три переплетенные тома — машинописный текст «Мастера и Маргариты».

Я, не вставая с дивана, залпом прочла роман. Позже поняла: мама решила меня познакомить с этим романом, так как мы уезжали в неизвестность, а булгаковский архив оставался в нашей ростокинской квартире. Брат давал сестре на прочтение и хранение все свои произведения. У нас стоял целый «булгаковский» шкаф. Везти с собой в теплушке в эвакуацию было невозможно. К счастью, это сокровище уцелело.

Моя мама умерла 17 июня 1971 г. от тяжелой гипертонии.

Надежда и Андрей Земские похоронены на старой территории Новодевичьего кладбища, рядом с другими Земскими, братьями отца Борисом и Олегом, их женами, моей сестрой Ольгой, сестрой отца Екатериной. (Вместе с Еленой Андреевной 17 июня 2000 года мы побывали на этой могиле перед ее поездкой в Вермонт, куда она отправилась вместе с внуком Мишей).

Елена Андреевна скончалась 22 марта 2012 года. Похоронена в той же могиле, неподалеку от могилы Булгаковых...

«Лена Ясная», «Елена Вторая», Леночка, Леночка... Она очень любила путешествовать и до того, как стала ездить преподавать за границу и на конференции в разных странах часто приезжала в Киев — и как оппонент на защиту диссертаций, и на конференции, и в музей Булгакова. Мы непременно ездили в Бучу, ходили на Байково кладбище, в Воздвиженскую церковь, в которой был крещен ее дядя Михаил. Она так умела радоваться и радовать других. И те, кто видел и слышал ее, никогда не забудут, как она смеялась — «по-булгаковски». И осваивала все новое, в частности, компьютер, и преподавала во многих странах — она была всемирно известным ученым.

Она не успела подготовить дневник к печати и то, что она доверила нам весь архив, включая и бесценные дневники и письма, означало, что мы это доверие заслужили. Кире Питовой довелось увидеть Надежду Афанасьевну в театре имени Леси Украинки во время репетиций пьесы Булгакова «Дни Турбиных». А. П. Кончаковский познакомился с Еленой Андреевной в начале 1980-х, а потом, в Ленинграде, с ней встречались сотрудники создаваемого в Киеве музея. Из дневников мы уже узнали многое о доме, укладе жизни на даче в Буче, даже о том, когда именно сгорела булгаковская дача и когда семья поселилась в доме №13. Но дневник не ограничивается только «домашним кругом». Из него мы узнаем о жизни Города, который так любили все братья и сестры. А из писем — и о событиях 50-х годов XX века, когда Надежда Афанасьевна стала приезжать в Киев летом.

Получение этого архива было бы невозможно без Фонда содействия развитию Музея Булгакова в Киеве, а так же друзей и спонсоров «Дома Турбиных». В наступившем 2013-м году мы надеемся достойно отметить 125-ю годовщину «дома постройки изумительной».

Ірина ЗАХАРЧУК,

старший науковий співробітник

Музею партизанської слави

МАЛОВІДОМИЙ ГЕРОЙ ПАРТИЗАНСЬКОЇ ВІЙНИ

22 червня 1941 року...

Здавалося б, ніщо не віщувало беди, кожен займався своїми справами. Та далеко на державному кордоні Радянського Союзу в цей час уже розпочалися запеклі бої. Дехто з прикордонників ще не міг зрозуміти, що відбувається: навчання чи справжня війна. Згодом виявилось — війна. Виття сирен протиповітряної оборони, вибухи, обстріли, німі погляди, страх, сльози — все це триватиме довгих п'ять років. Важко піддаються усвідомленню кількість жертв тієї війни. Пими стали не лише військовослужбовці, які брали безпосередню участь у бойових діях, а, насамперед, цивільне населення, що у своїй більшості стало об'єктом цих бойових дій. Безглузде бомбардування і артилерійські обстріли великих міст і населених пунктів, потоплення пасажирських суден, масові вбивства полонених, мережа нацистських таборів нищення, геноцид проти слов'янських народів, євреїв, циган та інших — усе це скорботною стрічкою проходить крізь 1939–1945 роки. Не минуло страшне лихо й Україну, на території якої упродовж 1941–1944 років точилися запеклі бої між німецькими і радянськими військами.

За різними даними, втрати українського народу становлять від 4,5 до 13 млн чоловік, включаючи мирних жителів, військовополонених, солдатів Червоної армії, партизанів і підпільників. Понад 2,3 млн наших громадян було вивезено на рабську працю до Німеччини.

З перших днів війни розпочалася масова мобілізація до лав Червоної армії і відправлення на фронт солдатів, та паралельно з основним фронтом формується і другий — партизанський. Одразу після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз у керівних партійно-радянських колах усвідомили, що в умовах відступу військ Червоної армії під ударами німецького вермахту, ефективним засобом стримування і виснаження сил агресора може стати збройна боротьба на окупованій території. Уже в директиві Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 року партійним організаціям прифронтової смуги було дано вказівку: *«... В занятых врагом районах нужно создавать партизанские отряды, козыные и пешие, создавать диверсионные группы для борьбы с частями вражеской армии, для разжигания партизанской борьбы всюду и везде, для взрыва мостов, дорог, порчи телефонной и телеграфной связи, поджога лесов, складов, обозов. В захваченных районах создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников, преследовать и уничтожать их на каждом шагу, срывать все их мероприятия».*

Виконуючи цю директиву, ЦК ВКП(б) 18 липня 1941 року прийняв секретну постанову «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». У цих документах було поставлено головну мету партизанської війни — створювати для гітлерівців та їх пособників на окупованій території нестерпні умови, знищувати їх на кожному кроці, усіма силами допомагати Червоній армії. Однак створити партизанський загін непросто — це мали бути бійці сильні духом, аби після першого ж бою вони не розійшлися по домівках, і усвідомлювали, що їхня мета — не звичайне перебування в лісі, а запекла боротьба з ворогом на окупованій території, де небезпека чатує на кожному кроці.

Боротьба була нещадною, про що свідчить той факт, що багато воїнів і партизанів нагороджено почесними орденами і медалями, чимало їх були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Ще під час війни стали відомими імена партизанських командирів: С. Ковпак, О. Федоров, О. Сабуров, М. Попудренко, М. Наумов, П. Вершигора та інші, проте залишається чимало невідомих імен, причому так само із почесним званням «Герой Радянського Союзу». Виникає справедливе запитання: чому про них нічого невідомо? Можливо, тому, що вони загинули ще на

початку війни і не зустріли Велику Перемогу разом з усім народом, а відомості про їхні подвиги залишаються лежати на полицях архівів? Саме так і сталося з командиром партизанського загону Іваном Йосиповичем Копьонкіним.

Про особисте життя І. Копьонкіна відомо небагато, лише те, що він народився 31 січня 1917 року, в селі Новобокіно, нині Сараєвського району Рязанської області, в родині селянина. З 1926 по 1933 роки він разом з батьками проживав у м. Грозному, де батько працював кочегаром на нафтопромислах. 1932 року Івап закінчив 8 класів і вступив на навчання до фабрично-заводського училища. Весною 1934 року, набувши спеціальність бурильника, почав працювати в тресті «Грознефть». Через певний час сім'я повернулася до рідного села. Іван Йосипович працював у колгоспі «Правда», на молокозаводі, в райконторі «Заготзерно». З жовтня 1938-го по 1940 рік він служив у лавах Червоної Армії, брав участь у боях з білофінами. Член ВКП(б) з 1941 року. Працював у сільській раді с. Татарбунари, оперуповноваженим Татарбунарського РС НКВС Ізмаїльської області (зараз місто в Одеській області). З 1941 року жив і працював у Запоріжжі.

Тимчасом про створення і бойову діяльність загону важко знайти інформацію у книгах, лише інколи на сторінках промайне прізвище командира загону, і виникає відчуття, що це — неначе привид: і був загін, а про нього нічого невідомо. Та залишається надія — архіви, адже про героїв потрібно знати, бо їхнє життя має бути прикладом для нащадків, які мають зрозуміти, що без їхнього прагнення і волі ніхто і ніщо не в змозі привести їх до поставленої мети. Недаремно кажуть: «Героями не народжуються, героями стають».

Свій перший бойовий подвиг Іван Йосипович Копьонкін здійснив уже за кілька годин до початку війни. В ніч на 22 червня 1941 року наряд міліції на чолі з І. Копьонкіним вийшов на чергування. Неподалік від залізничної станції вони зустріли загін прикордонників старшого сержанта Юдіна, який розповів, що троє невідомих перейшли кордон, двох з них затримали, а третій втік і його необхідно розшукати, тож прикордонники просять допомоги у міліції влімати лазутчика. І справді, через деякий час його було знайдено, це був німецький сигнальник-наводчик.

Він поводився неспокійно, постійно повертався на захід і щось говорив незрозуміло. Наближався світанок. І раптом серед тиші почувся гуркіт. Це розривалися фашистські снаряди на радянській землі. Почалася війна...¹ Іван Копьонкін одразу написав листа до ЦК партії України з проханням відправити його в тил ворога. Його прохання задовольнили. І ось, що можна дізнатися про початок формування загону:

*«Зам. Наркома НКВС УРСР
полковнику прикордонних військ тов. Строкачу.
(м. Харків)*

Доповідна записка (про створення партизанського загону).

Партизанський загін тов. С. Будьонного організований в м. Запоріжжі, кількість — 53 чоловік. Працівники НКВД — 7, міліції — 13, члени ВКП (б) — 8, члени ВЛКСМ — 14. Всі інші члени загону — робітники Запорізьких заводів, які служили в лавах РККА. Командир загону — І. Й. Копьонкін, 1917 р. н., член ВКП (б), останній час працював оперуповноваженим НКВС. Комісар загону — Д. І. Колокольцев, 1907 р. н., українець, член ВКП (б), в армії служив рядовим. Останнім часом працював машиністом паровоза в депо м. Запоріжжя. Загін має на озброєнні: гвинтівки — 52 од., патронів — 6000, револьверів — 27 од., патронів до них — 300 од., гранат — 21 од., станкових кулеметів — 1 од...

*Нач. УНКВД по Запорізькій обл.
капітан держбезпеки Голубев.*

*Нач. 2 відділу, 4 відділу УНКВС
Лейтенант держбезпеки Токарев»².*

Так, з 7 по 18 серпня 1941 року було сформовано бойовий загін, але не отримавши завдання в м. Запоріжжі, його направляють в с. Гуляй-Поле, звідки 22 серпня 1941 р. — до м. Харкова, щоб уже остаточно отримати завдання. 25 вересня 1941 року загін було поділено на дві одиниці і з чітко сформульованим завданням вони розпочинають свою діяльність. Як записано у стенограмі звіту І. Копьонкіна: «[...]...27.09.1941 року ми прибули у с. Веприк Гадяцького району звідки нам потрібно перейти лінію

¹ Автомопов П. До последнего дыхания. // Люди легенд.— Вып. 1.— М., 1965.— С. 585—584.

² ЦДАГО України, ф. 62, оп. 4, спр. 165. Машинопис.

фронту в районі м. Гадяч Полтавської області, дійти до району Волчкова Київської обл., де маємо зустрітися з групою співробітників НКВС УРСР на чолі з тов. Сергієнко, яких наказано перевести через лінію фронту в тил Червоної Армії [...]»³.

В останню ніч перед виходом у тил ворога кожен борець написав листа додому. У своєму листі І. Копьонкін писав: «Дорогая мама! Крепко тебя целую и шлю свой сыновий привет. Живу я по-старому, по-прежнему. Все на колесах. Работа не плохая.хлопот много. Сейчас мы готовимся в дорогу. Там работы хватит нам до окончания войны. Ты за меня не беспокойся. Все будет в порядке. Если к тебе придет Стеша с детьми, расцелуй их за меня. Они эвакуировались, но, куда их занесла судьба, я еще не знаю. Видишь, мамочка, война — дел много. И ты знаешь, какой я. Не хочется от добрых людей отставать. Постараюсь тебя не обидеть и быть достойным сыном. Если долго не будет писем, то знай, что я выехал в длительную командировку. Следите за газетами. Возможно, о нас будут писать. Тогда вы будете знать, где и чем я занимаюсь. Крепко целую, дорогая мама. Твой сын Иван Копенкин»⁴.

Але виконати наказ було не так легко: м. Гадяч на той час уже було зайняте ворогом. Їхній провідник, молодший лейтенант держбезпеки, передав загін у розпорядження штабу дивізії в с. Веприк, який і мав допомогти переправитися у тил ворога, але останній лише вказав партизанам, де можна перейти лінію фронту. Тож, щоб не зустрітися з ворогом, вирішили обійти місто зі сходу. 30 вересня 1941 року партизани прийшли в с. Лютинку і після розвідки знайшли місце для переправи через р. Псел на правий берег в районі населених пунктів Млини – Лісовка. Переправа розпочалася 2 жовтня 1941 року о 18.00 і тривала 20 годин. Біля с. Велика Обухівка їм вдалося зв'язатися з партизаном із Миргородського партизанського загону, однак зустріч з командиром Іващенком так і не відбулася. В цей час уже настала негода, задощило, почалися перші заморозки, пересуватися ставало дедалі важче, та загін вперто просувався наміченим марш-

³ Там само.

⁴ Автомопов П. До последнего дыхания // Люди легенд.— Вып. 1.— М., 1965.— С. 585—593.

рутом. Було пройдено вже такі села: Черевки – х. Прокоповичі (правий берег р. Хорол) – х. Єжаки – с. Сохацьке – с. Ломаки – форсували р. Сула – с. Окоп – с. Городище – с. Постановка – с. Сухоносівка – Піски – х. Красна Горка. Та на своєму шляху бійці мало зустрічали червоноармійців, лише 5 жовтня вони натрапили на кавалерійську дивізію. Тому дедалі частіше виникала думка, що Сергієнко з групою співробітників НКВС УРСР, можливо, вийшли з оточення і вони пішли іншим шляхом, тож 25 жовтня 1941 р. вирішили повернутися назад. На зворотньому шляху, досягнувши лісництва поблизу с. Городище, зустрілися з групою військ НКВС у кількості 32 чоловік під командуванням батальйонного комісара Слуцького. Останні приєдналися до загону, щоб разом просуватися до лінії фронту. Також до загону приєднувалися і поодинокі військовослужбовці, які шукали свої полки і дивізії, однак не кожен виправдовував надії командира. Були такі партизани, в яких відбирали клятву, дезертири, ті, хто пішов на завдання і не повернувся. Не всі чітко розуміли своє завдання, що саме вони мають робити; дехто вважав, що ліпше пересидіти війну вдома, ніж просто ходити лісами під дощем і негодою. А ще давався взнаки брак попередньої підготовки до ведення партизанської боротьби. Про це, наприклад, свідчить доповідна записка командування 1-го партизанського полку НКВС від 28 серпня 1941 р. на ім'я заступника наркома внутрішніх справ України Т. Строкача. У цьому документі звергалася увага на те, що діяльність партизанських підрозділів у тилу противника практично неможлива. Виникали значні труднощі не лише з огляду на управління бойовими підрозділами, а й давалися взнаки незнання місцевості, відсутність зв'язків з місцевим населенням. Зустрічалися також непоодинокі факти зрадництва з боку окремих мешканців⁵. Про це повідомляє і сам І. Копьонкін: «[...] за час стоянки в с. В. Обухівка, М. Обухівка, Панасівка і Олефіровка розстріляли завербованих німецькою розвідкою 5 чоловік, старост — 2, лояльно налаштованих до німецької влади і церков-

⁵ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О. В. Бажап, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та інші; Редкол.: В. А. Смолій та інші. – К.: Парламентське видво, 2001. – С. 7.

ників — 17, дезертирів — 3. При допиті було встановлено, що всі вони завербовані німецьким гестапо для виявлення партизанських загонів, їхньої кількості, місцезнаходження [...]»⁶.

Але справжня бойова діяльність загону розпочинається лише з листопада 1941 р., коли було проведено ряд бойових операцій на території Харківської і Полтавської областей. В цей час німці окупували майже всю територію України.

Постійної бази партизанський загін не мав, весь час перебуваючи у рейдах, завдаючи ударів по комунікаціях ворога, складах, окремих гарнізонах у селах і райцентрах. В перші дні партизани влаштовували засідки на шосейних дорогах, якими ворог перекидав війська на фронт, допомагали групам радянських бійців вийти з оточення. Дехто з них залишалися у партизанському загоні. Та попереду була зима. І. Копьонкін розумів, що треба забезпечити людей продуктами харчування, зброєю, потурбуватися про житло — табір, бо від його керівництва залежало чуже життя. Тож було вирішено збудувати зимовий табір в лісі поблизу с. Панасівка. Розпочалося будівництво землянок, кухні, закладення продовольчих баз. Облаштування табору завершилося до початку грудня. Водночас налагоджується зв'язок із Гадяцьким партизанським загonom на чолі з Івером. Для виявлення ворога регулярно проводилася розвідка на місцевості, і коли вона повідомила, що в с. Савинці прибув каральний загін у кількості 300 чоловік, вирішили в ніч з 11 на 12 листопада 1941 р. влаштувати засідку. Але командири об'єднаних партизанських загонів (Миргородський, Гадяцький), усвідомивши невігдність диспозиції, вирішують влаштувати засідку на дорозі до с. В. Обухівка. О 9 годині ранку 12 листопада 1941 року партизани побачили перші обози, підпустивши ворога на відстань до 100–150 метрів, по ньому відкрили вогонь з кулеметів і мінометів. Німці, не очікуючи зустрічі з партизанами, в паніці почали відступати, і лише через час, коли підтягнулися резерви, вони почали обходити партизанів з лівого флангу, намагаючись відрізати їх від лісу і переправи через р. Псел. Але цей намір було розгадано. І. Копьонкін наказує групі бійців на чолі з Терещенком за будь-яку ціну охороняти переправу і розпочати відхід. Перейшовши на лівий бе-

⁶ ЦДАГО України, ф. 130, оп. 1, спр. 231. Машинопис.

рег, для маскування слідів партизани йшли болотом, по груди у воді, яка вже вкрилася льодом. Тачанки, на яких були станкові кулемети і боеприпаси, довелося залишити. Прибувши в табір загону Іващенко, що знаходився на території Гадяцького лісу, партизани змогли просушити одяг і відпочити, а також послати розвідку на місце бою. І лише тоді встановили, що засідку було влаштовано не на каральний загін, а на військову частину кількістю 800–900 чоловік. Під час бою вбито 57 фашистів і 18 було поранено, серед убитих — і капітан німецької армії. А німці, аби помститися партизанам за цей напад, заганняючи людей до будинків, спалили село В. Обухівка. Дуже часто гітлерівці зганяли свою лють саме на простому населенні, тому інколи люди відмовлялися допомагати партизанам, щоб зберегти власне життя.

А робота зі встановлення зв'язків з іншими загонами тривала. В таборі загону Іващенко І. Копьонкін знайомиться з секретарем Полтавського обкому КП(б)У з пропаганди Кондратенком і заступником редактора обласної газети — Яценком. Вони вирішують, що потрібно провести операцію зі знищення комендатури в с. Лютинка, але спільно з усіма партизанами, які знаходяться в Гадяцьких лісах. Виконання цього завдання було покладено на І. Копьонкіна. І в ніч з 2 на 3 грудня 1941 року об'єднані загони — Миргородський (командир Іващенко), Гадяцький (командир Івер), Ворошиловградський (командир Скобелев), Полтавський (командир Безпалько) — у кількості 120 чоловік вирушили на операцію в с. Лютинки, де за даними розвідки знаходилося 60 німців і 70 поліцаїв, що розмістилися в будинках сільради і школи.

О 7.30 ранку загін зайняв вогневі рубежі. Початком операції мав стати сигнал — вибух гранати. Але в цій операції мали місце дещо незлагоджені дії. Коли тилові групи підійшли до визначеної цілі, то ударна група, ведучи глибокий обхід з тилу, підійти не встигла. Лише через 5 хвилин після їхнього приходу почувся вистріл з гвинтівки — було знято часового. І тоді розпочали роботу вогневі точки: міномети, кулемети, автомати. Німці, не чекаючи нападу, в паніці безладно відстрілювалися. Однак вибити ворога з будинку таки не вдавалося, тому І. Копьонкін наказав відходити, проте одна з груп наказу не почула і продовжувала бій. Лише через 2 години бою вдалося запалити дерев'яну прибу-

дову, та німці, прорвавши оточення, втекли в с. Вельбовку. У цьому бою було убито одного німця, поранено 3, спалено склад з продовольчими припасами для німецької армії, 1 вантажна машина і 1 легковий автомобіль, 1 мотоцикл, 12 бочок з пальним. З цього дня гітлерівці просто розпочинають полювання на партизанів: каральні операції відбуваються одна за одною. 6 грудня 1941 року партизани скликали раду, на якій розглянули питання про захист табору. Було вирішено об'єднати всі загони в одне з'єднання під командуванням І. Копьонкіна, а комісаром обрано Іващенко.

При прочісуванні лісу між селами Панасівка — Соколовка, каральний загін знайшов табір Миргородського і Полтавського загонів і спалив його. Партизанів насторожило те, що карателі і поліцаї швидко знаходили місце розташування партизанів, і лише після однієї з сутичок із ворогом при вбитому поліцаї знайшли план табору і напад. Щоб відірватися від ворога і залутати сліди, партизани вирішили змінити місце своєї дислокації і перейти в східні окраїни Гадяцького району, а згодом — у Романівські ліси (Зіньківський район Полтавської області), куди прибули 19 грудня. Під час такого переходу партизани вбили 54 німців і їх прислужників.

Десять бойових операцій здійснив об'єднаний загін І. Копьонкіна з 28 грудня 1941-го по 15 січня 1942 року. Після постійних сутичок з каральними загонами було прийнято рішення рухатися далі до лінії фронту. Партизани розпочали пелегкий шлях, тому що небезпека чатувала скрізь, рухалися переважно вночі, а вдень відпочивали. Маршрут проходив через Ахтирський ліс — Золотарівське, Мартинівське (4 км від м. Золотарів), Тростянецьке лісництва — Журавські ліси. В останньому лісі партизанський загін розділився на дві групи: загони Безпалька, Скобелева і Копьонкіна мали рухатися в напрямку лінії фронту, а Іващенко, Цюбки і Холода повернутися в Гадяцькі ліси (командир — «Дася», комісар — Вовк). З того вечора шляхи загонів розійшлися.

Постійні сутички з поліцаями, холод, нервові напруження позначилося на здоров'ї командира — в середині січня 1942 року він захворів на малярію і запалення легенів. Командування загonom було передано Терещенку, і загін продовжив наполегливо

рухатися вперед. У Гутнянському лісництві вони зустрілися з Харківським партизанським загonom під командуванням лейтенанта держбезпеки І. Кулішовим, який приєднався до них, і вже в районі радгоспу «Первухінський» спільними зусиллями партизани роззброїли каральний загін.

Бої доводилося вести не лише з каральними загонами, а навіть із батальйонами фашистів, як сталося в районі хутора Войтенки Валківського району Харківської області, де останні охороняли залізничну дорогу на ділянці Коломак–Харків. Ворог втратив майже 80 солдатів і офіцерів. Згодом відбулися бої на Вепринських хуторах в Богодухівському районі, біля села Шарівки і станції Ков'яги, Водолаги. Особливо важким був бій поблизу хутора Михайлівка Зміївського району. На цей час загін був уже виснажений у попередніх боях, люди втомилися від нічних переходів по глибокому снігу, закінчувалися боеприпаси. Тому спершу І. Копьонкін вирішив, не вступаючи в бій, рухатися далі, однак, відірватися від ворога не вдавалося. Більше того, карателі відрізали єдиний шлях до відступу. І тоді командир наказав зайняти оборону.

На білому снігові чорні й сірі шинелі гітлерівців виділялися досить чітко. Партизани намагалися берегти набої і стріляти точно в ціль. І лише коли ворог вийшов на середину галявини, що відділяла хутір від проліска, де саме прикривався загін, заговорили автомати і кулемети наших бійців. Особливо відзначилися у цьому бою кулеметники Ткаченко і Кравченко, знищивши по кілька десятків гітлерівців. Відкинувши карателів, партизани продовжили свій шлях. А далі були нові бої, нові акції. Народні месники підривали мости і знищували продуктові обози, ліквідували окупантів. Шлях загону проліг від Богодухова до Круп'янська. І скрізь партизани наводили страх на ворога⁷.

Але постійні бої, переслідування теж робили свою справу. Чим ближче підходили до лінії фронту, то частіше ставали випадки дезертирства. Ось як про це пише у своєму звіті І. Копьонкін: «[...] 21.01.42 року група в складі 8 чоловік: Ніколаєв, Подкоритов, Стороженко, Івакін, Дешисенко, Барабанова, Косарева із загону Беспалько на чолі з Терещенко відстали з метою відколо-

⁷ Ісаєв С. И., Левченко В. Н. Герои – освободители Харьковщины.– Харьков: Прапор, 1988.– С.158.

тися від загону, вирішивши, що таким чином вони швидше перейдуть лінію фронту, але не змогли...[...] 25.01.42 року в 3-ох км. від х. Миргород група знову приєдналася, їх відразу було роззброєно. Пройшовши ще один кілометр були обстріляні. Німці прагнули атакувати загін з лівого флангу і в лоб, але ми зайняли вигідні позиції для оборони. Втративши багато вбитими і пораненими німці відступили, а загін через час вийшов в напрямку х. Ісков Яр, куди і прибули 26.01.42 року. 30 січня неподалік від х. Коробов зустрілися із Змієвським партизанським загonom під керівництвом тов. Брехунця. В бесіді з ним виявили, що його загін в кількості 25-30 чоловік за час перебування в тилу ворога ніяких операцій не проводив, особистої зброї не має, а є лише декілька гвинтівок. Я подарував йому один автомат. [...]»⁸.

Такі факти були непоодинокі і пояснюються низкою причин: прорахунками щодо організації політико-виховної роботи серед партизанів; порушенням принципу індивідуального відбору кандидатів у партизани; не завжди ретельним вивченням ділових якостей командирів і комісарів; не до кінця відпрацьованими питаннями конспірації місць дислокації партизанських загонів та їх зв'язків з підпіллям. Особливо відчутною була відсутність єдиного органу, який би здійснював оперативне керівництво збройною боротьбою у ворожому тилу, вирішував питання формування партизанських загонів і груп, їх постачання та перекидання на окуповану територію. Внаслідок неможливості розв'язання цих питань неоднаковою виявлялася боездатність формувань.⁹ Та для боротьби з ворогом партизани застосовували і хитрощі, уникаючи відкритих боїв. Ще в грудні, 11 грудня 1941 р., коли вони прибули в с. В. Обухівка для заготівлі продовольства, в млині, де було взято борошно, партизани сказали мельнику, щоб він повідомив поліцаїв про здачу зброї, по яку вони приїдуть наступного дня. Поліцаї, в свою чергу, вирішили зробити засідку, але сталося так, що під обстріл потрапив каральний загін, який був надісланий з сусіднього с. Лютинки. В цьому бою було убито

⁸ ЦДАГО України, ф. 130, оп. 1, спр. 231. Машинопис.

⁹ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О. В. Бажан, А. В. Кенгітій, В. С. Лозицький та ін.; Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.: іл. – С. 7.

20 німців і 15 поліцаїв. Але і німці не дрімали, для виявлення партизанів вони вдавалися до різноманітних методів. Так, завербованим у гестапо агентам видавалися посвідчення, що вони були репресовані, або ідуть із концтаборів додому чи шукають партизанів, щоб разом боротися проти ворога. Це мало розчулити населення і вони допомагали зв'язатися з партизанами, але останні при допитах швидко розкривали таких зрадників і розстрілювали.

Невтомне просування вперед, нещадна боротьба з ворогом, чітко сформульоване завдання і мета загону увінчалися успіхом: 31 січня 1942 р. партизани перетнули лінію фронту в районі с. Алексеевка, де вже стояли наші частини. Через 3 дні після цього І. Копьонкін запропонував командирам загонів, що входили до складу з'єднання, розділитися і рухатися самостійно, а сам із загonom вирушив до Ворошиловграда (сучасне м. Луганськ), куди і прибув 22 лютого 1942 р. Настав короткий перепочинок.

За час боїв партизанське з'єднання під командуванням І. Копьонкіна знищило:

«[...] Німців (убитими) – 384 чол., пораненими – 113;

- Поліції – 71;

- Старост – 5;

- Завербованих в гестапо – 13;

- Попів – 1, церковників – 5;

- Лояльно налаштованих до німців – 15;

- Дезертирів – 3;

- Продовольчих складів – 1;

- Вантажних автомобілів – 1, легкових – 1;

- Пального (в бочках) – 12;

- Коней – 30.

Захоплено трофеїв:

- станковий кулемет – 1;

- ручний кулемет – 1;

- автоматів – 4;

- гвинтівок – 240.

Особисті втрати: убиті – 11 чоловік, поранені – 9, забрані в концтабори – 3, важкопоранені і залишені для лікування – 5, розстріляні за порушення партизанської клятви – 1, пропали безвісті – 4, дезертири – 12, перейшли в інший загін – 1.

При переході лінії фронту в тил Червоної Армії здано до НКВС по Харківській області:

- *гвинтівок польських – 8,*
- *гвинтівок російських – 8,*
- *карабінів – 9,*
- *автоматів ППД – 4,*
- *станкових кулеметів “Максим” – 2,*
- *револьверів – 10,*
- *пістолетів ТТ – 2,*
- *гранат – 45,*
- *ручних кулеметів “ДТ” – 1.*

На шляху від с. Алексеевка до м. Ворошиловград роздано військовим частинам і партизанським загонам: автоматів ППД – 4, німецьких автоматів – 1, револьверів – 7. В районі Гадяцького лісу, Полтавської області заховано 48 російських гвинтівок, 2 польських кулемета, 2 німецьких автомата. В районі х. Ісков Яр в лісі закопали 3 ручних кулемета системи “Дегтярьова”, ротний кулемет переданий загону тов. Іващенко».¹⁰

За час перепочинку і приготувань до нового виходу в тил ворога, Наказом Президії Верховної Ради СРСР командир загону Івану Йосиповичу Копьонкіну було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Були нагороджені і кращі бійці загону — Дмитро Колокольцев, Василь Коміняр, Іван Скрипка, Дмитро Денисенко, Микола Підкоритов, Яків Макогон. Загін переформували. Комісаром тепер був призначений Петро Петренко, а начальником штабу Микола Підкоритов. І знову навчання, аналіз боїв, підготовка до боїв і операцій проти фашистів тому, що вже в березні 1942 р. на них чекав новий наказ: «[...] 1. В березні 1942 року виступити із загonom з м. Ворошиловград на лінію фронту в районі с. Лозове, де переправитися в тил ворога, досягти лісу Павлоградського і Новомосковського району, Дніпропетровської області, які будуть основним пунктом базування загону і приступити до виконання поставлених питань.

2. Загін повинен бути основою для розгортання партизанської боротьби на Дніпропетровщині. По прибутті на місце бази, негайно прийняти міри для встановлення зв'язку, на основі отрима-

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 130, оп. 1, сир. 231. Машинопис

них паролів, з партизанськими загонами Жученка, Макарова, Кабака, Кутищева, що знаходяться в Павлоградському і Новомосковському районах, і через них налагодити зв'язок з іншими партизанськими загонами Дніпропетровщини.

3. Партизанському загону, з яким буде налагоджений зв'язок, передати наш наказ про знищення німецьких окупантів і надалі координувати дії цих загонів, визначати ділянки і об'єкти бойових операцій.

4. Про встановлення контактів з партизанськими загонами, негайно інформувати НКВС УРСР, повідомивши при цьому політико-моральний стан і боєздатність загону.

5. Вести енергійну роботу по створенню нових партизанських формувань із числа стійких радянських патріотів.

6. Направити роботу на: а) знищувати комунікації ворога – в першу чергу залізничні дороги станцій Новомосковського, Павлоградського і Нижньодніпровського вузлів з метою зриву підвозу до лінії фронту німецьких військових резервів, бойової техніки і припасів...[...].

7. Організувати активну військово-політичну розвідку і негайно передавати в НКВС УРСР дані про військові заходи ворога.

8. При відступі німецької армії, загону перейти на правий берег Дніпра і продовжувати роботу в секторі: Чигирин – Сміла – Знаменка, з наступним просуванням на захід по мірі наступу Червоної Армії.

9. Зв'язок тримати лише з НКВС УРСР через переданих загону радистів Стороженко і Гончарова з рацією строго у встановленому порядку.

10. В разі відмови рації, відправити до НКВС УРСР кур'єра з паролем.

Пропуск: "Привіт, Дніпропетровка".

Відповідь: "Дуже приємно, привіт".

11. Про перехід лінії фронту і просування в указаний район доповісти. [...]».¹¹

На виконання цього наказу загін у кількості 65 чоловік виїхав із Ворошиловграда 13 квітня 1942 р. Для переходу лінії фронту було обрано м. Краснопавлівка (Харківська обл.), але там прой-

¹¹ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 4, спр. 165, арк. 10–11. Машинопис.

ти не вдалося, тому було обрано інший пункт — с. Старовірівку, та й тут партизанів спіткала невдача. Під час відходу Червоної армії зав'язався бій — 9 чоловік поранено, рація виведена з ладу, а ще — автомобіль з усіма продовольчими припасами і лейтенант, який їх супроводжував, зникли у невідомому напрямку. Партизани вирішують тримати напрямок на села Медведівку, Алексеевку і Змієві ліси. На шляху пересування до загону 17 травня приєдналося ще 8 чоловік із Краснокутського загону, 20 травня — Нововодолазький загін під керівництвом С. Диви (35 чоловік). Так партизани розпочали свою роботу. Ось про що звітує у своєму донесенні В. Бурхач — заступник командира партизанського загону І. Копьонкіна: «[...] 24.05.42 року між с. Суха Гомольша і Велика Гомольша при переході фронту натрапили на німецьку розвідку — 9 чоловік, яких і знешкодили. Для того, щоб поповнити свої запаси направилися у Водолазький район, де були продовольчі склади і боєприпаси, але останні були розкриті. При цьому знищили біля с. Водолаги 13 німців, коменданта села, розбита одна 76-мм гармата на автомобілі, порушили телефонний зв'язок. При переслідуванні було убито 45 чоловік німців і поліцаїв. [...] На залізничній дорозі у Водолазькому районі закладені міни і пушений під укіс військовий ешелон. [...]»¹².

Та найважливішою операцією, здійсненою в цей час, мабуть, було звільнення військовополонених у с. Литвинівка. 29 травня 1942 р. партизани визволили з полону до 120 військовополонених, з них 55 влилися до партизанського загону. В цьому бою було вбито 18 німців (2 офіцери, 1 перекладач), 20 поліцаїв, розбито 2 автомобілі, склади з боєприпасами, втрати партизанів — 5 поранених. Після цієї операції вороги кинули проти партизанів великі частини і почали переслідувати загін. Кожного дня тривали важкі бої. У пошуках партизанів карателі прочисували найменші закутки, виставляли на дорогах патрулі, кидали важку техніку. На початку червня 1942 р. в районі с. Богодухівка і м. Валки відбувся 10-годинний бій з гітлерівцями. Проти партизанів виступила піхота під прикриттям бронемашин. Одна бронемашина відразу була підбита із ПТР. Зупинено й іншу. Фашисти підтягнули артилерійську батарею і розпочали стріляти по

¹² ЦДАГО України, ф. 62, оп. 4, спр. 165, арк. 92. Рукопис.

партизанах прямою наводкою. В найкритичніший момент, коли ворог уже, здається, переміг, І. Копьонкін піднявся і з криком «Ура!» кинувся на ворога. Удар був стрімким. Фашистські артилеристи, залишивши гармати, кинулися тікати. А гармати були розвернуті на 180 градусів і вже били по німцях. Бій закінчився перемогою партизанів. Захоплено великі трофеї: 2 гармати, 2 міномети, знищено 2 бронемашини, 1 санітарний автомобіль, але й партизани втратили 11 чоловік убитими і 25 чоловік пораненими. В цьому бою був поранений І. Копьонкін і комісар загону. Після цього партизани провели ще 5 великих боїв у Богодухівському і Краснокутському районах. В одному із них вони напали на санаторій, де відпочивали німці. Ворог втратив 120 чоловік, поліції — 40. Та ситуація ускладнювалася. 9 червня 1942 р. в Михайлівському лісі, Краснокутського району, наші бійці вступили в бій з великими силами фашистів — до 2 дивізій німців і поліцаїв, підкріплених танками, кулеметами, мінометами та гарматами. Партизанське з'єднання було оточено. При виході із оточення і переході залізничної колії загін розділився на три групи, згодом група на чолі з І. Копьонкіним — ще на дві. Про це повідомляє у звіті В. Бурхач: *«[.../ В лісі розбилися на дві групи: комісар з групою 25 чоловік пішли направо, я і Копьонкін з групою 20 чоловік — наліво. Дійшовши до дороги потрапили в оточення, я пішов у розвідку. Коли я перейшов дорогу, то скомандував, щоб усі переходили, але вони відмовилися і я залишився на цій стороні. Спробував перейти назад, але не вдалося. Так само трапилося і з групою комісара. О. Юдін перейшов дорогу, і ми зустрілися з ним на наступний день. Тому разом вирішили тримати напрямок до лінії фронту. На шляху свого пересування, ми дізналися від лісників, що приходили люди одягнуті в цивільний одяг, судячи з цього — це була група комісара і частина групи командира...[...]*»¹³.

Також відомо, що частина з цих партизанів загинула в оточенні біля м. Червоний Оскол. Інша група із загону ім. С. Будьонного вийшла із ворожого оточення, з'єдналася з частинами Червоної армії і продовжила боротьбу з ворогом у їхньому складі. А група партизанів І. Копьонкіна неподалік від м. Ізюм потрапила в полон і була відправлена в Барвінково — табір для радянсь-

¹³ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 4, спр. 165. Рукопис.

ких військовополонених. В Барвінківському таборі партизанів тримали під особливим наглядом. Спроба втечі не вдалася. По одинці їх викликали на допити. Каткуванням не було кінця. Та, не дізнавшись нічого, мужніх партизанів було розстріляно. Так загинув партизанський командир Іван Копьонкін. Але про подвиг Героя Радянського Союзу І. Копьонкіна не забуто в народі, про це нагадує меморіальна дошка на одній із стел меморіалу на Чумацькій горі в Барвінково. Його іменем названо вулицю в Запоріжжі, вулиця і школа в Миргороді Полтавської області також носять його ім'я. І де б не були бойові друзі одного з перших і талановитих партизанських командирів Великої Вітчизняної війни І. Копьонкіна, скрізь він був для них символом мужності, стійкості і вірності. Про це говорять їхні листи. Син Івана Копьонкіна, вже будучи дорослим, став шукати зв'язки з ветеранами партизанського загону. І одного разу отримав листа від колишнього командира розвідки загону — Миколи Подкоритова, який писав: *«Наш партизанский отряд, которым командовал Ваш папа, прошел большой, славный путь и покрыл себя неувядаемой славой в борьбе с немецко-фашистскими захватчиками. Об этом говорит даже тот факт, что Ваш папа вместе и одним указом награжден (ему присвоено звание Героя Советского Союза) с прославленными партизанскими полководцами Ковпаком, Федоровым, Сабуровым...»*¹⁴.

Ось така доля одного з перших партизанських командирів і його загону. Це вони були прикладом для наступних формувань. А ми, їхні нащадки, мусимо пам'ятати про них, щоб з гордістю сказати: «Ніхто не забутий, ніщо не забуте!»

Якими б не були перші втрати, труднощі з організацією партизанської боротьби на окупованій території, проте вже на 1 жовтня 1941 р. в Україні було сформовано 738 загонів загальною чисельністю 26258 бійців і 191 диверсійна група. Незважаючи на ще недостатню готовність і боєздатність, брак бойового досвіду, перші партизанські формування в Україні, як і на інших окупованих теренах СРСР, своїми діями викликали серйозне занепо-

¹⁴ Последние письма с фронта. 1941 год. Сборник.— М.: Воениздат.— 1991.— 416 с.

коєння противника і саме вони дали поштовх для подальшого розгортання широкого партизанського руху.

Сьогодні знайдеться і багато критиків з приводу діяльності партизанів, які виливають чимало бруду на партизанів, але це все одно, що дві сторони однієї медалі. Хтось може прочитати лише критику і зайняти таку позицію, але потрібно завжди досліджувати дві сторони життя, і лише тоді все буде зрозумілим. Та перш ніж щось критикувати, давайте поставимо перед собою питання і спробуємо відповісти на нього чесно: а що б я зробив для своєї країни, коли б розпочалася війна?

Наталія ДОБРОПРАВОВА,
старший науковий співробітник
Музею партизанської слави

КОМАНДИР КИЇВСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО ЗАГОНУ ІЗ ЗАГАДКОВОЮ НАЗВОЮ С-1. (1942–1943 рр.)

Цього року фонди Музею партизанської слави поповнилися за рахунок Київської міської організації колишніх партизанів і підпільників Великої Вітчизняної війни. Ветерани передали фотоматеріали, серед яких була фотографія рядового бійця партизанського загону із незвичною назвою С-1 і невеличка розповідь про діяльність цього угруповання. Перед автором статті постало завдання знайти більше відомостей про цей загін, що й спонукало звернутися до родичів його командира — Петра Наумовича Жураховського.

Родина молодшого сина П. Н. Жураховського — Ігоря Петровича — надала для ознайомлення деякі матеріали із сімейного архіву. Зокрема: звіт загону на 23-х аркушах, газети, брошуру, а також велику кількість фотографій. Частково ці матеріали окремим блоком, розташованим поруч із матеріалами партизанського загону «Перемога або смерть» Сергія Осечкіна, було використано в експозиції виставки, відкритої до Дня партизанської слави 22 вересня 2012 р. Як відомо, більшість бійців С. Осечкіна загинула на початку війни, а загону С-1 випала краща доля — зі 120 бійців загинуло лише четверо.

Петро Жураховський народився 1921 року в місті Києві в родині робітника¹. На «відмінно» закінчив середню школу. Отримав військову професію механіка-водія важких танків. У 1940 році за участь у військових діях у Фінляндії його було нагороджено орденом Червоного прапора. На фотографії 22 червня 1941 року це вже офіцер і орденоносець. Того ж дня він вирушив на фронт і перший рік війни провоював у танкових військах. Під Харковом опинився в оточенні. Неодноразові спроби перейти

¹ Звіт партизанського загону м. Києва Сталінський перший (С-1), арк. 1.

лінію фронту були невдалими, Петро Наумович вирішив повернутися до Києва.

Партизанський загін С-1 було створено у лютому 1942 року ініціативною групою з восьми осіб. До цієї групи входив і старший брат нашого героя — Іван Наумович Жураховський². Членами групи були, переважно, робітники — жителі Сталінки (тепер Голосіївський район), тому загін назвали Сталінський перший, скорочено — С-1. Уже в березні ця невеличка група почала бойову діяльність на залізниці, трамвайному заводі ім. Ф. Дзержинського, де німці ремонтували свої автомашини, у Голосіївському лісі. Група здійснювала диверсії, поповнювала свої запаси, озброювалася, залучала нових членів³.

У листопаді 1942 року до Києва прибув командир Червоної Армії Петро Жураховський, який одразу очолив загін, і з цього часу бойові дії партизанів С-1 значно активізувалися. Структура партизанського загону набула вигляду військового формування — чотири бойові взводи доповнювалися господарським взводом, розвідкою та санітарною службою під керівництвом кандидата медичних наук Олексія Степановича Коротича⁴ (батько відомого українського поета та публіциста Віталія Коротича). До війни він очолював кафедру Ветеринарної академії. Користуючись своїми зв'язками, лікар Коротич здобував необхідні медикаменти та матеріали, щоб забезпечити взводних санінструкторів санітарними сумками із засобами першої допомоги. Крім того, в травні-червні 1943 року О. Коротич зірвав роботу з перевірки вакцини проти рожі свиней. Цю роботу німці проводили у клініці Ветінституту (вул. В. Васильківська, 159). Непридатна вакцина була випущена як придатна. З німецького аптечного складу за допомогою комірника Степана Богданова були взяті медикаменти, призначені для відправки на фронт, які при підході Червоної Армії були передані польовому шпиталю №5216.

Господарський взвод забезпечував загін продуктами харчування. Під виглядом німецьких солдатів, в німецьких одностроях, бійці взводу брали скот у німецьких господарствах сіл Круг-

² Там само, арк. 2.

³ Там само, арк. 5–7.

⁴ Там само, арк. 18.

лик і Червоний Трактир, Голосіївського лісництва. Крім того, запаси партизанів поповнювали й німецькі продовольчі трофеї, здобуті під час бойових операцій. Вони скидали лантухи з борошном прямо під час руху поїзда, нападали на останні вози німецьких обозів, коли ті їхали лісом, потайки могли пробратися на склад, навіть не сполохавши охорону. І, звичайно, допомога місцевого населення поліпшувала харчування бійців.

Озброєння загону забезпечувалося шляхом нападу партизанів на склади і транспорту противника, а також шляхом роззброєння окремих фашистів або поліцаїв.

За всіма правилами військової науки загін розташовувався на висоті, з урахуванням рельєфу місцевості, місце дислокації обиралося командиром загону⁵. Заступник командира зі строювої частини Логвінов забезпечував кільцеве повздовнє окопування та маскування. Начальник штабу Анашин організовував цілодобову караульну службу з висиланням дозорів на 500–700 метрів навколо табору, вночі — на видимий зоровий зв'язок. Здійснювалося цілодобове чергування комскладу загону по табору.

Усі ці заходи були дуже важливими, бо дислокацію доводилося міняти часто — загін своїми зухвалими діями привертав до себе увагу і до них висилали карателів. Але майстерне керівництво допомагало повернути і це на свою користь: вчасно знищена в бою кінна розвідка противника, стрільянина, крики «ура» змушували в паніці розбігатися карателів (якщо це були власівці). З німцями, звичайно, було складніше, але вдалий маневр дозволяв вийти з-під обстрілу і зберегти людей.

Щоденник бойових операцій загону налічує 63 пункти⁶. Крім акцій на залізниці, саботажу на підприємствах та бойових дій у лісі, члени загону багато працювали в місті. Зберегли від знищення пивний завод, сховали від вивозу 23 пожежні машини, які потім ліквідували пожежі, розпалені німцями при відступі, поширювали листівки з відомостями з фронтів, отриманими по радіо і надрукованими на машинці. Роз'яснювали людям, чому не треба їхати до Німеччини, не працювати на німців навіть за гроші та харчі, не відходити далеко від міста, коли киян гнали з

⁵ Там само.

⁶ Там само, арк. 5–16.

Києва, не вступати у воєнізовані дружини. Одну таку дружину агітатори загону загітували так, що половина її разом зі зброєю вступила до загону, а решта розбіглася.

В листопаді 1943 року загін вирушив на зустріч частинам Червоної армії⁷. Партизани вийшли з Голосіївського лісу, оточили село Червоний Трактир і знищили німецький гарнізон із 30 гітлерівців. У партизанів загинула одна людина. Після цього був хутір Теремки — 19 німців загинули, 8 полонених. Потім загін зустрівся з 23-м мотострілковим полком і далі воював як його частина. Капітан Рязанцев наказав атакувати Віту Поштову, Глеваху, разом вони звільняли місто Васильків. Після звільнення України наші партизани вже у військовій формі побували в Чехословаччині, Австрії, Німеччині.

Петро Наумович Жураховський — сміливий партизан і талановитий військовий, зумів зберегти своїх людей в переважній більшості (крім чотирьох загиблих, одного важкопораненого та одного заарештованого) і закінчив війну капітаном з п'ятьма нагородами. Він повернувся до Києва на трофейному «Хорху».

Петро Наумович завжди мав справу з технікою — спочатку танки, потім мотоцикли, автомобілі. Він закінчив Ленінградський інститут інженерів водного транспорту, але все життя працював на авторемонтному заводі і завжди мав свою автівку. «Хорх», звичайно, згодом забрала наша міська влада, потім була «Победа», «Волга-21», «Волга-24».

Кохана дружина Діна Олексіївна народила йому двох синів, які теж стали автомобілістами і за фахом (обидва закінчили Київський автодорожний інститут), і за покликанням — молодший займався автоперегонами. Звичайно, війна наклала відбиток на стан здоров'я Петра Наумовича. Він помер 1987 року ще не старою людиною після тяжкої хвороби шлунку. Родина його молодшого сина завжди пишалася бойовим минулим свого батька, вони допомогли Музею партизанської слави зі словами: «Це для нас честь!». Якби всі нащадки так вважали, у музеїв не було б проблем із комплектацією. Адже наукове комплектування фондів — важлива ділянка музейної справи.

⁷ Гулько Н. Л. Коммунистическое подполье Киева в годы Великой Отечественной войны. — К.: Общество «Знание» Украинской ССР, 1974. — С. 28.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА:

1. Звіт партизанського загону м. Києва Сталінський перший (С-1) на 21 аркушах.
2. *Гулько Н. Л.* Коммунистическое подполье Киева в годы Великой Отечественной войны». – К.: Общество «Знание» Украинской ССР, 1974. – 28 с.
3. Вечірній Київ. – 1965. – 17 травня. – №114. / Я. Панін. Підпільний міськком діє.
4. Прапор Комунізму. – 1983. – 25 жовтня. – №245 // У ті грізні дні. Хроніка боротьби комуністів Київщини за перемогу у Великій Вітчизняній війні.

Олександр СУРГАЙ,

старший науковий співробітник
Музею історії міста Києва

АГАПІЙ ГОНЧАРЕНКО – ВИДАТНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У США

Прогресивні погляди Агапія Гончаренка, який вважається піонером української еміграції до Сполучених Штатах, дореволюційна історіографія ігнорувала, змальовуючи його далеким від пекучих проблем часу, якимсь диваком, «утікачем та розстриженим православним священиком»¹. Окремі аспекти діяльності А. Гончаренка висвітлено в радянських історичних дослідженнях, у яких автори намагалися показати його як революціонера інтернаціоналіста. Згадки й окремі характеристики подані М. М. Варварцевим, С. І. Марковим, З. П. Базілевою, А. М. Шлепаковим, Н. Я. Ейдельманом². Ці автори позитивно оцінюють роль Гончаренка у суспільно-політичному житті країн, де довелося йому перебувати. Окремі газетні статті, присвячені біографії А. Гончаренка, з'явилися в період здобуття Україною незалежності. Однак об'єктивної, узагальнюючої праці, присвяченої значній громадській діяльності «козака у рясі» (так називали українські емігранти А. Гончаренка), на жаль, немає. У виданій наприкінці ХІХ ст. за допомогою Михайла Павлика автобіографії³ Гончаренко наводить багато цікавих фактів про початковий період свого життя, що передував його від'їздові за кордон.

Агапій Гончаренко народився в сім'ї сільського священика. Освіту здобував у Києві, спершу в бурсі, потім — у семінарії, до навчальної програми якої тоді входили такі далекі від богослов'я дисципліни, як сільське господарство та народна медицина. Вступивши до Києво-Печерської лаври на посаду ієродиякона під

¹ Матросов. Е. Н. Заокеанская Русь / Матросов Е. Н. // «Исторический вестник». — 1897, Т. IV. — С. 100.

² Марков С. Легопись Аляски / Марков С. // «Юконский ворон». — М.—Л., 1916; Базилева П. «Колокол» Герцена. — М., 1949; Шлепаков А. М. // Українська трудова еміграція в США і Канаді. — К., 1960; Эйдельман Н. Я. Тайные корреспонденты «Полярной звезды». — М., 1966.

³ Гончаренко А. Споминок. — Коломия, 1894. — С. 76.

Агапій Гончаренко

чернецьким ім'ям Агапія Гончаренка, він спілкувався з представниками різних верств суспільства, цікавився безправним становищем кріпаків. У «Споминках» згадується його зустріч з декабристом С. Трубецьким після його повернення з Сибіру.

У Центральному державному історичному архіві України зберігається низка документів, що стосуються Гончаренка, зокрема метрична книга церков Сквирського повіту, на терені

якого було його рідне село (у «Споминках» зазначено, що народився він в с. Кривин Київської губернії 19 серпня 1832 р.). Та в її записах жодних відомостей про Гончаренків, батьків Агапія, немає. Проте є такий запис: *«Дев'ятнадцятого числа [йдеться про серпень 1832 р.— О. С.] у кривинського парафіяльного священика Онуфрія Герасимова Гумницького та його дружини Євдокії Олексівної народився син Андрій...»*⁴. Крім прізвища, тут усе збігається з відомостями, поданими в «Споминках».

Архівні джерела (списки семінаристів) доповнюють перелік біографічних відомостей, хоча прізвище Гончаренка тут також не згадується. Так, у копії атестата про закінчення семінарії написано (1853 р.): *«Об'явник цього, вихованець Київської духовної семінарії вищого відділення Андрій Гумницький, єпархії Київського, повіту Сквирського, села Кривин, церкви Вознесенської, священика Онуфрія син, який має 21 рік...»*⁵. Слід зазначити, що серед випускників закладу нікого родом з цього села більше не було.

В архіві є й власноручна розписка Гумницького про те, що 27 липня 1853 р. він одержав атестат⁶. Цей документ дає змогу

⁴ Центральный державный исторический архив Украины в Киеве (далі — ЦДІА України), ф. 127. оп. 1012, спр. 1696, арк. 136.

⁵ЦДІА України, ф. 712. оп. 1, спр. 268, арк. 36.

⁶Там само, арк. 175.

остаточно засвідчити, що Андрій Гумницький та Агапій Гончаренко — одна й та сама особа. Зіставлення автографів — розписки за одержання атестата (1853 р.) та оригіналу відгуку на смерть Т. Г. Шевченка (1861 р.) для лондонського «Колокола», написаного з позначкою «від ієродиякона Агапія»⁷, показало що почерки на обох документах ідентичні. Отже, Гончаренко — псевдонім Андрія Гумницького. Поява псевдоніма припадала на початок 1861 року.

Архівні документи характеризують молодого Гумницького як здібного в науках, скромного, сумлінного. Проте церковне начальство, схвально оцінюючи поведінку Гумницького, не знало про справжні настрої юнака, про його симпатії до знедолених та пригноблених. Про ці настрої свідчить, зокрема, написана ним дещо згодом у «Колоколе» велика стаття під назвою «Монастирське кріпосне право». Придивившись до нового ченця, митрополит Філарет прийняв його на посаду секретаря канцелярії. Це дало можливість спостерігати за управлінням церкви зсередини, стало основою для формування настроїв і світогляду Агапія. У цей період він познайомився з П. Кулішем і М. Драгомановим, близькими за духом стали для нього вірші Тараса Шевченка. На прикладах з життя Києво-Печерської лаври Агапій викриває жорстокий визиск і свавілля по відношенню до кріпосних селян. *«Якщо хлопчика засіче наглядач або скалічить, — зазначається у статті, — справа як у воду піде. Суду немає...»*⁸.

Коли наприкінці 1857 року Гончаренко обійняв вакантну до того посаду ієродиякона церкви російського посольства у Греції⁹, цілком природним був його потяг до прочитання заборонених у царській Росії творів, що їх випускала герценівська лондонська незалежна друкарня. Закономірним стало написання для «Колокола» викривальних кореспонденцій проти, кріпосницького ладу: *«Як чоловік живе працею, кров'ю другого чоловіка, він є людодід...»*¹⁰.

Царська таємна розвідка уважно стежила за кореспонденцією священика й, перехопивши його листа до Герцена, передала

⁷ Колокол.— № 95.— 1 квітня.— 1861.— С. 798.

⁸ ЦДІА України, ф. 712, оп 1, спр.268, арк. 36; спр. 122, арк. 51, 251.

⁹ Колокол.— № 7.— 1 грудня.— 1860 р.

¹⁰ Гончаренко А. Названа праця.— С. 55.

його послові Росії у Греції — Олександрю Озерову. Той 16 лютого 1860 року запросив Агапія пообідати на пароплаві «Русалка», вручив йому наказ про арешт та негайне повернення до Росії. В Афінах, за наказом посла його арештували. Але на шляху до Одеси — в Константинополі — він утік, переїхав до Англії. В Лондоні (1860—1861 рр.) Гончаренко зустрічається з О. Герценом, М. Огарьовим, Дж. Гарібальді, Дж. Мацціні та іншими революціонерами Росії, Італії, працює складачем у друкарні, де виходить «Колокол». Саме в Лондоні, як визнавав згодом Гончаренко, визрів план заснування російської вільної друкарні у Сполучених Штатах.

Переслідуваний царською російською розвідкою, Гончаренко переїхав до Олександрії (Єгипет), де на нього було вчинено замах найманцем царського охоронного відділення. Після видужання Агапій вирушив до Америки, куди прибув 1 січня 1865 року.

На зароблені долари придбав у Нью-Йорку кириличний шрифт та й подався до Сан-Франциско, де заснував першу на американському континенті російськомовну друкарню. 1 березня 1868 року він випустив перший номер двомовної газети «Alaska Herald» (російська та українська частини мала назву «Свобода»).

Свою газету Гончаренко робив один. Її примірники поширювалися серед мешканців Аляски, а також Сибіру. У цьому друкованому виданні Конституцію США було надруковано російською та українською мовами вперше. Газета викривала, зокрема, хижацьке господарювання на Алясці торговельної фірми Гутчинсона. Гончаренко відзначав, що *«американці ще недавно ступили на ґрунт Аляски і не встигли зробити багато, але за короткий час вивезли звідти величезну кількість хутра»*¹¹. У розмові з російським мандрівником П. Огородниковим Агапій розповів, що *«фірма Гутчинсона володіла великим капіталом, мала на своєму боці корумпованих службовців, направлених в Аляску з Вашингтона, користувалась прихильністю начальства й ділила з ним барші, збагачувалася за рахунок бідного місцевого населення»*¹².

¹¹Шлепаков А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді.— К., 1960.— С. 54.

¹² Огородников П. В стране свободы.— Т. 2.— Петербург, 1882.— С. 4, 15.

Один американець розривав могили алеутів і грабував, що міг!.. А скільки прибуло туди іновірських місіонерів? Але це не проповідники істини, а вовки в овечій шкурі»¹³.

Гончаренко викривав також діяльність царського консула у Сан-Франциско. Про нього він зокрема писав: «*він діє спільно з монополістами*»¹⁴. У своїх статтях Гончаренко відзначав позитивну роль міжнародної торгівлі, пропагував книгодрукування, яке розглядав як «*єдиний шлях з'єднати нації до загальної користі, до прогресу людства*»¹⁵.

У Сан-Франциско — та й в усій Каліфорнії — Гончаренко був відомим діячем, до голосу якого дослухалися як урядові, так і громадські кола. До нього зверталися по допомогу та за порадами земляки. «*Я хочу, щоб праця пришельця, російського робітника (він мав на увазі вихідців різних національностей з Росії) оплачувалася справедливо*»¹⁶, — заявляв Гончаренко.

Боротьба за права й кращу долю української трудової еміграції у громадсько-політичній і публіцистичній діяльності Гончаренка здобула йому прихильність багатьох відомих діячів США та інших країн. Серед них були, зокрема, письменник Марк Твен, дослідник Сибіру Дж. Кеннан.

У Каліфорнії Агапій із дружиною Альбіною Цитті (італійкою за походженням) жив у передмісті Сан-Франциско (біля м. Наувардс). Помер Агапій Гончаренко 5 травня 1916 року. Похований разом із дружиною на фермі, що занесена до офіційного списку історичних місць Каліфорнії під номером 1025. А 15 травня 1999 року колишній хутір Агапія Гончаренка було оголошено державним заповідником «Україна».

А. Гончаренко залишив по собі «Спогади» (1894, Каліфорнія), які закінчив словами: «*Моя Ненька Україна й джерело козацтва, якое же Фенікс, воскресне на добро людям, на вічну правду й волю ...*»¹⁷.

¹³ Там само.— С.11, 35.

¹⁴ Шленаков А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді.— К., 1960.— С. 54.

¹⁵ Варварцев М. М. Агапій Гончаренко — піонер Української еміграції в США./ Український історичний журнал.— 1969.— №6.— С. 118.

¹⁶ Там само.— С. 119.

¹⁷ Вікіпедія. Вільна енциклопедія. Гончаренко А. О. (Електронний ресурс). Режим доступу: uk/Wikipedia/oki/.

Вікторія ЦИМБАЛ,

провідний науковий співробітник
Музею шістдесятництва

СТОРІНКА ДІЯЛЬНОСТІ КЛУБУ ТВОРЧОЇ МОЛОДІ «СУЧАСНИК». ДО ІСТОРІЇ ОДНОГО ЗАБОРОНЕНОГО ВЕЧОРА

Нещодавно у Києві відкрився ще один музей — про нашу недавню історію. Присвячений він шістдесятництву — явищу, яке справило значний вплив на загальний розвиток України у другій половині ХХ століття.

Осердям, центром шістдесятництва на початку 60-х років минулого століття була кімната №13 у Жовтневому палаці культури (нині Палац культури і мистецтв) на вулиці Інститутській, де збиралася творча молодь і започаткувався клуб творчої молоді «Сучасник».

Учасники клубу організовували різноманітні заходи, що, як «неугодні» за своїм незалежним і неординарним змістом, часто перетворювалися на протестні акції. Це і щорічне, 22 травня, покладання квітів до пам'ятника Шевченку, яке 1967 року вилилося у демонстрацію за звільнення затриманих — з лавами міліції та поливальними машинами проти учасників ходи; і похід Хрещатиком зі смолоскипами після вечора, присвяченого Іванові Франку; і участь у забороненому відкритті пам'ятника Т. Шевченкові у Шешорах на Івано-Франківщині 8 серпня 1965 р.; і прем'єрний показ фільму «Тіні забутих предків» 4 вересня 1965 року, що перетворився на протест проти хвилі тогочасних арештів.

Несподівано голосно зазвучало вільне слово — передусім у поетичних, літературних, мистецьких вечорах. Згадаймо лише деякі з них: вечір Леся Курбаса (14 травня 1962 р.), Миколи Куліша (23 грудня 1962 р.), вечір молоді поезії (14 жовтня 1962 р.), Василя Симоненка (22 грудня 1963 р.), Тараса Шевченка (9 березня 1963 р. і 12 березня 1964 р.), Володимира Маяковського (1 червня 1963 р.), Івана Франка (8 червня 1963 р.) і,

звичайно ж, події, пов'язані з забороненим вечором вшанування пам'яті Лесі Українки на літній естраді Першотравневого парку¹.

Ці вечори не можна назвати «суто культурницькими справами шістдесятників»², бо слово, проголошуване зі сцени, друковане, поширюване через самвидав, звучало і сприймалося як відверта загроза системі.

Окремі побіжні згадки про вечір пам'яті Лесі Українки зустрічаємо, зокрема, у Г. Касьянова³, А. Русначенка⁴, спогадах Ірини Жиленко⁵, М. Плахотнюка⁶. Тому хочеться розповісти докладніше про цю непересічну подію і все, пов'язане з нею.

Серед експонатів Музею шістдесятництва увагу привертає афіша, яку зуміла зберегти у своєму архіві талановита актриса, майстер художнього слова, дисидентка Тетяна Іванівна Цимбал.

Афішу видрукувано на блакитному папері, вона досить безбарвна — подібних на щитах по Києву висіло на той час багато. Проте зміст її одразу ж привертав увагу. Так, афіша повідомляла, що 31 липня 1963 р. на Першотравневій естраді, початок о 20 годині, відбудеться літературно-музичний вечір пам'яті Лесі Українки, присвячений 50-річчю з дня її смерті. Серед організаторів цього заходу називалися: Клуб творчої молоді «Сучасник» (якому, власне, й належала ідея проведення вечора), Київська державна філармонія, Українське Театральне Товариство. У концерті мали взяти участь Державний симфонічний оркестр УРСР (диригент Є. Шабалтіна), артисти Київського державного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, Київської державної філармонії та Укрконцерту. Анонсувались також виступи поетів Ліни Костенко, Ірини Жиленко, Івана Драча. Вести вечір мав Іван Дзюба. Дрібним шрифтом було подано реквізити: БФ 31738

¹ Першотравневий парк входив до складу Центрального парку культури і відпочинку, який об'єднував окремі прибережні парки на правому березі Дніпра. Див.: Клів. Енциклопедичний довідник. — К.: 1981.

² Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К.: Либідь, 1995. — С. 27.

³ Касьянов Г. — С. 27–28.

⁴ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років. — К.: 1998. — С.149.

⁵ Жиленко Ірина. Homo feriens: Спогади. — К.: 2011. — С. 172–175.

⁶ Плахотнюк М. Коловорот: Статті, спогади, документи. — К.: 2012. — С. 206–207.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 10. Зам. 4047–400 10.7.1963. Як бачимо, все офіційно і на високому рівні. Та й тираж афіші чималий — 400 примірників.

Крім афіші і програми офіційного концерту 1 серпня 1963 р., в архіві Тетяни Цимбал збереглися копії «Заяви артистки Укрконцерту Тетяни Цимбал до Центрального комітету Комуністичної партії України», датованої серпнем 1963 р. та «Доповідної записки директора Українського гастрольно-концертного об'єднання Старостіну О. Г.» від 6 серпня 1963 р., деякі щоденникові записи, у яких досить докладно висвітлюються ці події. У своїх документах Тетяна Іванівна підкреслено намагається назвати чи не всіх саме офіційних осіб, які брали участь у підготовці вечора, аби в такий спосіб спростувати звинувачення у самовільній організації заходу. Тоді ж (17 серпня 1963) Іван Дзюба написав свою «Пояснювальну записку до Спілки радянських письменників України про вечір пам'яті Лесі Українки в Центральному парку культури і відпочинку м. Києва — 31 липня 1963 року», яку було нелегально передано за кордон і надруковано в журналі «Сучасність» ч. 8, 1968 р., а згодом передруковано у збірнику «Сучасність. 1961–1985. Вибране»⁷. Ці документи писалися, так би мовити, по гарячих слідах, а отже, використовуючи їх, ми можемо скласти уявлення про дійсний перебіг подій та їхніх учасників.

Задовго до наближення ювілею Тетяна Іванівна писала у щоденнику: *«Леся Українка! Ідеал з моїх дитячих років. Я почувала, що мушу підготуватися, адже ніхто нічого не робив для гідного вшанування. Дзвонила Козаченкові⁸ — «не знаю, комітету ще нема. Це [вирішуватиметься] ще в травні-червні».* У своєму репертуарі вона вже мала кількадесят творів Лесі Українки і тоді ж почала працювати над моновиставою «Дочка Прометея».

Тетяна Іванівна була безпосереднім учасником усіх нарад, що відбувалися у Будинку актора та філармонії щодо вшануван-

⁷ Дзюба Іван. До Спілки радянських письменників України. Пояснювальна записка про вечір пам'яті Лесі Українки в Центральному парку культури і відпочинку м. Києва — 31 липня 1963 року / «Сучасність». 1961–1985. Вибране. — Видво «Сучасність», 1987. — С. 434–442.

⁸ Василь Козаченко — прозаїк, 1959–1966 рр. відповідальний секретар правління Спілки письменників України.

ня пам'яті геніальної поетеси Лесі Українки. Вона пише у своїх щоденникових записах, що перша нарада відбулася в Будинку актора 19 квітня 1963 року. В ній взяли участь читці Н. Нік, П. Масоха, Т. Цимбал, режисери О. Скрипніченко, В. Яременко, а також співробітниця музею Лесі Українки Н. Литвякова, літературознавець А. І. Костенко, директор Будинку актора Г. Філіпенко, працівниця бібліотеки Першотравневого парку Петриченко.

На цій нараді було накреслено заходи з вшанування пам'яті Лесі Українки. Усі читці погодилися виступати на громадських засадах у парках, на заводах, у будинках культури,— скрізь, де Українське театральне товариство буде влаштовувати вечори, присвячені Лесі Українці.

Тоді ж на пропозицію Петриченко домовилися провести вечір на естраді Першотравневого парку. Слід нагадати, що на цій естраді щоліта постійно відбувалися різноманітні мистецькі заходи, зокрема влаштовувалися симфонічні концерти, що збирали велику аудиторію. Ці заходи вважалися, переважно, «шефськими», тобто актори виступали на них безоплатно. І на цьому вечорі актори погодилися виступати на громадських засадах⁹.

Отож, уже у квітні було досягнуто домовленості про вечір пам'яті Лесі Українки між Першотравневим парком, Київською державною філармонією та Українським театральним товариством, було частково заплановано програму та визначено учасників концерту. Роман Корогодський¹⁰, який працював тоді у Першотравневому парку адміністратором і був членом Клубу творчої молоді «Сучасник», активно включився у підготовку цього вечора, вирішивши залучити до участі в ньому передусім літературну молодь. Він звернувся до Івана Дзюби з проханням накреслити композицію вечора, зробити доповідь і бути його ведучим, а також запросив до участі кількох молодих поетів

«Композиція, програма й оформлення вечора та інше тривалий час обговорювалися, оскільки треба було вияснити, які номери є готові, а які ще можна підготувати, що взагалі «під силу», а від чого доведеться відмовитися і таке інше. Оскільки я перебував у

⁹ Див. Щоденникові записи Тетяни Цимбал.

¹⁰ Корогодський Роман (1933–2005) — культуролог, літературо-і кінознавець, шістдесятник, учасник правозахисного руху.

лікарні, то змушений був обмежуватись лише посередньою участю у цій підготовчій роботі»¹¹.

Приблизно у середині липня Роман Корогодський зателефонував до Тетяни Цимбал і повідомив про нараду щодо літературно-музичного вечора на Першотравневій естраді, присвяченого пам'яті Лесі Українки.

Нарада відбулася орієнтовно 20 серпня в приміщенні філармонії і була достатньо офіційною і представницькою. У ній брали участь: режисер філармонії Робертс, музичний редактор Гіренко, літредактор Михайлова, співробітники Музею Лесі Українки Н. Литвякова та Стрілкова, актриса Т. Цимбал, адміністратор саду Р. Корогодський, літератор І. Дзюба (доповідач), критик Є. Сверстюк. Спершу пропонували влаштувати вечір 1 серпня, та позаяк багато хто з акторів мав брати участь і в урядовому концерті 1 серпня, треба було вибрати інший день. Крім того, довелося пристосовуватися до днів роботи симфонічного оркестру. Найближчий зручний для всіх день випадав 31 липня, на ньому й зупинились¹². Обговорили програму і характер вечора, уточнили склад його учасників.

За кілька днів по місту було розклеєно афіші, що сповіщали про вечір та організації, які виступають його організаторами: Клуб творчої молоді, Київська філармонія та Українське театральне товариство. Варто зауважити, що афіші, як і всю друковану продукцію, ні надрукувати, ні поширити без цензури і дозволу відповідних інстанцій було б просто неможливо.

Останню робочу нараду і зустріч учасників було домовлено провести у філармонії 29 липня о 12 годині дня. І. Дзюба згадує: *«...Коли я прийшов на призначений час до філармонії, то побачив несподівано дивну картину. Виявляється, актори вже були відпущені у зв'язку з тим, що «ніякого вечора не буде» (хоч по місту були розклеєні афіші). З'ясувати справу посутніше було не легко, оскільки всі, причетні до організації вечора люди з адміністрації, перейнялися не абиякою панікою, а в «кулуарах» можна було почути дуже розпачливі, а то й істеричні коментарі... «Оказывается, это какая-то антисоветская группа»; «говорят, что это оп-*

¹¹ Дзюба І. Пояснювальна записка... – Стор.435

¹² Див. Щоденникові записи Т.Цимбал.

позиционные поэты»; «говорят, что националисты готовили сборище, а их главарь специально сбежал с больницы»; «послушайте, кто такой Драч? Говорят, что это контра»...¹³.

Згадує Ірина Жиленко: «...В Спілці висять два оголошення: одне – про Лесю вечір у Спілці (виступають Гончар, Рильський та ін., друге – про вечір у парку (організований Клубом Творчої Молоді «Сучасник»). Виступають Дзюба, Драч, Ліна Костенко і я. Ця афіша має здорово шокувати «старше покоління». Вчора у Спілці зустрів мене Павличко. Каже: «Я аж злякався, коли побачив цю афішу. Як відкрита демонстрація. Хоч би розбавили кимось із таких...». (Що він розумів під «такими», здогадатись не важко)»¹⁴.

Зрештою афішу про вечір у парку хтось поспішив зірвати, а у спілці поширили версію про те, що нібито вечір «затіяла» група літераторів, яка протиставляє себе «старшим» письменникам з метою власної популяризації, групівницької боротьби. І. Дзюба охарактеризував ці вислови, як нерозумну вигадку людей, які не здатні піднятися над дріб'язково-амбітними мотивами¹⁵.

У своїй «Пояснювальній записці» Іван Дзюба дає гостру і різку оцінку всього, що почало відбуватися навколо вечора Лесі Українки: «Просто взяти і в пориві почальницького гніву «відмінити» культурний захід, який підготовлений цілим колективом людей і який має характер громадської урочистості, «відмінити» брутально, без жодної мотивації і без жодних пояснень (ні я, ні інші учасники вечора цих пояснень так і не дістали по сьогоднішній день), це – образа пам'яті Лесі Українки, це – неповага до отого цілого колективу людей, це – цілковита зневага до норм громадського життя»¹⁶.

Боротьба за вечір тривала. 30 липня Іван Дзюба та голова Клубу творчої молоді художник Віктор Зарецький намагалися потрапити на прийом до секретаря обкому ЛКСМУ Т. Главак, але не знайшли її. Тоді вони звернулися до секретарки ЦК ЛКСМУ Чмихала. Пояснивши суть справи, І. Дзюба заявив, що КТМ рішуче протестує проти «відміни» вечора і буде звертатися

¹³ Дзюба І. Пояснювальна записка... – С. 436–437.

¹⁴ Жиленко Ірина – С. 172.

¹⁵ Дзюба І. Пояснювальна записка... – С. 435.

¹⁶ Дзюба І. Пояснювальна записка... – С. 436.

в цій справі аж до найвищих інстанцій. Секретарка не радила цього робити і сказала, що товаришів, до яких було б найприродніше в цій справі апелювати,— до Скаби¹⁷ і Кондуфора¹⁸,— в даний момент у Києві немає, отже залишається просто «прийняти до відома»¹⁹.

30 липня випадково довідалася про заборону вечора і Тетяна Цимбал — під час репетиції урядового концерту від диригента Є. Шабалтіної і працівника Укрконцерту Косякова. На її запитання про причину Косяков пояснив: «Ремонт помещения». На цьому розмова закінчилася. Причина Тетяні Іванівні видалась дещо сумнівною. 31 липня директор Будинку актора Г. Філіпенко без пояснення причин також повідомила її телефоном, що вечір відмінюють²⁰.

31 липня Зиновія Франко і Віктор Зарецький пішли до ЦК КПУ, де [заступник Кондуфора] завідувач відділу Титов офіційно заявив їм, що ніхто цього вечора не відмінював і не забороняв, він відбудеться, хоча і з дещо зміненою програмою. Отже вечір відбудеться. Про це о 17-й годині Роман Корогодський сповістив Тетяну Іванівну телефоном. Та й без цього вона б не оминула такої події.

Теплий літній вечір. Потроху сходяться глядачі та учасники.

«Коли я приїхала до естради Першотравневого парку, там вже було багато людей, які прийшли на вечір Лесі Українки, з'явилися і актори, поети. «Ремонт приміщення»... не провадився. Сцена була вільна, публіка чекала»²¹. Проте, коли І. Дзюба вийшов на сцену і почав розкладати папери, а хлопці почали прикріплювати на щитах портрети Лесі Українки, прибігла представниця адміністрації, яка в брутальній формі заявила, що вечір не відбудеться, бо є постанова міськради. *«Перед лицем такого, скажемо прямо: блюзнірства — треба було поводитися не обивателем, а громадянином. Вирішено було спокійно і гідно ... проводити вечір тими*

¹⁷ Скаба А. Д.— секретар ЦК КПУ в 1959–1968 рр.

¹⁸ Кондуфор Ю. Ю.— завідувач відділу науки та культури ЦК КПУ в 1958–1968 рр.

¹⁹ Дзюба І. Пояснювальна записка...— С. 437.

²⁰ Цимбал Т. Доповідна записка директору Українського гастрольно-концертного об'єднання Старостіну О. Г. від 6 серпня 1963 р.

²¹ Цимбал Тетяна. Заява до ЦК КПУ.

силами, які в нас лишилися»²². А далі на повну силу, заглушаючи все, заgrimіли гучномовці з якоюсь естрадною музикою. Коли на мить радіо замовкло, Дзюба запропонував перейти до бічної алеї і там все ж провести вечір. Присутні підтримали його оплесками і рушили до чавунної огорожі стадіону «Динамо». Там на огорожу повісили афішу і портрет Лесі Українки. За сцену слугувала лава. Люди стали півколом навколо неї і простояли так до кінця вечора. Не пішов ніхто. А гучномовець продовжував ревити, хоча вже й здалеку.

Дзюба піднявся на лаву, зробив коротку доповідь про Лесю Українку, згадуючи про її революційність і патріотизм. Далі передав слово Тетяні Цимбал.

Репертуар був заздалегідь обумовлений. В маминих архівах я якось знайшла записку Івана Дзюби з переліком поезій, які він просив виконати на вечорі. Тетяна Іванівна читає «У кожного люду», «Мрії», «Товаришці на спомин», «І ти колись боролась, як Ізраїль...», «На роковини». Вона не просто блискуче читала Лесю Українку, це були і її особисті страждання, біль, зневага до зрадників і глибоке всеохоплююче почуття любові до України. І звучали ці вірші надзвичайно актуально:

...Так, ми раби, немає гірших в світі!
Фелахи, парії щасливіші від нас,
Бо в них і розум, і думки сповиті,
А в нас вогонь титана ще не згас.

Ми паралітики з блискучими очима,
Великі духом, силою малі,
Орлині крила маєм за плечима,
Самі ж кайданами прикуті до землі...²³

Перед виконанням твору «На роковини» вона сказала: «Цього року на 50-ті роковини з дня смерті Лесі Українки ми читаємо її вірш, написаний на 50-ті роковини з дня смерті Тараса Шевченка». Зрештою її звинуватили в тому, нібито вона заявила, що зараз ми святкуємо Лесин ювілей у таких самих умовах, як і п'ятдесят років тому.

²² Дзюба І. Пояснювальна записка...– С. 438.

²³ Товаришці на спомин // Леся Українка. Твори в п'яти томах. Том 1. Поезії, поеми, легенди 1880–1913. – К.: Держлітвидав, 1951.– С. 113–114.

Далі Микола Вінграновський читає вірш, присвячений Лесі, та «І є народ», який вже давно ходить у самвидаві. Євген Сверстюк проголошує слово про Лесю Українку. Іван Драч читає вірш про Лесю Українку (здається «Прометеева наречена»), «Крила», ще щось, Ірина Жиленко — щойно написаний вірш про Лесю Українку «Сім плачів Ніобеї», Станіслав Тельнюк — про валуєвський указ. Закінчив Анатолій Косматенко двома гуморесками.

Почало сутеніти, однак виступи тривали, і слухачі запалювали газети, як смолоскипи, підсвічуючи поетам, які читали свої вірші з аркуша. Це відбулося стихійно, але сценою з імпровізованими смолоскипами міг би пишатися найталановитіший режисер. І ще тут хочеться підкреслити, що всі учасники цього заходу були людьми звичайними, і їм було страшно, вони розуміли, що стають на боротьбу з могутньою системою, що наражають на небезпеку і себе, і своїх близьких. Але почуття людської гідності, порядність, принциповість, патріотизм, внутрішня шляхетність не дозволили залякати себе.

Про це відверто пише Ірина Жиленко:

«1.VIII.63 р. Пережила кілька важких хвилин. Коли побачила, як наполегливо намагаються зірвати наш вечір — злякалась. Відчувала, що буде нас покарано. А тут ще й Володя і Гриць Халимоненко, і Зарецький. Всі вмовляють не виступати. Мовляв, не варто ризикувати можливістю друкуватися задля сорока людей. Вже було погодилась. А потім так бридко стало на душі від того, що боюсь! Вирішила виступати. Для твердості сказала собі, навіть уголос: «Хай мені буде не знати що, а виступлю! Це потрібно для мене самої».

...Слово честі, заради таких хвилин варто постраждати. Кланті сажі літали в повітрі, сідали на мою білу блузку, вишиту волошками (що з неї зробилося!). Смолоскипи створювали якусь дивовижну музику тіней. Читали допізна»²⁴.

Наступного дня вранці відбулася репетиція урядового концерту в приміщенні театру імені Лесі Українки. Поезія Лесі Українки у програмі концерту представлена скупом і бідненько: актор П. Масоха має виконати вірш «Сім струн», а Т. Цимбал — зі свого багатющого репертуару «Вілу-посестру» і «Слово, чому ти не твердая криця». Потім зняли і «Вілу-посестру». Але «Сло-

²⁴ Жиленко Ірина. — С. 174.

во...» в програмі залишалося. Очевидно, відповідні інстанції ще тільки вирішували долю учасників попереднього вечора.

До театру телефонують з Українського театрального товариства, запрошуючи Тетяну Іванівну разом з Н. Ужвій²⁵ і П. Тернюком²⁶ взяти участь у покладенні від товариства квітів на могилу Лесі Українки.

Мовчки поклавши вінки (говорити «не положено»), представники Спілки письменників, Спілки композиторів, Українського театрального товариства пішли з кладовища. Тетяна Іванівна залишилася. Тоді перед могилою Лесі Українки був ще вільний майданчик (який згодом поспішили ліквідувати), де зібрався невеликий гурт людей. Пізнавши Тетяну Іванівну, почали прохати почитати що-небудь з Лесиних творів: «Такі роковини, а все мовчки, мовчки. Ні слова, ні пісні». Актриса вважала своїм обов'язком виступати завжди, де і коли б її не попросили. Тому вона стала біля оградки обличчям до людей і почала читати ліричний вірш «Сон літньої ночі». В цей час підійшов міністр культури т. Бабійчук, що насуплений, дивлячись з-під лоба, мовчки став біля могили. Згодом цей вчинок Тетяни Цимбал розцінили мало не як злочин, додавши до інших звинувачень²⁷.

Увечері, коли перед початком концерту актриса прийшла до театру, її повідомили, що вона не виступатиме, але ніхто не міг нічого пояснити точно. Зрештою В. Козаченко пішов шукати Олесь Гончара, що був головою урядового комітету з відзначення 50-річчя від дня смерті Лесі Українки. *«Гончар насуплений, ледве потиснув руку. «Ви виступати не будете». (Це після того, як ще вчора підходили до мене, здалеку всміхалися, радились). Я взяла валізу, пішла в зал. Там друзі посадили мене у п'ятому ряді. В перерві хлопці кажуть: «Будемо викликати». Д. Павличко підходить до мене: «Я вражений, що вас зняли»»²⁸.*

Концерт наближається до завершення. Тріо бандуристок у складі Н. Павленко, В. Третякової та Н. Бут відспівали українську народну пісню «А вже третій вечір». Наступною за програ-

²⁵ Ужвій Н.— актриса, 1954–1971 — голова Українського театрального товариства.

²⁶ Тернюк П.— театрознавець, перекладач.

²⁷ Див. Т. Цимбал. Заява до ЦК КПУ.

²⁸ Див. Щоденникові записи Т. Цимбал.

мою мала виступати Тетяна Цимбал²⁹. Однак на сцені з'явилася Державна заслужена академічна капела УРСР «Думка» і Державний симфонічний оркестр УРСР, диригент С. Турчак. Ведуча оголошує виступ хору і оркестру, а з усіх кінців зали вигуки: «Цимбал! Цимбал!». С. Турчак не знає, що робити: «Цимбал! Цимбал!» Він знизує плечима, ніяково посміхається, іде зі сцени, потім вертається. Вигуки продовжуються. Так тривало досить довго. Вечір транслювався у прямому ефірі по телебаченню. Зображення застрибало, потім оператори перевели камери на люстри. В залі заметушилось і побігло за лаштунки якийсь начальство. Нарешті з-за лаштунків С. Турчакові наказують, щоб починав. Він піднімає диригентську паличку. Оркестр і хор заглушили вигуки. Багато людей вийшло³⁰. До речі, згідно з програмою, закінчувався концерт піснею А. Філіпенка на слова П. Тичини «Ти радянська, славна, Україна»³¹.

Тетяну Іванівну звинуватили в тому, що вона залишилася на концерті та «організувала обструкцію».

Почалися санкції проти учасників вечора 31 липня та інциденту на урядовому концерті.

«На початку серпня ц.р. директор Укркошцерту т. Старостін викликав мене і, кидаючи найрізкіші звинувачення в антирадянських вчинках, запропонував подати заяву про звільнення з роботи. Йшлося про вечір Лесі Українки 31-го липня 1963 р.

Мене звинувачували у тому, що я «зв'язавшись з купкою поетів-націоналістів», організувала, під виглядом вечора Лесі Українки, антирадянський виступ, а також в тому, що 1-го серпня на урочистому вечорі в театрі ім. Лесі Українки я особисто підготувала «обструкцію», як протест проти того, що мене зняли з концертної програми...

Мене переслідують невідомо за яку провину, при цьому ображаючи людську гідність. Тому я змушена звернутись до Вас з великим проханням якнайглибше розібратися в цій справі, реабі-

²⁹ Див. ПРОГРАМА концерту, присвяченого 50-річчю з дня смерті видатної української поетеси ЛЕСІ УКРАЇНКИ. м.Київ, 1 серпня 1963 р. Київський державний російський драматичний театр ім. Л. Українки. Реквізити: БФ 14722. 30. VII.1963 р. 4-а поліграффабрика. Зам. 7352-400.

³⁰ Див. Щоденникові записи Т. Цимбал.

³¹ Див. Програму концерту.

літувати мене в очах громадськості і дати змогу продовжувати творчу працю, яку я люблю понад усе»³².

Тетяні Цимбал та Івану Дзюбі звеліли написати доповідні записки про вечір 31 липня. Актриса побувала в міськкомі партії, у Спілці письменників на комісії, де головував Платон Воронько. Її було виключено з Всесоюзного товариства «Знання», яке залишалося чи не єдиним шансом до виступів.

Звільнили з роботи Романа Корогодського.

Змусили написати заяву про звільнення з роботи в газеті «Літературна Україна» Ірину Жиленко.

Станіславові Тельнюку оголосили догану.

Літераторів-учасників вечора викликали до Спілки письменників. *«Не хочеться переповідати ту ганебну лайку, коли Козаченко і Дмитерко за кожним словом додавали: «групівщина», або й щось гірше...»*

Вітю Зарецького чотири години промордували в ЦК комсомолу. Причому відверто називали Драча «контрреволюційним поетом», а щодо Дзюби цинічно заявляли, що його «тільки хвороба рятує», а то б ми його...»³³.

Діячі української культури, серед яких називали М. Стельмаха, В. Сосюру, А. Штогаренка, П. Майбороду, підписали лист-протест проти чиновницької сваволі щодо вечора пам'яті Лесі Українки 31 липня. В. Кушнірові за підпис цього листа «загальмували» вирішення питання про отримання житла.

А 8 серпня 1963 Л. Дмитерко з колегами організували на Першотравневій естраді вечір Лесі Українки за участю Валентини Ткаченко, Любові Забашти та інших. Але на ньому вже не звучала поезія Лесі Українки «І ти, колись, боролась, мов Ізраїль...»:

Чи довго ще, о Господи, чи довго
ми будемо блукати і шукати
рідного краю на своїй землі?

.....

Коли скінчиться той полон великий,
І доки рідний краї Єгиптом буде,
що нас зайняв в землі обітованій?
Коли загине новий Вавилон? ³⁴

³² Цимбал Т. Заява до ЦК ЦПУ.

³³ Жиленко Ірина.— С. 175.

³⁴ Українка Леся. Т. І.— С. 257.

Ірина КЛИМОВА,
завідуюча відділом
Музею Шолом-Алейхема

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЮДАЇКИ В УКРАЇНІ

Понад дві тисячі років тому в Криму виникли перші осередки юдейської культури. Історія юдеїв України налічує не одне століття. Здавна юдеї та українці жили поруч. Віками по-різному складалися стосунки цих двох народів. Створена східно-європейськими юдеями своєрідна культура не уникла суттєвого впливу сусідньої культури. Вчені, дослідники, етнографи ще мають визначити ступінь взаємопроникнення культур двох народів, що жили поруч.

В сучасній Україні ще зовсім недавно існували численні юдейські громади. На початку ХХ століття в містечках Галичини, Поділля, Волині юдейське населення, як правило, перевищувало 50 відсотків, а іноді й 80. Юдейської культури в Україні, культури штетла (юдейського містечка) тепер не існує. Винні в тому трагічні події Голокосту під час Другої світової війни, масові від'їзди юдеїв в міста та за кордон.

Вже упродовж кількох десятиліть час від часу різні юдейські та неюдейські установи фінансують подорожі в села і невеличкі міста Львівської, Вінницької, Хмельницької областей для всіх, хто цікавиться історією, культурою та побутом юдеїв України. В цілому, маршрути пролягають по тих місцях, де сто років тому проходили експедиції видатного етнографа Семена Ан-ського, який уже тоді передбачав зникнення культури мови ідиш — мови східно-європейських юдеїв. Тим не менш, він та його колеги зібрали безцінний етнографічний матеріал.

Сучасні історико-етнографічні експедиції були зорганізовані, в основному, Інститутом досліджень діаспори Петербурзького єврейського університету. Статті, що містять опис результатів експедиційних пошуків, бібліо- та археологічні дослідження, збору усної історії періодично з'являються в різних наукових збірках, присвячених темам з юдаїки. Перші експедиції працювали на

початку 80-х років. Тоді ще були можливі інтерв'ю з місцевими мешканцями — євреями — носіями мови ідиш. Результати наукових досліджень, фотографії, креслення, описи та обміри синагог, єврейської забудови містечок, єврейських надгробних пам'ятників знаходяться не в Україні.

Експедиції останніх років по колишніх штетлах України, ініційовані різними юдейськими установами, скоріше можна назвати туристичними поїздками, ніж історико-етнографічними експедиціями. Але ж і такі мандри приносять певну користь, оскільки їх учасники, як правило, роблять фотографії тих об'єктів юдейської матеріальної культури, які перебувають на межі зникнення.

У наш час руйнуються на очах унікальні споруди кам'яних синагог-фортець XVI–XVIII століть, які захищали не лише юдейську громаду, а й усе містечко в цілому. Стрімко зникають унікальні твори юдейських майстрів по обробці каменю, позаяк населені пункти, «розростаючись», знищують юдейські кладовища з надгробками XVI–XIX століть. Одним з найвідоміших середньовічних юдейських кладовищ України можна назвати вже неіснуюче Львівське кладовище, засноване 1414 року. Відомо, що там знаходились і більш ранні, перенесені туди, надгробні стели. Більшість старовинних юдейських кладовищ знищені людьми і часом. Тим не менш, до наших часів збереглись надгробки XVI століття на кладовищах Буська, Сатанова, Меджибожа, Хотина, Шаргорода і багатьох інших колишніх містечок-штетлів. Нерідко рельєфи надгробків-мацевот вражають майстерністю виконання, але і ті, що створені непрофесійними майстрами викликають захоплення цим суто юдейським видом декоративно-ужиткового мистецтва. Епітафії мацевот неодноразово привертали увагу етнографів, символіка зображень на стелах досі вкрай мало досліджена, хоча на одному й тому самому двинтарі можна знайти величезну розмаїтість художніх мотивів. Така відсутність інтересу викликає застереження, оскільки це все, що залишилось від юдейської громади містечка.

Вражаючи уяву розписи дерев'яних синагог-пагод Західної України зараз можна побачити лише в реконструкції Ходоровської синагоги (існувала поблизу Львова) в Тель-Авівському Музеї діаспори (Ізраїль).

Колекція юдейських обрядових предметів та ювелірних виробів, яка знаходиться в Музеї історичних коштовностей України (понад 400 од.) описана цілком професійно. Однак такий стан не в усіх музеях країни. Наприклад, у Фондах Музею історії України знаходиться невелика колекція юдейських обрядових предметів з бронзи, які становлять велику художню цінність. Предмети не експонуються, і їх призначення у фондових картках не зазначено. Колекції юдаїки мають краєзнавчі музеї Вінниці, Меджибожа та інших міст.

Для професійної роботи з об'єктами юдейської матеріальної культури необхідно володіти такими мовами як іврит, ідиш, бажано, арамейською, добре знати тексти ТаНаХу (в україномовній традиції «Старий заповіт»), Талмуду, юдейські класичні тексти. На жаль, фахівців, які володіють усім масивом знань з юдаїки в Україні дуже мало. Поверхневе знання мов і юдейської традиції часто призводить до грубих помилок. До того ж, у наш час вкрай важко знайти фінансування для проведення професійних експедицій у зникаючий штетл.

І сьогодні час від часу трапляються несподівані знахідки, що потребують детального вивчення, дослідження, опису, забезпечення умов збереження.

Руйнуються старовинні юдейські кладовища, зникають цілі вулиці і окремі будинки, що створювали неповторний колорит патріархального єврейського побуту. Юдейські обрядові предмети, призначення яких ще кілька десятиліть тому знав майже кожен юдей, тепер можна побачити тільки в музеях, та й то, якщо вони потрапили до експозиції. На початку 90-х років юдаїка Музею історичних коштовностей експонувалася у двох залах. Тепер відвідувачі можуть побачити лише невелику частину колекції.

Не викликають жодних сумнівів своєрідність, унікальність архітектури синагог України та єврейської житлової забудови, декоративно-ужиткового мистецтва: обрядових предметів, надгробків-мацевот, оформлення ктубот (шлюбних договорів), рейзеле (прорізних картинок), ілюстрування стародруків та рукописів. Вочевидь, на творчість майстрів вплинув багатотисячний досвід мандрів з країни в країну, особливості юдейської історії та побуту. Але, безперечно, найбільшу неповторність, унікальність юдейському мистецтву, юдейській архітектурі надає неухильне

наслідування трьохтисячолітньої юдейської традиції, збереження устоїв юдаїзму.

Обрядовими юдейськими предметами можна скористатися тільки в юдейській літургії і ніде більше. В Україні упродовж кількох століть існували ювелірні школи, кожна з яких вирізнялася своїм власним стилем. Юдейська прорізна картинка-рейзеле не схожа на українську витинанку або білоруську вициплянку. Мацевот (надгробки) українських юдейських кладовищ, вочевидь, самобутні. Для того, щоб переконатися в цьому, досить побувати на старовинних цвинтарях Львівщини, Волині, Поділля.

Ще раз хочеться наголосити на тому, що явний брак фахівців з юдаїки, а водночас і відповідної уваги до юдейської старовини може призвести до остаточної втрати дуже важливого компоненту культури України.

Про діяльність київського Центру досліджень історії і культури східно-європейського єврейства можна дізнатись на сайті цієї установи. При Національному Університеті «Києво-Могилянська Академія» діє дисциплінарна сертифікаційна програма з юдаїки. Думається, що Україні необхідна ще більш плідна, більш перспективна програма з вивчення та збереження юдаїки.

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Григорій САВЧЕНКО,
кандидат історичних наук,
професор кафедри новітньої історії України
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
голова правління Київської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України

КРАЄЗНАВЦЮ ДМИТРУ МАЛАКОВУ – 75

У кожної людини – свій шлях до храму, свій духовний світ, своє духовне кредо. Духовне кредо Дмитру Васильовичу Малакову заповідав його старший брат – відомий український художник-графік Георгій Малаков: «Volentem ducunt fata» – «Того, хто йде, веде доля»¹. У суцвітті таланту і людських щедрот Дмитра Малакова особливе місце посідає краєзнавство, яке багато в чому визначило його долю, дозволило впевнено йти, не збиваючись на манівці, життєвою дорогою.

Як відомо, краєзнавство і особистість – поняття нерозривні. Вчинок і позиція, знайдене і відтворене, захищене і збережене – це єство краєзнавчої душі, що вболіває за історію, культурні пам'ятки рідного краю, України. Майже півстоліття на краєзнавчій ниві клекотить і душа Дмитра Васильовича Малакова.

Дмитро Малаков народився 13 жовтня 1937 року в Києві, у родині службовців Василя Федоровича (1902–1988) та Євгенії Костянтинівни (1908–1994) Малакових. Був другим сином, після старшого Георгія (1928–1979).

Батьківська лінія йшла від старовинного селянського роду з Поділля, де й досі неподалік містечка Летичева існує селище Малаковщина. Оселившись на початку 1920-х років у Києві на вулиці Круглоуніверситетській, батько, крім основної службової

¹ Український тиждень. – № 1(166). – 31 грудня 2010 – 13 січня 2011. – С. 48.

діяльності на інженерних посадах, захопився драматургією, його п'єси ставилися на театральних сценах Києва, Львова та інших міст. Саме від батьків Георгій — майбутній відомий український художник — та Дмитро перейняли любов до книжок, мистецтва, архітектури².

За сімейним переказом, дід Дмитра Малакова по материнській лінії Костянтин Андрійович Паппадопуло (1858–1930) був родом із Афін, але замолоду переїхав до України, де й прожив майже все життя, займаючись млинарським виробництвом.

Минали роки. З початком війни батька мобілізували до Червоної Армії, а мама з синами, тринадцятирічним Георгієм, чотирірічним Дмитром та іншими членами родини, опинилася в окупованому Києві. Дні окупації переживали важко, голодували, бідували. Георгій працював, аби не забрали до Німеччини. Дмитра змушені були віддати до дитячого будинку на Солом'янку, потім — на вулицю Керосинну. Визволення з-під окупації застало його у Ворзелі...

1 вересня 1945 року Дмитро Малаков став учнем першого класу київської чоловічої середньої школи №24, яку школярі-хлопчаки жартома, але з гордістю йменували «24-та гвардійська непромокаюча». Така назва пов'язувалася із серйозною «чоловічою прерогативою» — дозволом учням молодших і середніх класів носити «чубчик-чолочку», а не ходити, як усі інші київські школярі, стриженими «під нуль»³. Так, можливо, й починало формуватися у «гвардійському» шкільному середовищі гвардійське єство знаного краєзнавця.

Життєві ж орієнтири Дмитру Малакову дала родина. Атмосфера родинного вогнища, книги, які були в особливій пошані у родинному колі Малакових, прогулянки вулицями Києва з мамою, батьком, братом, поїздки до Немирова — відкривали Дмитру дедалі нові й нові таємниці історії, архітектури, природи та й загалом життя. Ще 1948 року на Байковому кладовищі батько звернув увагу синів, підкресливши, що про це в школі не треба нікому розповідати, на могилу Михайла Грушевського зі скром-

² Малаков Д. Кияни. Війна. Німці. — К.: Амадей, 2008. — С. 8, 9.

³ Малаков Д. 24-та гвардійська непромокаюча // Українська столиця. — 2006. — 7–13 квітня (№7). — С. 28.

ним букетиком жовто-блакитних брайок, могилу художника Георгія Нарбута, який малював «петлюрівські» гроші⁴. Так зріла його українськість. Взірцем для нього по життю, людиною, яка визначила його життєві цінності, прищепила йому проникливий погляд на красу навколишнього світу і відкрила світ минулого, навчила пізнавати людей, оцінювати їхні вчинки став старший брат Георгій Малаков.

1955 року Дмитро Малаков вступив і в 1960-му закінчив Київський інженерно-будівельний інститут. Тривалий час він працював за фахом в Управлінні теплових мереж «Київенерго», на заводі «Арсенал», у Київському науково-дослідному і проектному інституті містобудування.

У 1970 році газета «Культура і життя» надрукувала статтю київського інженера Д. Малакова «Біля лаврських стін. Нотатки схвильованого екскурсанта». Для вдумливого читача, мабуть, здалося дивним, що її автор лише «схвильований екскурсант». Адже шквальний потік інформації про Києво-Печерську фортецю, лаврські споруди засвідчував – дописувач є глибоким знавцем теми, щонайменших деталей, які стосуються історії оборонних чи архітектурних споруд. Роздуми київського інженера про миву чергувалися з висловленими переживаннями про охорону лаврських пам'яток, що навіть після реставрації використовувалися як складські приміщення, про необхідність створення у Києві краєзнавчого музею, про створення туристично-екскурсійної інфраструктури... Написане чіпляло за живе і звучало вельми гостро. Редакція газети, відчуваючи ймовірну резонансність публікації, змушена була «прикритися» таким собі підзаголовком «Нотатки схвильованого екскурсанта»⁵. Отже, українська громада вперше познайомилася з ім'ям краєзнавця та пам'яткоохоронця Дмитра Малакова.

Безкомпромісна позиція Д. Малакова характерна і для його наступних публікацій. У одній зі статей він, звертаючи увагу на стан пам'яток Ніжина, писав: «Розподілом пам'яток культури за їх використанням передбачена група «В», до якої занесено об-

⁴ Малаков Д. In *memoriam* // Грузов М.А. Дешо з родоводу. Пам'ять.– С. 308.

⁵ Малаков Д. Біля лаврських стін: нотатки схвильованого екскурсанта // *Культура і життя*.– 1970.– 6 серпня.

'екти, що «...можуть бути використані в господарських цілях без шкоди для їх збереження і без порушення історично-художньої цінності...». За діючим реєстром рівно три чверті пам'яток України підпадає під цю рубрику, але в жодному з документів немає пояснення, що розуміти під господарськими цілями»⁶. Отож, ми маємо приклад обстоювання збереження національно-культурної спадщини, суголосний з ідеями славнозвісного «Собору» Олесья Гончара.

У другій половині 1970-х – на початку 1980-х років краєзнавчо-пошукова робота Дмитра Малакова набуває дедалі нових граней. Його публікаціями, присвяченими історії рідного заводу, пам'яток історії і культури Києва, України рясніє газета «Арсеналець» – багатотиражка київського заводу «Арсенал». Десятки статей з історії Києва, автором яких був Д. Малаков, занурили киян і всіх зацікавлених у славному київську минувшину в роки підготовки і святкування 1500-річчя заснування Києва.

Дмитро Васильович ніколи не оминав увагою злободенних проблем. У 1987 році на сторінках газети «Прапор комунізму» він опублікував свої «Думки вголос. Традиції»⁷ з приводу дискусії щодо архітектурного обличчя міста. Відгуки не байдушких не забарилися. Постійний читач газети Наталя Павловська писала: «З великим задоволенням прочитала три статті Дмитра Малакова про долю нашого красеня Києва. Такі публікації можна вважати надзвичайно вдалимими з усіх точок зору. ...Дуже хотілося б, щоб на сторінках газети знаходилося місце для цього автора. Статті буквально переходять із рук в руки, і люди починають уважніше придивлятися до оточуючого їх життя, до самих себе у місті. Статті викликають добру полеміку, яка, безперечно, піде на користь нам усім»⁸. Однак, в полеміці щодо збереження архітектурних об'єктів міста такі слова Д. Малакову адресувалися не завжди. Як приклад, у дискусійному огляді з приводу можливого використання «замку Ричарда» на Андріївському узвозі, 15 у Києві газета «Вечірній Київ» писала: «Досить контрастно дисонує з основним масивом пропозицій позиція інженера Д. Ма-

⁶ Малаков Д. Група «В» // Культура і життя.– 1970.– 22 листопада.

⁷ Прапор комунізму.– 1987.– 4 квітня.– С. 3; 5 квітня.– С. 4; 8 квітня.– С. 4.

⁸ Павловська Н. Придивімося до себе // Прапор комунізму.– 1987.– 8 травня.

лакова: у своєму листі він звично оперує такими шаблонами, як «демократична громадськість», «дійсні господарі міста» і т. д., яких нібито представляє, і не надто обмежується в характеристиці тих, хто не поділяє його думки⁹. Такою була думка тих, хто, маючи владу, вважав себе «дійсними господарями міста».

Зауважимо, що в тій публікації Д. Малакова дісталася і Музею історії міста Києва, де, на думку дописувача, надто пишне оформлення часом забивало цікаву експонаттуру.

Тимчасом, діапазон наукових пошуків Д. Малакова розширюється, масштабнішими стають їх результати. Він стає відомим на Батьківщині і за її межами як автор численних путівників, які відкривають українцям і світовій спільноті Україну у всій її величчі й красі. Перші його видання, адресовані подорожуючим, побачили світ у 1980-ті роки у московському видавництві «Искусство» у серії «Дороги к прекрасному» і стосувалися історико-культурних пам'яток Поділля¹⁰. Робота над ними розпочалася у 1977 році. Ідею автору «підкинув» відомий київський архітектор та мистецтвознавець Сергій Кілессо (1931–2012), а вже об'єктом дослідження подільське Надбужжя він обрав сам. У цьому немає нічого дивного. На Поділля його привели пам'ять про малаковське коріння, про рід, своє хрещення у немирівській церкві, спогади про брата Георгія, який часто відвідував ці місця і подовгу працював над етюдами, оспівуючи в акварелях красу Немирова, Ковалівки, Печери, Сокільця, Вороновиці, Тульчина¹¹. У часи незалежної України Дмитро Васильович вже вкотре звернувся до милого серцям малаковської родини подільського краю¹².

З часом тематика путівників, підготовлених Дмитром Малаковим, або ж за його участі, наповнюється новими сюжетами. До сьогодні не втратило своєї значущості видання, пов'язане з історич-

⁹ Кузьменко В. Якщо турнір – то лицарський // *Вечірній Київ*. – 1987. – 31 липня.

¹⁰ Малаков Д. По Брацлавщині (от Винниці до Тульчина). – М.: Искусство, 1982. – 176 с., іл.; Малаков Д. По Восточному Подолью (от Жмерники до Могилева-Подольского). – М.: Искусство, 1988. – 168 с., іл.

¹¹ Малаков Д. Дорогами до прекрасного. Розповідь автора книги «По Брацлавщині» // *Маяк*. – 1984. – 26 квітня.

¹² Малаков Д., Крушинська О., Козоріз Ю. Два береги Збруча. Путівник. – К.: Грані-Т, 2008. – 104 с., іл.; Малаков Д. 29 зупинок від Хмільника до Хмельницького. Путівник. – К.: Грані-Т, 2009. – 120 с., іл.

ними містами Київської Русі¹³, історією будівель, вулиць Києва¹⁴ та загалом пам'ятками історії, культури, природи України¹⁵.

Без участі Дмитра Малакова важко було б уявити Київ часів Михайла Булгакова. Перше видання фотоальбому «Київ Михайла Булгакова» (у співавторстві з А. Кончаковським) стало справжнім ідеологічно-культурним потрясінням для київської, та й не лише київської, спільноти. Шлях рукопису, підготовленого наприкінці 1980-х років, був тернистим. У видавничих нетрях комуністичної цензури, яка доживала свого віку, діяли за принципом чеховського героя — «Кабы чего не вышло». У Держкомвидавці УРСР авторам безапеляційно і саркастично заявили, з приводу публікації фото 1918 року із зображенням В. Винниченка і С. Петлюри: «Тільки дозволили Винниченка, а вони вже й Петлюру тягнуть». Макет книги летів шкереберть. Автори були в розпачі. На допомогу прийшов доктор історичних наук Ю. М. Гамрецький. У рецензії на рукопис він, між іншим, зазначив: *«Великою вдачею видавництва «Мистецтво» і авторів книги є публікація фото із зображенням В. Винниченка і С. Петлюри»*. Слова академічного авторитета допомогли зрушити видавничу кригу. Книга була підписана до друку. Так мовою фактів, образами з світлин заговорила заборонена на десятиліття комуністично-радянським режимом історія, людям були відкриті учасники і сучасники подій, а Київ постав перед читачами в усій красі й величі¹⁶.

З 1992 року Дмитро Васильович перейшов на постійну роботу до Музею історії Києва, де став завідувати новоствореним

¹³ Малаков Д. В., Дерлеменко Є. А. (фото) По історичних містах Київської Русі. Фотопутівник. — К.: Мистецтво, 1990. — 312 с., іл.

¹⁴ Прорізна. Ярославів Вал. Культурологічний путівник / В. В. Галайба, В. М. Грузин, М. А. Кадомська, Д. В. Малаков. — К.: Амадей, 2010. — 304 с., іл.; Малаков Д. Тут був Євбаз, а потім — площа Перемоги. Історико-інформаційний фотоальбом. — К.: Видавничий дім «Амадей», 2004. — 144 с., іл.; Малаков Д. 13 київських зустрічей із Городецьким. Путівник. — К.: Грані-Т, 2011. — 64 с., іл.

¹⁵ Малаков Д. Мальовнича Україна. Фотоальбом. Вступна стаття В. М. Кузьменка. — К.: Мистецтво, 2011. — 336 с., іл.

¹⁶ Кончаковский А. П., Малаков Д. В. Киев Михаила Булгакова. Фотоальбом. — К.: Мистецтво, 1990. — 284 с., іл.; Кончаковский А. П., Малаков Д. В. Киев Михаила Булгакова. Издание второе, исправленное и дополненное. — К.: Мистецтво, 1993. — 324 с., іл.

відділом міського побуту, а в 1995–2007 роках працював заступником директора з наукової роботи, а дотепер — старший науковий співробітник. Цей понад двадцятирічний період роботи Д. Малакова в Музеї історії Києва ще потребує окремої розповіді його колег. Ми ж зупинимось на темі краєзнавства.

Д. Малаков — глибокий знавець київської минувшини, архітектури, забудови Києва. Він — автор сотень публікацій з цієї тематики. Науковою значущістю відзначаються його монографічне дослідження (співавтор О. Друг), присвячене історії київських особняків¹⁷ та прибуткових будинків¹⁸ столиці України. Здавалося б, прибуткові будинки — суто комерційний проект, продукт київських «будівельних лихоманок» 1895–1901 та 1907–1914 років, проте «Разом з громадськими будинками різного призначення, зведеними у цей час, прибуткові будинки, завдяки жовтоцегляним фасадам, сформували своєрідне, суто київське урбаністичне середовище, збагачене неповторним рельєфом, чарівними краєвидами, пам'ятками сивої давнини, буйною зеленню»¹⁹. І вибагливий науковець, і людина, яка тільки-но стала на шлях пізнання історії знаходить для себе у цих книгах щось цікаве і незнане з київського буття, розвитку міста, київських старожитностей.

У розмаїтті краєзнавчих угодобань Дмитра Малакова є теми, висвітлення яких стало сенсом його творчого життя, невгамовного наукового пошуку, проявом безмежної людської вдячності. Не одне десятиліття він присвятив вивченню і популяризації творчості свого старшого брата — відомого українського художника, заслуженого художника України Георгія Малакова (1928–1979). Г. Малаков працював у галузі станкової та книжкової графіки, ілюстрував твори української та світової класики, сучасних авторів, оформивши загалом понад 130 книжок, що виходили друком у київських видавництвах. Сотні його ілюстрацій публікувалися у часописах 1950–1970-х років. Дмитро Малаков — глибоко фаховий поціновувач художника Георгія Малакова. Майже 70 робіт (публікації в періодичних виданнях України та зарубіж-

¹⁷ Друг О., Малаков Д. Особняки Києва. — К.: Кий, 2004. — 824 с., іл.

¹⁸ Малаков Д. Прибуткові будинки Києва. — К.: Кий, 2009. — 384 с., іл.

¹⁹ Там само. — С. 5.

жя, упорядкування окремих видань, передмови та коментарі до них) складають цикл²⁰, який по праву можна назвати «Слова про брата». Слова — професійно місткі і по-братськи ширі.

Вагомим є внесок Д. Малакова у вивчення життя і діяльності київських архітекторів. Можна з певністю стверджувати, що він — справжній відкривач для киян і світової спільноти імені архітектора Владислава Городецького, творчий доробок якого волею долі належить Україні, Польщі та Ірану. Десятки років пошукової роботи Дмитра Малакова вилилися в низку публікацій у пресі, наукових збірках і увінчалися фундаментальним монографічним виданням, яке засвідчило і унаочнило багатогранність архітектурної спадщини, особистості зодчого Городецького²¹. Альбом «Городецький. Виклик будівничого»²², автором тексту і приміток якого є Д. Малаков, став першою спробою подати творчість видатного архітектора як мистецький феномен, який і нині продовжує впливати на міський ландшафт і художній образ центру Києва²³. Знавець української книги К. Родик підкреслював, що «архітектора Городецького ми «приречені» бачити очима безсумнівно залюбленого в нього Дмитра Малакова»²⁴. Наголосимо, що за цією любов'ю дослідника роки його титанічної праці і стану творчого неспокою.

Серію робіт Д. Малакова про творчість архітекторів продовжила книга, присвячена київському спадку С. Григор'єва²⁵, публікації про внесок у розбудову Києва італійців, поляків, німців, чехів. Побачила світ дослідницька праця про нездолану пля-

²⁰ Малаков Д. Георгій Малаков. Альбом.— К.: Мистецтво, 1984.— 112 с., іл.; Малаков Д. Книжкові знаки Георгія Малакова.— К.: Київ, 1998.— 172 с., іл.; Малаков Д. Пемірів у малюнках Георгія Малакова.— К.: Майстерня книги, Оранта, 2008.— 112 с., іл.

²¹ Малаков Д. Архітектор Городецький (архівні розвідки).— К.: Київ, 1999.— 240 с., іл.

²² Городецький: виклик будівничого. Альбом.— К.: Грані-Т, 2008.— 176 с., іл.

²³ Давиденко В. Творчий виклик Городецького // Слово Просвіти.— №40.— 2008.— 2—8 жовтня.

²⁴ Родик К. Спокуси віртуального музею // Україна молода.— 2008.— 11 жовтня.

²⁵ Малаков Д. Архітектор Григор'єв. Київський спадок.— К.: Київ, 2010.— 192 с., іл.

хетність архітектора В. Осьмака²⁶. Чекає своєї черги рукопис монографії Д. Малакова про життя і діяльність архітектора В. Безсмертного.

Одна із провідних тем у дослідницьких студіях Дмитра Малакова — історія Києва періоду Другої світової війни. Автор започаткував їх публікаціями у періодиці ще в далекі 1970-ті роки. Зрозуміло, що тогочасні ідеологеми не дозволяли поглянути на війну відкритими очима. Проте, навіть «примружений» погляд Д. Малакова давав масу інформації. Інформації живої, яка все-таки випорсала з ідеологічного кліше. Одначе, вдавалося це далеко не завжди. Запропонований ним видавництвам восени 1982 року фотоальбом київських світлин часів Другої світової війни випустити у світ так і не пощастило. Система пильно стояла на сторожі, створених нею ж стереотипів і міфів.

Зі здобуттям Україною незалежності потенціал Дмитра Малакова як дослідника воєнного Києва розкрився сповна.

Окупований нацистами Київ — тема, що запала йому в душу змалечку, яку він відчув по-малечому доросло. Дмитро Малаков вилив у спогадах 778 днів жахливої окупації, війни свого дитинства²⁷, проілюструвавши живими, різноплановими малюнками свого брата Георгія (Гоги) Малакова. Читач бачить їх очима окупований загарбниками Київ, переживає з ними пожежу Хрещатика і підбив будинків, біди міського буття, спротив і покору, радості визволення і Перемоги. У рецензії на книгу «Оті два роки...» А. Задіпровський наголошував «кожен факт, кожна деталь життя-буття окупованого Києва підтверджена малюнком, що ніби підсвічує і зігріває текст, робить його документально точним і правдивим, а тому й цінним, раритетним, як музейний експонат»²⁸.

Перлиною киевознавчих студій Дмитра Малакова стали фотоальбоми воєнного Києва 1939–1945 років.

²⁶ Малаков Д. Архітеркор Осьмак: Нездолана шляхетність.— К.: Кий, 2012.— 184 с.

²⁷ Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях.— К.: Видавничий дім «Амадей», 2002.— 320 с., іл.; Малаков Д. Кияни. Війна. Німці.— К.: Амадей, 2008.— 364 с., іл.

²⁸ Задіпровський А. У Києві при німцях // Київ.— 2003.— № 5.— С. 125.

Восени 1998 року Музей історії Києва вперше влаштував фотовиставку, присвячену життю міста в роки німецької окупації. Крім матеріалів із фондів музею, архівів та приватних зібрань, на виставці вперше було показано фото, одержані за сприяння Культурного центру Посольства Федеративної Республіки Німеччини в Україні з Бібліотеки сучасної історії м. Штутгарт, а також матеріали, надані Пенсільванським університетом. З-понад 200 експонованих фотодокументів третину було надано німецькою стороною. На відкритті виставки в присутності тодішнього Надзвичайного і Повноважного посла ФРН в Україні доктора Ебергарда Гайкена неодноразово висловлювалося побажання видати каталог виставки²⁹.

Розпочалася копітка робота, в епіцентрі якої, як це часто бувало, не випадково опинився Дмитро Малаков. Продовжувався пошук нових фотодокументів, ретельно, до щонайменших, здавалося б, дрібниць, вивчалася кожна світлина. Проект набрав міжнародного масштабу, що додало темі ще більшої болючості. З честю глибокого науковця і громадянина Дмитро Малаков впорався з втіленням ідеї в життя. Побудований ним іконографічний ряд, правдиві коментарі сюжетів добавили книзі звучання. Влітку 2000 року фотоальбом «Київ. 1941–1943» побачив світ у столичному видавництві «Кий»³⁰.

У передмові до видання Посол Федеративної Республіки Німеччини в Україні доктор Ебергард Гайкен писав: «Фотоальбом «Київ. 1941–1943» продовжує тему виставки 1998 року. Він документує показані тоді фотографії і містить, разом з тим, додатковий, доти неопублікований матеріал. Я дуже вдячний Музею історії міста Києва та автору фотоальбому, панові Дмитру Малакову, за їхню нещодавню ініціативу. Події 1941–1943 років мають свій вплив на сьогоднішній день. Страждання, завдані німцями за 778 днів окупації в місті Києві, є частиною української та німецької історії. Спогади про ці страждання болісні, а у нас, німців, викликають ще й почуття сорому. Але тільки мужність

²⁹ Малаков Д. Незабутнє минуле Києва – у фотоальбомі «Київ. 1939–1945» // Дзеркало тижня.– 2006.– 4 – 10 лютого.– С. 22.

³⁰ Київ. 1941–1943. Фотоальбом. Упорядник, автор коментарів Д. Малаков.– К.: Кий, 2000.– 268 с., іл.

до спогадів і мужність до визнання правди звільнять шлях до примирення та відшкодування». Здається, коментувати слова високоповажного пана Посла є справою зайвою.

Альбом мав успіх. За короткий час розійшовся його наклад. Книга, у якій неупереджено подавалися деталі історії трагічних випробовувань Києва та киян часів нацистської окупації, стала бібліографічною рідкістю.

Вдячні читачі надали автору понад 300 нових світлин і кінокадрів з відображенням життя Києва періоду Другої світової війни. Напрошувалося нове видання із більш широкими хронологічними рамками, які відповідали б означеному періоду. До фотоальбому «Київ. 1939–1945»³¹ увійшли майже 700 фото- і кінокадрів не тільки з українських архівів та приватних збірок, а й із закордонних – американських, німецьких, чеських угорських джерел, де вони не були атрибутовані ні щодо часу, ні щодо місця подій³².

За підсумками VIII Всеукраїнського рейтингу «Книжка року» фотоальбом «Київ. 1939–1945» став переможцем у номінації «Минувшина» (серія «Історія XX – XXI ст.»)³³.

Відгуки української та зарубіжної наукової громадськості, пересічних людей різного віку і місця проживання на дослідження Д. В. Малакова «Київ 1941–1943» та «Київ 1939–1945», засвідчують глибокі знання автора, вболівання за культурне надбання нашого народу та його збереження й пропаганду. Пошукова робота Д. В. Малакова має велике значення для сьогодення і майбутнього. Його розвідки з історії руйнації пам'яток Києва послужили однією з основ для обґрунтування необхідності відбудови в Києві Михайлівського Золотоверхого та Успенського соборів.

Наснажений схвальними відгуками, відчуваючи невичерпність теми воєнного Києва, Дмитро Малаков поглиблював свої дослідження. Як наслідок – світ побачили нові книги³⁴, з характер-

³¹ Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом.– К.: Київ, 2005.– 464 с.: іл.

³² Київ на світлинах періоду окупації (1941–1943 рр.) // Пам'ятки України: історія та культура.– 2007.– № 1.– С. 118.

³³ Знати минуле заради майбутнього // Українська культура.– 2007.– №10.– С. 9.

³⁴ Малаков Д. Ніби й не було війни... (Київ 1943 року на світлинах угорсько-го вояка).– К.: Грані-Т, 2009.– 112 с., іл.; Малаков Д. Київ. 1939–1945. Post scriptum.– К.: Варто, 2009.– 224 с., іл.

ним авторським почерком вираженості, прискіпливості до зображень на кожному фото і його щонайменш вловимих деталей, прицільності кожної фрази коментарів і глибини концептуальної думки.

Д. Малаков – сіяч знань серед найширшого читацького загалу. Нам усім відомо – яка неоднорідна читацька аудиторія, як різняться уподобання, у тому числі й ідеологічні, читачів, але, здається, до кожного з них Дмитро Васильович має свій ключик. Про це може засвідчити перелік періодичних видань, часописів, на шпальтах яких з методичною регулярністю з'являлися і з'являються його публікації: «Культура і життя», «Вечірній Київ», «Прапор комунізму», «Арсеналець», «Київ», «Жива вода», «Українське слово», «Янус. Перухомість», «Дзеркало тижня», «Столиця», «Народна армія», «Свобода» (США), «Військово-історичний альманах», «Українська столиця», «Слово Просвіти», «День», «Україна», «Літературна Україна», «Українська культура», «Український тиждень», «Морська держава», «Пожежна безпека», «Шкіпер» та ін.

Значну увагу Д. Малаков приділяє прищепленню краєзнавчих знань школярам. Він – автор майже 50 сюжетів з історії Києва, які увійшли до навчального посібника для середніх загальноосвітніх навчальних закладів³⁵.

Завдяки, зокрема, й Дмитру Малакову проведено низку заходів з увічнення пам'яті наших співвітчизників: створено кілька фільмів про В. Городецького, відкрито пам'ятники архітектору в Києві та Немирові, знайдено й упорядковано могилу зодчого в Тегерані, його іменем названо вулицю в Києві; відкрито меморіальні дошки В. Г. Кричевському, С. Лифарю, Василю та Володимирі Симиренкам; побачили світ присвячені їм поштова марка і конверт (автор Ольга Малакова-Білоус).

Дмитро Малаков – знаний музейник, який свого часу доклав максимум особистих зусиль для організації наукової роботи Музею історії Києва, проведення щорічних наукових конференцій та видання збірок наукових праць співробітників Музею та запро-

³⁵ Кальницький М., Малаков Д., Юркова О. Нариси з історії Києва. Навчальний посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Генеза, 2002.

шених киевознавців. Він – ініціатор і призвідник численних тематичних виставок у рідному музеї, які залишили масу вражень у киян та гостей столиці. Фонди музею поповнюються не лише знахідками самого Д. Малакова, а й щедрими дарунками киян, відповідно залучених до цього особливим вмінням Дмитра Васильовича працювати з людьми.

Д. Малаков впорядкував і передав Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського комплект естампів та епістолярну спадщину Георгія Малакова; сценарії батька, Василя Малакова та його величезну колекцію сірникових етикеток, що відображають етапи розвитку одного з видів промислової графіки. До Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України ним передано добірку естампів Георгія Малакова.

Заслуговує на відзначення і просвітницька робота Д. Малакова, який доклав чимало зусиль, аби донести невідоме із життя і діянь, повернути громаді імена видатних архітекторів минулого В. Безсмертного, Е. Брадзмана, В. Городецького, С. Григор'єва, М. Даміловського, Ф. Меховича, В. Осьмака, В. Пещанського, П. Спарро, Ї. Стібрала, М. Шехоніна, письменника М. Булгакова, митців Кричевських, балетмейстера С. Лифаря, художників С. Верді, В. Цимбала, художника і спортсмена В. Мерного, садівника Д. Макклера, авіатора П. Нестерова, спортсменів братів Подборських, скульптора Е. Сала, істориків М. Сементовського, І. Щітківського, українських садівників Василя та Володимира Симиренків, О. Якубенка та багатьох інших – тих, хто своєю працею возвеличив наш народ, приніс славу Києву та Україні.

Д. Малаков понад сорок років активно співпрацює із засобами масової інформації. Проникливий малаковський голос звучить на радіо, неповторною інформативною колоритністю відзначаються телевізійні передачі за участі краєзнавця. «Фільмам з Малаковим» – гарантований успіх, глядацькі симпатії. Все це вмотивовано тим, що перед слухачем і глядачем постає носій і творець культурно-інтелектуальної атмосфери Києва й України, чоловік з вдачею нести людям знання і добро.

Історико-краєзнавчий науковий ужиток Дмитра Васильовича Малакова складають 37 книжкових видань, де він є автором, співавтором, упорядником. Загалом же його перу належить майже 700 історико-краєзнавчих розвідок, опублікованих у науко-

вих збірках, енциклопедичних виданнях, періодиці. Краєзнавчі дослідження відзначаються тематичним розмаїттям і водночас глибокою проникливістю у суть проблем, які виносить автор на суд зацікавлених історією людей. Завдяки творчим зусиллям і науковому доробку Дмитра Малакова широкий загал нашого суспільства має змогу долучатися до пізнання, вивчення минулого рідного краю. Справді, Людина, яка, воістину, творить нас.

Де ж ті джерела, ті криниці, з яких черпає творчу наснагу Дмитро Васильович Малаков? Відповідь, мабуть, ніколи не буде однозначною. Очевидно, лише те, що окрилює його любов до України, сповна працює родовий генетичний код, надихає пам'ять про батьків та брата Георгія. Живить його сімейна злагода. Поруч із ним понад півстоліття порадиця і помічниця — дружина — архітектор-реставратор Ірина Малакова, діти Ольга Малакова-Білоус з чоловіком Євгеном та син Кирило з дружиною Світланою, онуки Михайло та Ніколь. Однодумці — друзі і співавтори, видавці і колеги, звичайні люди, усі вони додають запалу краєзнавцеві від Бога — Дмитру Малакову.

Свій ювілей Дмитро Малаков зустрів із почесною відзнакою лауреата премії імені Дмитра Яворницького, присудженою Національною спілкою краєзнавців України. З приводу вручення премії Д. В. Малакову газета «Урядовий кур'єр» зазначала: «Старший науковий співробітник Музею історії Києва Дмитро Малаков — легендарний своїми відкриттями маловідомих і призабутих сторінок з історії Києва, їх новітнього тлумачення. Це той Малаков, який ще 1982 року запропонував видавництву фотозбірком київських світлин часів Другої світової війни, але система поставила хрест на цьому дослідженні. «Бомба розірвалася» лише із здобуттям Україною незалежності. Це той Малаков, який ініціював і сприяв відродженню пам'яті про архітектора В. Городецького, художника В. Кричевського, балетмейстера С. Лифаря, перетворювачів природи Василя і Володимира Симиренків та багатьох інших видатних, але малознаних сучаснику особистостей»³⁶.

³⁶ Махінчук М. Відзначено краєзнавців-подвижників. Вони стали лауреатами премії імені Дмитра Яворницького // Урядовий кур'єр.—2012.— 1 грудня.

Раїса ОМЕЛЬЯНЧИК,

ХУДОЖНИК І СКУЛЬПТОР, МАЙСТЕР І ПОЕТ

Далеко не кожен музей історико-краєзнавчого спрямування може дозволити собі на сьогодні мати у своєму штаті художника-реставратора, вкрай необхідного для універсального культурно-просвітницького закладу, що зберігає чвертьмільйонний фонд експонатів. Дмитро Дмитрович Копейка — людина високоосвічена і надзвичайно талановита. Він володіє широким спектром знань як професійних, так і різнопланових. Цього року виповнюється 25 років його творчій діяльності у Музеї історії міста Києва

Народився Д. Д. Копійка у грудні 1942 року у місті Чкалові (1941–1958) — нині Оренбург — у родині службовців. Батько любив малювати, писав гарні вірші. Можливо, саме тоді народжувався у хлопцеві художник і поет, скульптор і письменник? Проте шлях до мистецтва — довгий і непростий в усі часи. Юність була типовою для тих часів і вимагала освоєння певної спеціальності, і Дмитро 1965 р. закінчує Оренбурзький сільськогосподарський технікум, після чого віддає три роки армії, де в чині сержанта, як грамотний технар, віддає Вітчизні належний, за Конституцією, обов'язок. Демобілізувавшись, працює кілька років за фахом електромеханіка, паралельно навчаючись, заочно, у найдавнішому учбовому закладі, заснованому 1825 р., — Московському державному обласному педінституті ім. П. Крупської на факультеті образотворчого мистецтва.

У 1973–1979 рр. він — студент Київського державного художнього інституту, де оволодіває мистецтвом живопису під керівництвом таких відомих українських педагогів як Даниїл Лідер, Сергій Подерев'янський, Юлія Ятченко, набуваючи кваліфікації художника театру і педагога. З 1979 р. працює у Державній науково-дослідницькій реставраційній майстерні на ниві відродження пошкоджених ікон з музейних зібрань.

Саме на 1970-80-ті роки припадає пік творчості живописця. Художник, чие дитинство і юність минули у далеких степах південного Уралу і північного Казахстану, багато подорожує ще мало відомою тоді для нього прекрасною Україною і відкриває її для себе знову і знову, а згодом, через десятиліття і для нас, її скром-

ну і теплу, багатокольорову і водночас стриману красу будь-якої пори року у будь-яких куточках. Географія його мандрів, а це — поліська Житомирщина і степова Одещина, Сумщина і Київщина — донесла до нас велику збірку живописних краєвидів. Сільські сонячні пейзажі із ненав'язливо зображеними під високим ясним небом на тлі золотавих полів колгоспними будівлями і селянськими хатами, скирдами і машинами. Сюжети обов'язково оживлені присутністю трударів, що збирають осінні врожаї у полях і садах або відпочивають із книжкою в руках, селян, що пораються на власних садибах під яблуневими гілками, також — присутністю дітей, що зустрічають з роботи батьків, або молоді господині, яка, осяяна сонцем, ліпить вареники в інтер'єрі нової хати. У збірці є й нічні пейзажі відпочиваючого села влітку або взимку, в останні досить цікаво вдивлятися для прочитання, адже досвідчені майстри пензля вважають, якщо художник навчився передавати відтінки білого і чорного,— значить художник відбувся.

Підвладними пензлю майстра виявилися і краєвиди маленьких містечок, так звані «царини» — у Лебедині або Немішаєві поблизу Києва, північному Словечню — із зображеннями місцевої архітектури — певних навчальних закладів або громадських будівель в оточенні паркових дерев і квітучих кущів, студентської молоді або поспішаючих у справах мешканців. І знову все у м'яких зеленавих або теплих жовто-коричневих пастельних тонах, які дають відчуття свіжого повітря і спокою невибагливої краси українських райцентрів тих недавніх десятиліть.

Мистецтво портретного живопису також було тоді освоєно майстром. Так, автопортрет художника під настінним годинником або голівка молоді жінки у червоній хустині — що називається «вбирають очі», вимагають вдивлятися у себе, ніби запрошуючи до знайомства, і тоді намагаєшся прочитати характер і долю людини.

Дмитро Дмитрович раз і, здається, назавжди залишається вірним одному матеріалові, на якому виконує свої роботи,— це картон «фінський» або звичайний. Свій вибір художник мотивує витривалістю у часі, непохитністю у спеку та холод, що нібито оберігає фарбове покриття від осипу та кракелюрів, не розтягується, не прогинається і не стискається, подібно до полотна.

На жаль, нам відомі лише до двох десятків його картин 70–80-х років минулого століття — вони ніде і ніколи не виставлялися. Художник — надзвичайно скромна людина, яка, здається, не наслідуються оголити душу перед судом байдужого глядача.

Музейники давно співробітничали з реставратором, постійно користувалися під час закупівель старовини його допомогою у випадках визначення оригінальності робіт, авторства, школи живопису або центру ремесла. Тому й було вирішено у серпні 1989 р. запросити його на роботу до Музею історії міста Києва.

У перший же рік Дмитро Дмитрович виявив себе як висококваліфікований спеціаліст із відновлення пошкоджених творів мистецтва, він творчо і зацікавлено виконував свої службові обов'язки і, як людина широкої душі, щедро ділився своїми багатими знаннями, консулював і надавав допомогу іншим організаціям. Вже через рік Атестаційна комісія Музею пропонує йому завідувати новоутвореною реставраційною майстернею. Зрозуміло, що облаштування приміщення, чималий обсяг роботи у музеї вимагають від нього багато уваги і часу; а улюблений живопис «для душі» залишається поки що у стані очікування. Лише той, хто далекий від музейної справи, не відає скільки праці і знання вимагають речі, що зберігаються або експонуються у стінах Музею і поза ним, може вважати цей науково-просвітницький заклад тихим причалом, далеким від бурхливого життя.

Тимчасом, закоханого в Україну художника не полишають невичерпні спомини дитинства і юності про степи і гори Уралу, про багатючий етнос того регіону — казахи, татари, башкири, мордва та інші народи, у кожного з яких — свої звичаї, національні особливості. «Дотепер перед очима монументальні величні верблюди, чабани, що міцно всаджені у сідла, чисельні отари овець, а також — дзвінка багатокольоровість східних базарів та неповторні і незабутні обличчя людей. То був ще первозданий цілинний степ, засіяний тюльпанами і маками, а над головою — ніби застигли коршаки, у ті роки і беркути були частими», — згадує він.

Картини того життя, попри десятиліття, майстер відтворив у незвичайних воскових моделях, специфіка ліплення яких суттєво відрізняється від класичної. Він так пояснює свою особливу техніку виконання його малих скульптур: «Працюю в манері умов-

ної пластики, за принципом увігнутих площин, підсилюючи динаміку фігур лініями або орнаментом, конкретними деталями. Віддаю перевагу воску і пап'є-маше, зрідка гончарній глині. У творчості немає готових рецептів, тому багато нюансів здійснював на свій розсуд». Припускаючи неоднозначне ставлення до його творів, скульптор запевняє, що намагається вдосконалюватися з кожною наступною роботою.

На мій же погляд, втілення у малих формах різноманітних образів або сюжетів, предметів декоративно-ужиткового мистецтва та предметів кабінетного інтер'єру та ще й виконаних ретельно грамотно і прискіпливо чисто — приємне для сприйняття, милує око своєю незвичайністю і просто красою. Ці роботи, сподіваюся, дочекаються свого ливарника і втілення у бронзі.

Водночас музейні реставраційні роботи не були у простої — вони продовжувалися. Музей у часи його восьмирічного лихоліття — перебування у закритому стані — успішно працював, видаючи щороку по дві-три книги і дослідницькі статті про Київ і киян, і навіть спромігся на створення оригінал-макету Словника музейної термінології. Науковці сподівалися, вірили і творили в очікуванні будинку для експозиції. Мрії здійснилися.

А Дім Діміч, як його кличуть колеги, тим часом реставрував для майбутньої експозиції старовинні меблі, повертаючи їм друге життя, і знов-таки опановуючи новий для себе фах столяра і мебляра.

З ювілеєм Вас, шановний Майстре! Міцного здоров'я Вам та довгих і натхненних років життя! Звитяги у Ваших улюблених мистецьких справах! Дивуйте і радуйте нас!

СЕМЕНУ ЛЕОНІДОВИЧУ РАВСЬКОМУ 65 РОКІВ

26 лютого 2012 року виповнилося 65 років Семену Леонідовичу Равському — талановитому художнику, члену Національної спілки художників України, головному художнику Музею історії міста Києва. Народився у місті Кіровограді. У молоді роки закінчив Краснодарське художнє училище за спеціальністю «Декоративне оформлення» з присвоєнням кваліфікації художника-оформлювача. Після служби в лавах Радянської Армії (штаб Київського військового округу) залишився в місті Києві. Понад 30 років працював у Комбінаті монументально-декоративного мистецтва. Семен Леонідович Равський, працюючи у творчому тандемі з іншим художником Музею, з майже своїм ровесником, Валерієм Юхимовичем Губенком (народився 6 грудня 1946 року), створили багато чудових робіт. Вони стали співавторами та виконавцями ескізних проектів і експозицій багатьох музеїв і численних виставок, серед яких:

- Музей історії міста Києва;
- Державний музей літератури України (1986 р.);
- Музей Т.Г.Шевченка, м. Канів (1989 р.);
- Літературно-меморіальний музей Михайла Булгакова (1993 р.);
- Музей Лесі Українки у місті Новоград-Волинському (1995 р.);
- Музей історії Златоверхого Михайлівського монастиря (1997 р.);
- Музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків. Західно-європейське мистецтво (1997 р.);
- Київський музей Олександра Пушкіна (1999 р.);
- Музей культурної спадщини (1999 р.);
- Музей історичних коштовностей (2004 р.);
- Музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків. Східне мистецтво (2006 р.);
- Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського (2007 р.);
- Музей історії Київського Палацу спорту (2008 р.);
- Музей партизанської слави (2008 р.);
- Музей Шолом-Алейхема (2009 р.);
- Музей шістдесятництва (2012 р.);
- Музейно-виставковий центр Музею історії міста Києва (2012 р.).

АНАТОЛІО ЗБАНАЦЬКОМУ 65

4 травня 2012 року виповнилося 65 років Анатолію Григоровичу Збанацькому — заступнику генерального директора Музею історії міста Києва з наукової роботи.

Свою трудову діяльність у Музеї він розпочав у січні 1983 року. Перед тим шість років пропрацювавши в Українському державному музеї Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. У 1981 році брав участь у відкритті його експозиції у новій будівлі, що постала на схилах Дніпра.

У Музеї історії міста Києва тривалий час працював у науково-експозиційному відділі, який займався вивченням і створенням експозицій, присвячених висвітленню різних подій ХХ століття. Займаючи посади завідуючого сектором та завідуючого відділом, долучився до створення багатьох виставок. Серед них: «Чорнобиль: факти та документи» (1991 р.) — до 5-ої річниці аварії на ЧАЕС (1991 р.); «І оживе добра слава — слава України» — до 100-ліття українського парламентаризму, яка експонувалася у Верховній Раді України (1998 р.); «Кияни. Місто. Влада», присвяченій 80-річчю створення Київської міської ради (2001 р.). Під його керівництвом були створені виставки «Незабутня осінь 1943» до 50-річчя звільнення Києва від німецьких загарбників, «Разом нас багато — нас не подолати» до річниці помаранчевої революції, «Печерськ: минуле, сьогодення, майбутнє» (2006 р.) до 85-річчя самоврядування, «Світанок після довгої ночі» (2010 р.) — до дня визволення Києва від німецьких окупантів та «Дзвони Перемоги» (2011 р.) — до річниці завершення війни.

У 2008 році А. Г. Збанацького було призначено на посаду заступника директора Музею з наукової роботи. В останні роки за його безпосередньої участі були створені експозиції Музею подарунків КМДА (2007 р), Музею партизанської слави (2008 р.), Шолом-Алейхема (2009 р.). А 23 серпня 2012 року, напередодні святкування 21-ої річниці незалежності України, було одночасно відкрито два музейні об'єкти — Музей шістдесятництва та експозицію Музейно-виставкового центру Музею історії міста Києва на вул. Богдана Хмельницького, 7.

За роки роботи Збанацький зібрав чимало цінних експонатів, які суттєво збагатили фондову колекцію музею та знайшли своє місце у його експозиції. Його перу належить близько півсотні наукових статей з історії Києва, опублікованих у різних газетах і журналах. З метою популяризації знань про Київ він неодноразово брав участь у багатьох радіо- і телепередачах.

Анатолій Григорович Збанацький є одним з авторів видання «Путівник. Київ», що побачив світ у видавництві «Богдана» 2010 року (путівник підготовлений співробітниками МІК), книг: «99 видатних киян», «Сто великих українців». Є автором книги «Заграва над Десною. Партизанський командир та письменник очима сина» (про життєвий шлях Героя Радянського Союзу письменника Юрія Збанацького) Київ, «Золоті ворота», 2008 р.

З іншими науковими співробітниками музею у 2002 році А. Г. Збанацький долучився до реалізації проекту зі створення меморіального альманаху «Народжені Україною» (у 2-х томах), виданого під патронатом Президента України.

У 2008–2012 роках ювіляр брав участь у організації та проведенні щорічних науково-практичних конференцій Музею та був укладачем наукових збірників «Київ і кияни» (№ 8–12).

ПАМЯТИ ДРУГА

Жизнь музея Булгакова изначально, с момента его создания виделась, как семейное жизнепрживание. Общие праздники, общие будни, работа, вовлечение в эту жизнь собственной семьи. В этом виделась модель архетипа, характерного для семей-

ства Булгаковых. А жизнь, как известно, приносит не только радости, но и печали. Нам ли не знать этого. Ведь жизнь Булгаковых в «счастливом доме» началась со смерти отца — Булгакова-старшего. Старшего. Первыми уходят старшие. На том стоит мир.

«...Человек смертен, но это было бы еще полбеды. Плохо то, что он иногда внезапно смертен...» Это — из Булгакова-младшего, Михаила Афанасьевича, из всеми любимого «Мастера и Маргариты». Именно это и пережила вся наша семья летом 2012 года. Внезапно умерла Светлана Петровна Ноженко. Сказать, что Светлана Петровна была старейшиной музея, т.е. со дня основания музея была старшим научным сотрудником — это ничего не сказать. Для меня изначально стало показательным то, что к порученной ей теме медицинской биографии Булгакова Светлана Петровна — филолог по образованию — отнеслась так серьезно, как никто из нас не смог бы. И не только в том дело, что она очень упорно работала в архивах, ездила в свой отпуск «по булгаковским местам» по Украине, опрашивала медиков, консультировалась у них (т.е. вникала в суть профессии), но и осваивала философию профессии, с оглядкой на будущую судьбу нашего патрона. Обладая хорошей памятью, четкостью мышления и уме-

нием пользоваться наработанным, она снискала уважение киевских медицинских кругов, неоднократно выступала на медицинских конференциях и других профессиональных собраниях.

В 1995 году выходит книга «Записки юного врача» (во втором, дополненном издании книга получила признание на Франкфуртской книжной ярмарке), посвященная медицинской биографии Булгакова. Документы здесь полностью готовила Светлана Петровна Ноженко. Среди них очень важные открытия. Музей особенно гордился найденными документами, с просьбой о зачислении М. Булгакова в морское ведомство (1915 г.).

Целый веер возможностей медицинской биографии Булгакова развернут в медкабинете музея, который Светлана Петровна курировала постоянно, находя все новые и новые материалы, общаясь с учителями и сокурсниками Михаила. А расписание занятий в университете 1913–1915 гг. привлекают внимание студентов-медиков и сегодня.

Круг общения Светланы Петровны связан не только с медицинской тематикой: она занималась фондовой работой, реставрацией, координацией сотрудничества с разными учреждениями, а значит — и с людьми. Все, за что она бралась, она делала обстоятельно, четко и глубоко. Это подтверждает и увидевшая свет в 2012 году книга «Киевское эхо» (в соавторстве с А. П. Кончаковским).

Внезапная смерть Светланы Петровны оторвала ее от работы над двумя книгами. Для музейной коллективной работы она успела написать две статьи. Одна из них об истории строительства дома нуждалась именно в таком подходе, который избрала Светлана Петровна — по-настоящему научном, со схемами, документами, библиографией.

Вторая книга — «Воспоминания Л. Карума» была в самом разгаре: рассчитано и переведено в электронный вариант 200 страниц рукописного текста...

Стол Светланы Петровны с огромным количеством папок, закладок, записей — нами еще не разобран. Среди всего этого «научного ландшафта» стоит ее фотография. Теперь ее улыбка воспринимается по-другому.

Кира ПИТОНОВА

ЗМІСТ

Анатолій Збанацький. Музей історії міста Києва та його філії у 2012 році.....	3
---	---

МУЗЕЄЗНАВСТВО

Анатолій Збанацький. Відкриття експозиції нового Музейно-виставкового центру Музею історії Києва на вул. Б.Хмельницького, 7.....	7
Олена Лодзинська. Про що розповідають експонати нового Музею шістдесятництва.....	14

З ІСТОРІЇ КИЄВА

Марія Кадомська. Найдавніший київський монумент.....	25
Олександр Кучерук. Про пам'ятник Столипіну.....	44
Олена Мокроусова. Про київські домоволодіння родини художника Євгена Вржеща.....	57
Ольга Друг. До історії садиби на Крутому узвозі, 3.....	67
Олександр Коваленко. Деякі аспекти міського життя Києва на початку 1917р. за матеріалами тогочасної преси...80	
Микола Кучеренко. Будинок Грушевських на вулиці Паньківській № 7.....	109
Дмитро Малаков. Про київську художню виставку 1943 року та її учасників.....	124
Наталія Єсипенко. Академічний драматичний театр ім. Івана Франка у Києві в 1960-х роках.....	131

ВИДАТНІ КИЯНИ

Дмитро Назаренко. «Його багато обдарована натура могла рухати гори...».....	142
Сергій Білокінь. Киянин-державотворник Василь Різниченко, історик гетьманщини XVII-XVIII ст., діяч української самостійності 1917–1921 років.....	184
Яніна Пучкова. В. О. Фомін – академік, фундатор ботанічної наукової школи.....	250
Олена Плаксіна. Княжна Трубецька.....	256
Ірина Васильєва. Доля генерала М.П.Кирпоноса (до 120-ї річниці від дня народження).....	265

Анатолій Кончаковський. История одной фотографии О. К. Антонов.....	278
Тетяна Рогозовська. Мастер и его родные возвращаются в Дом Турбиных.....	283

ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛІЙ МУЗЕЮ

Ірина Захарчук. Маловідомий герой партизанської війни.....	292
Наталія Добронравова. Командир київського партизанського загону із загадковою назвою С – 1.....	310
Олександр Сургай. Агадій Гончаренко – видатний діяч Української еміграції у США.....	315
Вікторія Цимбал. Сторінка діяльності Клубу творчої молоді «Сучасник». До історії одного забороненого вечора.....	320
Ірина Клімова. Проблеми вивчення та збереження юдаїки в Україні.....	332

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Григорій Савченко. Краєзнавцю Дмитру Малакову – 75.....	336
Раїса Омелянчик. Художник і скульптор, майстер і поет.....	350
Семену Равському 65	354
Анатолію Збанацькому 65	355

НАШІ ВТРАТИ

Кіра Пітоєва. Памяти друга.....	357
--	-----

Науково-популярне видання

КИЇВ І КИЯНИ

Випуск 12

Здано на складання 16.01.2013. Підписано до друку 22.02.2013.
Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Petersburg СТТ. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 22,5. Обл.-вид. арк. 25,7.
Тираж 100 пр.

Видавництво «Кий»

м. Київ, вул. Виборзька 55/13, к. 9

Свідоцтво про висесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції серія ДК №1168 від 24.12.2002 р.

